



ЎЗБЕКИСТОН ССР ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ

МУСО ТОШМУҲАММАД ЎҒЛИ  
ОЙБЕК

МУКАММАЛ АСАРЛАР ТЎПЛАМИ

ҲН ТЎҚҚИЗ ТОМЛИК

Таҳрир ҳайъати:

Марат Нурмуҳамедов, Қомил Яшин,  
Шоназар Шоабдурахмонов, Иззат Султон,  
Ҳомил Ёқубов, Зарифа Саидносирова

ЎЗБЕКИСТОН ССР «ФАН» НАШРИЕТИ

А. С. ПУШКИН НОМИДАГИ ТИЛ ВА АДАБИЕТ ИНСТИТУТИ

МУСО ТОШМУҲАММАД ЎҒЛИ  
ОЙБЕК

МУКАММАЛ АСАРЛАР ТЎПЛАМИ

УНИНЧИ ТОМ

ШОНЛИ ЙУЛ

киноповесть

НУР ҚИДИРИБ

повесть

ТОШКЕНТ — 1977

Изоҳлар билан нашрга тайёрловчилар:  
*Ғаффор МУМИНОВ, Баҳодир САРИМСОҚОВ,  
Раъно ХУЖАЕВА*

Масъул муҳаррир  
*Наим ҚАРИМОВ*

**Ойбек Мусо Тошмуҳаммад ўғли**  
Мукаммал асарлар тўплами.  
19 томлик. Таҳрир ҳайъати:  
М. Нурмуҳамедов ва бошқ. т. 10  
Т., «Фан», 1977.  
(ЎзССР ФА А. С. Пушкин номи-  
даги Тил ва адабиёт, ин-ти).  
Т. 10. Шонли йўл. Киноповесть.  
Нур қидириб. Повесть (Изоҳлар  
билан нашрга тайёрловчилар:  
Ғ. Мўминов ва бошқ. Масъул му-  
ҳаррир Н. Қаримов). 1977. 313б.  
Айбек М. Т. Полное собрание  
сочинений. В 19-ти т., т. 10.

Ўз2

О  $\frac{70403-593}{355(03)-77}$  103-77

© Ўзбекистон ССР «Фан» нашриёти, 1977 й.



Ўзбекистоннинг узоқ тоғларида бир ёз куни...

Тиниқ зангори самога бўй чўзган баланд тоғлар, жарликларга осилган баҳайбат қоялар, шамолда майин силкинган арчалар, гуллар.

Пастда, тошликларда шарқираб оққан сувга пода келади. Семиз қўйлар, она бош эчкилар сувни мириқиб ичиб, тепаликка кўтарила бошлайдилар. Кейинги пода устида говрон кўтарилади. Бектемир — ёш, бақувват, содда ва тоғ аҳолисига хос жиддий ва мағрур чўпон— 10 сув устидаги тошга сакрайди, ҳовучлаб сув ичади-да, катта тош устида аста юради. Қўйлар, эчкилар узоқда ўтламоқда. Бектемир говронни ташлайди ҳам атрофга қарайди. У гўё бутун юраги билан бу ерларга боғлиқ. Унинг кўзларига қуёшда олтинланган бугдойлар, кўм-кўк пахта майдонлари очилади, ҳавода баландпарвоз қарчиғайга узоқ тикилади. Кейин хўрсиниб чордона қуради. Қўнжидан най олиб, завқ билан чалади. Орқадан бир эчки келади, тумшуқчасини унинг елкасига қўйиб, эркаланиб, гўё най тинглайди. Катта, паҳмоқ ит, 20 эчкига ғашлик қилган каби, думидан аста тишлаб тортади. Эчки чўчиб, бир тарафга сакраб кетади.

Бектемир итнинг бошини силайди.

— Хайрлашамиз, Кўктой! Сафар узоқ, хавфли. Яна кўришамизми, йўқми—айтиш қийин. Сени боқиб ўстирган Турғунжоннинг қошига бораман. Уни унутганинг йўқми? Сени колхоз сомонхонасидан бир вақтлар Турғунжон олиб чиққан эди. Кўзларинг юмуқ, каламушдай ожиз махлуқ эдинг: анг-анг... Ҳозир айиқдайсан. Йўқлигимни билдирма, тоғларда қалдироқдай вовилла, бў- 30 риларни тикка бос!

Пастдан чол кўтарилади. Бектемир говронни унга тутқизади. Ҳар хил тоғ гулларидадан узиб ҳидлайди.

— Ватан азиз!— дейди чол.

— Гули эмас, тоши ҳам жондан азиз!— дейди Бектемир бир тошни қўлга олиб. — Хайр, ота,

— Ой бориб, омон қайт!— дейди чол.

Бектемир пастга тушади. Ит эргашади. Чол тутиб олади уни. Бектемир таъсирланади.

10 Қишлоқнинг бир гўшаси. Тегирмон бўйи. Новдан кўпириб югурган сувнинг ва тегирмоннинг шовқини. Бир чол — Бектемирнинг отаси ҳам аравакаш бола аравага юк ортмоқдалар. Бектемир арава ёнида тўхтади.

— Ҳа, дада, янги касб?

— Уруш вақтида бўш қўл йўқ, — жавоб беради чол.

Бектемир ишга тушади: қопларни елкасига олиб, тез ва енгил ирғитади. Бола «Чух!» деб отни ҳайдайди; арава ғижирлаб, чанг кўтариб, баландликка тоба тирмананади.

20 Ота-бола индамасдан, сув бўйлаб йўлга тушади.

Қишлоқ ҳовлиси. Деворга ёпишган тандирда кампир патир ёпмоқда. У терлаган-пишган.

Бектемир билан ота эшикдан киришади. Қизил олмалари оловдай ёниб турган дарахтдаги қафасдан бедана сайраб юборади: тат-талақ-тат-талақ... Бектемир завқ билан тинглайди. Кейин қафасни айри билан олиб, беданага дон сепеди. Дарахтдан уч-тўртта қизил олмани узиб, ҳидлаб, кейин бирин-кетин ҳавога баланд отиб, илдам туттади. Охирида бир олмани тутиб ололмай, югуриб ўзини онасига уриб олади.

30 — Ҳа, шумтака, ҳали ҳам болалигинг қолмади, — койийди онаси. — Урушга кетяпти-ку, худди тўйга отлангандай қутуради.

Бектемир бирдан жиддийлашади:

— Уруш? Қаердан келди бу бало? Тоғларда шамолдай эркин юрардим. Тинчлик бузилди. Майли, бошга тушганини кўрамиз. — Бектемир саватда бугланиб турган патирга яқинлашади. — Мунча дахмаза? Қора нонга қорнимиз тўқ бўлади, она.

40 — Кўпроқ ёпдим. Ҳаммасини оласан. Ахир уканг Алижонни унутдингми? Болам бояқиш патирни жуда яхши кўрар эди, — деди она хўрсиниб.

— Мен ҳали урушга бордим-у, Алижонни топдим-у, патирингни ошатдим-қўйдим!

— Алжирама! Борган кунинг қидириб топ! Тўп отадиган йигитни ҳамма таниса керак...— дейди куюниб она.

— Ҳамма нарса оллоҳдан... — дейди орқадан ота.— Агар у иноят қилса, қидириб ҳам ўтирмайсан — қаршингдан чиқади-қўяди. Илоҳим, бошларинг тошдан бўлсин, сенларга тикилган балони тангри ўзи даф этсин!

Она тандирдан патирни узиб, ўғлига тутқзади. Бектемир бир тишлайди, лаби куяди. Чол ва кампир беихтиёр илжаядилар. 10

Томдан бир жуфт кўркам хўроз париллаб учиб тушади. Бектемир қичқиради: «беҳ, беҳ...»; хўрозлар югуриб келади. Бектемир патирни майдалаб, ерга сочади ва завқ билан хўрозларга қарайди. Узоқдан отларнинг кишнаши, далада ишлаётган қизларнинг ашуласи эшитилади. Ҳаётни севган йигит берилиб тинглайди.

Она уй ичида. У ўғлига керакли буюмларни йиғиштириш билан банд. У ҳаяжонли, паришон, беқарор. Ҳамма нарсани ўғлига бериб юборгиси келади гўё. Чол ҳам қарашади. Баъзан эр-хотин бир-бирларига тил теккизишади: 20

— Сигир-бузоққа қарасанг-чи! — деди чол.

— Бутун тегирмонни кийиб келибсиз. Чиқинг, уйни гард-чанг билан тўлдирдингиз-ку! — дейди кампир ачиғланиб.

Бектемир ташқарида, дарича олдида. Бақувват тишларини очиб, кенг ва мардона кулиш билан қараб туради. 30

Ҳалиги тоғ этаги. Қари чўпон чўп-хас териш билан машғул. Ит бир дарахтга боғлиқ. У хафа. Арқонни узиб қочишга уринади. Чўпон ер ўчоққа ўт ёқади. Тутун бурқирайди. Чўпон қора қумғонни кўтариб, сувга кетади. Ит энди бутун кучи, ғазаби билан уринади. Ниҳоят, бошини арқондан бўшатиб, ўқдай учади...

Бектемирнинг ҳовлиси. Бектемир ўнларча халта ва тугунлар қаршисида бошини чайқайди:

— Бир карвонга юк бўлади!— Бектемир бир неча тугунни айиради:— Шу кифоя! 40

— Биттасини ҳам қолдирма, ўзбилармон!— деди она. — Ярмини укангга элтасан...

Бектемир бир қўнжига пичоқ, иккинчи қўнжига най тикади:

— Бу — қон, бу ёржон... — дейди онага кулиб Бектемир.

Она чарм жилдли туморни кўзларига суртиб, Бектемирга беради. Бектемир олиш-олмаслигини билмайди.

— Ол, шак келтирма, бало-қазога қалқон бўлади, болам!

10 — Тақиб ол, ўғлим,— дейди ота ўғлининг елкасига қоқиб.— Бобонг раҳматлик ҳар вақт сафарга чиққанида кўкрагига тақар эди.

Бектемир туморни қўлтиққа солади.

Қишлоқ кўчаси. Бир неча йигит юкларини орқалаган. Бектемирни кутаётирлар. Болалар, аёллар, мўйсафидлар. Ҳамма ҳаяжонли. Ҳамма кўзлар меҳр билан йигитларга тикилган.

Эшикдан Бектемир чиқди. Орқасидан ота ва онаси. Мана, аллақайдан ҳарсиллаб, тили осилган ит етиб келади, Бектемирга эркаланиб суйкалади. Бектемир тўлқинланиб, итни силайди, кейин уйга киргизиб, эшикни ёпади.

Ҳалиги одамлар. Чиройли колхозчи қиз катта ҳандалакни чаққонлик билан сўймоқда. Ҳамма унга қизиқиб қарамоқда. Қиз бир тиликдан улашади. Бектемир бир зумда еб қўяди.

— Бугун илк узишим. Қалай, ширинми?— сўради қиз кулиб.

— Хушбуй, асал!— дейди бир йигит.

30 — Ўзбекистоннинг қуёши, ҳавоси, тупроғига не етсин!— жавоб беради қиз қўлларини артиб.

— Қизларимизнинг қўллари ҳам олтин-да,— дейди Бектемир.

Бу гап ҳаммага маъқул: кулишади.

— Ана шу ширин-шакар еримизнинг бахти, эрки учун йигитлар душманга беомон бўлишлари керак. Шундайми, ота?— дейди қиз Бектемирнинг дадасига.

— Албатта, қизим, албатта,— жавоб беради чол,— Бу азаматлар, худо хоҳласа, юзимизни қизартмайди.— Йигитларга. — Илоҳим, ой бориб, омон келларинг. Олларинг, лекин олдирмаларинг! Омин!

Илиқ меҳр ва ҳаяжон билан хайрлашадилар.

— Хат ёзиб тур,— дейди ўғли кетидан судралиб, кўз ёши аралаш Бектемирнинг онаси. — Укангдан айрил-

ма. У пишиқ, пухта. Сен соддароқсан. Ҳа, уқтириб қўй, замбаракни эҳтиёт бўлиб отсин.

Бектемир йирик одимлар билан олдинда кетади. Кузатувчилар тегирмон олдида, баландликда. Улар узоққа тикилдилар. Бектемирнинг отаси нимадир пичирлаб, соқолини силаб қўяди...

Ёзув: Далада, қишлоқда, тоғда қизғин ва яратувчи меҳнат давом этди, ҳар ким ўз ишини чин ихлос ва фидокорлик билан бажаришга киришади.

Поёнсиз пахта майдонлари. Чоллар, кампирлар, қизлар ва болалар терлаб-пишиб чопиқ қилаётирлар, сув ҳайдаётирлар. Тегирмонда Бектемирнинг отаси унга беланиб ишламоқда; она бугдой ўрмоқда. Тоғда чўпон қўйларнинг юнгини қирқмоқда. Бектемирнинг ити пода атрофида мағрур кезади.

Рус даласи. Куз. Узоқда қийралган дарахтлар. Артпозиция. Совет тўпчилари яхши маскировка қилинган тўплардан шиддатли ўт очмоқдалар. Ора-сира душман снарядлари, миналари теваракка тушиб, тупроқ уюмларини ҳавога отади. Тўпчилар ўлимни писанд қилмай, ўт ва дуд ичида вазифаларини бажармоқдалар. Қўли қонли бир жангчи снаряд етказмоқда. Қўлидан оққан қонни сезмайди ё аҳамият бермайди. Ёш лейтенант команда бераётир. Бу — Алижон. У қаҳрли ва совуққон. Ҳаракатларида қитдай паришонлик йўқ. Ўт очиш тўхталади. Алижон отишманинг натижасидан мамнун. Бир жангчи қизиган тўпни меҳр билан сийпаб дейди:

— Иши бажо. Бўш келмайди сира!

— Ғазабимиз бундан ҳам кучли. Фрицнинг хом калласига ҳали кўп даҳшатли жаҳаннамларни ағдара- миз!— дейди Алижон.

Расчёт ўз командиридан хурсанд. Ҳар ким, у буюрса, ўлимга боришга тайёрдек...

Ертўла. Команда пункти. Майор ва ҳарбий кийимдаги чиройли бир қиз жиддий суҳбатлашмоқдалар. Майорнинг кўзлари қовжираган, ҳорғин, лекин писанд қилмайди. У қизга дейди:

— Демак, розисан?

— Сўз бўлиши мумкинми, ўртоқ майор? Қаерда фойдалироқ бўлсам, ўша ерга юборавринг мени,— жавоб беради Надя.

— Сизга тушунтиришнинг ҳожати йўқ, — дейди майор, — вазифа жуда масъулиятли ва оғир. Душман орасида ишлаш... Бу кишидан ақл, айёрлик, жасорат, фидокорлик ва ҳоказо сифатларни талаб қилади. Вақти келганда арслондек сапчиш, вақти келганда сичқондек ковакча топиб, яширина билиш керак бўлади. Қимга уқтиряпман, бу томонларни сиз мендан яхшироқ биласиз, чунки тажрибангиз бор.

10 — Ҳуртоқ майор, мен барча қийинликларни кўриб турибман. Мақсад йўлида ўлмакни катта шараф ҳисоблайман... — дейди Надя.

Майор қошларини чимириб, жиддий дейди:

— Вазифани бажаришни ва соғ-саломат қайтишни ўйланг. Ҳалим!—қўйинг бунни душманларга! Ҳўп, демак, вазифа равшан, энди сиз чинакам деҳқон қизи бўлиб келинг, дарров.

Надя югуриб чиқиб кетади. Майор папиросини тутатиб, харитага энгашади, дам телефонга қулоқ солади. Лейтенант Алижон киради.

20 Майор дейди:

— Фрицларни яхши эздингиз, жўжалардек тўзғитдингиз. Жуда соз! Энди бошқа юмуш бор.

— Фрицларнинг қай ери қичиган бўлса, ўшани кўрсатинг, ўртоқ майор!

Майор харита устида қалам юргизиб дейди:

— Мана бу тепаликка диққат қилмоқ керак. Бу ердан душман бизнинг бошимиздан товонимизгача кўриб туради. Яхшилаб шиббалаш керак!

30 Алижон харитадан бошини кўтариб, ўйлаб, дейди:

— Тўғри, тепадаги фрицнинг сурбетлиги ҳаддан ошяпти. Тезда улоқтириш керак.

— Шундай урингки, бу тепаликни қайтадан эгаллаш учун душманда сира иштаҳа қолмасин!—дейди майор кулимсираб.

Алижон ишонч билан жавоб беради:

— Шундай қиламиз, ўртоқ майор!

Надя киради. У энди ҳақиқий деҳқон аёли. Майор бошдан-оёқ тикилиб, қойил қолади. Алижон диққат билан тикилиб, Надяни кейин таниди.

40 — Танишмисиз?— сўрайди майор ундан.

— Таниш ҳам гапми? Мени аниқ ўлимдан қутқарган ботир қиз шу, — дейди Алижон Надянинг қўлини сиқиб.

Надя тетик ва шўх гапирди:



*М. Ойбек. 1955 йил фотоси.*

— Қалай, кўринишимда нуқсон йўқми? Уртоқ майор, рухсат этасизми?

Майор ўрнидан туриб, Надянинг қўлини маҳкам сиқади:

— Муваффақият тилайман.

Алижон хаёлчан, сузук кўзлари билан тикилиб, майин хайрлашади. Қиз кетаркан, Алижон югуриб уни тўхтагади ва дейди:

10 — Умид қиламанки, тезда кўришажакмиз. Катта муваффақият тилайман. Хайр.

Надя кулиб дейди:

— Сенга ҳам шундай. Фрицларга тўпларингдан қизгин концерт беришдан толма!

Надя чиқиб кетади. Алижон харитага қайтади. Майор телефонда сўзлаш билан овора. Ногаҳон қаттиқ гумбурлаш. Ертўла томидан тупроқ тўкила бошлайди. Майор телефонда бўғилиб нимадир сўзлайди. Алижон тишларини қисади. Жангчи югуриб киради:

20 — Душман танклари келаётир, — дейди у ҳансираб. Алижон ташқарига ўқдай учади.

Дала, узоқда оғир танк бутун суръати билан келмоқда. Алижон танкнинг йўлини бир зум кузатиб, кейин ертўлага югуради.

Майор ғазаб билан қичқиради:

— Қайдан у сволочь! Куйдириш керак!

Алижон бир неча граната ҳам ёнилғили шиша олиб, тайёрлай бошлайди ва майорга дейди:

— Бизга меҳмон бўлмоқчига ўхшайди... Йўқ, йўқ, биз ўғридек қаршилаймиз.

30 Алижон ташқарига отилади, орқасидан майор ҳам югуради. Танк дарахтлар олдида бир зум тўхтади. Орқасидан яна бир танк кўринади. Олденги оғир танк бирдан кескин бурилиб, команда пунктига томон ҳаракат қилади. Икки жангчи гранаталар билан эмаклаб кетади. Лекин ҳар иккиси пулемёт ўқидан ҳалок бўлади. Танк команда пунктини емиришни мўлжаллаб, ўт очиб келаётир. Алижон унга қарши ер бағирлаб кетади ва яқиндан устма-уст граната улоқтиради. Танк бирдан қийшайиб, оғир тўхтади. Лекин Алижон оёқдан ярадор. Танк ўт очишда давом этади. Алижон тупроққа қоришиб, ғазаб билан олдинроқ силжийди-да, ёнилғили шиша отади. Танк ёниб кетади. Алижон хурсан. Майор уни чуқурга олиб, ярасини боғлашга ёр-



дам қилади. Алижон оғриқни яширишга тиришиб, дейди:

— Ҳеч нима эмас, ўртоқ майор. Мен ўзим... Сиз кетинг, ишдан қолманг.

Майор унинг елкасини қоқиб, мулойим гапиради:

— Раҳмат, Уринбоев. Ҳозир сени госпиталга олиб кетадилар. Дам оласан, тузаласан. Озгина қўнинг фрицга қимматга тушди. Бу муҳим.

— Афсус, сиз билан бирга қиладиган ишларимиз кўп эди. 10

— Яранг енгил, тезда такрор кўришимиз,— дейди майор ва санитарларни чақиради.

Ёзув: **Бектемир Уринбоевнинг жанговар саргузашти шу кеча бошланди.**

Тун. Ўрмон ичида йўл. Бектемир қоровулликда. У тўла қуролли, бошида каска. Онда-сонда милтиқ товушлари. Қисқа пулемёт очердлари эшитилади. Бектемир нотинч; кўзлари ортиқча ҳушёр, ҳар нарсадан ҳадиксираб, атрофга аланглайди. Узоқда — ўрмон ортида ҳавога ракета кўтарилади. Бектемир таажжубланади: «Бу яна нима бало?» Аста-аста юриб, бошқа қоровулга яқин келиб қолади ва сўрайди: 20

— У нима?

— Ракета.

— Нима учун?

— Немис сени ва мени кўрмоқчи...

Бектемир хўмрайиб, бошини чайқаб дейди:

— Чироғи ҳам қурсин, бети ҳам қурсин!— секин қайтади у.

Қуюқ ўрмон орасида маскировка қилинган кичкина 30 палаткалар, теваракда санитарларнинг ҳаракати. Бир палаткада уч ярадор: Алижон билан икки рус жангчиси. Боши бинт билан боғлиқ жангчи эскирган, йиртиқ қоғозни жинчироққа яқин тутиб ўқимоқда, икки қўли боғлиқ жангчи жимгина мудрайди, Алижон папирост тутатиб, хаёлчан ўтиради. Қўшни палаткада кимдир секингина гитара чалаётир. Гитара гоҳ бирдан узилади-да, яна инграйди. Алижон бутун бирлиғи билан тинглайди. Ниҳоят, гитара тинади. Ҳамшира шошиб палаткага киради: 40

— Ўртоқлар, қалай, машина кутасизларми? Хоҳласанглар арава бор...

Ҳамма енгилланиб, бирдан қўзғалади.

— Жуда яхши,— дейди кулиб ҳамшира. — Борасизлар, дам оласизлар. Қоринларинг ҳам очгандир. Кетдик.

Қўш отли арава палатка ёнида тўхтади. Ярадорлар ҳамширанинг ёрдами билан аравага жойлашадилар. Чарчоқ отлар аста юриб кетади.

Бектемир ҳалиги жойда милтиққа суяниб туради. У чарчаган, уни уйқу боса бошлайди, ўзини тетик тутишга тиришса ҳам борган сари боши қуйи тушади.

10 Арава ўрмон ичидаги йўлда шовқинсиз келаётир. Мана, у Бектемир олдидан жимгина ўтиб кетди. Нарига боргач, арава бирдан пастликка тушаркан, қалдиради, гижирладида, баландликка кўтарилди.

Бектемир чўчиб, бошини кўтарди ва қичқиради:

— Пропуска, пропускаи!

Бектемир югуради. Арава баландликдан тез пастга учади. Бектемир баландликда аравани бошқа часовой тўхтаганини кўради-да, хотиржам бўлади:

20 — Туш ҳам кўрибман... Укамни қучоқлаб турган эдим-а... Оти ҳам, араваси ҳам резинкадан эканми, савил!

Бектемир ҳалиги жойда у ёқ-бу ёққа юриб туради. Қарши томондан машина товушини эшитади-да, йўл ўртасида чатаноғини кериб кутади. Фонари хира машина яқинлашгач, Бектемир қичқиради:

— Пропуска!

30 Машина тўхтади. Шофёр ёнида ўтирган одам кабинадан бошини чиқариб, диққат билан қарайди ва жиддий дейди:

— Сизнинг генералингиз қошига бораётирман. Пропускани билмайман. Утказ бизни!

— Ҳеч нарса билмайман. Пропускани айт. Бўлмаса, машинадан тушасанлар. Кўр ҳассасини бир марта йўқотади!

Машинадаги одам кейинги сўзларнинг маъносини тушунмайди ва кулиб сўрайди:

— Нима дединг?

40 — Бир арава ҳозир ўтиб кетди...— жавоб беради Бектемир куюниб. — Бас энди. Лочин бўлсанг ҳам тепамдан учиб ўтолмайсан. Бу машина — туя-ку.

— Сен қаердан? Миллатинг?— қизиқади одам.

— Мен ўзбек...

Ҳалиги одам ичида мамнун, лекин сездирмайди; шоферни туртиб қўяди. Шофёр қовоғини солиб, дейди:

— Бу ўртоқ жуда катта одам. Зарур юмуш билан штабга кетаётибди. Қимдан пропускаи сўрайсан? Эсинг борми?

Бектемир сабрсиз, жаҳл билан дейди:

— Танимайман. Фронтда каттами, кичикми — барибир... Фронтда закон — бир. Пастга тушинглар!

Катта одам энди жуда хурсанд. Бектемирни ёқлайди 10  
ди ва пропускаи билдиради.

— Немисни урасанми?— сўрайди у.

— Дуч келса, нима қилишимни биламан...— жавоб беради Бектемир.

Катта одам кулиб, боши билан уни маъқуллайди:

— Хайр, ўртоқ жангчи — ўзбек!

Машина узоқлашади. Бектемир бошини чайқайди:

— Қув одам!

Куз тонги. Ҳормон ёқаси. Окоп. Жангчилар душманнинг ҳужумини кутаётирлар. Жангчилар орасида Бектемир ҳам унинг элатлари — Рашид, Ҳалим ва Қосим. Элатлар бир-бирларидан ажралмасликка тиришадилар. Бектемир жиддий ва серташвиш. Уни бу оғир ҳам ваҳимали жимжитлик эзгандай. Снарядлардан шикастланган катта дарахларга қараб-қараб қўяди. Бир неча марта қаддини кўтариб, у ёқ-бу ёққа аланглайди. Мўйловдор, қомати баланд, хўмрайган жангчи Дубов унинг елкасидан босади. Бектемир зарда билан дейди:

— Сеники нима? Командир сеники?

— Бошингдан зерикдингми? Нега ўқни имлайсан? 30  
Нариги дунёга ёлғиз ўзинг қиё бўлмайсан, бошқаларни ҳам судрайсан. Мина — ажалнинг катта ўроғи...

Бектемир ҳайрон, эътироз қилолмайди ва секин дейди:

— Қани немис?

— Нима қиласан кўриб, чўчқадай семиз махлуқларда,— жавоб беради Дубов.— Ҳозир юмронқозиқ бўл, керакли вақтда арслондай сапчийсан!

Бектемир тез фаҳмлайди. Ўзини ҳаддан ортиқ яширишга тиришади. Эски жангчилар илжайиб қўядилар. 40  
Душман тўп ўти. Снарядлар яқин тушиб, ҳамма ёқни тит-пит қилади. Бектемир учун бу—балойи ногаҳон

англашилмас бир нарса. У ғазабли, лекин ўзини забун ва ожиз сезади, ҳар ёққа ўзини ташлайди. Ўт тинади. Бектемир жимжитликка ишонмагандай, гаранглаб, теваракка қулоқ солади. Тупроққа қоришган элатлар Бектемир қошига келадилар.

Соғмисанлар?— сўрайди Бектемир ҳансираб.

— Бу қанақа жанг? Қайдан отяпти хумса немис?— сўрайди Ҳалим.

10 — Қани, майдонга чиқса-ю, рўйирост солишсанг...— дейди Қосим.

— Азбаройи худо, ҳар қандай барзангиси дуч келмасин, ғажиб ташлардим,— дейди Бектемир. — Лекин бу кунлар тақдирда ёзилган экан. Бир-бирингга кўмакчи бўл...

— Ҳа, бу ҳикматли гап. Бир-биримизга яқин турайлик, — дейди Рашид. — Агар немис ёпирилиб келса, баравар чиқайлик. Биримиз найза, биримиз ўқ, биримиз пичоқ билан... Иноқ ҳаракат қилайлик.

20 Ҳавода қўққисдан душман самолётлари пайдо бўлади. Улар позицияни ўтга тутадилар. Паст учиб, пулемётдан отадилар. Икки-уч душман самолёти ёниб тушади.

Бектемир тупроқ уюми остида қолган. Айқаш-уйқаш бўлган тиканли симлар орасидан унинг каскаси кўринади. Каска аста кўтарилади. Бектемирнинг тупроққа қоришган башараси. У оғзидан балчиқ тупуради, ўқчийди. Кейин қўлларини бўшатиб, олдинга силжийди. Тупроқдан, симлардан базур суғирилади. Милтиқни маҳкам ушлаб, эмаклаб, бир тўнгахнинг орқасига ўтади. Яқиндан овоз эшитади. Қарайди: Рашид ярадор, юмалаб ётибди. Теваракда даҳшатли портлашлар. Бектемир ярадорга ташланади.

30 — Хотиржам бўл, дўстим, олиб чиқаман... — бўғилиб дейди Бектемир. — Орқамга ястаниб ол!

Рашид қийинлик билан ёпишади. Бектемир ҳансираб судралади.

Жангчилар танклар орқасидан келадиган гитлерчиларни ўққа тутадилар. Пулемётлар қизғин ишда. Танкларга қарши тўплар шиддатли ўт очаётирлар. Танклар 40 далада куймоқда.

Бектемир ўқ сели ва портлашлар орасида ярадорларни олиб кетаётир. Мана, у дарахтзорга кирди. Дўнг...

лик орқасига Рашидни қўйди. Юзидан тер, балчиқ томчилайди.

— Бир қултум сув бер!— инграйди Рашид.

Бектемир сувдонни олади. Сувдон пачақ. Улоқтиради. Рашидникидан сув томизади. Ярадор бир-икки қултум ютиб, қақраган лабини ялайди. Бектемир бинт билан Рашиднинг оёғини боғлашга тиришади. Дарахтлар орасида санитарка пайдо бўлади.

— Сестра, ол бунни, пажалиста!— қичқиради Бектемир.

10

Санитарка тиз чўкиб, ярани илдам боғлашга киришади ва Бектемирга очиқ юз билан боқиб, лекин жиддий гапиреди:

— Қора бола, сен жўна! Немисни кўпроқ ўлдир! Ийқилсанг, мен ўзим олиб чиқаман.

— Қани немис? Нухасини кўрсат!— дейди қовоғини солиб Бектемир.— Нуқул замбарақ, танк, самолёт...

— Ҳеч нима, тўпни ҳам, танкни ҳам ўлдириш мумкин. Сен янгимисан?! Бор, мен айтгандек қил, кейин тушуниб оласан...— дейди ҳамшира кулиб.

20

Бектемир элатини секингина қучоқлаб, дейди:

— Хайр, хафа бўлма, хат ёз.

— Хайр, раҳмат. Ўзингга эҳтиёт бўл!

Рашиднинг рангсиз юзида дўстига меҳр, оғриқ ва афсус.

Бектемир эмаклаб олдинга кетаётир. Теварақда снарядлар ёрилмоқда. Бектемир гоҳ ётиб, гоҳ сакраб юришга мажбур.

Танклар орқасидан маст гитлерчилар ўз ўликларини босиб, шовқин билан келаётирлар. Танклар паст-ба-ландликлардан оғир чайқалиб ўтаётир. Совет жангчилари гранаталар билан танкларга қарши бормоқдалар. Дубов оғир танкни пачақлади. У жаҳаннамни гўё сезмайди. Совет тўплари танкларга қарши омонсиз ўт очаетир.

30

Мустаҳкамланган нуқтада пулемётчи қўл пулемёти билан душман пиёдасини қирмоқда. Унинг бетидан қон аралаш тер оқмоқда. Пулемётчи бениҳоя чарчаган. У гўё гаранг, ҳушсиз. Лекин қўллари моҳирона ишлайди, кўзларида телба ғазаб ёнади.

Бектемир энгагини ерга тираб, ҳансираб судралади, Мана, у бирдан пулемётчини кўриб қолади. Бир сакраб,

40

ўзини мустаҳкамланган нуқтага олади. Пулемётчи га-  
заб билан отаётир. У ҳеч нима сезмайди. Бектемир ун-  
га узоқ тикилади. Пулемётчи эски дискни ташлаб, ян-  
гини қўймоқчи бўлади. Бектемир тайёр дискни тутқа-  
зади. Пулемётчининг қаҳрли, ҳорғин, кир юзини тутқа-  
зум табассум қоплайди. У очердеъ узиб, дейди:

— Ҳаламиз, қора кўз, аммо сволочь немисни ўтказ-  
маймиз!

— Танк келиб қолса-чи?— сўрайди Бектемир.

10 — Сен танк эмасми?— жавоб беради пулемётчи. —  
Танкка қарши сени юбораман!

— Одам ва танк! Темирдан шинель қилиб бер!—  
дейди Бектемир.

Пулемётчи гўё уни эшитмагандай, газабли кўзлари  
билан мўлжаллаб, қисқа-қисқа очердлар узади ва ке-  
йин дейди:

— Маълум; жангни ҳали ҳидламабсан, осие боласи!  
Билиб қўй, жасур солдат — ўлимдан кучли... Қўлида  
гранатаси бўлса, юрагида нафрат бўлса, унинг учун

20 танк — темир қутича...

Бектемир узоққа тикилади. Танклардан узилган фа-  
шист пиёдаеси ётиб-қўпиб илгарилашга интилади. Бек-  
темир ишорат қилади:

— Нега урмайсан?! Кўзинг борми? Ана, овози эши-  
тиляпти.

— Товушни уриб бўлмайди. Кўзимга дарахтлардай  
яққол кўринсин, бир диск билан қираман-ташлайман.  
Душманни яқиндан ур!

30 Немислар йиқила-қўпа илгариламоқда. Совет жан-  
чилари иноқ ўт билан қаршилайди. Танклар ёнмоқда.  
Узоқдан янги танклар югурмоқда. Снарядлар, миналар  
қалин. Тутун, чанг, шовқин ва ўлим...

Пулемётчи нафрат билан отаётир. Қулоқлари усти-  
да учган ўқларни сезмайди. Мана, снарядлар яқин  
портламоққа бошлади. Бектемирнинг кир босган юзи-  
да ёлғиз чақчайган ва изтиробли кўзлари ёнади. У шо-  
шиб-пишиб милтиқдан ўқ узади. Лекин унга қурол  
ожиз туюлгандек, отишдан тўхтаб, жаҳл билан мил-  
тиққа қарайди. Шу вақтда устма-уст икки снаряд туша-  
40 ди. Бектемир ва пулемётчи тупроқ ва қалин ёғочлар ос-  
тида қоладилар.

Бир неча соатдан кейин Бектемир ўзига келади. Даҳшатли тушдан уйғонган каби теваракка қарайди. Уликлар ва тутунланган танклардан ўзга нарса кўринмайди. Улик жимжитлик... Бектемир тупроқ ва ёғочлардан базўр суғурилиб чиқади. Кўкрагини ушлаб, оғир нафас олади. Оёқларини ушлаб силайди. Кейин пулемётчини тортиб олади. Энкайиб, кўкрагига қулоқ солади: у ўлган. Бектемир бошини қайғу билан эгиб, бир нафас жим қолади. Кейин милтиқни маҳкам ушлаб, чўнтақларини ўққа тўлдириб, тусмол билан бир томонга югуради. Ўрмонга яқинлашаркан, тўсатдан бир группа фашистларни кўради. Ерга чўзилади. Уликсимон. Кўзлари билан фашистларнинг ҳаракатини кузатади: фашистлар ётган ўликларнинг баъзиларига (тирик пусиб ётган бўлмасин деб) найза санчадилар. Бектемирнинг ранги ўчади. Мана, фашистлар унинг томоғига аста келаётирлар. Бектемир бошини сал кўтариб, атрофга қарайди. Нарироқда ҳалқоб. Бектемир жуда усталлик билан судралади ва балиқдай сувга чўзилиб, бошини ўтлар билан қоплайди. 10

Фашистлар унга яқин ўтадилар, лекин пайқамайдилар. Фашистларнинг қораси ўчади. 20

Бектемир югуриб ўрмонга киради. Ўрмонда узоқ юради. Жарликлардан, ботқоқликлардан ўтади. Терлаган, ҳорғин, уст-боши лой... У ногоҳ бир наҳр қирғоғига чиқиб қолади. Узоқда сол ясаётган кишиларга кўзи тушади. Енгилланиб, нарироқ юради — душман экан. Бектемир орқага қайтади. Қайдандир уни пулемёт ўтига тутадилар. У йиқила-қўпа чопади. Ўқ у чопаетган тарафдан. Демак, ҳар икки тарафда душман. Бектемир баланд қирғоқдан ўзини сувга ташлайди. Сув чуқур. Гоҳ шўнғийди, гоҳ бошини чиқаради. Ўқлар унинг теварагида «чив-чив» учади. Бектемир милтиқни боши узра кўтариб, бир қўли билан сузишга тиришади. У ҳар қанча уринмасин, гуё оёқларидан нимадир пастга тортгандай, кўпроқ бота бошлайди. Ниҳоят, у қирғоққа яқин жойда сувдан бош чиқаради. Ўт тинмайди. Лекин Бектемир энди уни сезмайди. Бор кучи билан қирғоққа ёпишади. Югура-югура тош йўлга чиқиб олади. Ишонқирамай юради. Воронкалар кўп. 30

Йўлда сочилган ҳар нав буюмлар учрайди. Унда-бунда ўликлар—чоллар, аёллар, болалар... қочқинди тинч аҳоли. Душман ҳаводан қирган. Нариди қорайган во- 40

ронка олдида чўзилган ёш аёлни кўради. Беихтиёр тўхтайди. Аёлнинг сочлари тупроқ, кийими қон. Бектемир газаб билан кўкка қарайди. Шу вақтда оёқлари остида ниманидир сезади-да, бошини қуйи солади, уч-тўрт яшар қизчани кўради. Чўққаяди. Ҳаяжон билан қизчани қўлига олади. Қизча зийрак кўзлари билан ётинқи-раган, қўрққан ҳолда унга тикилади. Бектемир титроқ лаблари билан дейди:

— Қизимка, бу сенинг онажонинг? Қўрқма, яхши  
10 қизимка, меники аканг...

Қизча типирчиланиб, ерга тушмоқчи бўлади. Бектемир қўйиб юборади. Қизча пилдираб, онанинг бошида чўққаяди. Ердан оқ береткани кўтариб, онанинг бошига кийдирмоқчи бўлади. Лекин у бирдан қичқириб йиғлайди. Бектемир унинг бошини силаб дейди:

— Йиғи керак эмас. Мен сени дадангга элтаман. Даданг яхши. Биз уни топамиз.

Бектемир қизчани ҳўл, лой бағрига босмасдан, қўлига ўтқазиб, илдам жўнайди. Кўкда самолёт товуши.  
20 Қизча Бектемирнинг бўйинини қучоқлайди. Бектемир йўлни тарк этади-да, ўзини дарахтзорга уради. Самолётлар машъум садо билан паст учиб ўтадилар. Бектемир қўрққан қизчанинг бошини силайди:

— Қўрқма, жўжам, олғир даррандалар йўқолди. Энди биз ўз уйимизга йўл топайлик...

Кеча. Тор, хароба бир уя, ертўлага ўхшайди. Оддий столда жинчиروқ тутайди. Ун чоқли жангчи. Қирди-чиқди жангчилар орасида Ҳалим ва Қосим. Иккови ҳорғин ва хафа. Улар бир-бирларига ниманидир айт-моқчилар, лекин нимадир монелик қилади. Ёш жангчи — татар қошиқ билан котелогини қира-қира овқатини тамомлайди. Кейин махорка ўраркан, йигитларга дейди:

— Анов ибдашинг қани? Бик ҳайбатли эди. Сўғишчан бўлар, дегандим... Бир ибдашини орқалаб ўт ичида борар эди...

— Йўқолди... — жавоб беради Ҳалим.

— Демак ўлди. Йўқолди—ўлди бир. Букун немис бизни қаттиқ сиқди. У ўзи ҳам қонга ботди.

40 Бир қозоқ жангчиси қўлда сўқма дўмбирани чертиб, ўлан бошлайди. Тоза, баланд овоз билан; эркин сахро оҳанги... Ҳамма берилиб тинглайди. Улан битгач,



қозоқни сурон билан ҳамма табриклайди. Рус жангчи-  
си ашулачини қучоқлайди ва қизғин гапиради:

— Балли, яхши куйлайсан. Уруш битгандан кейин,  
агар каллам омон қолса, овулингга бораман. Кенг саҳ-  
ро, қўйлар, қўзилар... Ҳа, яна бир туя топиб берасан.  
Минаман.

Қозоқ жангчи самимий кулиб, жавоб беради:

— Нега туя? Мен сени лехковой машинада олиб  
юраман. Ҳар кун бир қўй сўйиб, бешбармоқ билан тўй-  
дираман...

— Йўқ, машинадан зерикканман,— дейди рус жанг-  
чи.— Гап шундаки, мен жонли туяни кўрмаганман. Тез  
чопадимми?

— Ҳа, ундай бўлса, чопқир туяга миндириб қўяман,  
зерикканингча миниб юр!

Ҳалим дўмбирани чертиб-чертиб, Қосимга дейди:

— Бектемир бўлганда, бир нафас най тинглар эдик-  
да!

— Ҳа, най бошқа нарса. Ҳеч бир чолғу кишини най-  
дай эритмайди.— дейди Қосим хўрсиниб.—Эй тақдир, 20  
найни синдиридинг-а?

— Рашидга хат ёзаман. Улар қўш мағиздек дўст  
эди. Лекин қай госпиталда экан?— дейди Ҳалим.

— Ёзавер. Эртага суриштириб, балки билармиз.

Ҳалим жинчироққа яқин ўтириб, хат ёзишга кири-  
шади...

Кеча Ўрмонлик. Ойдин. Бектемир қизчани бағрига  
босиб, милтиқни елкага осган ҳолда аста, оғир юради  
Учинчи кун тентираши. У ҳорғин. Мана, дарахтлар сий-  
раклашади. Бектемир қалин, сўлғин майса билан қоп-  
ланган сокин, гўзал сайҳонликка чиқади. Сайҳонлик 30  
четида ғайри шуурий равишда тўхтайти. Қизчани қа-  
лин ўт устига аста ётқизади. Бола уйғониб, урнидан  
туради. Бектемир оғир, ҳорғин ўтиради. Бошидан кас-  
кани олади. Ойдинда унинг дардли, қаҳрли, жиддий  
юзи равшанлашади. Қизча кўзларини уқалайди.  
Унинг кўркам, юмшоқ сочлари олтинланади. Қизчанинг  
юзидан нохушлик. Бектемир дейди:

— Хўш, ҳорнинг очдимми? Биламан, попугим. Ҳозир  
қараймиз. — Бектемир халтасини очиб, қидира-қидира 40  
бир парча қора нон олади.

— Мана ол, чайна. Қантдай нон.

Қизча нонни қувонч билан олади, маза қилиб чай-  
най бошлайди. Бектемир қўли билан ойни кўрсатади:

— У нима?

— Бу луна.

— Луна. Яхши. Ўзбекча: «оймўма».

«Оймўма пилла,  
Қанотлари тилла...»

10 Бектемир буни бир неча бор такрорлайди. Қизча  
нонни еб бўлиб, яна халтага қарайди. Бектемир дейди:  
— Йўқ. Тамом. Энди уйқу керак.

Қизчани шинелга олиб, ёнбошлайди. Қизчанинг уй-  
қуси ўчган. Ғингшинади. Бектемирни уйқу босади,  
кўзларини базўр очади. У қўнжидан найни олиб, секин-  
секин чалиб, айри, садолар узади. Ниҳоят, қизчанинг  
елкасини оналарча меҳр билан қоқа-қоқа, алла ай-  
тади:

20 — Узоқда қолди тоғлар,  
Мевазорлар, гулбоғлар...  
Ўтарми дардли чоғлар?  
Алла, қизчам, алла-я.

Ой билан чақнар осмон.  
Гувилла, қалнин ўрмон.  
Ев келса, кўксим қалқон,  
Алла, қизчам, алла-я.

30 Бектемир қизчага мудроқ ва хаёлчан қарайди. Қиз-  
ча найни қучоқлаб, ухлаб қолибди. Бектемирнинг юзи  
бирдан ёришиб, табассум билан қопланади. Лекин  
унинг қулоқларига қандайдир ваҳимали товушлар ет-  
гандай. Милтиқни қўлга олиб, теваракка сергак қарай-  
ди. Кейин хотиржам бўлиб, бошини ўтга қўяди.

Фронтга яқин госпиталлардан бири. Кичкина ёғоч  
уйда, хасталар орасида Рашид ётибди. Унинг юзи со-  
кин. Қўшнилариинг гапига қулоқ солиб, дам илжаяди,  
дам зериккандай хўрсинади.

Эшикдан қоматдор қиз югуриб киради. Қўлида, па-  
кетда қандайдир совға. У тўхтайтиди, ўз одамини қиди-  
ради ва бирдан қичқиради:

— Саша!

40 Бурчакда ётган боши боғлиқ жангчи ўрнидан қўз-  
ғалади-да, мадорсиз яна ёстиққа ташланади. Қиз унинг  
ёнида. Лабидан ўпади. Хастанинг юзига нур киргандай.

Табиатан шўх ва қувноқ қизнинг кўзлари дам ёшланди, дам кулиб, тез-тез гапиради:

— Хатимни олдингми. Яранг қалай? Оғрийдими? Уҳ, мен қандай ғазабландим! Йўқ, тусинг яхши. Тез тузаласан.

Саша унинг қўлларини силайди ва ўпади. Ҳаяжон билан дейди:

— Раҳмат, Таня! Хатларинг менга куч берди. Мен уларни атрофимда ўлим қайнаганда ўқир эдим, бирдан юрагим ҳар қандай хавфни унутар эди. Олдингга югурар эдим. 10

Рашид бошини кўтариб, ёнбошлаб ётибди. Унинг кўзлари Саша билан қизда; гўё уларга ҳаваси келади.

Таня йигитни ўпиб-қучоқлаб хайрлашади. Ҳамма хасталарга у ўзининг яқин одамларидай қарайди, бошини енгил ва чиройли эгиб, хўшлашиб, Рашид ёнидан ўтар экан, Рашид қичқиради:

— Қизча!

Қиз кескин равишда тўхтайди ва қошларини чимириб дейди: 20

— Хўш, болахон, нима демоқчисиз?—қиз Рашиднинг қўлини сиқади ва гапга тушиб кетади. — Сен қардан? Қачон ярадор бўлдинг? Аҳ, кўзларинг қандай, кўмирдай қоп-қора-я...

Рашид кулимсирайди:

— Хат ёзиб бер, баришња!

— Хат? Пожалуйста. — Қиз табуреткага ўтиради, қоғоз ва қалам олади, дейди:— Хотининггами? Ёки суйган қизга! Шундай чиройли хат ёзиш керакки, ҳамиша юрагига босиб юрсин! Ҳар кун ўқисин... 30

— Хотин йўқ. Онажонимга ёз!— дейди Рашид.

— Севмаганмисан? Яширма, биламан сиз эркакларни...

— Севаман. Тўғри,— жавоб беради хўрсиниб Рашид.

— Севмоқ керак. Севгисиз ҳаёт, нима дейди, худди ҳидсиз гулга ўхшайди. Чиройлими суйганинг? Қора кўз бўлса керак. Мен ҳам, тўғрисини айтсам, қора кўзларни севаман... Лекин менинг Сашанинг кўзлари зангори. Фақат шундай гўзал, шундай тоза, худди жануб самосидан ҳам қизғин...— қиз бурчакка қараб қичқиради.— тўғрим, Сашажон? Ҳўп, қани менинг вақтим зиқ. 40

Айт, нима ёзай?

Рашид ўйлаб гапиради:

— «Азиз онажонимга салом. Опам Ҳакимага салом. Синглим Наимага салом. Укажоним Ҳошимжонга ва келинойим Шарафатхонга салом...»

Қиз тез-тез ёзиб, Рашидга тикилади:

— У ёғи... яна

Рашид шошмасдан, давом этади:

— «Амаким Холмат акага салом. Колхоз раиси Маҳмудовга салом...»

Таня ёза туриб, кулади:

10 — Бу қандай хат? Мақсадингни айт. Ишларингни аҳволингни баён қил. Бу нима? Йўқ, хатни бундай ёзмайдилар!

Рашид унинг сўзини эшитмагандай, секин давом этади:

— «Самандар акага — бу колхоз бригадири — салом. Яна қори поччамга салом...яна...»

Таня ёзмасдан, сабрсизланиб қичқиради:

— Уҳ, ўртоқ жангчи, умримда бундай хат ёзган эмасман. Ахир бутун қишлоғингнинг халқини санаб

20 чиқдингку...

Рашид қўлини силкиб, астойдил дейди:

— Хат — ҳам кўз, ҳам қулоқ... Саводи бор одам ўқиб, ўз кўзи билан номини кўради. Саводсиз — қулоғи билан эшитади. Салом — совғадан азиз. Сен нимани тушунасан? Ёз: «Дўстим Қодиржонга салом...». Бу киши чойхоначи. Қачон келсанг, аччиқ чой тайёр. Ўзиям сўзамол йигит. Ёз: «Звено бошлиғи Содиқ акамга кўлдан-кўп салом».

Таня узил-кесил эътироз қилади:

30 — Бас, бас. Бошқа қоғозим йўқ. Мана, бир бет саломинг билан тўлди.

— Йўқ, Содиқни, албатта, қўш. Майли, охиргиси. Нега десанг, қишлоқда биринчи одам. Гектаридан бир юз йигирма центнер пахта берган. Биласанми, бир юз йигирма!

Қиз бошини чайқаб, ноилож ёзади ва жиддий сўрайди:

40 — Ҳа, шошма, суюкли қизга нега салом демадинг? Оти нима? Қизғин, юракдан биринчи салом унга бўлиши керак эди. Балки сен уни... уни унутгандирсан. Эҳ, сиз эркаклар... У бечоранинг бутун юраги, эс-ҳуши сендадир.

— Бу хатда унинг исми бўлмасин. Яхши эмас,— жавоб беради Рашид.

Таня кўзларини катта очиб, дейди:

— Нега? Ораларинг бузилганмиди?

— Йўқ, бизда шундай закон. Бу ялли хат. Қўлдан-қўлга ўтади. Қизнинг номи ёзилса, ота-онаси, ўзи ҳам хафа бўлади.

— Ҳеч нима англамайман. Аллақандай ваҳший одатлар...

— Уят! Тушунасанми, уят! Хўп, ёз «Мен, худога 10 шукур, сиҳат-саломат юрибман Сизларнинг саломатлигингизни табиатдан сўраб қоламан. Биз урушдамиз. Аммо турган жойимизнинг номини билмайман. Ҳамма ёқ қарагайзор. Кийим қалин. Овқат ёмон эмас. Вақтим чоғ...»

Таня таажжубланиб сўрайди:

— Нималар деясан? Ярадор бўлганинг, госпиталда ётганинг тўғрисида...

Рашид кулади:

— Иссиқ юртга совуқ хабар юборгим келмайди. 20

— Озгина ёзиш мумкин...

— Ёз!— дейди Рашид.— «Тўрт-беш кундан буён бир жойда ётибман. Оёқнинг мазаси йўқ. Хавотир олманглар».

Рашид қоғозга қўл қўяди ва дейди:

— Раҳмат, баришняя! Раҳмат!

Қиз конвертга адресни ёзади ва ўрнидан туриб, дейди:

— Мен ўзим жўнатаман. Ишонасанми?

— Жуда соз! Раҳмат!

Қиз у ёқ-бу ёққа қарайди, Рашиднинг пешонасидан «чўлп» этиб ўпади-да, эшикка ўқдай отилади. Рашиднинг юзида табассум ва мамнунлик. Бошқалар ҳам куладилар. Сашага дейдилар:

— Қиз эмас, баҳор! Бахтлисан-а!

Эшикда ҳамшира, қўлида хат, тўғри Рашидга келади ва ҳаммага дейди:

— Ҳаммадан бахтли — бу йигит. Бир хатни учирди, мана янгиси қўлига қўнди.

— Гап ҳалиги қизнинг қўлида... — дейди бошқалар 40 кулиб.

— Рашид хатни ҳовлиқиб очади ва диққат билан ўқийди. Ҳар он сари ранги кўпроқ ўчади, қўллари тит-

райди. Ниҳоят, хатни ғижимлаб, қўлларини оғир ташлайди:

— Дўстим, Бектемир! Ўлдинг! Мени қутқардинг-да, ўзинг кетдинг!— Рашиднинг кўзларидан ёш қуйилиб кетади.

Қўшни жангчи — ярадор сўрайди:

— Хўш? Уйингдан ёмон хабарми?

— Уртоғим ҳалок бўлибди. Ака-укадек эдик. Йўқ туғишгандан ҳам афзал...

10 — Йиғлама, бефойда! Уруш! Киши ўлади, ўлдирди... Мен бир кун ичида беш ҳамқишлоғимдан айрилдим. Ҳар бири дубдай азамат йигитлар эди.

Рашид индамайди. Хатни аста очиб, яна кўзларига олиб боради. Оқсоқланиб, Алижон киради. У, кўринишидан зерикиб эрмак қидиргандай, ҳаммага тикилади. Кетмоққа қайрила туриб, Рашидга қарайди, таниб қолади ва унга ташланади:

— Ҳа, элат, ўнгимми, тушимми бу?

20 Рашид бир нафас анқайиб қолади. Кейин таниб, ғайри шуурий равишда хатни яширади-да, қўл беришади. Алижон табуреткага ўтиради.

— Қачон ва қандай қилиб бу ерга тушиб қолдингиз? Нега йиғлайсиз?

— Оёқдан яраландим. Бир ҳафтадан буён шу ерда ётибман. Мусофирлик. Диққатинг ошади. Уртоқларни соғинасан.

— Мен билмадим. Тасодифан кирган эдим,— дейди Алижон — Хўш, қандай урушдингиз? Ҳа, акам қаерда? Соғми? Бобой ёзган эди — сизлар билан бирга экан...

30 Рашид хўрсинади. Лекин дарҳол ўзини тутиб олади. У жиддий дейди:

— Бектемир биз билан бирга эди. Аммо уни бошқа частга ўтказиб юбордилар. Билмадим, ҳозир фронтдами ё бошқа жойда... Омон бўлса бас, ука.

— Қачон? Нима учун? — қизиқади Алижон.

— Яхши билмайман. Тўполон вақти эди. Ўзи хоҳлади шекилли...

40 Алижон синовчи кўзлари билан унга тикилади. Кўнгли алланечук ғашлик билан тўлгандай, бошини қуйи солади.

Ёзув: Бектемир душман орқасида, азоблар, можаролар ичида саккиз кундан буён тентирайди, фронт чизигидан ўтмоққа йўл қидиради...

Урмон. Кучли ёмғир ва шамол. Дарахтлар даҳшатли ғиқиллайди. Ер лой. Қалин ёғочлар орасида Бектемир кўринади. У сувга чўмгандай ҳўл. Каскасининг четларидан сув оқади. Елкада милтиқ, қўлида қизча. Қизчанинг бошига эски қоп ёпган. Унинг ёлғиз оёқчалари кўринади. Бектемир лойга бота-бота, дарахтларга ўзини уриб, базўр юради. Қатта йўлга чиқади. У каскасини кўтариб, узоққа қарайди. Юзи ориқ, рангсиз, қаҳрли... Кўзлари катталашган. Йўлда синиқ аравалар, от ўликлари, каскалар... Бектемир қопни кўтаради, 10 қизчага қарайди, бошини хафа силкийди:

— Овқат топиш керак! — дейди у ўз-ўзига ва йўлдан узоқлашмай, қаёққадир тентирайди.

Хароба қишлоқ. Ваҳм жимжитлик. Қуюқ, қора уйларни ёмғир ювмоқда. Майдонда дор. Бир эркак ва бир аёл осиглиқ. Улар шамолда маъшум тебранади. Бутун қолган уйларнинг биридан кампир чиқади, қўлтиғида тугун. Узоқда уч-тўрт фашист кўринади. Улар талов илинжида тентирайдилар. Кампир ғазабли пичирлаб, уйига киради-да, эшикни аста ёпади. Немислар 20 бошқа бир уйда ғойиб бўлади.

Бектемир қишлоқ бошида. Ичкари киришга ботинмай, тўхтайди. Атрофда ўлик жимжитлик. Бектемир тахта девор орқали бир ҳовлига қарайди. Уй эгаси ошиғич равишда қочганлиги равшан: арқонга ёйилган кирлар ҳам йиғиштирилмаган. Бектемир чаққонлик билан тахта девордан ошиб тушади. У эски ёғоч уйга киради. Бунда озгина пичан. Қизчани пичанга ётқизади. Сочларини текислайди ва кулиб гапирди:

— Бу ерда сув йўқ. Иссиқ. Дам оламиз.

— Нон берасан? Нон, — дейди қиз.

— Катта нон бераман. Шошма, картошка бераман. 30  
Ўт ёқамиз.

Бектемир пичанда бир оз ёнбошлайди. Қандайдир товуш эшигади; туриб, тахта девор тирқишидан қарайди. Ёндош оғилда катта ола сигир, елини тирсиллаган.

— Сут хоҳлайсанми? Сут, Сут... — ҳовлиқиб дейди Бектемир.

Қизчанинг кўзлари ўйнаб кетади, ўрнидан туради.

Қишлоқ кўчаси. Ёмғир қуймоқда. Бир уйдан ҳалиги 40 немислар чиқади. Улар энди беш киши. Баъзиларининг қўлтиғида тугунлар. Биттаси бир жуфт товуқ кўтарган. Товуқлар типирчилаб, қақолайди.

Кампирнинг уйи. Кампир ёлғиз. Кўринишда у сокин. Ҳар он эшикка бориб, қулоқ солиб қайтади. Ўзига қимматли кўринган буюмларни яширишга тиришади. Лекин яширган жойи унга маъқул эмас, гўё яширган нарсанинг ўзи «мана, мен бу ерда!» дегандай. Кампир уҳ тортиб, бошқа ерга яширади. Бари-бир кўнгли таскин топмайди:

— Лаънатилар! У исковичлардан ҳеч нарсани яшириб бўлмайди!— дейди кампир.

10 Оғилхона. Ола сигир. Бектемир чўққайиб сувдонга соғаётир. Сигирнинг йирик эмчақларидан «пов-пов» сут отилади. Бектемирнинг бармоқларидан оқади. У жиддий ва мамнун. Чатаноғини керган сигир бу бегона одамга қараб-қараб қўяди. Қизча Бектемирнинг елкасига осилиб, томоша қилаётир. У чуғуллайди:

— Колова. Колова. Сут...

20 — Яхши колова. Сут кўп. Ичасан,— дейди Бектемир ҳам гапга қизиқиб, сувдон тўлганини сезмай қолади. Сут ерга оқади. Қизча Бектемирга кўрсатади. Бектемир сутдан оқарган ерга қараб, бошини чайқайди, кейин сутни қизчага ичиради. У чанқоқ лаблари билан қултқулт ютади. Бектемирнинг кўзлари шодликдан учқунланади, у дейди:

— Мазалими? Илиқ сут — дори. Биласанми, дори.

Қизча нафасини ростлаб яна ичади. Бектемир унинг қоринчасини чертиб, дейди:

— Бас, бас. Кейин бераман...—сутнинг қолганини ўзи ютиб яна соғишга ўтиради.

30 Қизча анча тетикланган. Сигирга яқинлашиб, тега-жоқлик қилади:

— Був. Був... колова. Був... — сигирнинг бурнига қўлларини яқинлаштириб, яна олиб қоцади.

Кампирнинг уйи. Кампир деразага яқин, қўлларини иягига тираб, изтиробли вазиятда ўтиради. Даҳлизда товуш. У қимир этмайди. Шу онда эшик тақиллайди. Кампир ғайри шуурий равишда ўрнидан туради ва ҳушсиз каби эшикка боради. Бир зум тўхтайдиган — тараддудда у. Яна тақиллайди. Кампир эшик занжирини туширади-да, орқага бир қадам ташлайди. Эшик қаттиқ очилади. Беш солдатнинг чиркин башараси. Кампир 40 ҳушсиз орқага чекинади. Гитлерчилардан бири ўғриларча киради. Ҳамма ёққа кўз югуртади, кейин ўзини



стулга ташлаб, лабига папирос қистиради. Бошқалар ҳам ёпирилиб кирадилар. Улар жиҳозларни тит-пит қилиб, кейин стулларга, каравотга ташланадилар. Товуқ кўтарган солдат, товуқни кампирга беради ва пичоқ тутқизади. Ҳам қўли билан ўз бўйинини кесгандай ишоралар қилиб, товуқ сўйишни буюради. Кампир қалтираб дейди:

— Билмайман. Ҳеч сўймаганман.

Солдат милтиқни кўтариб, дўқ қилади. Кампирнинг қўлидан товуқ патирлаб, ерга тушади-да, очиқ эшикка томон югуради. Шу вақтда кампирнинг боши устидан бир солдат товуққа ўқ узади. Товуқ йиқилади. Кампир қаттиқ чўчиб, йиқила ёзади. Солдатлар хахолайди. Бошқа бир солдат кампирни қўпол туртиб, эшикка олиб чиқадида, ёмғирда туришга буюради. Кампир бошини эгиб, жимгина йиғлайди.

Ёмғир қуймоқда. Кампир жиққа ҳўл. Ер остидан у теваракка қарайди. Қочмоқчи. Қўрқа-писа олдинга юради, кейин қадамини тезлатади. Орқадан ҳайқириқ эшитиб, бирдан тўхтади. Немис келиб, дўқ қилади: «отаман!» Кампир жонидан тўйгандек нафрат билан тикилади. Немис яқин келиб, чиркин кулиш билан дейди:

— Қиз, қиз жерак! Қелтирасан?

Русча сўзларни қўпол бузиб гапирганидан кампир тушунмайди. Немис қучоғини очиб, бировни қучоқламоқчидай ҳаракат қилади ва лаблари билан ўпишга ишора қилади. Кампир бадтарроқ чўчийди, нафрати ортади. Немис ғазабланиб, қаттиқ туртади. Кампир юзи билан лойга йиқилади...

Пичанхона. Бектемир пичан устида ёнбошлаган. Ёнида қизча мириқиб ухлайди. Бектемир ўрнидан туриб керишади-да, ҳовлига қарайди. Ёмғир тинган. Ҳалқобларда майда ва сийрак томчилар ясаган жилвалар сезилади. Бектемир кетмоққа мўлжаллаб, белини маҳкам боғлайди, каскасини кияди. Шу вақтда ташқарида тарақлаган овоз эшитилади. Сергакланади. Пичанхона эшигини сал очиб қарайди. Бир неча немис эшикни бузиб, ичкари киради. Бектемир қизчанинг устига дарров пичан ташлайди. Милтиқни қўлга олиб, қаршилиқ кўрсатишга тайёрланади. Пичан орасидан қизча бошини кўтаради ва суюниб дейди:

— Амакижон, сигир қани? Яна сут берадими?

Бектемир эшик орқасига танба қўяди. Қизчага, га-  
пирма, дегандай ишора қилади. Қизча, аксинча, кўпроқ  
чуғуллайди. Бектемир шивирлайди унга:

— Кучук бор, кучук. Вов-вов... ёмон, гапирма!

10 Бектемир қизчани яна пичанга кўмиб, милтиқни  
қўлга олади. Немислардан иккиси квартирага киришга  
ҳаракат қилади. Биттаси тўғри келиб, пичанхона  
эшигини итаради. Кейин очиқ турган оғилхонага қарай-  
ди. Сигирни кўриб, хурсанд бўлади. Қичқириб, оғилхо-  
нага киради-да, сигирни ташқарига судрайди.

Бектемир қўлда милтиқ, кўзлари девор тешигида.  
Сочлари похолли қизча оёқлари остида ўрмалайди.  
Бектемир немисларни отгиси келади. Лекин қизча  
унинг қўлларини боғлайди.

20 Сигир етаклаган немис шерикларини чақиради.  
Солдатлар бошқа хоналардан ҳар хил буюмларни кў-  
тарган ҳолда мамнун чиқадилар. Сигирни кўриб, бад-  
тар хурсанд бўладилар ва қий-чув билан сигирни ҳай-  
дайдилар...

Оқшом қоронғиси. Бектемир қизчани ўраб-чирмаб  
кўтаради ва қоронғиликда ғойиб бўлади.

30 Қуёшли куз куни эди. Машина ва танк излари Бир  
гуруҳ жангчилар тепалик остида. Улар оғир тўпни ба-  
ландликка ўрнатиш учун итарадилар. Улар ўртасида  
Ҳалим ва Қосим. Уларнинг қўллари, бетлари лой. Мўй-  
ловдор Дубов терини артиб, қичқиради: «Ҳа, олинг-  
лар!» Унларча жангчилар тиришиб итарадилар. Тўп  
ёпишқоқ лойга ботган. Базўр қўзғалади. Старшина  
пайдо бўлади. Кулиб қичқиради у:

— Ҳа, азаматлар, иноқроқ ҳаракат қилинглар.  
Иноқроқ! Ҳа, бир-икки...

Дубов бошини ўгиради:

— Нима бу, тилингни қайрайсан? Елжанг билан  
кел,— дейди у,

— Мўйловга зеб берган экансан-да!— дейди стар-  
шина.— Кучингни кўрсат! Ҳа, болалар, ғайрат қилингл-  
лар! Бир, икки, уч... Тез бўлинглар! Мен сизга жонажон  
мамлакат ичидан келган совғаларни улашаман!

40 Бир неча жангчи қизиқиб, бирдан сўрайди:

— Тўғрими?

Старшина жавоб беради:

— Етти онам ёлгон гапирмаган...

Дубов яна бошини кўтарди. Унинг мўйловига бир парча лой ёпишган. У сезмайди ва дейди:

— Сўзга ҳам, халта-халта улашишга ҳам уста у...

— Мўйловингга қиём ёпишибди. Ялаб ол, дўстим!— дейди старшина кулиб.

Дубов парво қилмайди. Жангчилар тўпни баландликдаги позицияга кўтарадилар.

Старшина совға улашмоқда. Тепаликда Дубов ҳам Ҳалим. Дубов тушунтиради унга:

— Энди, қора кўзим, бу тепа вулқон бўлди. Биласанми, вулқон — ўт отадиган тоғ. Фриц бу ерда чумоликдек қирилади.

Ҳалим муштумини сиқиб дейди:

— Фриц танк билан келади. Танки бўлмаса, мушт билан ҳам ҳайдар эдик.

Дубов дейди:

— Хўп, кетдик қисмимиздан қолмайлик...

Старшина совға улашмоқда. Жангчилар хурсанд. Халтачаларни ҳаяжон билан очдилар, гўё ўз уйлари-нинг илиқлигини сезгандай. Дастрўмолларни олиб, суқланиб қарайдилар. Ким хат ўқийди, ким қизнинг карточкасига маҳлиё. Дубов бошқа жангчилар орқасидан қўл узатади. Старшина халта тутқизади ва дейди:

— Ол, бобо, кампирингдан келганини сенга беряман...

Дубов бир чеккага бориб, халтага қўл тиқади. Печенье чиқади; оғзига ташлайди, мўйлови аралаш чайнайди. Мўйловидаги лойни шунда сезади. Чайнашдан тўхтаб, мўйловини силаб, кейин қўлига қарайди: қўли лой.

Тепаликда Ҳалим ва Қосим. Уларда ҳам совға. Улар Дубовнинг ҳаракатини кузатиб турган эдилар: куладилар. Қосим бирдан жиддийлашади, узоққа тикилади.

Ҳалим сўрайди:

— Нима?

— Анов ким? Кўзимга илиқ кўринаётир,— жавоб беради у узоққа ишора қилиб.

Узоқда ўрмонлик. Бектемир оғир қадамлар билан келмоқда.

— Бектемир!— қичқиради Ҳалим. Ҳар икки жангчи тепаликдан пастга шўнғийдилар.

Дарахтзор орасидаги палатка олдида Бектемирни ҳамширалар, жангчилар қуршаган. Қизча одамлардан ётсирайди. Ҳамширалар уни алдаб-сулдаб базўр оладилар, ўпадилар, эркалайдилар.

Бир жангчи Бектемирдан сўрайди:

— Қандай қилиб йўл топдинг? Яна тўппа-тўғри ўз қисмингга?

10 — Юрак тўғри, вассалом!— жавоб беради Бектемир ҳорғин кулиб.

Қосим билан Ҳалим келади. Элатлар қучоқлашади-лар. Ҳалим ҳовлиқиб дейди:

— Биз сени аллақачон нариги дунёга узатган эдик... Бектемир жавоб беради:

— Қадимгиларнинг сўзи тўғри: кафан кийган кетади, капалак кийган қайтади. Яна қўғирчоқдай қизчам билан қайтдим...

20 Ҳалим ва Қосим қизчага қизиқиб қарайдилар. Қосим дейди:

— Сочини қара. Олтин соч!

Ҳалим дейди:

— Бўтакўз!— ҳам қизчага қўлларини узатади, унинг диққатини жалб этмоқ учун хўроз бўлиб қичқириб юборади.

30 Бу ҳамма учун кутилмаган. Ҳамма кулади. Шу вақтда бошқа бир жангчи эчки бўлиб, ма-малайди. Яна кулги. Қизча ҳам кулади. Фотокорреспондент пайдо бўлади. У Бектемир билан қизчани суратга туширмоқчи. Бу таклифни Бектемир нохушлик билан қабул қилади. Фотограф қизиқиш билан ишга тушади: Бектемир билан қизчани катта тўнгакка ўтқазиб вазиятларини тўғрилайди. Лекин Бектемир ва қизча вазиятларини бузадилар — бир-бирларига тикиладилар. Фотограф яна тўғрилайди. Яна бузилади. Фотограф ялинади. Бектемир ўрнидан дик этиб туради:

Керак эмас, бошим айланиб кетди,— дейди у.

Фотограф ялинади:

40 — Ўртоқ жангчи, бир минут бардош қилинг, илтимос қиламан...

— Машинангни тезлат,— дейди Бектемир. — Мен қандай турсам, шундай олсин!

Фотограф охирда ўзи хоҳлаганича суратга туширади.

Қизчани бир ҳамшира олади ва дейди:

— Айт: «Раҳмат амажи!» дегин. «Мен катта бўламан, сизни унутмайман. Юртингизга бораман, қизингиз бўламан», дегин!

Ҳамшира қўллари билан «Хайр!» ишорасини қила-қила узоқлашади. Қизча Бектемирга толпиниб, йиғлаб юборади. Бектемир қайғу ва меҳр билан узоқ тикилиб, қараб қолади.

Хира, туманли, совуқ тонг. Окоп. Бектемир милтиқни тозалаш билан овора. У жиддий. Қовоғи солиқ. Дубов 10 унинг ёнига ўтиради ва дейди:

— Хўш, қора кўз ботир, ишларинг қалай?

Бектемир уни энди пайқайди. Милтиқни окопга тирайди ва кулимсираб дейди:

— А, ўртоқ соғмисан?

Ҳар иккиси бошқа сўз тополмагандай жим қоладилар. Кейин Бектемир халтасидан нон, қанд ва бир қарич колбаса олади. Колбасани томоша қилиб, Дубовга узатади:

— Оша, ўзбек законида мумкин эмас,— дейди у 20 жиддий.

Дубов ишонқирамай олади ва дейди:

— Законларинг ярамайди, кеч бу закондан...

Бектемир қовоғини солиб дейди:

— Нега мўйловинг узун — мен суриштирамайман. Сен ҳам ўзбек законини суриштира. Хоҳламасанг, бу ёққа бер, чайнайдиган тиш топилиб қолади.

Дубов колбасани чайнаб, дейди:

— Хўп, майли, законингга қарши эмасман. Лекин айт, сен душман орқасида юрдинг. Хўш, нечасини ўл- 30 дирдинг?

Бектемир хафаланиб, жавоб беради:

— Ўлдирмадим.

— Биттани ҳам?

— Йўқ...

Кинояли кулги билан сўрайди Дубов:

— Қўрқасанми?

Бектемирнинг ранги оқариб кетади, титраб дейди:

— Нима? Қўрқасан? Сен қўрқасан. Мен. Мен... мен ўзбек... 40

Дубов таажжубда. Кўринишда содда, мулоим йигитнинг бир онда тутоққанини тушунолмайди. У юмшоқ деди:

— Тўғри келмади, дегин. Лекин фрицнинг чангалига тушмабсан, бу ҳам катта иш.

— Катта иш эмиш! Гапирма! Кейин кўрамиз...— дейди Бектемир ҳам ранжиб, тескари қараб, хафалик билан аста нон чайнайди.

Кўққисдан артиллерия ўти бошланади. Снарядлар яқинда портлайди.

Бектемирнинг лунжида нони, кўзлари аланглайди. Окоп деворига ёпишади. Бир зумдан сўнг бошини сал 10 кўтариб, олдинга қарайди ва жаҳл билан Дубовга дейди:

— Яна танклар!

Дубов жавоб беради:

— Барибир ўтолмайдилар! Гранаталарни тайёрлаб қўй!

Танклар ҳар ёқдан ўрмаламоқда. Танкка қарши тўплар даҳшатли ўт очади. Душман танкларидан бир нечаси бирин-кетин ёниб кетади. Аммо бошқалари ўжарлик билан олдинга интилади. Лейтенант танкка 20 қарши гранаталарни тайёрлашга буйруқ беради. Дубов гранаталарни ушлаб, олдинга эмаклаб кетади. Бектемир граната тайёрламоқда. У ҳаяжонли, шошади. Шу аснода унинг яқинига снаряд тушади. У қора тутун ва тупроқ уюми ичида қолади. Бектемир эсини йиғиб олгунча, оғир танк келиб етади-да, окопни қоплайди. Бектемир танк остида қолади. Танк бир оз «босмалаб», кейин чўнг лапанглаб, олдинга юради. Бектемир тупроқ орасидан қаддини ростлайди ва ғазаб билан окопдан отилади, танк орқасидан югуради.

30 Мана, яқинлашди. Бектемир граната улоқтиради. Танк оғир айланиб, қийшайиб тўхтайтиди. Бектемир яна граната отади. Кейин ёнилғи шиша ташлайди. Танқдан қора тутун бурқийди. Ерда ётган Бектемирнинг кўзлари қувончли. Танкист немис дуд ва ўт орасидан пастга сакрайди. Бектемир уни милтиқдан отиб қулатади. Иккинчи немис сакрайди. Бектемир нишонга олади — милтиқ ишламайди. Бектемир рўйирист туриб, немисни қувлайди. Яқинлашаркан, у тўхтайтиди. Немиснинг қўлида тўппонча. Тўппончани кўтаради. Мўлжаллайди. 40 Бектемир бир сакраб, немисга ёпишади, мушт билан даҳанига туширади. Немис орқага гандираклайди. Бектемир унинг тўппончали қўлини сиқади, тўппонча ерга

тушади. Бўғишма бошланади. Немис ҳам бақувват. У бутун кучи билан олишади. Шундай онлар бўладики, Бектемир йиқилаётгандай сезилади. Лекин у яна ўзини эплаб олади. Ниҳоят, немис кучдан кетади. Ҳарсиллайди, Бектемир уни ердан рост узиб, ёнбошига олиб отади ва юмалаган душманни миниб олиб бўғади, кейин қўнжидан пичоқни суғуриб, уни чавақлаб ташлайди.

Жанг даласи. Немис танклари куйиб ёнади. Душман автоматчилари танкларидан маҳрум қолиб, ерга ёпишганлар, орқага қочишга уринадилар. 10

Лейтенант пиёдаларни атакага ташлайди. Жангчилар «Урра!» билан олдинга югурадилар.

Бектемир ҳансираб ўрнидан туради. Тупуради. Милтиқни олади ва бирдан ёлғиз қичқиради: «Урра!» Дўстлари орқасидан ҳужумга отилади.

Кеча. Ертўла. Жинчиноқ тутайди. Майор бир неча лейтенантлар билан ўтирибди. Майор нимадандир ҳаяжонланган. Беқарор кўзларини гоҳ харитага, гоҳ лейтенантларга тикади, гоҳ телефонда сўзлашади, кейин ўрнидан туриб, командирларга дейди: 20

— Сизга маълум бўлган операциянинг муваффақиятли чиқиши ёлғиз разведкага боғлиқ. Разведка! Бошқа моментлар шубҳа туғдирмайди. Обстановкани ўз кафтимдек равшан кўрмагунимча рухсат бермайман.

— Кейинги разведка материаллари обстановкани анча ёритади,— дейди бир лейтенант.

— Тўғри,— дейди майор,— лекин душман ўз планларини жуда айёрча ўзгартириб туради.

Лейтенант дейди:

— Ҳозир энг яхши болаларни юбораман, ўртоқ 30 майор.

Дубов киради. У нечундир кайфсиз. Лейтенант уни тақдим этади:

— Ўртоқ майор, мана бу жангчини онаси разведка учун туққан.

Майор синовчи кўзлари билан унга тикилади:

— Мен билган энг яхши разведкачиларнинг аксари шер боласидай енгил, ихчам, олғир эди, лекин бу ўртоқ бегемотдай... Кўрамиз, хўш, кайфинг қалай? Нега пастки лабинг мўйловингдан ҳам пастга тушиб кетган, хотинингни соғиндингми? Хат йўқми? 40

Дубов қаддини тузатади ва дейди:

— Ёзади, ўртоқ майор. Лекин кайфият эрка хотиндай нозик бўлади. Дам ундай, дам бундай...

Кулишади. Майор ўрнидан туриб, хўрсиниб дейди:

— Солдатда ёлғиз жанг кайфияти бўлиши керак. Биз уруш олиб бораётирмиз. Оғир уруш. Душман Ватанимизда. Диққат қилсанг — ҳамманинг юрагида бир дард бор. Мана, мен билмайман, хотиним, болаларим, кампир онам қаерда? Тирикми ё... Хўп, гап тамом. Ишга киришинг. — Майор папиросни тутатиб, орқага энгашади.

Лейтенант Дубовга дейди:

— Кеча борган жойларга борасиз. Яна кимларни оласиз? Волков, Самарин... Яна?

Дубов жавоб беради:

— Ўртоқ лейтенант, ёлғиз Бектемир Ўринбоевни оламан. Рухсат этинг.

Лейтенант пешонасини қашиб, ўйлаб дейди:

— Жасур йигит у, майли, ол!

Дубов ертўладан илдам чиқади.

20 Қоронғи кеча. Шамол. Ўрмон оралаб кетаётган икки инсон фигураси. Улар гоҳ тўхтайдилар, нима ҳақидадир сўзлашиб, яна юрадилар. Узоқдан милтиқ ва пулемёт овозлари эшитилади.

Дубов ва Бектемир жарликдан эмаклаб чиқадилар, узоқда оқариб йўл кўринади.

— Энг хавфли жой шу, — дейди Дубов. — Утдикми, у ёғи ўз уйимиз...

Юрадилар. Яқиндан автомат янграйди. Машина овозлари. Бектемир Дубовнинг оёғидан тортади. Зарда

30 қилади:

— Нега оёғимдан тишлайсан?

Бектемир унга бошини яқинлаштиради ва дейди:

— Сен китр эмас. Китр керак!

— Нима?

— Разведка — китраст. Сенда китраст йўқ, — дейди Бектемир.

— А, хитрость! Қани, сенда қандай хитрость бор?

— Бу ёққа юр!

— Кўприкками? Бўлмайди, — дейди жаҳл билан Дубов.

40 — Йўқ, у ерда, сув устида дарахт ётибди. Кўзим ўткир, кўрдим, — дейди Бектемир.



Дубов теваракка қараб, кейин Бектемир кўрсатган томонга юради.

Қишлоқ кўчаси. Қоронғи, ваҳимали жимжитлик. Икки фашист бир аёлни ҳайдаб кетмоқда. Бир солдат қўл фонари билан йўлни ёритади. Фонарь нури аёлнинг орқасинигина ёритади. Унинг қадамларида ўлимга кетаётганлик каби бир ҳол сезилади...

Елғиз уйнинг олдида соқчи юради. У гоҳ-гоҳ қоронғиликка ўқ узади. Уйнинг бир деразасидан хира нур силжийди. Икки солдат ва аёл зинада кўринади ва го- 10  
йиб бўлади.

Дубов ва Бектемир қаршидаги бузуқ уй панасида. Соқчи автоматдан ўқ узиб, яна узоқлашади.

Дубов дейди:

— Бўғамиз уни.

— Кейин?

— Анов уйда илоннинг уяси бор. Бузамиз.

— Бўпти, мен бораман,— дейди Бектемир.

— Йўқ, менга қўйиб бер!— дейди Дубов.

Дубов қоронғичиликка эмаклайди. Соқчи қайтади. 20  
Дубов гўё ер остидан чиққандай соқчининг тумшугида қаққаяди ва бутун кучи билан кўкрагига ханжар солади. Немис аста ерга чўкади. Дубов уни четга судраб кетади.

Бектемир ва Дубов дераза остида. Бектемир граната ташлашни ишора қилади. Дубов деразадан кўз узиб, ичкари босиб киришни қўл билан уқтиради ва зинага томон илдам юради.

Уй ичи. Тўрт немис — учтаси солдат, бири ефрейтор — ўтирибди. Бири нималар ёзади, бири чамадонга 30  
ҳар нав буюмлар жойлаётир, бири пул санайди, бири мудрайди. Эшик қаттиқ очилади — Дубов ва Бектемир киради. Немислар саросимада. Бири шошиб қўл кўтаради. Бири автоматига ташланади. Дубов ва Бектемир тўртовини ҳам отиб ташлайдилар. Қўшни хонадан офицер югуриб чиқади. Унинг юзи қийшайиб кетади. Бектемир ва Дубов у хонани пайқамаган эдилар. Дубов офицерни тирик олиб кетиш мақсадида унга ўзини ташлайди. Офицер тўппончадан ўқ узади. Дубов оёқдан ярадор. У ўтириб қолади. Офицер отади, лекин тегмайди. 40  
Бектемир милтиқдан отиб, офицерни қулатади-да,

унинг устидан ҳатлаб Дубовга яқин келади ва унга ёрдам беришни истайди. Дубов дейди:

— Керак эмас. Кетамиз. Итнинг ёнини ковла. Хонага кир. Документ бўлса, ол!

Бектемир хона ичига отилади.

Хона ичи. Стол олдида, полда, қўллари, оёқлари боғлиқ, сочлари паришон, мадорсиз, ҳушсиз Надя хунук вазиятда чўққайтирилган. Бектемир чўчиб тўхтади ва қизга дейди:

10 — Кимсан? Бизнинг одамми?

Надя ўнгимми, тушимми, дегандай, кўзларини катта очиб, инграб, дейди:

— Қутқар мени, ўртоқ жангчи! Мени қийнади, допрос қилди. Улимга рози бўлган эдим. Кейин айтаман, ҳаммасини...

Бектемир пичоқ билан ипни қирқади. Надя ўрнидан туради. Бектемир столдаги чарм сумкани олади-да, дейди:

— Кетдик, тез юр.

20 Надя стол тортмаларини қидиради ва ҳар турли қоғозларни гижимлаб олиб, Бектемирнинг қўлтиғига тиради. Бектемир Надядан мамнун. Улар уйдан чиқадилар. Даҳлизда Дубов деворга суяниб турибди, лекин кўзлари эшикдан ким кирса, отишга тайёр. Ярасидан полга қон оқаётир. Бектемир орқасини ўгиради—Дубовни орқаламоқчи. Дубов унамайди. У чўлоқланиб, эшикка томон юради, лекин юриш мумкин эмас. Бектемир уни елкадан ошириб кўтаради-да, ташқарига югуради.

30 Кўча қоронғи. Шамол. Дарахтлар ғувиллайди. Бектемир ва Надя қоронғида шарпадай югурмоқда. Бир неча фашистлар шовқин кўтариб, бир кўчадан чиқадилар-да, қоронғида довдириб бошқа томонга югурадилар. Узоқда бетартиб отилган милтиқ ва автомат садолари.

Сийрак, япасқи дарахтлар билан қопланган жарлик. Жимжит. Сийрак оқ булутлар сузган самода яримта кемтик ой. Узоқда ўқтин-ўқтин отилган тўп садолари. Пастдан, дарахтлар орасида Надя кўтарилади. Унинг қўлида икки милтиқ, ҳалиги офицер сумкаси. Надя яланг оёқ, бош яланг. Юзидан тер қуйилади. Сочларини шамол енгил тўзғитади. У пастликка қаради, кимгадир ёрдам учун қўлини узатади. Дубовни опичган Бек-

темир пастдан аста келиб чиқади. Дубов ерда. Бектемир қаддини ростлайди. Терлаган. Оғир нафас олади. Дубов унга миннатдор кўзлари билан боқиб, дейди:

— Утир, дам ол!

Надя өнг учи билан Бектемирнинг юзидан терни артади. Бектемир унга дейди:

— Касалга қара, ярасини боғла!

— Бирпасда қотириб ташлайман. Ахир мен тажрибали санитарка,— дейди Надя ва Дубовнинг ёнига чўққаяди, ярани эпчиллик билан боғлашга киришади ва бошини чайқаб дейди.— Қон кўп оқибди... 10

— Зарари йўқ,— дейди Дубов енгилланиб, гавдам бақувват. Керакли қонни ўзи ясаб олади. Аммо санларга юк бўлдим-да, бу ёмон.

Бектемир ўтиради, елпиниб дейди:

— Керакли юкнинг оғирлиги йўқ.

— Мен сенга олтинми?— дейди Дубов.

— Юрагинг олтин... — дейди Бектемир.

Надя ярани боғлаб бўлгач, оёқларини узатиб ўтиради ва дейди: 20

— Энди хавфдан қутулдик, десак мумкин. Мен опичаман сизни...

Дубов мўйловини қадимгича бураб, кўлиб, дейди:

— Байталга минмайман!

Бектемир кулади. Надя ранжиб қарайди. Бектемир дейди:

— Ўзим орқалайман. Биласанми, мен айғир? Урус-часи қандай бўлади? Ҳа, эркак от. Ҳи-ҳи-ҳи...—Бектемир айғирдек кишнайди.

Надя қотиб-қотиб кулади. Дубов хўмрайиб, Бектемирнинг оғзига қўлини юборади: 30

— Бас. Қаердасан? Ўзбекистон ўтлоғидамисан?

— Фриц узоқ... — жавоб беради Бектемир.

— Қулоғинг тагидан автоматни қўйиб қолса-чи ҳозир! — дейди Дубов.

Бектемир индамайди. Диққат билан теваракка қарайди. Дубов ёнбошлаб, махорка ўрайди. Надя ҳам ўрайди. Пана қилиб чекадилар. Надянинг сочига дарахтдан чўп тушади. Бектемир олиб ташлайди ва кўзларидаги нозик маъно билан унга тикилади. Надя хотин қалбининг сезгиси билан буни фаҳмлайди. Унинг кўзларида ҳам илиқ меҳр бир он ёниб кетади. Бектемир дейди унга: 40

— Нега чекасан? Аёл...

— Фронгда табак ўпичдан ширин...— жавоб беради  
Надя.

Бектемир унинг махоркасини юлиб олиб, бир-икки тортиб қайтаради. Дубов Бектемирга дейди:

— Бу юбкали солдат. Биладан, — Надяга дейди. — Хўш, қандай қилиб сен у итларнинг панжасига тушдинг?

10 — Биз кимни қутқардик? Кимсан ўзинг?— сўради  
Бектемир.

— Туганмас эртак. Қай бирини айтаман! Сизнинг келишингиз мўъжиза бўлди. Улим бэшимда эди. Лекин жонимнинг нима қиммати бор? Надя бор эди, йўқ бўлди. Гап унда эмас. Аммо ўлсам, душман тўғрисидаги билганларим ўзим билан кетарди...

— Сен разведкачимисан?— сўрайди таажжубланиб  
Бектемир.

Надя унинг содалигидан кулади. Дубов дейди:

20 — Талтайиб кетдик. Уставга, ақлга хиёнат қиял-  
миз. Кетдик. Илдам.

Бектемир ва Надя турадилар. Дубов қўлларини ерга тираб, қўзғалади. Бектемир Дубовни орқаламоқчи. Дубов унамайди:

— Мен ўзим. Қўлтиғимга кир!— дейди у.

Бектемир ва Надя уни қўлтиқлади. Дубов оқсоқланади. Аста узоқлашадилар.

30 Команда пункти. Стол устида офицер сумкаси ва ҳар хил қоғозлар. Майор мамнун. Надя ҳикоя қилаётир. Майор муҳим моментларни қайд этиб қўяди. Надя ҳаракат билан қизиқиб сўзлашда. Унинг юзи тез-тез ўзгаради: гоҳ кучли ҳаяжон, гоҳ сокин, гоҳ қўрқув, гоҳ ғазаб ва нафрат, гоҳ аксинча, табассум ва шодлик.

Ертўла. Бектемирни ўнларча жангчилар — рус, украин, қозоқ, грузин ва бошқалар қуршаганлар. Бектемир рус тилида қийналиб, кўпроқ ҳаракат билан сўзламоқда.

— Дубов — улкан одам, бамисоли фил..., Оёғи ерда бир метр судраляпти. Қоронғи. У ёққа йўл — бу ёққа йўл кетади. Орқада немис автоматдан ўқ юборяпти...

40 — Орден оласан. Албатта!— дейди жангчилар.

— Орден? Шунга ҳам? — қўлини силтади Бектемир.

— Хўш, қиз қалай? Соғми? — сўрайди бир жангчи.

— Қиз? Яхши... — дейди Бектемир, кейин дўстларини кулдириш учун, қани, бир ўпсанг, дегандек лаблари билан ўпишни ифодалайди.

Жангчилар хахолайдилар ва милтиқларини кўтариб, чиқиб кетадилар.

Бектемир ёлғиз. Уни уйқу босади. Керишади. Эрмак учун махорка ўрамоққа бошлайди.

Команда пункти. Ҳикоя битган. Надя ҳали ҳам можароларининг таассуротида. Майор дейди.

— Надежда Васильевна, бизга жуда катта ёрдам бердингиз. Болалар ва кампирлар орқали юборган маълумотларингиздан биз яхши фойдаландик. Раҳмат! Биз сизни мукофотга тақдим этамиз. Энди қай юмушни бажармоқчисиз?

— Мен оддий жангчиман, — дейди ўрнидан туриб Надя. — Қўмондонлик қай постга қўйса, мен ўша ерда.

— Ҳозирча санбатда ишлаб туринг. Бир оз дам олишингиз керак эди.

— Истироҳат ҳақида сўз бўлиши мумкин эмас. Мен жангда семираман, — дейди Надя.

Майор унинг қўлини сиқади. Надя чиқади.

Майор чекилиб битмаган папиросини ташлайди ва ўз-ўзига дейди:

— Анна, азизим Анна, хотиним, дўстим Анна! Қаердасан? Наҳотки душмanning кир, қонли панжасида қолдинг? Мен сени қаҳрамон аёллар қаторида кўрмоқ истардим. Лекин ишонаман, сен қаерда бўлмагил, Ватан учун курашаётганларнинг олдинги қаторидасан. Балки Белоруссиянинг қуюқ ўрмонларида серсоқол амакилар билан қўлни қўлга бериб, жанг қилаётирсан? Душман гарнизонларига қўққисдан босқин ясайсиз, эшелонларни ағдарасиз?.. Балки мамлакатнинг узоқ гўшасида, иш қайнаган заводда биз учун ўқ қуясан? Баъзан мени эслайсан-да, фикрингни ваҳм ўйлар қоплар, мени ер қаърида кўрарсан? Гўзал, сокин рус самосидек кўзларингни ёшлар тўлдирар?.. Ишонаман, Анна, сен асл руҳлисан!

Майор бошини ушлайди. Уни бир зум ширин хаёл ва ҳасрат қучади. Кейин разведка келтирган материалларни олади.

Телефон. Майор муштини столга уриб сўзларкан, юзида даҳшатли ғазаб ёнади:

— Охирги нафасгача... тепаликни тишингда маҳкам

сақла. Ҳар жангчига қарши душман биттадан танк қўй-син, барибир, йўлини кес. А? Нима? Яхши! Фақат қоронғилик тушгунча ёрдам кутма. Кутма.

Майор яна материалларни олади. Алоқачи киради:

— Уртоқ майор! Рухсат этинг, овқат келтирай. Со-виб қолади ахир...

— Овқат? Керак эмас!

— Кечадан буён оғзингизга нон ушоқ ҳам олмадин-гиз. Нуқул табак. Лоақол татиб кўринг.

10 Майор унинг илтимосини қайтаргиси келмагандек илжайди. Алоқачи севиниб, котелокда овқат ва нон келтиради. У нонни кесиб, дейди:

— Мазали овқат эди. Эсиз, совиб қолди.

— Майли, Васька, овқат жўнида илгаридай инжиқ эмасман, бу яхши одат экан. Кейинги ойларда не заҳ-матларни кўрмадик!— дейди майор котелокни қўлига олиб.

— Тўғри. Уртоқ майор, қуршовда қолган кунлари-миз... Гоҳо ўйлаб қарасам, ваҳмдан дилим қотади. Бот-20 қоқлар кўксимизгача...

Майор тик турган ҳолда овқатлана бошлайди ва дейди:

— Биз немис ҳалқаларини ёриб ўтдик. Аммо энди немис биздан ёқасини қутқаролмайди. Асло! Биз улар-ни шундай чангалларга оламизки, ўлимдан биронтаси нажот тополмасин!

— Эҳ, ўртоқ майор, шуни кўреам — бас. Умрнинг кераги йўқ. Армонсиз ўламан.

Майор шошиб-пишиб овқатланмоқда. Бирдан артил-30 лерия ўти. Томдан котелокка тупроқ тушади. Майор ўз бошидан тупроқни қоқади. Алоқачи тупроқ билан тўл-ган котелокни олиб, дейди:

— Овқатни ҳам расво қилди лаънатилар!

Ертўла. Бектемир столга бошини қўйиб ухлайди. 40 Надя югуриб киради. Йигитни уйғотгиси келмайди. Ти-килади. У жўнамакка ошиқади. Лекин юраги шу ертў-лага боғлиқдай, дам ўтиради, дам аста туради. Ногоҳ Бектемир бошини кўтаради. Надяни кўради, кўзлари ҳайратдан борган сари каттароқ очилади, ғайри шуурий равишда секин-секин оёққа қалқади. Надя кулимсираб дейди:

— Уйқунгни буздим. Кечир мени.

— Шу кунларда ёмон солдат ухлайди, — дейди Бектемир ҳам тетикланишга тиришиб.

Надя дейди:

— Мен хайрлашгани келдим.

— Қаёққа? Яна ўша тарафгами? Командир жавоб берса, мен ҳам борар эдим.

— Йўқ, мен санбатга бораман. Кўришиб турамиз. Яқин. Хайр.

— Хайр, Дубовни кўрсанг, салом айт.

Надя ва Бектемир қўл ушлашиб, бир он тикилиб 10 қоладилар. Юзларида ҳаяжон ва самимий табассум. Надя ташқарига отилади. Бектемир теварагида қандайдир бир бўшлиқ сезгандай... ғамгин, бирдан югуради.

Далада Надя кетаётир. Бектемир бирдан унинг қорасини кўздан қочиради. Бармоқларини оғзига тиқиб, қаттиқ ҳуштак чалади. Қаршидан қандайдир бир капитан чиқиб қолади. Бектемир шошиб, қўлини пешонасига қўйиб, салом вазиятида қотади. Капитан кулгидан ўзини тиёлмайди. 20

— Бу ҳуштак нима?— сўради у дарров жиддийлашиб.

— Ўртоқ капитан, битта баришняни йўқотдим.

— Сен нима, урушгани келганмисан ёки...

— Урушгани... Аммо баришняда озгина гапим бор эди. Фақат гап, ўртоқ капитан!

— Ўзбекмисан! Қонингда қуёш кўп-а?

— Кўп. Кўп. Лекин баришнянинг қонида ҳам қуёш оз эмас экан.

— Ўз жойингга бор!— танбеҳловчи овоз билан дейди 30 капитан.

Иккиси икки ёққа айриладилар. Бектемирни жангчи тўхтатади. У дейди:

— Юр, штабга. Генерал-лейтенант чақиряпти.

— А, генерал? Сержант Яшкин чақираётгандир. Биламан, сўкади у.

— Довдирама, генералнинг ўзи.

— Ҳазиллашма,— ишонмайди Бектемир.

— Ишинг йирик, хумпар. Мен бўлсам, учиб борардим. Юр. Хўш, приказга бўйсунмайсанми?— дейди 40 жангчи.

Бектемир индамасдан, жангчининг орқасидан жўнайди.

Штаб жойлашган уй. Ҳалиги майор, полковник, яна бир неча командирлар. Улар нимадир тўғрисида қизгин суҳбатлашмоқдалар. Қўшни хонадан қари генерал чиқади. У мамнун. Полковникка қатъият билан дейди у:

— Кўприкни бузмаймиз. У бизга кейинроқ керак бўлади.

Полковник учун бу қарор қутилмаган бўлса керак, кўзларини ҳайрат билан очади:

10 — Ҳар ҳолда, менимча, қалтис қарор...— дейди полковник.

— Иккиланишга ҳожат йўқ,— дейди генерал ишонч билан.— Душманнинг ниятлари энди жуда равшан. Бизнинг ажойиб разведкачиларимиз қўлга туширган ҳужжатлар бу қарорга келишга мени мажбур қилади. Бузмаймиз. Бутун оқибатларга мен ўзим жавобгар!

Генералнинг бу қароридан ҳамма хурсанд. Ҳаммада жонланиш. Шу аснода Бектемир киради. Ҳамма ялт этиб унга қарайди. Бектемирни саловат босади. Қимга мурожаат этишни билмай қолади. Ниҳоят, генералга 20 дейди:

— Буйруғингиз билан келдим!

Генерал унга бошдан-оёқ тикилади ва қойил қолади:

— Молодец, Бектемир, молодец,— дейди у яқин келиб.— Яхши ишлар қилаётирсан. Қўмондонлик сендан хурсанд. Сен ўзбек халқининг чин ўғлисан. Умид қиламанки, сен яна ажойиб мардликларга эришасан.

— Ўртоқ генерал, мен жуда оз хизмат қилдим,— дейди Бектемир қизариб.

30 — Қамтарлик — яхши сифат,— дейди генерал,— аммо ҳақиқатни айтсак, сен мақталишга сазоворсан.

— Бу ишлар,— дейди Бектемир,— фақат бир процент!

Ҳамма кулади. Генерал соқолини силаб-силаб дейди:

— Уҳў, қарзинг кўп экан биздан: яна тўқсон тўққиз процент!

— Йўқ, бундан ҳам кўп,— дейди Бектемир,— Биз колхозда ишни ҳар вақт юздан ортиқ бажарар эдик.

40 — Биз сени ва ўртоғинг Дубовни мукофотга тақдим этамиз,— дейди генерал ва унинг кўкрагига ишора қилиб давом этди у.— Энди кўкрагингни орден безайди. Тушундингми? Ҳар кун, ҳар соат янги муваффақиятларга эришмоққа тириш. Сен Темурлангнинг авлоди-



сан-а? У катта, жасур аскар боши бўлган. Мен Темур тўғрисида китобларда ўқиганман. Уқдингми? Темур — железо деган сўз. Буни ҳам биламан. Мана, яқинда биз немисларни омонсиз қириб, Ватандан ҳайдаймиз. Қўлинг у разилларнинг бошида ҳамиша темирдек маҳкам бўлсин. Шунда халқ улуғ раҳмат, дейди. Хўп, қисмингга бор!

Бектемир ҳаммага бир-бир тикилади ва бирдан қич-қириб айтади:

— Совет Иттифоқига хизмат қиламан!

10

Бектемир салом беради, аскарчасига одим отиб, чиқиб кетади.

Команда пункти. Майор ва бир неча лейтенант. Майор совуққонлик билан муҳим вазифани тушунтирмақда. Ниҳоят, харитага бармоғини қадаб, дейди:

— Мана бу ердаги группировкани қўққисдан янчиш керак. Шундай илдамки, душманнинг бутун плани барбод бўлсин. Бунинг учун мана бу нуқтадаги минорани кузатиш пунктига айлантириб, артиллерия ўтини идора этиш керак. Қани, ўртоқлар, жой-жойларингга. Сен, 20 Морозов, бир жангчини ол ва минорани эгалла!

Кичик лейтенант Морозов дейди:

— Минорадан артиллерия ўтини идора этаман, ўртоқ майор!

Кичик лейтенант котелокда овқат олиб кетаётган Бектемирни тўхтатади:

— Юр, бирга қиладиган ишимиз бор. Ўтга тобинг борми?

Бектемир булутли ҳавога қараб дейди:

30

— Бугун ҳаво совуқ. Баданни қизитиш керак.

— Ўтир, котелокни бўшат!

— Юриб ҳам котелокни бўшатавераман. Овқат бўлсин.

Иккиси жўнайди. Бектемир оғзига қошиқ билан овқат солиб, нон билан чайнаб, хурсанд кетаверади...

Ўрмон ичида йўл. Надя уч-тўрт енгил ярадорни олиб бормоқда. У ҳар вақтдаги каби шўх. Ярадорлар билан ҳазиллашади, уни-буни тушунтиради. Гоҳ бирдан жиддийлашиб, танбеҳлайди. Қарши томондан Алижон чиқиб келади. Кутилмаган учрашув. Алижон уни енгил 40 қучоқлайди:

— Соғмисан, Надя, қаердасан? — сўрайди Алижон.

— Мен санбатда. Эски ишим. Сен қайдан? Одамлардан сўрасам, ярадор бўлиб, мамлакат ичкарисига кетди, дейишди. Уйладимки, узоқ юртингга кетган бўлсанг керак, деб.

— Яқин госпиталда эдим. Жуда зерикдим. Яра ҳали унча битгани йўқ. Оғриб ҳам қўяди. Бир илож қилиб, докторлар қўлидан қочдим. Эҳ, Надя, Надя, сен билан бир минут гаплашмоққа шундай орзуманд эдим-  
10 ки... Буни қара, кутмаганда дуч келдинг...

Алижон Надяга суқланиб қарайди. Надя қошларини чимириб, кулимсирайди, кейин дейди:

— Алижон, ўз постингга бор. Тўплардан босқинчиларга музыка чалиб бер. Шундай чалки, рус еридан улар бошларни ҳамишалик кўтара олмасинлар! Гап учун вақт топилиб қолар. Хайр.

Алижон Надянинг қўлини икки қўли билан сиқиб-сиқиб, дейди:

— Биринчи музикамни сенга бағишлайман. Яхши-  
20 ми? Хайр, Надя.

Эски минора. Бу — майдоннинг ёқасида. Минорада кичик лейтенант ва Бектемир. Улар теваракни кузатмоқдалар. Бектемир лейтенант диққатини жалб этади:

— Ана, тепалик. Пастда машиналар. Ҳў, ўнг ёқда ҳам бор. Анави қимирлаганлар — фрицлар бўлса керак.

— Ҳа, ҳа. Кўряпман. Ҳаракат қатта. Ҳозир бошларига ўт қўямиз.

— Кабоб қилиш керак, ўртоқ лейтенант. Сиз кабоб еганмисиз?

30 — Уруш тамом бўлса, юртингга бораман. Мени кабоб билан, чинакам Осиё кабоби билан меҳмон қиласан.

— Албатта.

Лейтенант телефонда гапиради. Кейин ҳар иккиси ўтти кутиб, бир нуқтага тикиладилар. Бир зумдан сўнг улар бир-бирларига мамнун қараб қўядилар. Лейтенант дейди:

— Бопладинг. Бопладинг, совет тўпчиси Миша Егоров!

40 — Машиналарнинг ғилдираклари осмонда учиб юрибди,— дейди Бектемир.

Лейтенант яна телефонда гапирмоққа бошлайди.

Команда пункти. Майор артиллерия ўтининг натижаларини аниқлаш билан банд. Шу аснода Алижон кириб келади. Алижон салом бериб, дейди:

— Соғайиб сизнинг ихтиёрингизга келдим, ўртоқ майор!

Майор у билан дўстларча кўришади, ўтқизади:

— Демак, яна бирга жанг қиламиз, ўртоқ Уринбоев!— дейди майор ва ниманидир хотирламоқчидай, тўхтаб, яна давом этади.— Хўш, оёқ қалай? Жуда тез... Соз... Ёшсан... Эшитаётирмисан момақалдироқни? Бизникилар! Буни фрицлар асло кутмаган эди... 10

— Музикани йўлакай эшитиб келдим, — дейди гурурланиб Алижон,— Менга жуда ёқади. Бу менинг худим. Жуда соғиндим.

Майор телефонга қулоқ солади. Рангида ўзгариш. Трубкани қўяди.

— Батарея командири ҳалок бўлибди. Афсус. Яхши йигит эди. Оз ишлади, лекин соз ишлади. Нима қиламиз? Сени худоингга юбораман. Шу моментда. Учиб борасан! 20

— Мен тайёр, ўртоқ майор. — Алижон ўрнидан туради.

Майор унинг қўлини сиқади:

— Муваффақият тилайман!

Минора. Лейтенант ва Бектемир. Лейтенант телефонда. Унинг ранги учиб, дейди:

— Командир янги. Наҳотки, Миша Егоров ҳалок бўлган?

— Қани, ҳозир янги командирнинг ҳунарини кўрамиз,— дейди Бектемир ва узоққа қарайди, бир зумдан 30 сўнг суюнади:

— Янги командир бажо. Ур, ур!— Бектемир яна узоққа тикилади.

Лейтенант бирдан кўкрагини ушлайди, аста чўккалаб қолади: унга снайпер ўқи тегди...

Бектемир лейтенантга қарайди, бирдан юзи бўришиб кетади:

— Уртоқ лейтенант, бу нима? Танклар, автоматчилар... жарликдан чиқаётибди. Аҳ, итлар!

Лейтенантдан садо йўқ. Бектемир ҳайрон. Лейтенантни қучоқлайди, бошини кўтаради. Бектемир бирдан бўшашади, ранги ўчади. У дам лейтенантга қарай-

ди, дам душманни кузатади. Гўё лейтенант тирилиши мумкиндай...

Душман танклари ва танк десанти, машиналар қишлоққа кираётир. Улардан бир қанчаси майдонда тўхтади. Бектемир бир нафас иккиланади: минорадан тушиб қочсинми? У бирдан телефон олади ва қичқиради:

— Уртоқ командир, менга ўт очинг. Менга. Аҳвол оғир. Душман қишлоққа босиб кирди. Танклар, машиналар майдонда. Менга ўт очинг. Тез. Ҳа, ўртоқ командир, мен оддий жангчи — ўзбекистонлик Бектемир Уринбоев. Частда ўртоқларим бор: Ҳалим ва Қосим. Уларга айтинг, ота-онамга ёзсинлар, қандай ўлганимни билдирсинлар! Хайр, ўртоқ командир. Ўт! Ўт!

Артпозиция. Алижоннинг қўлида трубка. Унинг қўллари титрайди, у бўғилиб дейди:

— Ким? Бектемир Уринбоев? «Қизил юлдуз» колхозидан?

Алижон ўз акаси эканини билади. Кўз олди туманланади, юзини даҳшатли изтироб кемиради. У қичқиради:

— Қандай қилиб мен сизни ўлдираман? Мен укангиз Алижон Уринбоев. Ака, Сиз менга ўт очсангиз, дунёдан армонсиз кетардим...— Алижоннинг кўзларида ёш қайнайди.

Минора. Бектемир кучли ҳаяжонда. У титраган лаблари билан дейди:

—Бир нафас кўрмоққа орзуманд эдим, укажон, тақдир шундай экан. Ватан учун халқ учун жонимдан кечдим! Ўт оч, ука! Хайр, хайр...

30 Артпозиция. Алижон ўрнидан туради. Ўт очишга команда беради.

Майдон. Снарядлар қалин тушмоқда. Танклар, машиналар парчаланмоқда. Немис автоматчилари ўт ичида пароканда югурадилар, йиқилдилар. Минорани ҳам снарядлар урмоқда. Бир-икки марта Бектемирнинг қораси кўриниб қолади. Миноранинг учи қулайди. Бектемир пастга қарайди. Душман техникаси қаттиқ шикаст еган. Бир тўп танклар ва машиналар қочаётир. Артиллерия ўти шиддатли. Минора тебранаётир, бузилаётир.

40 Мана, миноранинг бир томони учди. Миноранинг ташқи томонига ўрнатилган темир чивикқа ёпишиб, ўзини қутқаришга тиришган Бектемир тутун ва чанг ичида бир зум кўриниб қолади.

Артпозиция. Ўт очиш тўхтаган. Юзлари ис, терлаган, ҳорғин тўпчиларнинг гавдалари равшанлаша бошлайди. Алижон изтиробдан эзилган. У каловланиб, аста узоқлашади...

Ертўлада Алижон ёлғиз ўтиради. У жуда хафа. Қўлтиқдан блокнотини олиб ёзади: «Бу кун фронтда кечирган кунлар орасида мен учун энг оғир ва қайғули бўлди. Бу кун душман кўп хун тўлайди». Блокнотни қўлтиққа тиқиб, кетмоқ учун ўрнидан турди. Шу аснода Надя киради. Бу ерга у бошқа одамни қидириб кирган. Надя шўх ва очиқ юз. У Алижонга разм солиб, дейди: 10

— Рангинг мунча оқарган? Айт, бетоб бўлиб қолдингми?

— Соғман, лекин ўликдан бадтар...

— Нималарни алжирайсан? Уят эмасми сенга? Ёш командир, ўтда тобланган одам... бирдан латтадай бўшашиб қолса... Тушунолмайман.

Алижон оғир хўрсиниб, ерга қарайди. Надя бирдан кулиб юборади. У дейди: 20

— А, бола экансан-ку! Хўрсинишлар, ранги оқаришлар, бурчакларда қайғуришлар... Бу нима? Мен сенга очиқ айтиб қўя қолай, сендан кўра бир элатингни кўпроқ севаман. Унинг қай бир жойлари сенга ўхшаб кетади. Лекин жуда жасур йигит. Ўт у. Ёлғиз у жуда содда.

Алижон Надяни ўтқазади ва дейди:

— Ҳазилни яхши кўрасан, Надя. Ҳазилинг менга ёқар эди, лекин ҳозир юрагимни мотам босган. Биласанми нима қилдим — мен ўз акамни ҳалок этдим!

— Нима? Акамни? Қандай қилиб?— ҳаяжондан ўрнидан туриб кетади Надя. 30

— Акам минорада арт ўтни идора қилар экан. Ўзига ўт очишни сўради. Бошқа илож йўқ. Мен шундагина акам эканини билдим. Снарядлар билан урдим. Минора билан бирга...

— Ҳа, бу бахтсизлик... Айтишга осон. Лекин, дўстим, урушдамиз. Ҳар қадамда ўлим ва ўлимдан оғирроқ ҳодисалар учрайди. Ким эди акам? Қачон келган экан?

— Балки танирсан. Бектемир Уринбоев. Қисмда энг яхши жангчилардан экан... 40

— Бектемир?— қичқиради Надя.

— Танийсанми?

Надя бир нафас оғир сукутда қолади. Рангида ўз-гариш. Кейин дейди:

— Мени немис чангалидан у қутқарган эди... У ажойиб ботир эди. Нима деяй, айтишга тил ожиз? Тирик бўлса, яна қандай қаҳрамонлик мўъжизалари кўрсатган бўлар эди. Алижон, дардингнинг чексизлигини биламан. Балки меники ҳам кам эмасдир. У катта ўлим билан ўлибди. Сен ҳам Ватанга ажойиб садоқат кўрсатибсан. Аканг сенга ҳамиша ибрат бўлсин. Унинг хотираси учун чексиз ғазаб билан жанг қилайлик.

Надя Алижоннинг қўлини оналарча муҳаббат билан сиқади. Икковлари ташқари томон аста юрадилар.

Санбатнинг чодир. Кеча. Дубов койкада ётиб, газета ўқийди. Надя кириб келади. У хафа. Дубов дейди:

— Хўш, гўзал, қандай янгиликлар бор? Газеталарни ўқисанг, ичингда қиш қутуради. Аҳвол жуда жиддий...

— Албатта, қийинчилик кўп. Аммо мен ишонаманки, душманнинг кучи тез кунда узилади. Дунёда бизни енгадиган кучнинг бўлиши мумкин эмас!

— Тўғри, қизим. Совет мамлакатининг, рус халқининг бутун қудрати ҳали бир муштга тўплангани йўқ. Чуқур илдиздаги кучларни йиғиб, немиснинг тумшугига солсак, дабдала қиламиз. Қани, айт, оёғимни қачон изга солади бу профессорларинг?

Надя индамайди. У чодирда ғивирлайди, хаёли парижон. Дубов синовчи кўзлари билан унга диққат қилиб, елкасини қисади ва дейди:

— Нима бало бўлди? Кунгабоқарга ўхшаб юзингдан кулги ўчмасди. Қора булут қайдан босди? Гапир, юрагим сиқилиб кетди.

Надя иккиланади. Унга яқин келиб дейди:

— Жуда совуқ хабар. Майлими, юрагинг эзилса?

— Солдат юрагидан чидамлироқ яна нима бор?

— Дўстингдан айрилдинг, Бектемирдан...

— Қандай?— Дубовнинг кўзлари олайиб кетади.

— Бутунлай фавқулодда тасодиф. Ўзига ўт очдирибди. Укаси-лейтенант, артиллерист-минора билан қулатибди. Нима дейсан?

40 Дубов бошқа нарса сўрамайди — сўз ортиқча. У нимадир пичирлаб, оёқларини койкадан туширади. Чўлоқланиб, икки-уч қадам қўяди. Надя уни қучоқлаб койкага ётқизишга тиришади.

— Етиш!— қичқиради Дубов.— Бораман. Олдинги чизиққа. Дўстимнинг ўрнини оламан.

— Чўлоқ оёқ билан?

— Солдат учун ғазаб кифоя. Кўрганман, бир оёғи учиб кетган жангчи ўрnidан рост туриб, немисни ерга урган ва бўғиб ўлдирган!

Шу пайтда чодир эшигида Бектемир пайдо бўлади. У ҳорғин, юзи тирналган, қон, ғуррали. У илжайиб қичқиради орқадан.

— Дубов нега бақиряпти?

Дубов ва Надя бир зум донг қотадилар. Надя ўзини унга ташлайди:

— Бектемир! Сен!

Улар кўришадилар. Дубов кулиб дейди:

— Сени нариги дунёга юборган эдик-ку!

— Уканинг тўпи акани ўлдирадими?— дейди Бектемир.— Ўлишга ҳали эрта. Яранг қалай, Дубов?

— Улкан тош минора парчalandи-ку, сен тирик қолдинг? — таажжубланади.

— Унинг жони ҳақиқатан темирдан!— дейди хурсанд Дубов мўйловини силаб-силаб.

Надя Бектемирни ўтқазиб, унинг юзини тозалашга киришади. Мана, улар энди табуреткаларга ўтирадилар. Бектемир Надя билан ўтиргани учун хурсанд. Надя дейди:

— Бояқиш уканг жуда хафа. Осонми? У сени минора остида кўмилиб қолди, деб ўйлайди.

— Сен уни танийсанми?— сўрайди Бектемир. — Уни жуда соғинганман.

— Биз эски танишлармиз. Урушнинг озмунча азобларини бирга кечирмадик! Мен унинг қошидан яқинда қайтдим.

— Қаерда у? Ҳозир бир қучоқласам!

— Ҳозир уни тополмайсан. У штабга кетди,— дейди Надя.

Дубов ўртага ароқ қўяди. Надя нон ва пишлоқ келтиради. Дўстона суҳбат ва кўнгил очиш бошланади...

Тонг. Туман. Алижон батареяси янги позицияда. Разведка Алижонга доклад қилади: «Душман кучлари катта йўлдан переправага ҳаракат қилаётир». Алижон тўплардан ўт очишга команда беради. Тўплар олов пишқиради. Тўпчилар терлаб-пишиб ишлайдилар. Алижон

жон ўтнинг натижасини билиб, мамнун бўлади. Шу пайтда узоқдаги дарахтлар орасидан позицияга пулемёт ва автомат ўти очилади. Бу — тамоман кутилмаган ўт. Алижон англайди: душман пусиб келиб, расчётни қуршаб, қирмоққа қасд этган. Алижон душманни улоқтириш учун чора кўришга киришади. Жанг бошланади. Куч барабар эмас. Душман сон жиҳатдан кўп. Жанг минут сари қизиб боради. Уқ, найза, граната ва бошқа бутун воситалар ишлатилади. Алижон ҳам команда беради, ҳам бевосита олишади. Душман талафотга қарамай, сурбетлик билан келади ва қуршашга интилади. Алижон ўнларча фашистлар орасида қолади. У ўзини йўқотмайди. Икки немисни найза билан қулатади. Бир немис шошиб, Алижонни ёнилғили шиша билан уради. Алижоннинг кийими куя бошлайди. У нам ерга юмалайди-да, тез туриб, граната улоқтиради, лекин ўзи ҳам йиқилади.

10 Шу пайтда бир тўда жангчилар ёрдамга етиб келади. Булар орасида Бектемир ва Қосим. Жангчилар душманга бургутдай ташланадилар. Қосим мардона жангда ўлади. Гитлерчилар кўп ўлик қолдириб, тез ва бетартиб чекинадилар.

Санитаркалар ярадорларга қарайди. Надя Алижонни кўриб қолади, ёрдамга ошиқади. Алижонни қучиб, бошини кўтаради. Алижон кўзларини базўр очади. Унинг кўзларида Надяга муҳаббат ва миннатдорлик. Надя дейди:

— Алижон, дўстим, оч кўзингни! Мана, аканг келаятир, аканг Бектемир. У тирик, у соғ! Биласанми?

30 Алижон кўзларини катта очади, ҳатто кўзғалишга ҳаракат қилади. Бектемир югуриб келади. Алижоннинг бошида чўккалайди:

— Укажон, мен, мен,— деди йиғлаган товуш билан Бектемир.— Нима қилди сенга. Сўзла, укам, сўзла, жоним!

— Сизни кўрдим. Армон йўқ. Бас. Бошқа армон йўқ,— дейди қийналиб Алижон. — Душманни уринг. Қиринг. Кўп-кўп... Хайр, Ўзбекистон. Ўзбекистонга қайтсангиз, салом... Мендан...

40 Алижон жим бўлади. Бектемир унинг жасадига бошини қўйиб, қучоқлайди. Надя титрайди:

— Нарини тур, Бектемир. Қайғу бефойда,— деб Надя Бектемирни тортади. Бектемир қалтираб ўрнидан туради, кўзлари жиқ-жиқ ёшга тўлган.



Катта, эски ёғоч сарой. Юзларча аскарлар. Махорка тутуни. Гурунг. Шинелларидан қорни силкиб, яна гуруҳ-гуруҳ жангчилар келади. Тигизлик. Бу ерда Бектемир ҳам Ҳалим. Бектемирнинг кўкрагида Ленин ордени. Ҳамма кимнидир, ниманидир кутмоқда. Дубов кириб келади. У энди старший лейтенант, кўкрагида. Ленин ордени. Аскарлар ўртасида ғовур-ғувур пасаяди. Бектемирнинг юзида ва ҳаракатларида ўз дўсти билан фахрланиш сезилади. Дубов сўзламоқчи. У бир парча қоғоз олиб тикилади. Пешонасини қашийди. У сўзлашга ўрганмаган. Йўталиб, қийнала бошлайди: 10

— Жангчи ўртоқлар, ўзингизга маълум, фашистлар юртимизни ширин луқмадек ютмоқчи эдилар. Лекин чиқмади. Нақ томоғига паншаха суякдек тиқилиб қолди. Тушундингларми? Ё бўлмаса, қишда кўлга балиқ овига бориб, думини муздан кўчира олмаган аҳмоқ бўрига ўхшаб қолди. Биласизларми, шундай эртақ бор...

Аскарларда қизиқиш ва турли ҳаракатлар билан нотиқни маъқуллаш. Дубов давом этади:

— Ўртоқлар, биз чекиниш деган гапни кўпдан буён унутганмиз. Саваламоқни, дўппосламоқни душман биздан кўрсин! Гал бизники. Ўртоқлар, шундай қилайликки, чангалимиздан биронта немис тирик қочолмасин! Оёқсиз, қўлсиз, бошсиз ифлосларга рус қори ялпи кафан бўлсин! Ватанимизнинг буйруғу шу! Биз катта ҳужумга ўтамиз. Ғазабларингни қайрайверинглар! 20

Аскарлар умумий қувонч ва чапаклар билан қаршилайдилар ҳам гурр этиб, тарқала бошлайдилар.

Надя Бектемир ёнига келади, қўлтиғидан бир блокнот чиқариб беради. 30

— Бу нима?— сўрайди Бектемир.

— Укангники... Ҳаммаси ўзбекча ёзилган. Мен буни унинг чўнтагидан олган эдим. Ўқирсан. Ҳам хотира.

Бектемир беҳад хурсанд. Дарров варақлаб, кўз югурта бошлайди. Дубов ҳар иккисига маънодор тикилиб, Бектемирни туртади:

— Юр, юр! Шу ерда ҳам ишқ дафтари!

— Укамнинг дафтари! — дейди Бектемир.

— Ҳа, бу бошқа гап! — дейди Дубов ва уни қўлтиқлаб кетади. 40

Қиш тонги. Қалин қор. Совет тўплари даҳшатли ўт очадилар. Қизил армия қисмлари ҳужумга ўтади. Пиё-

далар, отликлар, танкларнинг ҳаракати. Душман кучлари тору мор. Йўллар душманнинг пачақ техникаси билан тўла. Куйган шаҳарлар, қишлоқлар манзараси...

Қиш кечаси. Бўрон. Ўрмонда кичкина чайла. Гулхан ёнида Дубов, Надя ва Рашид. Рашид оловга киргиси келгандай яқинлашади. Надя кулади. Рашид дейди:

— Жангга кирганда, совуқни унча сезмайман. Худо ҳаққи, бугун эрта билан бўлган жангда ҳатто терлаб кетдим. Белимгача қор. Юзимдан тер қуйилади. «Ура!»

10 десам, ичимда олов ёнгандай...

Дубов қўл фонарини олиб, қоронғиликка кириб кетади. Рашид ва Надя гурунглашиб ўтирадилар. Ногоҳ Бектемирнинг қораси кўринади. Унинг сўл қўли боғлиқ. У ҳорғин. Совуқ қотган У хўмрайиб, чайла орқасига ўтади. Унда қандайдир рашк ҳисси. Лекин унинг юзи бирдан ўзгаради ва чайлага отилади.

— Рашид! — қичқиради у,

Икки дўст қучоқлашиб кўришадилар. Надя Бектемирни авайлаб ўтқазади:

20 — Қўлинг қалай? Қачон? — кўюниб сўрайди у.

— Ҳеч нима. Мана, кўр. — қўлини қимирлатади Бектемир. — Уқ бу сафар сал кўпроқ ялади холос.

— Жуда совуқ қотибсан, — дейди Надя.

— Ҳазилми, олти соат қор орасида ётдим, — дейди Бектемир.

Бектемир ва Рашид ҳол-аҳвол сўрашга ошиқадилар. Улар бир-бирларини соғинганлар. Дубов келади. Бектемирга тикилиб, сувдонни беради:

30 — Иччи! Олов сув бу. Танингни қизитади, — дейди у.

Бектемир икки-уч қултум ютади ва Рашидга кулиб дейди: «Ароқхўр бўлиб қолдик, дўстим!» Рашид ҳаммага дейди:

— Ўзбекларда мақол бор: «Жон эр, жон олов». Лекин мен буни ўзгартириб шундай дейман энди: «Жон эр, жон ароқ...» Кулишади.

Дубов оғир чўкиб. Бектемирдан сўрайди:

— Краснов қалай?

— Улди, — хўрсиниб дейди Бектемир.

40 — А? Қишлоқни ким олди? Ким команда берди.

— Мен... — ерга қараб жавоб беради Бектемир.

Дубовнинг қарашида дўстига ҳурмат ва муҳаббат ифодаси. Надя Бектемирга суқилади, кенг пўстиннинг

этаги билан унинг орқасини ўраб, қучоқлаб ўтиради. Бектемир қандайдир хаёлга берилади-да, бирдан Надяга дейди:

— Алижоннинг ёнидан сурат чиқмадим?

— Йўқ. Ортиқ қайгурма, у қаҳрамонларча ўлди. Ҳа сен унинг блокнотини ўқидингми?

— Уқимадим. Шошма, яхши эсимга солдинг. Ҳозир ўқиймиз. Бектемир қўлтиқдан дафтарчани чиқаради-да, аста варақлайди ва дафтарчани гулхан алангасига яқин тутиб, кўз югуртади. Бир саҳифа устида у узоқ тўхтади. Надяга маънодор қараб қўйиб, яна хатга тикилади: «Надяни соғинган эдим. Бу кун кўрдим. Шодлигим ичимга сиғмайди. Қошки менинг севгимнинг кучини билса... Севгидан сўзласам, ҳамиша ҳазилга айлантиради. Севаман. Ҳамиша ёнимда кўрмоқ истайман. Надя, сен билмайсан, лекин тирик бўлсам, ахир тушунасан...»

Бектемир яна Надяга қарайди. Унинг юзида ғалати ўзгариш. Бектемир блокнотни қўлтиққа тикади.

— Хўш, нега бундай қарайсан менга? Нима ёзибди?—сўрайди Надя?

Бектемир жавоб бермайди. Надянинг пинжидан нари сурилади. Надя ҳайратда.

— Нима бўлди, ўзинг ҳар вақт суйкалар эдинг-ку?— дейди Надя.

— Надя, сен энди менинг... синглимсан,— жавоб беради Бектемир.

— Ҳеч нима тушунмайман! — дейди Надя.

Дубов ҳам қизиқади ва дейди:

— Хўш, эрка болаларим, ораларингдан бир зумда қора мушук ўтдими?

Бектемир Надяга дейди:

— Айт, Алижон сени севардим?

Надя бир нафас сукут қилади; кейин дейди:

— Эҳтимол, лекин мен жиддий деб ўйламасдим.

— Ҳа, энди илдиизига етдим, гап қаёқда экан?— дейди кулиб Дубов. — Дўст бўлинглар. Дўстлик — катта севги. Фронтда ўлим орасида юрганда, дўстлик — улуг куч... Урушдан кейин Ўзбекистонга борасиз, у ерда сенинг онанг, Бектемир, Надяни ё қизи, ё келини сифатида қабул қилади... вассалом.

Ҳаммалари самимий кулишади. Шу пайтда машина келади. Машинадан генерал ва майор тушади. Улар Ду-

бов билан сўзлашадилар. Дубов аҳволни англатади. Кейин генерал Бектемирнинг қўлини сиқади ва дейди:

— Бектемир Уринбоев, сен бу кун мураккаб тактик масалани ҳал қилдинг. Аҳоли яшайдиган пункт учун бўлган бу кунги жангларда сен мустақил равишда қўлланган усулни Қизил Армия ҳужум санъатининг ёрқин намуналаридан бири, дейиш мумкин: ақл, жасорат, тезлик, душманни гафлатга солиш ва ҳоказоларнинг ҳаммасини бу операцияда ажойиб равишда амалга оширдинг.

10 Қўмондонлик сенга ташаккур билдиради ҳам старший лейтенант унвонини беради. Жонажон ўзбек халқи сен каби асл ўғиллари билан фахрланишга ҳақли!

Бектемир салом вазиятида, ҳаяжон билан жавоб қайтаради:

— Совет Иттифоқига хизмат қиламан!

# НУР ҚИДИРИБ



Аҳмад Хусайн пешин намозидан қайтганда, мактаб ҳовлиси сув қуйгандек жимжит эди. Фақат юқори синф шогирдларидан бир нечаси адил, юксак пальма дарахтлари остида нимадир тўғрисида жимгина, лекин жиддий суҳбатлашмоқда эдилар. Улар бошларини кўтариб, суюкли муаллимни табассум билан қаршиладилар. Аҳмад Хусайн, давом этаверинглар, дегандай, кўзини қисиб қўйди-да, икки қабатли эски бино орқасига ўтиб, ўз хонасига, тўғриси ҳужрасига кирди. Унинг уйи, оиласи 10 узоқда, Лоҳурда бўлгани учун мактаб қошида яшар эди. Тахта полсиз, ним қоронғи, тор уйчага то жойлашгунча бағри хун, тоқати тоқ бўлганидан, бунда ўзини бахтли ҳисоблар эди у.

Октябрнинг охири эди. Кун иссиқ бўлса ҳам, лекин ёз ойларининг жаҳаннамига нисбатан бу фаслнинг ҳавоси покистонликлар учун жуда мулоим, ҳатто салқиндек сезилар эди.

Аҳмад Хусайн шошиб-пишиб овқатланди-да, пешонасига тушган қоп-қора, жингалак сочларини тараб-тараб, 20 ғичкина, очик дераза олдидаги столчага ягона қийшайган шалоқ ўриндиқни суриб, шогирдларининг дафтарларини кўздан кечира бошлади. Йигирма беш яшар бу тил-адабиёт муаллими таълим ва тарбия ишини севар, юрагида тобора кучайган бир шавқ билан мактабда ишлар эди. Ахир халқининг тўқсон фоизи саводсиз бир мамлакатда муаллимлик ҳурматга сазовор эмасми? Худди игна билан қудуқ қазигандай, минг азоб билан ўзи касб этган билимларини халққа беришни умр ғояси деб билар эди у.

30 Болаларникидай кулимсираган, жуда жонли ва қандайдир баҳаё қоп-қора кўзлар дафтарлар устида ўйчан

югуради, қизларникидай ингичка узун бармоқлар оддий, арзон авторучка билан гоҳ-гоҳ биронта хатога белги қилади. Ҳаво дим, очиқ деразачадан «ғир» этган шамол сезилмайди. Йўғонлиги бир неча қулочга тенг азм чинорлар ва турли кўркам дарахтлар устида қушлар базми авжда. Лекин Аҳмад Ҳусайн шогирдларнинг муваффақиятларига хурсанд бўлиб, ишдан бош кўтармайди, ўқтин-ўқтин қулоқли пиёлани шуурсиз равишда қўлга олиб, совиган, аччиқ, қуюқ чойдан бир қултум хўплайди ва

10 қалингина лабларини ялайди. Фақат эшикдан директор ноғиҳон кириши билан у ҳам ажабланган, ҳам хурсанд ҳолда ўрнидан турди. Тожиддин Қосим ҳеч вақт бу хонага кирмас, аҳён-аҳёнда деразага айёрона кўз ташлаб ўтар эди. халос. Аҳмад Ҳусайн узун сўлиш олди-да, ягона ўриндиқни суриб, хушмуомалалик билан деди:

— Буюринг, ўтиринг.

Тожиддин Қосим — бўйи шипга етгудай, қориндор, олакўз, ботиқ пешона, кўсанамо, қирқ беш ёшлардаги киши, дастлаб столдаги дафтарларга кўз ташлади, кейин

20 йин гўё болаларникидай кичкина, тор кроватга жиркангандай қаради, лекин тахта тоқчадаги қатор китобларга диққат ва шубҳа билан узоқ тикилди-да, ўриндиққа аста, вазмин ўтириб, сертук қўлларини, одатича, қорнига қўйди ва қаршисида, деворга суяниб турган ўрта бўйли, ориққина, лекин пишиқ, чайир ва истараси иссиқ йигитга илжайиб қўйди. Аҳмад Ҳусайн бу илжайишнинг маъносини қандай жўйишни билмади, ўзи ҳам соддадилона кулиб, калтагина, юпқа шим чўнтагидан сигарет олиб, директорга тутди. Кашанда Тожиддин Қосим кескин

30 рад этди-да, қоп-қора, йилтираган мийиғини силаб, ўзининг ингичка миёвлаган товуши билан сўради:

— Бу масканда ёлғиз яшайсизми?

Аҳмад Ҳусайн тушунмади, елкасини қисиб, жавоб берди:

— Ўзим базўр сиғаман-ку бу катакка...

— Кўнгил кенг бўлса, ҳужра ҳам саройдай. Уч кун бурун бегона қуш қўнди шекилли? Қим эди у?

— Аҳа, тўғри,— деди Аҳмад Ҳусайн сигаретни бепарвогина чекиб,— оқшом катта йўлда тасодифан йўлиқиб қолди у. Эски ошналаримдан эди. Бечора иш қидириб, боши оққан томонга борар экан. Мен уни таклиф қилдим, ўтмиш кунларнинг аччиқ-чучугини хотирлашдик, оға Тожиддин!

40



— Ҳим... у хотиралардан камина ҳам эшитишни орзу қилар эди,— деди Тожиддин мулојимлашиб.

— Жаноблари учун қандай қизиғи бор?— деди кулиб Аҳмад Ҳусайн.— Дардлиларнинг дилини дардлилар англайди. Бироқ, «бегона қуш» ҳақида юрагингизда шубҳа гарди қолмаслигини истайман: унинг билан тўрт йил бурун Лоҳурда танишган, дўстлашган эдим. У вақтларда камина коллежда ўқир эди. Маълумки, фақир оилаларнинг ўғиллари учун илм йўлида садди Искандар кўндаланг, ўрта маълумотни илм гадои бўлиб, саргардонлик билан, танишларнинг, қариндошларнинг ва олижаноб, инсонпарвар баъзи муаллимларнинг ёрдами билан касб эта билдим. Аммо олий мактаб орзуси мен учун ёлғиз пуч хаёл бўлса ҳам ундан воз кеча олмадим. Уқув ҳақи жамғариш учун ҳар қандай оғир, қора меҳнатдан ҳазар қилмадим. Лекин бари бир, мақсадга етмоқ амр-маҳол бўлди — менинг таҳсилим чала қолди...

— Жондан кечмагунча, жонона қайда! Илм ҳам худди ҳумоюндай бахтлиларнинг бошига қўнади,— деди Тожиддин Қосим лабининг бир бурчига сигарет қис-тириб.

— Йўқ, бу масалада мен бошқача фикрдаман,— деди Аҳмад Ҳусайн столни секингина уриб.— Биз мамлакатимизда табиий, секин-секин шундай шароит туғдирайликки, ҳар ёш авлод, у қадар қийналмасдан, илмга эриша олсин...

Тожиддин Қосим сунъий равишда бир аксириб, кейин хомуза тортиб, деди:

— Ё қозиюл ҳожат! Нега чап берасиз? Бизга дўстингизни таништиринг.

— Кечирасиз, одатим шу: илм-маориф ҳақида сўз бошланса, ҳар нарсани унутаман. Хўп, асли мавзуга қайтайлик. Мен таҳсил учун пул жамғариш мақсадида Лоҳурда катта бир складда юк ташувчи бўлиб ишладим. Хўжайин бир инглиз эди. Уни тавсиф қилишнинг ҳожати ҳам йўқ. Қонимиздан олтин ясашга моҳир бўлган, беҳаё ажнабийлардан бири. Бу ерда меҳнат ғоят оғир эди. Овқатим чапати<sup>1</sup> билан сув. Мен бу ерда ишчилар орасида бир ёш йигит билан танишдим. Содда, виждонли, ақлли эди, меҳнатда ҳам чарчашни билмас эди. У баъзан ишда менга кўмаклашарди. Мен унинг илмга чанқоқлигини

<sup>1</sup> Чапати — нон.

билгач, оқшомлари унга дарс бера бошладим. Мен коллежга кирганимда, у шаҳарда бир неча вақт педикап миниб юрди, кейин бирдан кўринмай кетди... Мана уч кун бурун тўсатдан йўлиқиб қолса бўладими!

— Кўп аъло! — хитоб қилди Тожиддин ва кейин бирдан хўмрайиб мурожаат этди.— Дўстингизнинг фитна-фасод ва ахлоқсизлик фикрлари билан бутун кеча юрагингизни қораладингиз-а?

10 Аҳмад Ҳусайннинг туси оқариб кетди, кўзлари туманлашди ва ҳансираб, деди:

— Худо ҳаққи, мени қийнаманг, мақсадингиз нима, менда қандай шубҳаларингиз бор, айтинг!

— Тун қуши — шум қуши у,— деди Тожиддин сигаретни асабий равишда сўра-сўра,— касабалар ташкилотни иблисларидан у!

— Мен қайдан билай!— елкасини қисиб деди Аҳмад Ҳусайн.— Менга бу тўғрида ҳеч нима демади, мутлоқ ҳеч нима! Мен қасамёд қилишим мумкин...

20 Тожиддин Қосим бесўнақай, сариқ тишларини намоян этиб, «қиҳ-қиҳ», заҳарханда қилди бирпас. Унинг чақчайганроқ кўзларида муаллим қандайдир шайтоний фириб ва нафрат сезди-да, аламдан қалтираб, деворга суянди. Тожиддиннинг эски мутаассиблардан эканини муаллим биларди, лекин унинг руҳининг бутун пасткашлиги, разиллиги энди яна яхшироқ равшан бўлди. Аҳмад Ҳусайн ўзига чапроқ баъзи муаллимларнинг муомалаларида кеча ва бугун сезилган ингичка киноянинг маъноси-ни ҳам шу пайтда тушунди. Ўзи ҳақидаги гумонларнинг бутунлай асоссизлигини исбот қилмоқ учун муаллим керакли далиллар устида ўйларкан, Тожиддин бирдан баланд овоз билан деди:

30 — Биламан, фитна-фасод уруғларини миллат болаларининг юракларига ҳам сочмоқдасиз.

— Туҳмат!— сабрсизланиб қичқирди Аҳмад Ҳусайн.

Тожиддин лабларини ялаб, маънодор тиржайди-да, қалтираб, лекин ғазабини тийишга тиришиб, бирдан алланечук бўғилиб қолган товуш билан деди:

40 — Болаларга ёд олдирган шеър хотирингиздами? Унинг ҳар сўзи томчи-томчи заҳардан иборат эмасми? Ажабо, бизнинг адабиётимизда диний руҳ ва ҳис билан лиммо-лим бадиалар озми? Ғоят бисёр. Фақат, дилингизнинг кўзини куфур пардаси босганидан, сиз уларни кўрмайсиз. Шеър ахлоқий гўзалликдир. Юксак ахлоқ ва

баркамол гўзаллик — ёлғиз исломдадир. Наҳотки сиз, мусулмон мактабининг муҳтарам муаллими, бу жиҳатни тушунмасангиз!

— Мудир жаноблари,— ётиги билан мурожаат этди Аҳмад Ҳусайн бошини қуйи солиб,— мен тарбия бобида ҳеч қандай хато қилганим йўқ. Яқинда талабаларга бир шеър ўқиб бердимки, унда мамлакатимизда деҳқон ҳаётининг оғирлиги тасвир этилган ва шоир деҳқон меҳнатига ҳурмат қилмоқ зарурлигини ўқувчиларга уқтирган. Уни ўқидингизми, инсоф билан айтинг, асарда қандай зарарли фикр бор? Маълумки, меҳнатга ҳурмат ахлоқнинг энг юксак дастурларидан биридир... 10

Тождидин Қосим қўлларининг кескин ҳаракати билан муаллимнинг сўзини кесди ва тупугини сачратиб, деди:

— Бу номаълум шоирингиз, мушкулларни осон эт, деб олло-таолога ёлвормайди. Биз мусулмонлар учун мушкулкушод — худодир. Худо номи билан Покистон давлатини барпо этдик, унинг равнақи, тараққийси учун ҳам худо номи билан киришмоғимиз керак. Қимки бу йўлдан чизи тойса, Покистоннинг чин ўғли эмас у. 20

— Мени ким деб ўйлайсиз, мен Покистоннинг ҳақиқий ўғилларидан эмасманми?— куйиниб сўради Аҳмад Ҳусайн.

— Билмадим, лекин ғоят шубҳаланаман.

— Хато қиласиз, соҳиб Тождидин,— деди Аҳмад Ҳусайн.

— Қасабачи жинояткорларга дўст тутинганлардан ҳазар қиламиз,— деди Тождидин, кейин бирдан инглиз тилига кўчиб давом этди у,— Тунги меҳмонингиз пешонангизга қора суртиб кетди. Биласизми, ҳозир сиз таъқиб остида қолгансиз. Вазиятингиз жуда оғир. Яна бунинг устига бу атрофнинг эътиборли кишилари шеър туфайли сиздан жуда норози бўлишди. Заминдор Адҳамхон, маорифпарвар бойларимиздан Нуриддин, Солиҳ Жамил ва ўзгалардан шундай хатлар олаётирменки, ҳар сўзидан ғазаб ва нафрат чақмоғи учеди... Сиз билмайсиз, юрак-бағрим хун, ахир мактаб хавф остида қолди. Давлатманд оталар пул бермасалар мактаб эшигига қулф тушади. Олло бундай қора кунни даф этсин! 30 40

— Ортиқча ташвишланманг, бу ғавғо фақат англашилмовчилик натижасида, холос,— деди Аҳмад Ҳусайн

ишонч билан.— Модомики, мендан гуноҳ содир бўлмади, текширсалар, ҳақиқат олдида ўзлари қизариб қоладилар. Шундай эмасми?

— О, кошки мумкин бўлса бу!— хитоб қилди Тожиддин кўзларини шипга тикиб, кейин ўрнидан турди ва қўлларини муаллимнинг елкасига аста қўйиб, мулойимлик билан сўзида давом этди.— Мен шундай қарорга келдим: бугун биз хайрлашайлик! Биз бу билан оғизларига муҳр босамиз-да!

10 — Ожизларнинг таклифи бу,— деди ранги оқариб, жаҳл билан Аҳмад Ҳусайн.— Мен ҳақиқатнинг кучига ишонаман. Унинг шуъласида гумон ва шубҳалар соядай ғойиб бўлади-кетеди...

— Масалани ҳар томонлама ўйладим,— деди бирдан товушини сирли равишда пасайтириб Тожиддин.— Лекин баҳсдан ҳам баҳс туғилади, учқундан ёнғин чиққандай, биронта ноқулай сўзингиздан теваракни галаён қоплаши мумкин. Мактаб — миллатнинг гулистони. Мен унга бир дона чанг қўнишини истамайман.

20 Аҳмад Ҳусайн кроватга ўтириб, қўлларини юзига тираган ҳолда бирмунча сукут қилди. Унинг борлиги гўё даҳшатли босириқ остида чирпинарди. Нима қилсин, юрагини кимга очсин? Туҳматчиларга ҳақиқатни исбот қилмоққа уриниш — ҳўкизнинг қулоғига танбур чертмоқ билан баравар эмасми? Тожиддин Қосим шундай разилларданки, мулкдорлар ва юқори амалдорларнинг соясига салом беради. Уларга ёқиш учун гуноҳсизнинг бўйнига сиртмоқ солиб, дорга ўз қўли билан осидан ҳам тоймайди. Шунинг учун Аҳмад Ҳусайн уни инсофга, адолатга чақиришни маъносиз, деб билди-да, ўрнидан туриб, заҳарханда билан деди:

30 — Таклифни қабул қиламан, сиз тинч бўлсангиз кифоя!

Тожиддин Қосим енгилланиб, қаддини ростлади ва унинг қоп-қора, худди мойлангандай йилтироқ совуқ юзига табассум ёйилди.

— Қалай, ғоят одилона ва маъқул таклиф эмасми? Мен фақат сизнинг манфаатингизни ўйладим,— деди Тожиддин дўстона бир оҳангда.— Сизнинг истеъдодингизни биламан, сизга ҳурматим ҳамиша баланд. Мана шунинг учун сизни балодан сақлашни виждоний вазифам деб билдим. Алҳамдулилло муваффақ бўлдим...

— Офарин!— бошини тебратиб, кинояли товуш билан қичқирди Аҳмад Ҳусайн.— Кишининг бошида тош чақиб, яна шафқат ҳақида сўз сотишга нақадар моҳир-сиз!

— Ҳали ёшсиз, масаланинг нозик жиҳатларини яхши фаҳмламайсиз, биродар,— деди Тожиддин ўрнидан туриб, керишиб.

— Утинаман, қурбонингиздан кулманг!— деди қовоғини солиб Аҳмад Ҳусайн.

Тожиддин Қосим: «Худо ҳофиз»<sup>1</sup>, деб ташқарига отилди. Бироқ остонада бир зум тўхтаб, секингина деди: «Маошингизни адресингиз бўйича юбораман».

Аҳмад Ҳусайн бирпас чўзилиб ётди. Шу топда ҳамма нарса бўш ва маъносиз каби туюларди. Ноғиҳон ағдар-тўнтар ясаган бу бахтсизлик тўғрисида ўйламоқ ва бундан кейинги йўлни белгиламоқ учун уринди. Бироқ кўзларини юмиб, пешонасини чимчилаб, қанча уринмасин, барибир тарқоқ фикрларини йиға олмади у. Ниҳоят, ух тортиб, столча ёнига келди-да, қолган дафтарларни диққат билан кўздан кечирди, кейин уларни қўлтиққа олиб, мактабга чиқди. Ҳовлида ва хоналарда ҳеч ким йўқ эди. Аҳмад Ҳусайн ноилож Тожиддин Қосим кабинетига йўналди. Директор кичкина, ёп-ёруғ хонада оддий столга оғир гавдасини осилтириб, тутун ҳалқалари орасида нимадир ёзмоқда эди. Унинг тепасида, деворда Жиннанинг<sup>2</sup> катта, рангли сурати ой-юлдузли икки байроқча ўртасига осилди эди. Аҳмад Ҳусайн столга дафтарларини аста қўйди. Тожиддин Қосим тутун булути орасидан тиржайди ва маъқул, дегандай бошини қимирлатиб-қимирлатиб қўйди.

— Худога шукур, бу чигал масала фойдангизга ҳал бўлди,— деди қувончли бир оҳангда Тожиддин.— Мана изоҳнома ёзаётирман, ҳақингиздаги шубҳаларни кулдай созураман. Аммо сизга дўстона маслаҳатим шу: бузғунчилар тоифасидан ҳазар қилинг, уларнинг йўли — фалокат йўлидир!

— Ақл ва виждоним қайси йўлга бошласа, ўша йўлга кираман!— деди ғурур билан Аҳмад Ҳусайн. Тожиддин бир зум бармоғини тишлаб, муаллимга ҳўмрайиб тикилди-да, «ҳиммм...», деб, яна ёзишга киришди.

<sup>1</sup> Худ о ҳ о ф и з — худо ёрингиз бўлсин.

<sup>2</sup> Ж и н н а — Покистон давлатининг ташкилотчиларидан бири. Ҳиндистоннинг иккига айрилишида энг актив иштирок этган.

- Аҳмад Ҳусайн ҳужрасида баъзи муаллимларга, дўстларига қисқа-қисқа хат ёзди, кейин китобларни саралаб, чемоданга жойлади. Баъзи қақир-қуқурларини таниш қўшни оилада қолдирди. Ниҳоят, бир қўлтиғида тўшаги, қўлида чемодани билан катта йўлга чиқди. Гүзарда одам, одатдагича, қалин ва суронли эди. Қира машиналарга мина олмай, тўнго<sup>1</sup> ёллади. Аравага, ундан бошқа, ярим яланғоч, сочлари ҳурпайган бир йигит ҳам ўтирди. Катта салласининг печи кўкракка тушган, елкасига қопсимон одеялча ташлаган, соқоли сариқ қизғиш ранг билан бўялган қари ҳайдовчи узун қамчинни ҳавода ўйнатди. Худди цирк отларидай безатилган семизгина, силлиққина бўз от текис елиб кетди. Қўш ғилдиракли, кичкина оқ соябончали, бўёғи йилтираган тўнго қўнғироқчаларни шўх янгротиб, кенг асфальт йўлда сирпанар эди. Ҳайдовчи ёнида сал энкайиб, бўшашиб ўтирган Аҳмад Ҳусайн ғамгин эди. Орқадаги ярим яланғоч, ҳурпак соч йигит эса оқи сарғайган йирик кўзларини жовдиратиб, бақувват тишлари билан шакарқамишни ғажирди.
- 20 Аҳмад Ҳусайнга қараб-қараб қўйди, у билан гаплашгиси келди-ю, лекин не учундир бирдан шубҳаланиб, яна айниди. Сариқ-қизғиш соқоли ҳилпираган қари тўнгочи қамчинни ҳавода муттасил ўйнатар, қаршидан келаётган таниш ҳамкасблари билан қийқириб ҳазиллашар эди.
- Йўлнинг икки четини Ҳиндистон табиатининг мўъжизадор, сеҳркор кучи яратган азим, кўркам дарахтлар безар эди. Буларнинг орқасида шакарқамиш, каноп, жўхори ва ҳар нав сабзавотлар билан қопланган кўм-кўк далалар ястанган. Ориқ, оёқлари ингичка, кийимлари
- 30 жулдур деҳқонлар омов ортида энкайиб, ҳорғин ер ҳайдайдилар. Узоқ ва яқинда кўзга чалинган қишлоқлар бир-бирига минган алмайи-ажмайи, қинғир-қийшиқ, каптархонадан, оғилдан бадтар кулбаларнинг даҳшатли манзарасини гавдалантирадики, уларда яшамоқ одам шаънига мутлақо хилоф!
- Уқтин-ўқтин, гоҳ ўнгда, гоҳ сўлда, пальма оғочлари ва гулларнинг ранг-баранг ёлқинлари орасида гўзал кошоналар юксаладики, буларда заминдорлар яшайди. Йўл серқатнов. Эшак ва қўтосларни савалаб ҳайдаган
- 40 жулдур кийимлилар, қанордай «парда»га чулғанган ва бир боғ ўтин ёки сават ё қопдаги гўнгни бошларига қўй-

<sup>1</sup> Тўнго — от қўшилган кичик, ихчам киракаш арава.

ган шарпасимон аёллар, товусдай безаниб кезишга чиққан серсавлат давлатмандлар учрардилар. Мана, қип-яланғоч эркак! У оҳиста ва ўйчан борарди... Аҳмад Хусайн яланғочга қитдай эътибор қилмади: бу мамлакатнинг боласи бу ернинг бутун ғаройиботига одатланган! Бироқ, янги, серҳашам машинада икки инглиз — бири ҳарбий, бири граждандан кийимида, лекин ҳар иккови хўжайинларча кеккайган — чанг кўтариб учиб ўтганда, Аҳмад Хусайннинг кўзлари бир он ўқрайиб кетди... Улардан нафрат қиларди у.

10

Шом қоронғусида тўнго Лоҳурга кирди ва бозор ёқалаб илгарилади. Чироқлар қандайдир хира ва бинафша рангсимо нур сепеди. Дўконлар, дўкончалар, бир-бирига мингашган ола-була вивескалар фантастик ранглар билан кўзни қамаштиради. Яхлит ойналарда тўда-тўда эшаклар, қатор-қатор туялар, қўнғизсимо автомобиллар ва қор кўммаларидай саллалар гирдоби қайнайди. Ҳавода гаранг қилувчи ялпи шовқин. Унларча туташ катта-кичик қозонлардан буғланиб қайнаган оммабоп аччиқ овқатларнинг ўткир ҳиди димоққа уради. Йўл устида, йўлчаларда икир-чикир сотувчилар қичқиришдан бир зум тинмайди. Айниқса мевафурушларнинг шовқинли қичқириқлари авжда. Ранго-ранг оломон гувиллаб чайқалади: яланг оёқлар, ҳурпак сочлар, педдор саллалар, яланғоч елкалар, эски шарқ афсоналарига доир сахна асарларининг қаҳрамонлари сиймолари, бахшишталаб гала-гала тиланчилар, қора ва оқ «парда»ларга чулғанган аёллар, белларига бир парча лунги осган қора-қура болалар, чилим-калён кўтариб тентираган қилтириқ чоллар...

30

Аҳмад Хусайн кенг асфальт кўчада, шаҳар музейи қаршисида, тўнгодан сакради ва ҳозиргина хўмрайиб ўтирган ярим яланғоч ҳамроҳининг қайга ғойиб бўлганига таажжубланди, юрагига шубҳа бир зум соя ташлади. Қари очкўз тўнгочининг қўлига пул қистириб, Аҳмад Хусайн юкларни кўтарди ва ҳорғин, хафа ҳолда аста-аста уй томон юрди.

Баланд ғиштин, жуда кўҳна бинонинг орқа томонига ёпишган омонатгина уйчада хира чироқ теварагида ёш болалари билан гурунглашиб ўтирган она дастлаб шодликдан энтикиб кетди:

40

— Жуда соғинган эдик, ҳозиргина тилимизда эдинг, Аҳмадим! — деб ўглини қучоқлади. Лекин унинг юклари-

ни кўриши биланоқ юраги бир он чўчиб кетди: ҳар гал қўлтиғида биронта китоб ва оила учун киссасида бир неча рупия билан келар, ҳаммани қувонтирар эди. Лекин она сир бермади, идиш-оёқни йиғиштириб, ўғлига жой тайёрлашга тутинди. Аҳмад Ҳусайн учта синглиси билан кўришди. Қизчаларнинг каттаси ўн уч, кенжаси етти яшар эди. Булардан бошқа икки синглиси турмушга чиққан эди.

10 Аҳмад Ҳусайн шолчага ўтириши билан энг кичик синглиси унинг елкасига қўлларини қўйиб, қора, йирик, шўх кўзларини ўйнатиб деди:

— Эртага менга ҳалво олиб берасиз-а? Ҳаким бобонинг ҳалвосидан, ҳар хилидан оламиз...

— Албатта, сен ўзинг танлаб оласан,— деди кулишга тиришиб Аҳмад Ҳусайн ва қизчанинг исирғали қулоқчасидан эркалабгина чўзиб қўйди.

20 Она битта чапати ва бир тарелкада озгина сардакли гурунч келтирди ва ўғлининг олдига қўйиб, ейишга қистади. Аҳмад Ҳусайн роса очиққан эди, чапатидан бир тишлаб, қўлини дарров тарелкага узатди. Онанинг кўзлари унинг чиройли эгилма қошлари ўртасидаги ғам тугунчасига тикилди, кейин беихтиёр равишда юкларга тушди.

— Болам, тинчликми, нега алланечук ғамгин кўринасан?— сўради ичдан хўрсиниб она.

30 Аҳмад Ҳусайн учун жавоб ғоят оғир эди. Сирни очсинми, йўқми? Сирни очиш — онанинг меҳрибон ва умидларга тўла юрагига наштар санчмоқ билан баравар эканини билар эди ўғил. Ахир табиатан кам сўз ва камтар бу аёл ўз ўғлининг касби тўғрисида гап очилганда, қўшниларга ҳатто мақтаниб ҳам қўймасмиди?! Лекин Аҳмад Ҳусайн воқеани яширишни истамади. Барибир, унинг сезгир дадаси мана ҳозир келиб, бутун сирни очишга уни мажбур этади.

— Мактабни тарк этишга тўғри келди,— деди Аҳмад Ҳусайн дадил боқиб,— хафа бўлманг, ўртанманг, она. Мен бағрингизга келдим...

40 Она бир зум бўшашди, кўзлари пир-пир учди, этсиз, кичик, серхол юзи аламдан бужмайиб кетди. Бутун умр қашшоқлик исканжасида қийналган бу аёлнинг юрагида умид учқунлари кундан-кун кучая бошлаган эди. Мана уларни ногаҳон бир онда тубсиз қоронғилик ютди-қўйди...





М. Ойбек Совет ёзувчилари делегацияси билан Покистон са-  
фарда. Лоҳур, 1949 йил.

— Нега? Бирон сабаби борми?— сўради бўғилиб она.

— Лекин мен ўз вазифамни ёмон бажарганим учун эмас, балки аксинча. Фақат жоҳилларнинг бўҳтонига дучор бўлдим,— деди Аҳмад Ҳусайн ҳатто фахрланган бир турда.— Бироқ, она, ҳақлигимни ҳис этганимдан, юзим ёруғ. Бўҳтончилар чиндан ҳам бахтсиз махлуқларки, улар ўз галабалари натижасида юзлари бадтарроқ қорайганини, ичлари яна бадтарроқ чиркинлашганини сезмайдилар.

10 Она ёмонларни қарғади-да, бошини ўкинч билан тебратиб деди:

— Наҳотки мусулмон ўз мусулмонига душманлик қилса!

Аҳмад Ҳусайн кинояли кулди, тарелкани бўшатиб, қўлини артди ва сигаретни асабий равишда ёқиб, тез-тез чекди, кейин худди ўз-ўзи билан гаплашгандай, секингина деди:

— Тилида қуръон сўзи, аммо қилмиш-қидирмиши гуноҳдан иборат бўлган ҳаромхўрлар, бадкирдорлар, золимлар озми? Афсус, лекин аҳвол шундай...

— Тунда ёмон тушлар кўргандим. Мана, дарров фалокат рўй берди,— деди она уҳ тортиб.— Энди оқибати бахайр бўлсин, мушкулларимизни ўзинг осон эт, ё худо!

Аҳмад Ҳусайн катта сингисини юпатди; кўзларида ёш қайнаган қизчаларнинг силлиқ сочларини силади, ҳатто уларга янги кўйлак ваъда қилди.

— Энди керак эмас, ака,— деди ёши каттаси энтика-энтика.— Олдин бирон ишга киринг, ундан кейин майли...

30 Энг кичиги эса эртанги ҳалвонинг ширин тасавури билан бир чеккада чўзилиб, секин мудрамоқда эди.

Мана, масжиддан, «хуфтон» намозидан ота ҳам қайтди. Абдулвоҳид узун бўйли, новдадай ингичка, ҳаракатлари мулойим, мош-гурунч соқоли эчкиникидай кўрimsизгина, қирқ саккиз яшар киши эди. У ўзининг эски, тор очканини<sup>1</sup> кийганда, белининг ингичкалиги айниқса кўзга ташланар эди.

40 Лекин Абдулвоҳид ўз қарашларининг содиқ қули ва мутаассиб мусулмонлардан эди. У бир вақтлар мадрасада кўп йил ўқиб, лекин оз маълумот касб этган ва ҳаётнинг турли тармоқларида турли ишлар билан шўғулла-

<sup>1</sup> О ч к а н — тик ёқали узун камзул.

ниб, биронтасида дурустгина наф кўрмаган эди. Ҳозир эса Абдулвоҳид қандайдир диний муассасанинг баладия шуъбасида арзимайдиган бир маошга қаноатланиб, кичик котиб вазифасини ғоят зўр интизом ва сидқидил билан бажарар эди.

Отасини кўриши биланоқ Аҳмад Ҳусайн қизариб кетди ва ўрнидан туриб, тавозе билан кўришди. Абдулвоҳид кичкина, чўзинчоқроқ бошидаги тоза, кўркам саллани қозиққа илди-да, эски, айниган фасни —«ҳожи дўппи»ни кийди, шокиладай соқолини ингичка бармоқлари билан тараб-тараб, ўглининг қаршисига тиз чўкди. 10

— Хўш, бевақт келибсан, ўғлим?— ота мурожаат этди йигитга ва ундан жавоб кутмай, қийғоч, ўткир кўзларини хотинига, қизларига бир зум югуртиб, елкасини қисди.— Нега юзларингизда булут?

Аҳмад Ҳусайн отага дадиллик билан қараб, жавоб берди.

— Кечирасиз, уйга қайгуни мен бошлаб келдим: мени мактабдан озод қилдилар, тўғриси ҳайдадилар...

Абдулвоҳид гўё бошидан совуқ сув қуйгандек сесканиб кетди, қирра бурнининг катаклари керилди, бироқ у тезда ҳаяжонини босишга муваффақ бўлди; одатича, кескин товуш билан бийрон-бийрон деди: 20

— Хатонинг йўлдоши жазодир. Одам ва Ҳаво ҳам ўз қилмишлари учун жаннатдан қувилганлар. Хўш, сени қандай шайтон ҳақ йўлидан тойдирди?

Аҳмад Ҳусайн бутун воқеани батафсил ҳикоя қилгандан кейин, ота оқариб, қалтираб кетди. Бу ўжар, мутаассиб кишини Аҳмад Ҳусайн ҳеч вақт бу қадар дарғазаб ҳолда кўрмаган эди. Ўғил ихтиёрсиз равишда бошини эгишга мажбур бўлди. 30

— О, ҳали сен иблис фарзандлари билан ҳамтабақ бўлдингми?— қичқирди Абдулвоҳид тупугини сачратиб.— Бу қандай шармисорлик! Қасабачилар тоифасини ислом ва Покистон абадиян лаънатлаган. Ё худо, бу гуноҳкор ўғилга ўзинг тавфиқ бер ва мен қулингни кечир. Аҳмад, фитна-фасод аҳли билан алоқангни кес, ватанга хиёнат қилма!

— Ота, мен дедим-ку, менда айб йўқ,— деди ишонч билан Аҳмад Ҳусайн.— Бари иғво! Хонамда бир кун қўнган дўстим — фақир, софдил, виждонли бир йигит. Бир парча нонга зор, иш излаб, пиёда тентираган бир дўстга лутфикорлик кўрсатиш менинг диний ва инсоний бурчим 40

эмасми? У балки бирон митингда қатнашган бўлса, полиция исковичлари уни дарров «хат»га олгандирлар. Биласиз, бўрк ол деса — бош олмоқ, пашшадан фил ясамоқ — полициянинг суйган методи. Бу инглизларнинг эски, синалган методи... Шеър хусусида айбланишим эса, инсоф қилинг, ота, бутунлай ғаддорлик ва жаҳолат эмасми? Шеър гўё деҳқонларимизнинг оғзидан ёзиб олингандай содда, гўзал ва ҳақгўй бир асар!

- Бас,— сабрсизланиб қичқирди ота.— Шеър фа-  
10 ришталарнинг ибодатидай юксакдир! Сендан эшитяпман: деҳқон сўзи шеър даражасига кўтарилибди! Йўқ, ўғлим, сен хато йўлга тушибсан, мен беҳабар эканман. Қайт, қайт, ислом ҳақиқатига сидқидил билан бўйсун! Хотирла, Покистон учун, ислом учун мен миллионлар қаторида не-не жафолар чекмадим: қамадилар, бўғовладилар, таёқладилар! Қулоқ сол, мен сенга ҳозир бир сиримни очай.— Абдулвоҳид энкайиб, овозини пасайтириб сўзида давом этди.— Вақти келганда мен мана шу қўлларим билан одам ўлдирдим — нопок ҳиндининг  
20 бўғзига ханжар санчдим! Барн ислом учун.
- Мақташга сазовор иш, қаҳрамонлик!— заҳарханда билан қичқирди Аҳмад Ҳусайн.— Ота, кечирасиз мени, бу қилмишингизни оқламайман, сизга ачинаман: сиз душман қонини эмас, ўз қўлингиз билан ўз қонингизни тўккансиз. Шундай. Таассуб ва хурофотлар, макрлар ва алдоқчиликларнинг қалин пардасини йиртиб, халқ ва мамлакат тарихига чуқур назар солсангиз, ўз оёғингизга ўзингиз болта ургангизни равшан тушунасиз. Ота, ватан, халқ ва давлат қайғусига, тақдирига ўғлингиз  
30 бепарво эмаслигини биласиз. Кейинги беш-ўн йил мобайнида неча марта қўлимга қурол олдим. Ҳиндистоннинг озодлиги учун келгинди хўжайинлар, очкўз бўриларга қарши сўнгги томчи қоним, сўнгги нафасимгача жанг қилишни улуғ бахт, деб билар эдим. Ҳиндистоннинг миллионларча асл ўғилларининг юраклари шу ғоя билан тепарди. Йўқ, қари йиртқич чўчиди, ўрмонга ўт тушса, унинг ҳолига вой! Лондон ўзининг макрлар хазинасини очди. Натижада парчаландик. Мана, энди империянинг ҳўкиси бўлиб, унинг қамчини остида янги  
40 бўйинтуруқларни судраёғирмиз. О, бу қандай гумроҳлик! Озодлигимиз фақат бир шарпадан, соядан иборат бўлиб қолди. Ота, агар муборақ тупроғимизда сўнгги

инглизнинг шум изини ўчирмасак, Покистон ватанпарварлар учун нопокдир!

Аҳмад Ҳусайн ўрнидан турди ва сигаретни асабий равишда тортиб, чемодандан китобларини бир-бир олмаққа киришди. Абдулвоҳид оғир уҳ тортди ва бошини ўғли томон буриб, куюниб қичқирди:

— Хўш, мени инглизпараст сотқинлардан бири деб ўйлайсанми?

— Асло, ота, асло!— деди Аҳмад Ҳусайн бирдан юзи ёришиб.

— Бас, бас!— деди она яна баҳслашишга ҳозирланган эрини секин туртиб.— Инглизнинг қораси ўчсин, бошимизга келган ҳамма балолар ўша инглиз туфайли...

10

## II

Аҳмад Ҳусайн тор, ҳаммомдай иссиқ уйда ўтирар эди. Китоб титкилар, эски-янги арзимас нарсаларни, қадим замон шеър ва ҳикояларини ўқир, шу ҳолда кун кечирар эди. Ўзи диққат, хуноб, лекин тез-тез хаёлга кетарди. Умид, тилак, орзулари бирпас, бир зумгина кўнгил ва қалбига машғал бўлиб, хаёлида учар эди. Қариндошлар, қўшнилар, ҳеч ким ёқмас, ҳеч нарсани кўнгли кўтармас, ҳеч нарсани истамас эди, чунки қаттиқ хафа эди. Жамият, ижтимоий фикр, ғоя — ҳеч нарсани хоҳламас, барчасидан безган.

Бирдан пешин чоғи, Аҳмад Ҳусайн ўрнидан юриб турди. Шиппагини оёқларига илиб, калта шим ва енгил кўйлақда, бош яланг, кўчага хурсанд чиқиб кетди.

— О,— деди орқасидан қараб онаси,— шукур, хўп биқсидинг, ўйнаб кел, бир оз овун, мактабга ҳаракат қил, уқдингми?

30

Синглиси, онаси, кичкина синглиси — барчаси суюнишди.

— Бир ҳафта бўлди-ю, уйдан чиқмади, тавба,— деди синглиси.

— Бир асрдай туйилди-я.— деди онаси.

Аҳмад Ҳусайн узоқ, бир талай юрди, юраги баъзан дук-дук урар ва бирдан ҳовлиқиб кетарди.

Қизни излаб, узоқ боргач, унинг кўчасида тўхтади. Лекин андиша қилиб, мушкулот чекарди. Қизнинг уйдан нарироқда айлана-айлана юрар, иложсиз эди. Ниҳо-

40

ят, таваккал қилиб, яқинда ўйнаб юрган тийрак ва шўх бир болага алланимани пичирлади.

— Бахшиш берасизми?— кўзларини ўйнатди бола.— Дарров чақириб бераман — менинг қўшним-ку! Лекин қувсиз-да,— шивирлади бола кулиб,— Тушундим.

— Секин сўзла, «Муаллим чақиряпти», дегин. уқдингми? «Аҳмад Ҳусайн», дегин. Билади. Тез гизиллаб кириб чиқ, бахшиш бераман,— деди Аҳмад Ҳусайн.

Бола югурди.

- 10 Аҳмад Ҳусайн у ёқ-бу ёққа юриб турди. Асабий, ҳислар ва туйғулар қуюнида қизни кутар, балки чиқар, деб умид этар эди...

Бир вақтлар камтар бир муаллим, прогрессив интеллигент бир неча ёшларни зиёфатга таклиф этган эди. Муаллим ўрта яшар, ақлли, ёшларга меҳрибон киши. Жума куни эди. Ёшлар, прогрессив интеллигентлар бор эди. Булар орасида муаллимнинг хотини ва тўртта қиз ўтирар эди. Одатда, қизлар ичкарида, айрим бўлиши керак, аммо шундай илғор, прогрессив интеллигентлар

- 20 ўтиришида баъзан қизлар, аёллар кўриниб қоларди.

Мажлис шўх, тотли, ҳуррам бўлди. Аҳмад Ҳусайн шу зиёфатда Искандаро деган бир қиз билан танишган. Искандаро ҳаётда беҳад жафолар чеккан, камтар, виждонли бир ҳинд аёлида ўқиган; у тавсия қилган ҳур фикрли китоблар қизнинг юрагида юксак ғоялар ва мақсадлар машъалини ёққан... Инглиз тилида кўп ҳикоялар, шеърлар мутолаа этган. Ҳинд аёлининг эри — машҳур инқилобчи, олим — турмада кўп ётган мард киши эди. Мамлакат Покистон ва Ҳиндистонга ажралгандан сўнг, турмада кўп азоблар тортиб, эллик тўрт ёшларда ҳалок бўлган, аёли эса Ҳиндистонга қочган эди.

- 30 Искандаро бир неча йил мактабда қуръон таҳсил қилиб, ўқиш-ёзишни ўргангандан сўнг уйда қолган. Хаёллар дунёси кенг, ўткир фикрли бу ҳассос қиз берилиб кичик-кичик ҳикоялар ёзар ва ёзишга ўрганар, уринар эди. Бир қиска ҳикояни вй хўжаси — муаллимнинг илтимоси билан Искандаро ўқиб берди, у ҳаммага ёққан ва манзур бўлган эди. Қиз камтар, очиқ, чиройли, умуман айтганда, гўзал эди.

- 40 Искандаро таҳсилга ҳавасини сўзлаб, Аҳмад Ҳусайнга ҳасрат қилди. «Коллежга кириб ўқир эдим, отам-онам қарши»,— деб ўксинди. Аҳмад Ҳусайн адабиётни мақтаб кетди, «Орзуларим бор, журналист бўлишни истай-

ман,— деди.— Лекин дардисар тирикчилик — тўсқин. Сизда равон услуб бор, қунт қилиб ўрганнинг, мутолаа қилинг»,—деб маслаҳат берди. Сўнг Аҳмад Ҳусайн Искандаро олдига бориб келиб, қалин ошна бўлди. Айниқса, ҳикоя мавзуи баҳона эди, тез-тез кўргиси келар, борар ва гапни ҳикоядан бошлар, ўқир, маслаҳат берар, тузатар эди. Искандаро ҳам ҳар гал уни қувониб қарши олар, хайрлашар экан, «Келиб туринг»,— дерди. Булар шундай дўстлашган эдилар...

Мана, Аҳмад Ҳусайн, ҳар вақтдаги каби, яна Искандарони интизорлик билан кутар, ўтган-кетган кишилар — қарилар, болалардан чўчир ва ваҳима босар, ўқтин-ўқтин юраги қаттиқ тепар эди.

Бола тезда қайтиб келди ва шивирлаб:

— Йўқ экан. Онаси уни мажлисгами, гўргами чиқиб кетган, йўқ, деб бақирди. «Нима ишинг бор? Тез айт!»— деган эди, ғир этиб, базўр қочдим,— деди бола ҳовлиқиб.

Аҳмад Ҳусайн бирдан оқариб кетди. Бир нафас жим қотгандан сўнг, секин киссасидан бир анна<sup>1</sup> олиб, болага тутқазди. «Эҳтимол ваъда этган тангани бермас», деб йирик қора кўзларини жовдиратиб, хавфда турган бола бирдан тангани кўриб, суюниб кетди ва илиб югурди.

### III

Аҳмад Ҳусайн яна бир неча кун уйдан қўзғолмади. Унинг эрмаги ёлғиз китоблар бўлди. Фақат отаси ишдан қайтганда, мутолаани кесар, унинг билан ўтмиш ва ҳозирги аҳвол ҳақида суҳбатлашар, баҳслашар эди.

Абдулвоҳид ўғлидан қаттиқ ранжиган бўлса ҳам, лекин ота муҳаббати устун келиб, хафалигини билдирмас, ваъз-насиҳатлар билан бу «адашган» фарзандни ўз эътиқодлари руҳида тарбиялашга тиришар эди.

Ниҳоят, Аҳмад Ҳусайн бир оқшом катак уйдан чиқди. Ҳаво мулойим, кўчалар суронли эди. Машиналар ва қўнғироқли тевалар орасида педикаплар пилдирайди, ҳайдовчилар эса олдинга энкайиб, ингичка оёқларининг томир ва пайларини қабартириб, суръатга зўр берадилар. Чорраҳада, баландликда қизил саллали, қисқа иш-

<sup>1</sup> Анна — танга, майда пул.

тонли қоп-қора регулировщик — йўлбон қўлларини оҳангдор ўйнатиб, кўча ҳаракатини бошқаради.

Аҳмад Ҳусайн кинога кирди. Зал дим ва тутунли эди. Томошабинларнинг аксари сигарет чекар эдилар. Америкада ишланган кино Аҳмад Ҳусайнга ёқмади. Фильмнинг мазмуни — Америка империалистлари мустамлака халқлари орасида маданият тарқатар эмиш! Аҳмад Ҳусайн бу заҳарни юта олмади, чалама-чатти кўриб-ташқарига отилди.

- 10 Тўлиша бошлаган ой дарахтлар орасида кумушларнардн. Йигит уйга қайтишни истамади. Шу тобда жонли, мазмунли ва эркин субҳага ташна эди. Лоҳурда унинг дўстлари, танишлари оз эмасди. Аҳмад Ҳусайн жимжит хиёбонда аста кезиб, кимникига боришни ўйлади. Қалбида ҳамиша Искандаро хаёли. Ҳар кун уни кўришни, сўзлашишни истайди, аммо тез-тез боролмайди, айниқса ҳозир, оқшом чоғи қизни излай олмайди. Аҳмад Ҳусайн юракдан оғир бир «уҳ» тортди ва сўл ёққа шартта бурилди. Ун беш минутдан кейин у жуда тор, қоронғи йўлакка кириб, тахта нарвондан болохонага кўтарилди. Баланд бўйли, кенг елкали, сочлари паришон йигит эшикни очиб, бир зум тикилди-ю, қаттиқ қучоқлади уни.
- 20

— Шоирим, соғмисан? Мана, янги шеърларингнинг тинглагали келдим,— деди Аҳмад Ҳусайн шод ва ҳаяжонли товуш билан.

- Мен сени ҳамиша эслайман,— деди Муҳаммад Жамол йирик, ҳамиша учқунланган, жовдироқ кўзларини олайтириб,— Лекин сендан ном-нишон йўқ. О, мана
- 30

икки йилда бир кўриниш бердинг. Қани, ўтир, сўйла. Шипи паст, деворлари кир, жиҳозсиз хона ўртасидаги оддий столнинг икки томонига дўстлар ўтиришди ва тутун ҳалқалари орасидан табассум билан бир-бирига бирпас тикилишди.

Улар тенгқур эдилар. Қоллежда икки йил бирга ўқишган, ҳамтабақ бўлишган, оғир кунларда бир-бирига кўмаклашган.

- Муҳаммад Жамол Покистон «Тараққий пасанд ёзувчилар ташкилоти»нинг активларидан эди. Талантли
- 40
- шоир халқчил янги адабиёт яратиш ишқи ва орзуси билан ёнар, ўз ижодиётида ҳамиша янгиликка интилар эди. Тескаричилар унинг шеърларидаги «хавфли фикрлар»



учун бултур коллежнинг охирги курсидан шоирни ҳайдаган эдилар.

Муҳаммад Жамол машҳур Даққидан, Ҳиндистон бўлинишидан хийла илгари келган. Ота-онаси оғир меҳнатда ҳаёт кечирган бўлсалар-да, Муҳаммад Жамолга таҳсил бериш орзусида кўринган ҳар муаллимга, саводли баъзи қариндошларига ялиниб-ёлвордилар. Минг азоб билан ўғилни ўқитдилар. Муҳаммад Жамол истеъдодли, талантли йигит эди, урду, форсий, инглиз тилларини яхши билар, мукамал ўқир ва ёзар эди. Ёш вақтидан адабиётга ҳаваси зўр бўлиб, шеър ёзишни севар эди. Ҳозир эса ҳаммага танилган, ёшларнинг, прогрессив интеллигентларнинг севимли шоири эди. 10

— Қани, сўзла, ишларинг яхшими, дўстлар қалай, адабиётда қандай янгиликлар бор?— сўради Аҳмад Хусайн.

— Нимани суриштирасан? Қадимгидай, мана шу «гестапо» билан «худонинг уйи» орасида дардимни чайнаб ётибман,— деди Муҳаммад Жамол дераза томонга ишора қилиб. 20

Аҳмад Хусайн кулди, кейин дардчил хўрсинди. Шоирнинг деразасидан бир-бирига рўбарў иккита катта бино кўринар эди: бири масжид, бири қамоқхона!

— Фақат келажакка умид мени яшамоққа рағбатлантиради,— деди Муҳаммад Жамол тўлқинланиб.— Ёлғиз олтин саҳар шамоллари билан озгина нафас олмоқ орзуси қора кучларнинг омонсиз зарбаларига дош бердиради. Дўстим, тун зулмати орасидан ёрқин қирғоқларни кўряпман!

— Истайманки, шоирнинг орзулари, умидлари туш эмас, ҳақиқатга айлансин,— деди Аҳмад Хусайн. 30

— Мен келажакка халқимнинг кўзи билан қараяпман. Аҳмад, ҳамишалик уқиб ол: халқ мўъжизадор кучдир! Хўп, қани, чакишайлик. Биласан, сўз қанотида учишни севаман. Айт, уйланмоқчисанми? «Парда» орасидан биронта нозанинни кўра олдингми?

— Бе, нималарни сўрайсан? Энди сўққа бошим ўзимга оғирлик қиляпти-ку,— деди Аҳмад Хусайн ва ўз дардини дўстига очди.

— Мана, расволик!— қичқирди Муҳаммад Жамол.— 40  
Реакция кундан-кун кўпроқ қутурипти. Маълум: инглизлар Гитлер ва Геббельснинг қонли, чиркин ҳунарини обдан ўрганиб, бизнинг арбобларнинг қўли билан обдан

қўллаётирлар. Инглиз империализмининг қора қорнидан «чала давлат» туғилди. У ўз «фарзандини» ўзи тарбияляпти. У содиқ бўлсин, қулдай хизмат қилсин учун, «ота» қамчинлайди, тепади. Йўқ, биз қулликдан тўйганмиз, бу бўйинтуруқ ўзларига буюрсин. Аҳмад Хусайнни зиндонга ташласинлар, Муҳаммад Жамолни дорга оссинлар, лекин халқнинг иродасини синдира олмайдилар. Унинг юрагидаги муқаддас ўтни сўндира олмайдилар. Башарият тарихи зулм, ҳақсизлик, талончилик даврини 10 поймол этиб, эрк ва адолатнинг нурли асрига ғолибона юраётир.

Муҳаммад Жамол ўрнидан турди, калтагина шимининг чўнтақларига қўлларини суқиб, дераза томон юрди, гўё тани куйгандай, гавдасини бирпас шабадага тутди, кейин қайтиб, Аҳмад Хусайннинг елкасига қўлини қўйди-да, дардчан товуш билан секин деди:

— Хафа бўлма, дўстим, фойдаси йўқ. Ҳаракат керак. Отамиз ҳам, онамиз ҳам кураш бўлсин! Бизнинг ҳақиқатимиз курашда туғилади. Муҳитни ўраган қалин зулматни кураш машъали ёндиради. 20

Аҳмад Хусайн бу сўзларни баланд шоирона сўзлар каби тушуниб, уларнинг мазмунига унчалик эътибор бермади.

Муҳаммад Жамол хона ичида аста юриб, гўё ўз-ўзи билан гаплашгандай кураш тўғрисида бир-бирдан қизғин ва ёрқин сўзлар айта бергач, Аҳмад Хусайн бир оз ижирғаниб, дўстига мурожаат этди:

— Қандай кураш, кимга қарши кураш? Мақсад нима?

30 Муҳаммад Жамол столнинг бир чеккасига ўтирди, тирсаккача очиқ ва сертук қўлларини кўкракда чалкаштириб, бир-икки минут индамади. Унинг кўзларида жиддий ўй, лабларида маънодор, ингичка табассум сезилар эди. Кейин шоир қўлларини столга қўйди ва бутун гавдаси билан дўсти томон энкайиб, паст товуш билан деди:

— Жабр, зулмга қарши, ҳуқуқсизликка қарши курашмоқ керак. Халққа эрк учун, нон учун, маданият учун курашга отилмоқ керак. Бу нарсага меҳнатни озод қилмоқ билан муяссар бўлинади. Демак, озод меҳнат шоири бизнинг байроқдир! 40

Аҳмад Хусайн столга ястаниб, кўзларини сал юмиб, индамасдан, сигаретни узоқ тутатгандан кейин, ниҳоят,

бошини бирдан силкиб кўтарди-да, шоирга хўмрайган-симон қаради:

— Ана донолик! — деди у киноя билан инглиз тилида, кейин урдуча давом этди. — Нима учун, албатта қўзғолонлар, суронлар йўли билан ҳаракат қилиш керак? Кураш халқни бирлаштирмайди, кескин равишда айиради, ҳаётнинг тарих тиккан чокларини узиб ташлайди, дўстим. Мамлакатимиз учун иттифоқлик, баҳамжиҳатлик, якдиллик сув ва ҳаводай зарур. Сен илгари ҳам қайноқ эдинг, аммо энди фикрларинг адабий ва маданий масалалар доирасидан сиёсий жараёнларнинг азим майдонига парвоз қилибди. Жуда ўзгарибсан, жуда. 10

— Тўғри. Мен шу сўнгги бир-икки йил ичида ҳаётдан кўп дарс олмоқдаман! — деди Муҳаммад Жамол ғурур билан. — Сен эса коллеж профессорларининг чирик назарияларини, расмий матбуотнинг ёлғонларини ҳали ҳам чайнар экансан. Яхши, мен фақат ўз қарашларимни баён қилдим, дўстимсан, сенга ишонаман...

Аҳмад Хусайн шоирнинг кўзларида нозик киноя жилвасини сезиб, дастлаб бир зум алланечук қизариб кетди-да, дарҳол ўзини тутиб олди ва баҳсни давом эттиришга тиришиб, ҳужумкор бир турда, қизгинлик билан деди: 20

— Тўғри, мусулмонлар тенг эмас. Бу тенгсизлик, барча руҳонийлар, давлат арбоблари ва бир тўп олимларимиз шу вақтгача халққа уқдириб келганидек, худонинг иши, деб ўйламайман. Бироқ жамият тузилиши ҳамиша шундай адолатсиз бўлиб келганлиги фактдир. Бунинг учун тарих айбдор, инсонларнинг феъл-автори ва улардаги тузалмас табиий заифликлар айбдор... 30

— Демак, сенингча, халқнинг жуда кўпчилиги абадий қулликка, изтироблар ва фалокатларга маҳкум экан-да! — заҳарханда билан деди Муҳаммад Жамол.

— Нега, нега? — бирдан ўрнидан турди Аҳмад Хусайн ва ҳаяжонли, лекин паст, бўғиқ товуш билан давом этди. — Ҳаёт шароитини аста-аста ўзгартиш, халқ аҳволини енгиллатиш мумкин. Аммо бунинг учун сен таклиф этган кураш фалсафаси эмас, гўзал ва одил қонунлар, ислохотлар керак. Диний ва миллий руҳнинг тарбиясига алоҳида эътибор ва диққат лозим. Башарият, худого шукур, илм-урфон даврида. 40

Муҳаммад Жамол бир-икки йил бурун ўзи ҳам асосан шундай ўйлар билан бош қотирганини, бироқ кейин уларни худди хурофотдай ташлаганини айтди ва ижтимоий тараққиётнинг барча қонунларини тўғри очиб берувчи таълимот билан қуролланаётганини ифтихор билан гапирди-да, ортиқ баҳслашишни истамагандай, ўрнидан қўзғолиб, тахта тоқчадаги қатор китобларга қаради, лаблари билан аста бир оҳангни куйлаган ҳолда, баъзи китобларни варақлаб кўриб, яна лоқайдлик билан жойига қўйди. Ниҳоят, яна шоир инглиз ва урду тилларидаги бир неча журналларни столга, Аҳмад Хусайн олдига ташлаб, ҳозир қайтаман, деб эшик томон юрди. Аҳмад Хусайн журналларнинг бетидаги ранглари ёрқин, бироқ бемаъни мода расмларига бир пас тикилди, лекин уларни варақламади ҳам. Йигитнинг бошини ҳар хил назариялар, қарашлар, масалалар банд этган эди. У ўзи маҳкам ишонган ва ҳаётга қўлланилишини бутун юракдан орзу қилган эътиқодларини мудофаа қилмоқ учун дўсти билан мунозарага тайёрланар ва ўз ичида шоирга дўқ қилар эди: «Хурофотлар эмиш-а».

Кўп ўтмасдан, тахта нарвон гурсиллади. Муҳаммад Жамол сал ҳансираб кириб келди. Шоир, устига ўн чоқли банан қўйилган иккита «чапати» — юпқа нонни столга атайин тантана билан қўйди-да, кафтларини ишқалаб, кулиб деди:

— Буюрсинлар, оч кунда бу ҳам нозу неъмат.

Дўстлар бир оз сўлган бананларнинг олтинсимон пўстларини арчиб, нон билан ея бошладилар. Аҳмад Хусайн Лоҳурда нашриёт ишлари ва қалам ҳақи, ҳоказо тўғрисида суриштирди. Шоир овқатни тез-тез чайнаб, нашриёт ва газета хўжайинларидан қаттиқ шикоятланди ва жаҳл билан деди:

— Ҳаёт ҳақиқатини куйласанг, халқ учун ёзсанг, таёқ ейсан; ёлғонни ёзсанг, бошингни силайдилар-у, лекин бари-бир, қалам ҳақи масаласида ўлгидай хасислик қиладилар. Сармоядорлардан रुपия талаб қилмоқ — итдан суяк сўрамоқ билан баравар! Уларни жони пул-да! Мен ёлғон-яшиқ ҳар хил пучак мавзуларда ёзмасликка онт ичганман. Ҳамёнимнинг қандайлигини шундан била бер. Хусусий озгина дарсим бор: инглизлашган бой оилада бир бойваччага урду тилини ўргатаман. Хўш, шеърларимни ўқиб берайми?

— Муштоқман, аммо бир оз сабр эт, — деди лабла-  
ридан мева ширасини артиб Аҳмад Хусайн. — Қани, сен  
ҳали кўкларга кўтарган таълимот қайси?

— Ҳақиқий илмнинг ўзи у! — жавоб берди Муҳам-  
мад Жамол, кейин бапан пўчоқлари ва нон увоқларини  
йиштириб, қоғозга ўради-да, бурчакдаги яшикчага  
отди ва китобчалар орасидан шеър дафтарларини ах-  
тариб топди ва уларнинг бирини варақлаб, керакли бе-  
тини очиб, дўстининг кўзларига яқин тутди. Шеърнинг  
сарлавҳаси «Марксизм — менинг қуёшим» эди. Аҳмад 10  
Хусайн сарлавҳани ўқиди-ю, индамасдан бошини эгди.  
Унинг пешонасида маънодор чизиқлар пайдо бўлди.

— Марксизм — ягона илғор, ягона ҳақиқатчи, улуг  
таълимот. Бу — ҳаётни ўзгартишнинг қудратли қуро-  
ли! — деди секин, аммо ўтли товуш билан Муҳаммад  
Жамол.

Аҳмад Хусайн сигарет чекди, гавдасини столга таш-  
лади ва маънодор илжайиб, шоирга узоқ қаради-да,  
«Сен у йўлга мансубдирсан, деб суҳбатнинг бошидаёқ  
гумонсизрагандим», — деди ва бир оздан кейин: «Ком- 20  
мунистмисан?» — дея сўрамоқчи бўлди-ю, лекин баъзи  
андишаларга кўга, яна айинди. Энди унда баҳслашиш  
орзуси ҳам сўна боғлаган эди. Чунки Аҳмад Хусайн бу  
таълимотни ташвиқ қилувчилар билан ҳеч вақт муноса-  
батда бўлмаган ва унинг моҳияти ҳақида биронта  
жиддий асар ўқимаганди ҳам. Коллежларда эса бу  
тўғрида гаплашиш ҳам гуноҳи азим ҳисобланар, про-  
фессорчалар уни «жоҳил оломон маслағи», деб ҳар му-  
носабат билан масларалашга тиришардилар. Руҳоний- 30  
лар, бир тарафдан, марксизмни «охир замон аломати»,  
деб қаргашар, халқ оммасини худонинг қаҳри билан  
қўрқитишар, иккинчи тарафдан, уларнинг қаламкаш-  
лари мақолалар ва рисоалар ёзиб, қуръон сўзлари  
билан уни рад этмоққа зўр бериб уринишар эдилар.  
Реакциянинг муҳитда ҳамиша бурқиган заҳарли тутуни  
бу масалада Аҳмад Хусайнга гарчи у ҳодисаларни ўз  
ақли билан кўришга, тушунишга тиришса ҳам — озми-  
кўми таъсир қилмасдан иложи йўқ эди.

— Хўш, нега бирдан нафасинг ичингга тушиб кетди?  
На шеърга, на суҳбатга ҳавасинг бор? — мурожаат 40  
қилди Муҳаммад Жамол кинояли кулиб, кейин дўст-  
ларча ачитиб деди. — Мен сени қуёшдан нафрат қила-  
диган кўршапалак, деб ўйламагандим. Қўрқма, ўз фикр-

ларинг кавагида ётавер. Виждонли покистонликларнинг барчаси бизнинг байроқ остига келади бир кун. Замон, давр ўз қучоғини бизга очган!

Аҳмад Ҳусайн бошини сал эгди, унинг туси ҳам алланечук ўзгариб кетди. У позик, сал титраган бармоқларни билан сигаретни эзиб ташлади-да, ўзига хос бўлмаган йўсинда тўнгиллаб қўйди.

— Сенинг мазҳабингни бизникиларгина эмас, Англия ва Америка файласуфлари, социологлари ҳам жуда осон рад этадилар! Мен нима биламан!

— Офарин! — қичқирди дўстининг елкасига секингина уриб Муҳаммад Жамол. — Биламан, сен ҳали ҳам буржуазия илми ва маантиқининг аспри, қули.

— Бу қандай алжираш! — деди Аҳмад Ҳусайн хўмрайиб. — Наҳотки илмларда ҳам айирма кўрасан? Менимча, бу нарса бутунлай маъносизлик.

Муҳаммад Жамол дераза тагида турган кичкина мис чойнакдан қулт-қулт сув ичди-да, стулни тарақлатиб дўсти томон сурди ва гурсиллаб ўтирди, узун оёқларини чалиштириб, қуюқ, паришон сочли бошини одатича ғурур билан тутди. Дўстлар, худди бир-биридан ётсираган кишилардек, бир нафас зимдан тикилишди, кейин ўз-ўзидан баҳс қизиб кетди. Муҳаммад Жамол маркензмининг алифбесидан бошлаб дўстининг онгидан хурофотлар булутини тарқатишга тиришса ҳам, Аҳмад Ҳусайн, аксинча, туманли фалсафа кўкидан тушгиси келмади. Ҳатто топинарли даражада ҳурмат қилган олимлар ва турли авторлар рақибининг зарбаси остида, худди қўргучлар каби йиқила бергач, Аҳмад Ҳусайн диний далилларга ҳам мурожаат қилмоққа мажбур бўлди. Ниҳоят, қизариб-бўзариб ўрнидан турди, қизган пешонасидан терини артди ва юракнинг ўти билан сўзлаётган ўртоғига зўраки кулги билан деди:

— Бас энди, профессор! Пича шеър эшитайин. Мен ишсиз, сен чала ишсиз, хоҳласанг ҳар кун баҳслашамиз. Ҳақиқатнинг онаси баҳс эмасми? Баҳслашиш ва тортишиш, албатта, жойи билан мумкин. Балки мен адашаётгандирман.

Муҳаммад Жамол ўртоғининг юрагида унинг эътиқодига озгина шубҳа ярата олганини сезди ва қувониб, деди:

— Бу кунги буржуазия мафкурачилари фалсафада, сиёсий, ижтимоий илмларда, шуурли ва шуурсиз ра-

вишда заҳарфурушликка уринадилар, — деди Муҳаммад Жамол мушти билан столни уриб. — Ахир бутун-бутун халқларни ирқий жиҳатдан тубан, ҳамиша қулликка маҳкум махлуқлар, деб масхаралаган, таҳқирлаган назарияларни кимлар тўқиди? Ахир бизни, тўрт юз миллион улуғ ҳинд халқини фалокатдан-фалокатга судраган, изтироблар ўпқонига ташлаган Англиянинг баъзи олимлари бутун айбни ўзимизга ағдармайдими? Кекса Мальтуснинг жинояткорона фикрларини алангалатувчи иблиснамо билимдонлар озми ҳозир?

10

— Мальтус назариясидан беҳабарман, — деди Аҳмад Ҳусайн хўмрайиб, — Шуниси муҳаққаққи, Ҳиндистон ҳақида биронта рост сўз айтиш инглиз жаноблари, Покистон буржуазияси ва заминдорлари учун тош чайнашдан бадтар оғир, аммо ёлғон ва бўҳтон улар учун мойдан, болдан ҳам тотли... Соат неча бўлди? Шеър ўқийсанми?

Муҳаммад Жамол соатни уч кун бурун бозорга элтганини айтиб, дафтарни варақлашга киришди ва кўзини маънодор қисиб, дерзани ёпишни дўстига имо қилди. 2)

Аҳмад Ҳусайн шеърларни диққат билан тинглади. Бироқ, покистонликларнинг одатича, у ҳар бир гўзал мисрани индолар, бош тебратишлар ва кўкракка уришлар билан баҳоламади, аксинча гўё ёш шоирнинг илк машқларини тинглаётгандай ҳар сўз, ҳар ибора, ҳар тасвирий воситани ўз ичида танқидий назардан кечира борди. Фақат ора-сира ҳаяжонини тия олмай, бирдан ўрнидан сапчиб турганини ўзи ҳам сезмай қолар эди. Муҳаммад Жамол шеърларни ўзга шоирлардек, анъанага мувофиқ, паст овоз билан, куй сингари чўзиб-чўзиб ўқимади. У товурини гуриллатиб, нотиқона ҳаракатлар билан декламация қилди. Ўзга шеърни бошлашдан бурун, ҳар гал дўстига савол имоси билан қараб қўяр эди. Аҳмад Ҳусайн сабрсизлик билан қистарди:

30

— Ўқи, ўқи... Худо ҳаққи, жуда галати гулдаста бу. Шеърлар чиндан ҳам янги эди. Покистон адабиётида асрлардан буён ҳукм сурган ғазаллар, маснавийлар, рубоийлар билан бу шеърлар ўртасида на мазмунан, на шакл жиҳатдан ўхшашлик қарийб йўқ эди. Илҳом сўлғини, рангсиз гуллар ўсган, боқимсиз, пастқам боғни тарк этиб, кураш суроин билан тўла ҳаёт майдони узра парвоз қилгандай... Кесик мисраларда ҳаёт палаҳсалари бутун вазминлиги, чўнглиги, қирраликлари билан

40

ғаудаланди. Эски шеърда худди кўзга тушган оқдай, хунук ҳисобланган қанча-қанча сўзлар, ифодалар энди чамандай ёлқинланади. Қофиялар ўзларининг абадий ўришларидан аллақаерларга кўчишган. Улар кутилмаган вақтда бирдан янграб кетади.

Аҳмад Ҳусайн адабиётни севар, яхши тушунарди. Келажакда журналист ёки ёзувчи бўлиш орзуси зўр эди унда ва у танқидий мақолалар ёзмоқ учун мавзулар сайлар, улар ҳақида жиддий ўйлар ва материаллар тўплар

10 эди. У «тараққийписанд ёзувчилар» ижодиёти билан, уларнинг янги адабиёт яратиш учун бошлаган кураши билан ҳамиша қизиқарди. Эркин вази яратиш учун бўлган уришишларга ва сиёсий лирика намуналарига Аҳмад Ҳусайн рағбат билан қарарди. Аммо Муҳаммад Жамолнинг янги дафтарлари уни бутунлай ҳайратда қолдирди. Тасвирлар ўзининг янгилиги, жасурлиги ва ҳаммаси билан Аҳмад Ҳусайнни ҳатто чўчитиб ҳам қўйди. Шоир дафтарни лоқайдлик билан столга ташлаб, унинг фикрини сўраганда, дастлаб сўз ҳам топа олмай қолди,

20 кейин илжайиб деди у:

— Покистоннинг янги музаси бу. Бахт тилайман унга.

— Ҳали у гўдак, тарбияга муҳтож... — деди Муҳаммад Жамол ўйчан бир турда. — Ўз устозидан кўп сабоқ олиши керак у. Биласанми, устози ким? Улуғ инқилобнинг оташнафас куйчиси — Маяковский! Менинг барча ижодий қидиришларим, уришишларим, мушкулотларимни бу шоир ҳал этди. Унинг муаззам симфониясида мен бирон «парда»ни чала билсам, бахтиёрман, дўстим.

30 Аҳмад Ҳусайн улуғ совет шоири ҳақида кўн эшитган бўлса ҳам, лекин уни ўқимаган эди. Унинг ҳаёти ва асарлари ҳақида Муҳаммад Жамолнинг ҳаяжонли, шавқли сўзларини катта мароқ билан тинглаб, ниҳоят кетишга рухсат сўради.

Муҳаммад Жамол эшикда кузатар экан, ўз хонасида уни ҳар кун кўрмоқ истаганини жуда самимий айтди. Китоблар ваъда қилди.

Кеча ойдин. Кўчаларда қатиовчилар ҳам сийрак. Сокин дарахтлар остида, чиркин тротуар асфальтларида

40 латта-путтага ўралган қашшоқлар, гадойлар теш қотиб ётишарди. Аҳмад Ҳусайн бошини эгиб, уй томон аста кетаркан, унинг краги гамли ўйлар, ҳислар билан тўла, қорин оч эди...



Аҳмад Хусайн раста оралаб, дўконларнинг бирини олдида тўхтади. Гапни ундан-бундан бошлаб, секин тинчлик устига кўчди.

— Тавба, — деди ўқрайиб сэмиз, олакўз, қув, мугомбир дўкондор, — телба-ку бу йигит, неларни алжиди, асло тушунмадим, — Қопча ва халталардан бир чимдим талқонни олди-ю, Аҳмад Хусайн димоғига отди. Аҳмад Хусайн дарҳол қаттиқ аксирди. Манқа бурун, новча, қотма дўкондорнинг қаҳқаҳадан ичаклари узилаёзди. 10

— Қўшни, бопладинг, — деди кулгидан қота-қота.

Аҳмад Хусайн, кўзлари ёшга тўла, тинмай аксирар эди. Ниҳоят, базўр:

— Хўш, беодоб, шайтон, нима қилдинг? — деди аксирришдан энтика-энтика.

— Йўқол, — деди дўкондор қизариб ва ғазаб билан қаттиқ бир туртди. Аҳмад Хусайн йўлкадан йиқилаёзди, яна устма-уст аксирди. Дўкондорлар завқ билан кулишди.

— Не гап ўзи, жаноб? — сўради яна бир чўққи соқол, чўтир, бир кўзи юмуқ дукондор, якка кўзини чақчайтиришга тиришиб. 2)

— О, жаноб, — деди биринчи қўшни дўкондор, — тушунмайсиз, бу йигитнинг пайрагини ташвиқот дейдилар, уқдингизми?

— Э, ҳали шундай денг, астоғфурулло, кет, жувономарг, изингин ўчир, — деди дўкондор Аҳмад Хусайнга дўқ билан.

Аҳмад Хусайн ғазабдан ранги қув ўчиб, дағ-дағ титради. 30

— Хўш, телба деб кимни... — яна қаттиқ аксирди-да, сўзини тамом эттира олмади. Дўкондорлар яна қотиб-қотиб кулишга бошладилар.

— Фараз қиламиз, тўти патини бурнининг катагига жиндай теккизинг, у фалакка сакрар. Ҳали ҳам оз бу жазо, — деди чўтир, якка кўз дўкондор.

— Вой, вой, ўҳ, — деди олифта, пешонаси дўнг, бўғини қилтириқдай бир киши, дўкон олдида тўхтаб, — жаноб, нима бало қўшгансиз бу дарди пинҳонга, ақлим лол қолди-ку? 4)

— Ҳа, ишинг бўлмасин, — қичқирди биринчи дўкондор. — Қараб тур, бу аблаҳга яна зўр дориларим борки...

Дўқондорлар бири олиб, бири солиб калака қилишда давом этдилар. Аҳмад Хусайн тортишишга тайёр эса-да, бетиним аксирганидан, дўқондорларга бир хўмрайиб, «Аҳмоқлар!» дея олди холос ва бозорга шўнғиб кетди.

Шундай қилиб, Аҳмад Хусайн иш бошлади. Қадамларнинг бири оғир бўлса, бири енгил бўларди.

10 Хинд бозори — ур-йиқит бозор. Даҳшатли шовқин-сурон, одам тиқилинч, денгиздай кўпиради, чайқалади... Аҳмад Хусайнни дўқондорларнинг, магазинчиларнинг аксарияти ёмон қаршилади. «Кет», «Йўқол, агент!» деб қувар эдилар.

— Уруш бўлса, Покистон коммунизмга қарши жиҳод Акбарга чиқади, билиб қўй буни, — дердилар.

Аҳмад Хусайннинг кунлари шундай ўтарди.

Тез-тез Муҳаммад Жамолнинг олдига борар, узоқ суҳбатлашар, икки дўст ўртасида тишчилик ҳақида тортишувлар баъзан зўрайиб ҳам кетар, аммо Муҳаммад Жамолнинг мантиқли, вазмин, мукамал тушунтиришлари натижасида Аҳмад Хусайнга қоронғи бўлган кўп масалалар равшан бўла бошлар ва у қаноат ҳосил қилиб, енгилланиб, яна бозор оралар, кундан-кунга янги ҳислар, янги туйғулар ила ҳаётга отилар эди.

20 Аҳмад Хусайннинг кундан-кун тажрибаси ортмоқда. У косиблар, камбағаллар, соатсозлар, кулоллар билан суҳбат қилар, суяҳдан, ҳаётдан, ишдан сўзлар эди. Аҳмад Хусайннинг бутун дили, фикри, эътиқодича, ҳақиқат — озодлик демакдир. Иблис империалистлар уруш оловини ёқиб, халқларни қон ва ўлимга гарқ қилмоқчилар, дейди. У бозор оралаб юрар экан, шаҳарга қишлоқлардан келган камбағал деҳқонларга йўлиқиб қолса, дарҳол: «Қаердансиз, ота (ёки ога, ишим, бобо), менга таниш кўринасиз?» — деб сўз бошларди.

30 Мана Аҳмад Хусайн ориқ, қиёфаси ёқимли, пешонаси кенг, жингалак соч деҳқон йиғитга кулимсираб қарайди, сўз очади. Йиғит бир нафас ҳайрон бўлиб, Аҳмад Хусайнга диққат билан разм солади ва унинг беғубор дилини, кулимсираган кўзларидаги самимиятни пайқаб, фалон қишлоқданман, дейди. Аҳмад Хусайн йиғит билан апок-чапоқ бўлиб кетади:

— Қизиқ, қишлоғингизда тишчиликпарварлар йўқми? Ростданми? Эссиз... — дейди ва йиғитга тишчилик ҳақи-

да, имперналистлар ҳақида, Англия, Американинг Покистондаги сиёсати ҳақида тушунтириб кетади.

— Э, шундай денг, дўстим, дунёдап беҳабар, омп, расво эканмиз-ку, — дейди йигит.

— О, қишлоқда турмуш ғоят қийин, — дейди Аҳмад Хусайн қовоғини солиб. — Ер-сув масаласи тубдан ўзгартирилмаса, деҳқоннинг ҳолига вой!

— Мулла, топдингиз мушкулларнинг мушкулини. Деҳқон машаққатдан тинмайди. Лекин охирида деҳқон сомон ейди, холос. Бутун ҳосил заминдорлар омборига тўлади, тушундингизми? — дейди йигит. 10

— О, зулмга, ғуссага ғарқ бўлганмиз... Покистонда ободон ва фаровон ҳаётга етмоқ учун бирдан-бир чора фақат курашдир, — дейди секин Аҳмад Хусайн. — Бутун дунёдаги бизга ўхшаш меҳнаткашлар билан бир сафда урушга қарши, тинчлик учун курашмоқ бурчимиздир. Шунда ҳуқуқимизни оламиз, ишчилар, камбағаллар, деҳқонлар нур балқиган ҳаётга эришамиз. Курашмоқ лозим, тушундингизми, дўстим? — дейди.

Деҳқон йигит қувонч ва умидга тўлиб, Аҳмад Хусайннинг сайидаги варақага бармоқ босади, ҳар иккови мамнун хайрлашади. 20

Аҳмад Хусайн бозорда узоқ айлана-айлана деҳқонлар, ишчилар, фақир-фуқаролар, ғариблар ва ишсизлар орасида тинчлик борасида қизгин суҳбат, музокара, мусоҳабаларда бўлади. Ниҳоят, ёлғиз чора, аламли қалбимизга шифо — кураш, дейди. Варақада имзолар тобора ортади. Лекин ишсизлик энг фоже ҳодиса экан. Ишсиз, оч-ялангочларни кўради, оғир воқеаларга дуч келади. Тасвир этишнинг ифодасидан ожиз. Аммо, бутун юраги билан уларнинг қайгуларини англайди, ишсизликнинг жабрини ҳаммадан илгарини ишсиз биледи. Очлик, ялангочлик, касаллик ва турли офатлар бошга тушганда, ҳаёт оғир муаммо экан. Бахт, иқбол, фаровонлик орзулари кўнгилда тўла, аммо бу дамда бир нарча чапанига зорлик қандай мусибат!.. 30

\* \* \*

Бир кун Аҳмад Хусайн ҳар кундагидай узоқ тентираб, омма орасида талашиб, тортишиб, ташвиқот олиб борди.

40

87

Энди дим, ёлқинли кўчаларни сскин босиб борар эди.  
Бирдан харсиллаб, тез келаётган Искандарони тасодифан кўриб қолди.

— Э, ҳорманг! — деди Аҳмад Хусайн салом бериб.

Искандаро чўчиб тўхтади, кейин кўришиб:

— Уҳ... — деди ҳорғин равишда. — Эшитдим, тинчлик ҳақида актив ишлар эмишсиз. Суяндим, — деди қиз майин товуш ила.

— Сиз-чи?! Мен ҳам эшитдим, сиз энг активлардан 10 эмишсиз. Неча кундан бери излайман сизни, тополмайман.

Оҳиста, гангур-гунгур сўзлашиб, оғочликлар ичига кирдилар. Шилдираб оққан бир сув бўйида, салқин бир жойга етганларида Искандаро тўхтаб, чодирини ерга ёйиб ташлади-да, ўтирди ва Аҳмад Хусайнга ўтиришга имо қилди. Аҳмад Хусайн киссасидан бир газета олиб ёйди, қиз ёнига ўтирди.

— Хўш, ишларингиз қалай? — сўради Искандаро.

Содда, ёқимли ва кийимлари ўзига ярашган қиз 20 нинг гўзал қиёфасига мулойим табассум ила Аҳмад Хусайн секин қараб қўйди.

— Яна бир гапни эшитдим. Мактабдан чиқибсиз. Миш-миш гаплар юрибди, не гап ўзи? — деди Искандаро. — Профсоюз ишларига аралашибсиз. Хуллас мактабдан ҳайдадилар. Нима ҳодиса?

Аҳмад Хусайн сукут этди, сўнг оҳиста:

— Мактабдан кетдим. Фоже воқеа, — деди ва воқеани батафсил узоқ сўзлаб берди. — Айниқса деҳқон, камбағал, қашшоқ ишчиларга мувофиқ этиб баъзи шорлар яратган эртақ, шеър, қўшиқларни болаларга ўқирдим, асли сабаби шудир. Лекин заминдор бойлар ислон динига шак-шубҳа қилди, деб ҳайдадилар мени. Реакцион одамлар бор. Мушкул, оғир масалалар кўп. Айниқса маориф ишлари мамлакатимизда харобдир. Дин, хурофот балчиғида қолган мактаблар кўп, — деди Аҳмад Хусайн.

— Наҳотки, мактабдан бир муаллимни шундай ҳақсиз ҳайдасалар, фоже воқеа. Ҳаракат қилинг, иш топасиз бирор мактабдан. Сиздай виждонли муаллим, мураббий ҳозир жуда зарур, наҳотки буни тушунмайдилар, — 40 сукут этди Искандаро. — Наҳотки, ислон динида камбағаллар шундай ҳақсиз эзилишига йўл қўйилса, мум-

кин эмас. Ҳаракат қилинг, маориф муассасаларига йўлқинг, ялининг, — деди Искандаро.

Аҳмад Ҳусайн хомуш, жим ўтирар, сўнг деди:

— Ҳаракат қиламан, албатта. Лекин иш чиқмас. Зўрлар бор, заминдорлар, зангинлар бор, тўсқинлик қилар улар, чамамда. Лекин деҳқон оmmasи, ишчилар, камбағаллар дилимда. Уларга хизмат этиш муқаддасдир менга, аммо ноилжман.

— Ажаб гапирасиз, наҳотки давлат, лига халқ маорифини ўйламаса, тавба, ҳеч ақлимга сиғдиролмайман, — деди ҳайрон бўлиб Искандаро. 10

— Э фалак, — қичқирди Аҳмад Ҳусайн, — халқ оmmasи жуда хор бўлган, толесиз. Илм, мактабдан фақат заминдорлар, бойлар баҳр олурлар, камбағаллар бадқисмат, ҳаммаси ғирт саводсиз, тушундигизми? — деди Искандарога қараб. — Билинг, ҳақиқат шундай, бунга қарши курашмоқ лозим!

— Биламан, дўстим, фоже воқеалар кўп, халқимиз бахтсиз, ҳақиқат бизда шундай заҳардир, курашмоқ лозим, — деди Искандаро ва узоқ ҳаяжонли гапириб кетди. 20

Шундай қилиб, улар ҳаётдан, бахтдан, адабиётдан, сиёсатдан сўзлашдилар, узоқ дардлашдилар. Бирдан Искандаро қўзғалди:

— Энди кетайлик, онам касал, ҳар кун безгаги тутади, — ҳовлиқиб ўрнидан турди. Аҳмад Ҳусайн ноилж қўзғалди.

— Учрашиб турайлик, дард кўп, — деди Аҳмад Ҳусайн.

— Кўрамиз, хайр, — деди Искандаро ва секин юриб кетди. 30

Аҳмад Ҳусайн узоқ қараб қолди.

Ишсизлар, бекорлар миллионларча эди. Покистонга Ҳиндистондан диний қаршиликлар бўронида, қирғин, олов ичида мана саккиз миллион жон келди. Покистондан эса нақ шундай азобларда қон оқиза-оқиза етти миллион ҳинд қочди. Улимнинг ўроғи қон селида гутурган! Буюк халқнинг бошида қандай зўр даҳшат!

Аҳмад Ҳусайнни ҳаёт ва муҳит кундан-кун, ҳар дам ўзгартиради — фикрлар, қарашлар ва тажрибаларин борган сари бойимоқда. Сурушли, мазмунли, мураккаб ҳаёт ичида оқмоқда. У кўпинча тараққийпарвар энели- 40

ларга яқин алоқада бўлди. Демократик ёзувчилар, прогрессив студентлар ва хайрихоҳ ўқинишли шахслар билан секин-секин яқинлашди. Ҳақиқий демократик зиндонлар жуда оз. Улар зиндонларда, турмаларда, қувғинларда эди. Аммо ислом ҳукумати, заминдорлар ва давлатмандлар ҳадеб тўда-тўда ёш авлодларни турмаларга ҳайдасалар ҳам халқнинг ўғиллари етишиб чиқиб, кураш учун, келажак учун тинимсиз, ҳордиқсиз ишламоқдалар. Бир қанча демократ ёзувчилар ва студентлар чинакам тинчлик учун курашдилар. Шаҳарлар, касабалар, қишлоқлар учун ёрдам бергани кетадилар, бутун омманинг эътиборини жалб этиш, тинчлик тарафдорларини кўпайтириш ва ҳоказолар ҳақида тadbирлар, режалар тўқийдилар, улар тинчлик учун кураш соҳасида тинмай мубориза қиладилар.

10 Аҳмад Ҳусайн ҳар хил китоблар, айниқса марксистик адабиётни мутолаа этишга мажбур эди. Ижтимоий ҳаёт, жиддий ўзгаришлар ва давр ўқимоқ, англамоқни талаб этади. Китобларни топишга Муҳаммад Жамол ва бошқа рафиқлар ёрдам берди.

20 Аҳмад Ҳусайн тез-тез Искандаро билан кўришиб туради. Унинг кураш тўла суронли ҳаётига Искандаро ҳам айрилмас бир яқин дўст бўлиб киришган. Икки ёшнинг умид-орзулари, гоёлари бир. Искандаро ҳам кўча-кўйларда, аёллар орасида иш бошлайди. Тинчлик, озодлик, аёллар ҳуқуқи, маърифат ҳақида сўзлайди, тушунтиради, тинчлик учун имзо тўплайди. Шундай қилиб, булар тун каби қоронғи ҳаётда халқни учун нур қидирадилар.

30 Аҳмад Ҳусайн ва Искандаро ислом дини заҳар-заққумни остида, хурофотда, гафлатда бўлганларнинг подонлигига кураш очади. сабр, чидам билан ишлайдилар.

Покистонда Аҳмад Ҳусайндай, Искандаро, Муҳаммад Жамолдай, Музаффардай кўп тинчлик тарафдорлари бор, аммо диний хурофот ва реакция ҳам кучаймоқда. Уламолар, муллалар, имомлар ишда. Даҳшат! Улар ўтакетган диний ваъзлар, оятлар ва намоз-инъонларга халқни гарқ этмоққа тиришадилар. Ислом ҳукумати, уламолар оқча, қоғоз ва босмахоналарни хурофий китобларга банд этган. Фақир халқнинг фарзандлари алифбега зор...

40 Буржуазия ва уламолар, ҳукумат ва лига бирлашиб: «Коммунистлар дажжолу лани, худо таоло ком-

мунистларнинг зулмини, уқубатини даф айласин биздан. Тинчлик шнори билан коммунистлар сизни алдайдн. Эй, Покистон халқи, асло бу ёлгон гапларга ишонмангиз! Худо, қуръон ва пайгамбар ҳамisha дилнигизда бўлсин!», «Шариат поймол бўлди!» деб айюҳаннос соладилар, вайсайдилар. Соддадил, оми халқнинг кўзлари ва дилларини хурофот билан боғлашга, қоплашга тиришадилар. Икки куч шундай кураш ва тўқнашда...

Бир кун Искандаро билан Аҳмад Хусайн намоз асрга яқин, аммо кимсасиз, сув сепгандай жимжит, кўркам қалин дарахтзор бир боғча олдида тўхтадилар. 10

— Қирамизми? — деди бирдан кулиб Аҳмад Хусайн.

— Қайдам, ҳайдаб юбормасмиканлар? Балки ўзи йўқдир, — деди Искандаро иккиланиб.

— Эҳтимол бордир, кўрамиз, лекин эшитувимга қараганда, тузук дейдилар, машҳур боёплардан, қараймиз-да, — деди Аҳмад Хусайн.

Катта, кенг гулзорлар орасидан ўтиб, серпанжарали, ҳашаматли бино олдида тўхтадилар. Ҳеч ким йўқ, фақат дарахтлар остида теннис ўйнаётган бир печа болалар ва балки роман мутолааси билан машғул бўлиб ўтирган серсавлат, баланд бўйли бир хоним кўринар эди. 20

Аҳмад Хусайн ва Искандаро ҳайрон бўлиб, бино олдида турар эканлар, хизматчи қарши чиқди:

— Хўш? — сўради хизматчи.

— Афв этинг, жаноблари уйдадилар? — деди Аҳмад Хусайн бепарволик билан.

Лекин бирдан орқадан, боғ ичидан келган биров:

— Қани, марҳамат, марҳамат, буюрсинлар, — деди кўзойнакли, эллик ёшларда, мулойим, хушмуомала, европача кийинган бир киши. — Қани эшитайлик? 30

Аҳмад Хусайн тинчлик ҳақида қисқача гапирди.

— О, — деди уй хўжаси Анвар Мурод, — марҳамат, — мулойим табассум ила ичкарига даъват этди.

Аҳмад Хусайн билан Искандаро ажойиб жиҳозланган кенг залга кирдилар. Ўттиз беш ёшлар чамасида, эгинга узун, тор камзил кийган, лекин олифта бир киши билан (Анвар Муроднинг меҳмони билан) кўришиб, сўнг ўтирдилар. Олифта эса папиросни чекиб, гурур билан парвосиз у ёқ-бу ёққа айланиб юрар эди. 40

— Хўш, гапиринг, — деди Анвар Мурод Аҳмад Ху-

сайн ва Искандарога қараб. — Чекнинг, марҳамат, — уларга папирос қутчасини тутди.

— Ташаккур, чекмайман асло, — деди қизариб Искандаро.

Аҳмад Ҳусайн папиросни ёқиб, ўйчан чека бошлади.

— Тинчлик учун мен ёзилганман, Покистон муқаддасдир, — деди чеҳрасида енгил табассум ила Анвар Мурод.

10 Аҳмад Ҳусайн ва Искандаро таажжубда бир-бирига оҳишта қарадилар.

— Ростданми, жаноблари, қачон? — дея сўради Аҳмад Ҳусайн.

— Хотирамда йўқ, чамаси ўн кун бўлди, — жавоб берди Анвар Мурод. — Бир ерда мажлисда бўлдим, одам кўп эди. Муборак, жаннатдай гўзал бу ўлкамизда тинчлик учун ёзилиш бизнинг фарз ва бурчимиздир.

— Ҳа, демократ бу, билдингизми? Сўл, сўл, — деди кулиб, юзида ғурури тошган бойвачча сигаретни сўрасўра, уйнинг у бурчидан-бу бурчига юришдан тинмай.

20 Искандаро қувониб, шод ҳолда деди:

— Ғоят мамнун бўлдим, афандим ҳазратлари, чиндан хур фикр киши экансиз, — бирдан олифтага мурожаат этиб. — Жаноб, хўш, сиз-чи, ёзилдингизми? — деб сўради жиддий тур билан.

— Йўқ, — деди кескин равишда олифта бойвачча, — ҳаммаси хурофот ва уйдирма гаплар, коммунистлар ташвиқотидир бу. Динга, давлатга хилоф иш ҳаммаси. — Бир зум Искандаро олдида тўхтади ва сўзида давом этиб, яна қадам ташлай бошлади. — О, Искандаро,

30 ташвиқот етида дайдилик қилиб юрибсиз, номус қани, виждон қани?! Ислому қизларига хос иффат ва иборат ила уйда қозон-товоқ ювиб, иш тикиб, покизаликка ўргансангиз, диний, ибратли мутолаа ила машғул бўлсангиз, қизлар мактабида таҳсил кўрсангиз, яхши бўлмасмиди?! Покистон қани?! Во, зулмат, даҳшатли зулмат! Пайғамбаримиз Муҳаммад айтган эди, пок виждонли, иффатли инсонлар, деб. Қани исломга рноя? Лекин, хоним, менинг синглим бўлсангиз, эҳтимол ўлдирардим сизни, савоб бўлурди, — деди папиросни асабий сўриб.

Искандаро, айниқса Аҳмад Ҳусайн оқариб кетди, бошини қуйи солиб, жим ўтирган Анвар Мурод ҳам



бойваччанинг қўполлигидан ниҳоят ранжиди ва уялганидан қизариб кетди.

— Гапларингизни хўп эшитдик, — деди Искандаро қайнаб келган ғазабини босиб. — Шўрлик аёллар зиндон зулматида ётсинлар, майли эзилсинлар! Уят сизга, бойвачча! Зулм ваҳшатидан, жабри жафоли ҳаётдан аёлларимиз энди чиқяпти. Лекин, афандим, тариқча марҳамат, шафқат йўқ сизларда. Биз, лекин, билингки, албатта озодлик топамиз. Бунинг учун курашамиз! Биз бутун балоларимизнинг боши бўлган пардани отамиз, 10 хурлик, илм-урфон талаб этамиз! Хурофотга ботган, юраклари қорага, заҳарга тўлган реакцион хониларга қарши курашамиз! Покистон муқаддасдир, лекин озод аёллар ила, озод меҳнат ила муқаддасдир. Халқ бунини энди англаяпти, ишчилар энди тўғри йўлларини топяпти. Афандим ҳазратлари, аҳвол шундай ва ҳақиқат шудир, ҳуқуқимизни, албатта, олажакмиз, — деди Искандаро истеҳзо, кин, ғазаб билан, пухта, жасур ва қатъият билан.

— Офарин, офарин! — деди Аҳмад Хусайн мамнун 20 ҳолда. — Албатта, ҳуқуқимизни олажакмиз!

Анвар Мурод мулойим табассум ила оҳиста папирос сўриб, жим ўтирди, баъзан истеҳзоли кулиб, бойваччага қараб қўяр эди. Бойвачча эса асабий қадам ташлар, кетма-кет папирос тишлар эди. Бирдан яна қиз олдида тўхтади.

— Шошмай тулинг, кўрамиз. Хонилик қиляпсизлар. Профсоюзчиларнинг жазосини берамиз, албатта, — деди қалтираб.

— Бас, етар, — деди жим ўтирган Анвар Мурод. — 30 Жаанжал, суронинг ҳожати йўқ. Меҳмонларни хафа қиляпсиз, кўйинг, дўстим!

— Бойваччалар, заминдорлар айш-ишрат, бузуқлик, фоҳишалик билан машғул. Яна виждондан, ифбатдан даъво юритадилар! — ёлқинли кўзларида яна ғазаб тошиб деди Искандаро.

Хужумга тайёрланган бойваччага дарҳол Анвар Мурод эътироз этди ва дин, сиёсат, давлат, Покистоннинг истиқболи ва шунинг каби масалалар устидаги гап қизнинг айлана бошлади. Анвар Мурод пайғамбарга, 40 ислом динига, буюк эътиқод билан мусулмонлар аҳил бўлиб иш кўрмоқлари лозимлиги ҳақида гапирди ва динга чуқур имон билан ишонини зарурлиги, буржуа-

зия олдида турли фабрикалар, заводлар қуриш каби муҳим масалалар борлиги ҳақида сўзлаб кетди.

— Афв этасиз, — деди Аҳмад Ҳусайн, — тушундим, яхши тушундим айтганларнингизга, ижозат берсалар, фикримни айтсам, — бир зум тўхтаб, давом этди. — Очмиз, камбагалмиз, ишчиларни очлик ютаётибди, деҳқонлар аҳволи хароб. Менимча, деҳқонлар заминдорларга қарши ҳаракатга келди. Лекин бойларимиз, лига жаноблари, қорни тўқлар, халқ аҳволидан беҳабар ва бепарво. Бутун фалокат шундадир. Бу ижтимоий яраларимизнинг давоси борми, жаноб? Ҳозир биз дунё тиичлиги, Покистон тиичлиги ҳақида ўйлашимиз керак. Тиичлик учун бутун дунё тиичлик тарафдорлари билан бирга юрамиз. Лекин реакцион гуруҳлар бор. Бу қонхўрлар Америкадан олган қуролини орқа қилиб, урушга ҳадеб иштилоқда.

10 — Кўп ҳовлиқиш ярамайди, афандим, ~~+~~ бойвачча суқилди сўзга. — Саёз дарё шовқин билан, чуқур дарё соқин оқади, деган гап бор. Кўп ҳовлиқманг: Американинг ёрдамига мамлакатимиз муҳтождир.

20 — Бу ёрдам олтин косада заҳардир бизга. Урушни истамаймиз, — деди Аҳмад Ҳусайн қизишиб. — Покистон халқи тиичлик тарафдоридир, аммо лига ва давлат эрklarвар халқимизни бўғмоқчи. Ҳаққимизни секин-секин қатъий талаб қила бошладик. Жанобларни, тушундингизми, бизнинг гоя ва мақсадимиз шудир.

30 — Аҳ, тушундим, афандим, тушундим, — деди ўйга толиб Анвар Мурод. — Фоже ва аламли воқеалар бор. Ҳали реакциончилар беҳисоб, биламиз. Бу мушарраф, пок мамлакатимизда турли тadbирлар ва ислохотлар ила жамият ишларини тартибга солмоғимиз лозим. Аммо халқ билан иттифоқлик, ҳамкорлик йўлларини ахтармоқ зарур. Ошиқмасдан, аста-аста... Ошиқишнинг фойдаси йўқ, ҳеч фойдаси йўқдир. Лекин ислом байроғини қўлимизда маҳкам тутишимиз шарт. Олло-таоло мушкулларни осон қилиб, иқбол сари қадам солурмиз.

40 Аҳмад Ҳусайн ва Искандаро ижтимоий иллатларни ва турли масалаларни сўзлаб, хўп олишдилар. Креслога ўзини ташлаб, хўмрайиб ўтирган олифта бойвачча — лига аъзоси Аҳмад Ҳусайн ва Искандарога пасткашлар, аблаҳлар, деб қараб, бўғиб ташлагуси келар, аммо зангини хўжайинидан диққат эса-да, унга қарши чурқ этмас, пложсиз эди. Чунки замон жуда огир, жуда қалтис.

У гап-сўз чувалиб кетар, деб хавф қилар, шу сабабдан ўзини бир оз тутишга тиришар эди.

Хизматчи қаҳва келтирди, Анвар Мурод дастурхонга меҳмонларни ундади. Аҳмад Ҳусайн ва Искандаро ташаккур айтиб, қаҳвадан ичдилар.

Бир оз салқин тушиб, дарахтлар енгил чайқала бошлади. Анвар Мурод кенг деразаларнинг шоҳи пардаларини кўтарди. Ҳиндистоннинг ажойиб ранг-баранг гўзал гуллари секин барқ уриб эсар эди. Ёқимли, хушбўй гуллардан кўзлар ва кўнгилларга роҳат тошарди. Болалар чуввос кўтариб, узоқда теннис ўйинида давом этардилар. Искандаро ҳавас ва таажжуб билан биноларга, бой жиҳозларга, айниқса позик санъат буюмларига, эшик ва деразаларнинг нақшли ўймаларига, гиламларга назар ташлаб қўярди. Аҳмад Ҳусайн билан Искандаро Анвар Муроднинг катта коммерсант, парламент аъзоси, танилган давлат арбоби ва хийла прогрессив, халқпарварроқ экапиги ҳақида бир печа дафъа эшитган ва бугунги мусоҳабадан ўзлари ҳам буни англади.

Искандаро гапга тушди. Яна бой ва бойваччаларнинг подонлиги, хотинларнинг қул, ҳуқуқсиз, чўрилиги, бу жиҳатдан Покистоннинг қолоқлиги ҳақида узоқ ва берилиб, мисоллар билан гапириб кетди. Айниқса хотинлар орасида маориф ишлари устида ҳарорат билан сўзлади. Бойвачча асабийлашиб кетди, ўзинча пичирлар, балки ичида Искандаронини сўкар эди. Аммо Анвар Мурод сукут этиб тинглади. Искандаро тўхтагач, у секин, оҳангдор гапирди:

— О, Покистон! Бу бир ўлкаки, хор, қашшоқ, хароб. Техника, саноат мутлақо йўқ. Фабрика, заводларимиз йўқ, қуп-қуруқмиз. Ибтидоний хўжалигимиз бор, холос! Мустамлакачилар хўп чайнаган бизни, 200 йил эзилган, орқада қолганмиз. Мушкул масала, тушундиригимиз, дўстларим? Хотинларимиз мутлақо чўри ва омидир. Техника, мактаб-маориф ишларига ҳозир айниқса кўп жиҳат билан тиришайликки, миллат, ватаи, дин озгина шифо топсин.

Сухбат бир оз давом этгандан сўнг Аҳмад Ҳусайн ва Искандаро Анвар Мурод билан хайрлашдилар. Олифта бойвачча кибр ва аҳмоқона ғурури ила креслода талтайганича қолди. Искандаро газаб, нафрат ила юзини ўгирди ва олдин юриб, ташқарига чиқди.

— Ташаккур! — деди Аҳмад Ҳусайн Анвар Муродга. — Мушкул ишлар кўп, буларни ҳал этиш керак, — деди табассум ила.

Анвар Мурод хушмуомалалик ила меҳмонларни эшикка қадар жўнатиб, қўлларини сиқиб хайрлашгач, бир зум Искандаро ортидан суқланиб қаради-да, сўнг «ух» деб оғир сўлиш олди...

10 Аҳмад Ҳусайн шаҳар сиртида, муҳожирлар, яъни Ҳиндистондан кўчиб келиб, уйсиз, ишсиз, оч, хароб ётган халқ орасида тинчлик ҳақида муҳим, жиддий тортишувлар билан баҳсни битиргандан сўнг ҳорғин, ўйчан қайтарди. Бирдан дарахт соясида сигарет чекиб, узоқдан тикилиб турган Муҳаммад Жамолнинг кўзларига тўқнашди ва суюниб икки дўст кўришди. Муҳаммад Жамол портсигар тутди. Дўстлар сарханга ўтиришди.

— Хийла бўлди келганимга, сенга халақит бермай, деб ўзимни дарахт кўланкасига олдим, — деди Муҳаммад Жамол йирик кўзларида кулги тўлиб. — Лекин, дўстим, ёниб сўзладинг, офарин, дедим сенга...

20 — Эшитмагандирсан, лекин зўр можаро қилдик, — деди Аҳмад Ҳусайн, Муҳаммад Жамолнинг кейинги айтганларини эшитгуси келмагандай, бепарвогина.

— Чарчадингми? Дам ол, аммо қотирар экансан, артист ҳам бундай сўйлай олмайди. Кишиларга муомалани жуда биласан, кўп синадим сени, завқ қилиб тингладим.

— Кўпиртирма ортиқ, — деди Аҳмад Ҳусайн кўзларини яширмақ учун четга қараб.

30 — Муомалангнинг, сўзларингнинг маънолари, уларга қўлларнинг турли оҳангда жўр бўлиши ва бошқа хислатлар ҳақиқатан барча кишиларга муяссар бўлавермайди. Сендаги юз мимикасини жаҳонда йўқ дейиш мумкин!

Аҳмад Ҳусайн жаҳдан кўзларини олайтириб юборди:

— Қийин савдо, дўстим, баъзи одамларга таёқни алиф дегунча хафақон бўлиб кетаман.

40 Муҳаммад Жамол тарғибот ва ташвиқот машаққат эканиги, сабр-матонат билан бажариш кераклигини, бу ишга Аҳмад Ҳусайндай мувофиқ устодлар, ташвиқотчилар зарур эканини сўзлади. Аҳмад Ҳусайн муҳожирлар лагердаги фоже аҳвол ҳақида сўзлаб кетди, «Лагерлардаги халқ фақат нон, дейди, холос. Одамлар чўпдай озғин, кўрсанг, раҳминг келади», — деди.

— Даҳшатли очлик ичидамиз, — деди қовоғини солиб Муҳаммад Жамол. — Чора борми? Йўқ! Ажал шундай қутурганки, кафан топиш маҳол... Фожеа бу! Тарих буни қайд этади, албатта. Лекин кураш керак. Зафар олдимизда, албатта, келур!

Аҳмад Ҳусайн ва Муҳаммад Жамол узоқликларга томон қарашди. Қоқ-қуруқ дашт. Лагерлар зич, чодирлар, чайлалар, қоплар, қанорлар, қамишлардан тўқилган омонат кулбалар... Ҳавода бўғиқ тутун. Ҳар ёқда кул, ахлат, ифлосликлар. Ифрот сассиқлик... Чанг, тутун орасида чоллар, болалар, аёллар гуж-гуж, шарпайдай қимирлайди. 10

— Маҳшаргоҳ бу, ҳайҳот, — деди Аҳмад Ҳусайн узоқликларга тикилиб. — Покистон тупроғида бундай беҳад маҳшаргоҳлар бор. Даҳшат, о, даҳшат! Ҳиндистондан кўчиб келган мусулмон заминдорлар, киборлар, улуғ мансабдорлар маза қилиб, кўчиб кетган ҳиндларнинг яхши-яхши биноларига, қасрларига кириб олдилар, ер-сувни ўзаро бўлиб, эга бўлдилар. Покистон ҳукумати уларни қўллаб-қўлтиқлайди, халққа келганда ҳукуматнинг бағри тош. Халқ уларга бегона. 20

— Уғри-ўғрига холавачча деган сўз шу. Мусулмон бойлари, ҳинд бойлари, айниқса заминдорлар аҳли эъзоз-икром билан, автомобилларда давлат ва жиҳозлари билан Покистон, Ҳиндистон сари сафарга тушганлар. Бечора халқ турли-туман балоларга дуч келиб, ёв қирғинига учраб, ўт-қон кечиб, ота-она, ўғил-қизларидан жудо, қақир-қуқурларидан ажралиб, оч-яланғоч сафарга юрганлар.

— Тўғри, даҳшатли воқеалар, уф... — деди Аҳмад Ҳусайн. Ҳар икки дўст бир зум оғир, аламли хаёлга ботдилар, ҳавода бироз шабада юрди. — Тур, кетайлик, — ўрнидан турди Аҳмад Ҳусайн. 30

— Бир оз ўтир, қаёққа борасан, — эътироз этди Муҳаммад Жамол.

— Қара, иблис! Бу ёққа келаётир, тур тезроқ!

Муҳаммад Жамол булар томон хўмрайиб, терга ботиб келаётган полисни кўрди ва тўқнашмаслик ва беҳуда ҳақорат этилмаслик учун икки дўст тез юриб, пастқам йўлдан шаҳарга томон кетишди. 40

Уфққа оққан қуёш енгил булут остидан хира кўринар, шабада ёқимтой эсар эди. Улар ярим соат қадар йўл босиб, гузарга етишди.

Майдонда болалар копток ўйнашади, аммо йнгитлар эса, бекорчиликдан бўлса керак, бўёқ билан гулдор безалган варраклар учирадилар. Рави дарёси узоқда, кўм-кўк мавж билан, секин оқади.

— Чой! — Муҳаммад Жамол чойхоначига қичқирди ва Аҳмад Ҳусайн билан ҳорғин равишда четроқ ўтирдилар.

Узоқдан, радиодан майин, ёқимли музика оқар эди. Бирпасдан сўнг юракларга йўл топувчи нафис икки овоз жўр бўлди, дардчил, ҳазин, дилбар қўшиқ узоқларга сузар эди...

## V

Покистон тараққийпарварлар жамияти босиб қоладигандай кўҳна, путури кетган, қоронғи кенг бир бинода йиғилишди. Девор бўйлаб уч томонга, ердан бир газ баланд қилиб, тахта қоқилган. Бу камбағаллар қўнадиган хароб бир ётоқ эди.

Одамлар дув тўпланди ва тахталарга тиқилинч ўтирдилар. Жой етмаганлар ерга чўкка тушди, чордона қурди, баъзи ёшлар орқа-орқада тик ҳам турдилар. Кўпчилик ишчилар, ёш шоирлар, ёзувчилар, прогрессив интеллигентлар эди. Аммо реакцион мутаассиб, савдогар ва зангинлар ҳам оз эмасди.

— Эҳ, падар лаънат, миҳ бор экан-да, — деди би киши ўртоқларига.

— Эҳе, бино топиш ўлимдан қийин, — деди бириси. — Югура-югура ҳолдан озиб, бу кулбаи вайронани топдик. Хўжайинлар, маълум, димоқ-фироқ қилади, ижара ҳақи деганда осмондан келади. Пул масаласини ҳал қилиб, кейин вақт масаласи устида яна зўр тортишдик, ахир қийишиб-қийишиб базўр кўндирдик у шайтонни.

— Тавба! Тўкилиб турибди, адолат, номус, инсоф кетган инсонлардан, — деди қариоқ, аммо шиддатли бир ишчи бўғилиб.

— Яна у ихтиёрим ўзимда, пулни кўпроқ чўз, дейди-ю, лекин мажлис қисқа бўлсин, дейди. Сих ҳам куймасин, кабоб ҳам, деса керак, падар лаънат!

— Қийин савдо, муборак ватанимизда, ўзимиз туғилган тупроқда жой топилмаса, шундай хароб уйга тиқилсак, яна пул берсак, бу не деган зўрлик, — деди бириси.

Раис одамларни тинчлатиш учун қалам билан тахтани «тақ-тақ» урар экан, бурчакдан биров қичқирди: «Қуръон!». Раис — ёш, келишган, сочлари таралган, ўсиқ киприкли кўзлари сергак — ялт этиб мажлисга қаради. «Қуръон, қуръон!» деб бир неча жоҳиллар, сотқинлар бурчак-бурчакдан туриб, чуввос кўтарди. Ҳақиқий тараққийпарвар кишилар, жаҳлдан оқарсалар-да, сукут қилдилар: худонинг калимаси, пайғамбарнинг аҳкоми, шариатнинг муҳим, муқаддас китоби қуръондир. Худо «Қуръоним», дебдир, бас, олий ва азиздир!

10

— Бас, бир киши чиқсин, — деди раис қизариб.

Ўрта яшар, семиз, лаппос бир киши киссасидан даст-рўмол чиқариб, бошига ёпди, тикка туриб, қўллари кўксиди, бошини қуйи солиб, оғир воселик билан, зеризаварларини жойида қилиб, қироат ила узоқ қуръон ўқиди, сўнг ўтирди.

Раис мажлисни очиб, «Покистонда ҳозирги адабиёт» деган мавзуда маърузачига сўз берди.

Мустафо Содиқ — ёш, қора-тўридан келган, жинглак сочли, кўзлари туйғун, кўп тугмалар билан сирилган узун камзул кийган, ўттиз ёшлардаги бир йигит — қўнғироқдай ёқимли овоз билан сўз бошлади. Одамлар тиқ этмасдан, кўпчилик завқ билан тинглади.

20

— Бу ким, Даққиданми? — сўради шивирлаб Аҳмад Ҳусайн Муҳаммад Жамолдан.

— Карачилик машҳур прогрессист, яқин дўстим, — деди Муҳаммад Жамол, лабларига қўлини тутиб, секин.

Аҳмад Ҳусайн бошини мамнун тебратди ва ҳар икки дўст жиддий, диққат билан тингладилар.

Мустафо Содиқ узоқ тарихий даврларда, ўрта асрларда шеър бобида донг чиқарган, юксак, илҳомкор шоирлар устида сўзлаб, шеърлар, дostonлар, соқиномалар устида мазмунли ва қисқа гапириб, ёрқин мисоллар келтириб, ҳозирги адабиётга ўтди:

30

— Романлар бизда йўқ, — доно-доно гапирди Мустафо Содиқ. — Жиддий ва ижтимоий аҳамияти зўр бўлган қиссалар ҳам йўқ. Келгуси мажлисларимизнинг бирисида, рухсат берсангиз, бадийий насрни ҳар томонлама кўрсатиш мумкин. Бугунги мавзумиз фақат шеър устидадир, — деди ва мавзу устида узоқ, маъноли, ўткир сўзлаб, шеърдаги эскилик, ўрта асрчилик, сунъийликка кескин қарши чиқди. У эски, сунъий йўлдан юрган, шеърда қотиб қолган, ҳозирги ҳаёт маъносини

40

тушунмайдиган, гафлатда бўлган қофияхўрларга, қалбаки шоирларга қамчин сола бошлади. Мажлисда шовқин-сурон кўтарилди.

Аммо бойлар, муллалар:

— Исломга ҳақорат!

— Динимизни буздинг!

— Эҳ, ҳароми иблис, шеърни сен расво қилдинг!

Эссиз адабиёт, эссиз шеър! — деб қичқирдилар.

Раис астойдил бақирди, аммо шовқинни босолмади.

10 Мустафо Содиқ қулоқларини ушлаб, асабий турарди. Ишчилардан бири — қалин соч, баланд бўйли, иштончанг, аммо кўйлак ўрнига елкасига қўпол бир мато ёпингани — бақирди:

— Жаноблар! Истамасанглар кетинглар, марҳамат!

Ёки қулоқ солиб эшитинглар, музокарага чиқинглар ёки, — ишчи муштумини кўтариб қичқирди жаҳл билан, — қонқога отамиз.

Хоинлар ғазабдан оқарсалар-да, бир қадар жим бўлишди, хўмрайиб яна жой-жойига чўкдилар.

20 — Марҳамат, давом этингиз, — раис кулиб деди.

Мустафо Содиқ ижодий фикрлаш, эскиликдан қочиш, чайналган, сийқаланган тасвирларни тарк этиш ва ҳақиқий реал тушунчаларни излаш, топиш, сўз санъати билан ифода этиш лозим, шоирлардан ҳозир шу талаб этилади, деди. У ишчилар ва деҳқонларнинг том саводсиз, хурофотлар, жоҳиллик анъаналарига тубдан, ихотасиз ўраб олинганлиги, улар миллионларни ташкил қилганлиги ва шоирлар бадний тасвирларда уларнинг фикрини, алам-ҳасратларини, амал-орзуларини ифода

30 қилишлари ҳозирги адабиётнинг энг муҳим, энг зарур ишларидан эканлигини айтиб, ҳозирги баъзи ёш шоирларда даврга мувофиқ, халқ талабига, ҳаётга мос шеърлар яратишга уринишлар борлиги ҳақида сўзлаб, бир неча мисоллар келтириб, уларнинг тўғри йўл тутганларини, муваффақиятлари ва камчиликларини кўрсатиб, ўткир фикрларини ёрқин образлар билан ифода этиб, узоқ сўзлади.

Маърузадан кейин узоқ қарсақлар, «балли, раҳмат!» деган овозлар ҳар томондан эшитилди. Мустафо Содиқ 40 қониб сув ичиб, дастрўмол ила терини артди, раис олдига ўтирди.

— Музокараларга ўтамиз, — раис ўрнидан турди, — Ким сўзга чиқади?



— Ҳа, бор, бор, — қичқирдилар.

Бир киши минбарга чиқди. Тараққийпарварлар аксари заҳарханда қилиб, баъзи бири ўшшайиб ерга қараб ўтирдилар. У шахс ўрта яшар, пакана, юмалоқ, пешонаси икки энлик, даккан-дуккам тишли, лекин ясанган-тусанган, олифта эди.

Паст овоз билан гапириб, маърузачини шила бошлади. Айрим шахсларни, ёшларни, прогрессив ёзувчиларни танқид этиб, эза бошлади. Шеърда қолиб кетган — гул, бўса, дудоқларни мақтаб, асил шеърят шу, 10 деб билимдонлик қилди. Бу шахс ўзи ҳам эски қолипда оз-моз машқ этиб, сийқа шеърлар ёзиб қўярди. У мингиллаб, маърузачи оташ забон, кўп қадрли шоирларга тил тегизганини айтиб, адабиётимизнинг гуллари бўлган у муҳтарам шоирларнинг обрўсини тушириш ғоят уят, фожей, деди. Тараққийпарварлар чуввос кўтарди. У қайнаб, овозини ҳар чанд оширишга тиришиб, бўғилиб, тоза гапирди. Яна узоқ гапиришни мўлжаллар эди, аммо мажлис шовқини унинг сўзини кесди.

Музокаралар қизгин, ҳарорат ила кескин давом 20 этди.

Тараққийпарварлар, биринчидан, адабиётнинг ғоят орқада қолиши, заифлиги, унинг сабаблари, халқнинг тўқсон беш фоизи саводсиз эканлиги, иккинчидан, давлат арбобларининг ифрот мутаассиблиги ҳақида сўзладилар.

Улуғвор гавдали, серсоқол, кўзойнак остидан айёрона кулиб қаровчи бир киши сўз олди. У майин, юмшоқ, чўзиқ гапирди. Қадимги мусулмонлар ислом байроғи остида буюк таажжуботга ярашадиган, илм ва фунунда 30 кўп фавқулудда ишлар қилди, ажойиб қасрлар, саройлар, мадрасалар ва ирригация, қурилиш иншоотлари яратди, деб уларни мақтаб, кўкка кўтарди ва деди:

— Рафиқ муҳтарам мусулмонлар, умум Покистон халқи қўлга-қўл бериб, аҳил, иттифоқ бўлиб, маданият ва адабиёт соҳасида жиддий ва кўринмаган даражада юксакликка эришмоғимиз керак. Муқаддас динимиз — ислом, миллатимиз — ислом, мамлакатимиз — ислом, урфу одатимиз, анъаналаримиз — ислом, бас: ислом байроғи остида ғоявий иқбол томон қадам қўяйлик, 40 ишчилар ундай, деҳқонлар бундай демасдан, умуман мусулмон ва миллат қайғусида фикр бошлаш лозимдир. Покистонда адабий ва илмий, айниқса таълимий, диний

ҳикоятлар ғоят зарурдир. Зеро, ислом миллати шоирлар ва адибларга ниҳоят муштоқдир. Бойлар, заминдорлар, зангинлар мамлакат қайғусида меҳнат қилмоқдалар, мамлакатнинг техникаси, саноати ҳақида жон куйдирмоқдалар, — деди.

У бадий, ахлоқий асарларни кўпроқ ёзиш ва эски нарсаларни қайтадан нашр этиш ва ҳоказоларни таклиф қилди ҳам тараққийпарварлар билан олиша-олиша, ниҳоят, ўтиришга мажбур бўлди.

10 Ёшлар, тараққийпарвар ва уларга қарши унсурлар галма-гал сўзга чиқиб, қизгин тортишувлар бўлди, шовқин-сурон билан мажлис қайнар эди. Муҳаммад Жамол сўзга чиқди. Мажлис жим бўлди. Шеър ва романлар ҳақида, замон аҳволи ҳақида қисқа ва ёрқин сўзлаб, яққол мисоллар келтириб, сўнг:

— Рафиқлар, — деди Муҳаммад Жамол, — беш-ўнта жаноблар, менимча, тўполон, жанжал, ғавғо кўтариб, фитна уруғини сепмоққа уринмоқчилар, ижодиёт ва адабиёт каби муҳим ишга халақит бермоқчилар.

20 Қизариб-бўзариб, жаҳли чиқиб, асабий ўтирган фитначилар:

— Бутун исломга, шариятга хиёнат!

— Шошма, қараб тур... — деб сўз отдилар.

Уларни жаноблар ва муллалар чекка-чеккадан олқишладилар.

30 Муҳаммад Жамол парвосизлик билан, йирик кўзларида ёнган илҳоми билан, баланд гапириб кетди. Дунёнинг энг яхши, демократик адабиётидан қандай қилиб баҳр олиш ва Покистонда эса адабиёт бўлмағур афсоналар, хурофий уйдирмаларни қайта-қайта нашр этишдан иборатлиги, шоирлар даққи Юнусдан қолган «гул ва булбул»-ларни чайнаши, бадий санъатнинг инқирозини кўрсатади, деди.

Сўнг Муҳаммад Жамол рус адабиётини мисолга олди ва рус адабиётининг қисқа обзорини ясаб, сўзида давом этди:

40 — Рус адабиёти астойдил ўқиш ва ўрганишга манзур адабиёт. Октябрь социалистик инқилоби ҳазил гап эмас. Минг йиллардан бери башарият эзилиш, азоб-уқубатларга ботгандир. Октябрь инқилоби натижасида, мана Россияда озодлик барқ уриб, намоён бўлди. Лениннинг даҳоси билан Октябрь қуёши чиқди. Бу бир мамлакатки, унда ирқ, синф, капиталист, судхўр ва ал-

ланима балолар йўқдир, ҳаммаси тор-мор бўлди ва одамлар у ерда социализм боғида бахт гулини узадилар. Кўрасизки, рус адабиёти синфларнинг курашидан илҳомбахш бўлиб, тўғридан-тўғри адолатга ва озодликка чақиради. Бу — ихтосиз, буюк адабиёт адолатли идеяларга бой, соғлом адабиётдир. Социалистик ватандаги озод, бахтиёр, барча халқлар рус бадиий адабиётини тўхтовсиз таржима қилиб, катта гидо олдилар. Барча совет халқлари рус адабиётини ўқиб, ўрганиб, баҳр олиб, савияларини ошириб, ўз адабиёти ва санъатини гуллатмоқдалар. Рус адабиётининг жумладан демократ халқлар адабиётига ҳам таъсири каттадир. Рус адабиёти юксак баҳога марғубдир. Чунки у адолат ва озодликни чуқур маънода ифода этувчи прогрессив адабиётдир. Покистон ишчилари, деҳқонлари рус адабиётига жуда жиддий эътибор беришлари лозим. Рус адабиётини меҳнаткашлар юрагини қуёшдай ёритади, — деди Муҳаммад Жамол.

Тараққийпарвар ва холис мухлислар бирдан чапак чалиб, сурон кўтарди. Муҳаммад Жамол Маяковскийнинг ижодига, ўртоқларининг илтимосича, тафсилли тўхтаб, деди:

— Менинг шоирликка қаламим бор, дейдилар. Ёзувимнинг баъзи бирлари ғоят заиф, баъзи бирлари хом, лекин ишчи учун, деҳқон учун курашларда яраб қолар. Бизда ўқиш-ўрганиш ҳаддан ташқари қийин. Лекин қаттиқчиликка, зорликка, очликка, балоларга дучор бўлиб, чидаб ўқиш ва маълумот касб этиш зарурдир. Чунки бизда шафқат, адолат, марҳамат уруғлари том битган, супирилиб ташлангандир.

— Сен динсиз коммунистларни осмонга кўтарасан, — дея қичқирди биров.

— Ёшларга ҳомийлик қилиш, йўл-йўриқ кўрсатиш исломнинг, уламоларнинг ишидир, — деди қалтираб, бўзариб мунофиқлардан бири.

Тараққийпарварлар ва ишчилар қаттиқ ғазабланди ва уларни босишга, мажлисни давом қилдиришга тиришдилар, лекин жоҳиллар, мутаассиблар пишқириб, дин, исломни кўтариб, ҳужумга ўтишди. Ранс бўғилабўғила астойдил қичқирди ва мажлисни бир оз тинчитиб:

— Давом этинг, — деди Муҳаммад Жамолга қараб.

- Келайлик ишчи ва деҳқонларга, ёшлар ва мухлисларга, — сўзида давом этди Муҳаммад Жамол. — Аҳвол оғир. Миллионлар ишсиз, оч-яланғоч. Нонлари тупроқ, тўшаклари тупроқ. Қанча ғариб, бенаво, бечоралар бор! Инглизларнинг гиж-гижлатиши, қутуртириши билан хунрезликлар бўронида Ҳиндистондан пиёда қочган мусулмонлар ерсиз, уйсиз, ишсиз, нонсиз, мана, жаҳаннамдай ҳаётда яшамоқдалар. Бу ерда униб-ўсган ҳиндлар ана шундай хунрезликлар билан қон кечиб, жон
- 10 ҳовучлаб ҳеч вақосиз Ҳиндистонга ҳайдалдилар. Бойлар-чи? Бойлар ортиб-ортиб ёки хат-ҳужжат қилиб, ваъдалашиб, бемалол келдилар. Ҳиндистон мусулмон бойлари ҳам шундай эъзоз-икром билан қасрлар, саройларга эга бўлдилар. Эзилган, талон-торож бўлган фақат халқ бўлди. Уй-жойсизлик, очлик, муҳтожлик! Мана, аҳвол. Қани адолат! Бахтсизлик фақат халқ бошига ёғилди. Аммо маза қилганлар ва ёғлик жойдан узганлар — Покистон заминдорлари ва зангинлари бўлди. Йўқ, рафиқлар, ер халқникидир! Бу жаҳаннам, бу фалокатлар ичидаги халққа ёрдамлашиб, биз, ёшлар, тўғри йўлни кўрсатмоғимиз лозим. Азамат, жасур халқ ўзи курашиб, ўз ҳуқуқига эга бўлмоғи лозим! Уқинг, ўрғанинг, астойдил курашчи бўлинг! Марра бу ерда!
- Хоин, олчоқ! — қичқирди бир мутаассиб.
- Коммунист! — бақирди иғвочиларнинг бириси ғазабдан тарс ёрилгандай.
- Чиқиб кетсин иғвочилар, — қичқирди ишчиларнинг бириси.
- 30 Муҳаммад Жамол қовоғи солиқ, жингалак сочли кўркам бошини баланд тутиб, жиддий, жим турар эди. Раис мажлисни зўрға тинчлатди.
- Адабиётдан гап бошлаган эдик, — деди Муҳаммад Жамол кулиб, — лекин озгина сиёсатдан, озгина қишлоқ аҳволдан гапирдик. Гуриллаб оққан нарс — ҳаёт. Ҳаётга кўз юмишлик, билмадим, гофилларнинг иши. Жамиятимиз орасида, фикру тушунчаларимиз орасида ҳам тафовут, ҳам айирмаликлар кўзга кескин ташланиб туради. Ҳаётга чуқур, кенг, атрофлича қараш, ундан кейин фикрлаш ва ўйлаш керак. Мана, ҳаётимизга, бир разм солинг, энг муҳим масала маърифатдир. 40 Қани мактаб? Қани коллеж? Том маънода омиёмиз. Мактаб, мадрасаларимизда эса, фақат қуръон, дин, шарият. Бошқа гап йўқ. Коллежларимизда фақат бой-

лар, заминдорларнинг болалари ўқийди. Инсоф, шафқат қани? Покистонда мактаб, мадраса ғоят таъқиб остида. Муаллимлар ҳамиша қўрқув ва ваҳимада. Пулдорларга, уламоларга бўйсунсанг, ялинсанг — тузук, аммо «ғинг» десанг, оллоҳу акбар, муаллимликдан шу он ҳайдайдилар!

— Ҳаммаси иғво! — бақирди мутаассибларнинг бири қизариб.

— Эҳе! У ер-бу ерда бўлиб турадиган воқеа, — деди Муҳаммад Жамол жаҳли чиқиб. — Мана, янги воқеа, — дея у Аҳмад Ҳусайннинг мактабдан ҳайдалганини тафсилли айтиб берди. — Ёш, муқтадир ва халқдан чиққан бир виждонли муаллимни ишдан ҳайдадилар. Уят ва номуссизлик бу!

Халқ шовқин-сурон кўтариб, Муҳаммад Жамолдан воқеанинг тафсилотини суриштириб кетди.

— Мана, сўлда, — деди Муҳаммад Жамол.

Одамлар кўзлари билан қидира бошлади. Аҳмад Ҳусайн қизариб, бироз ерга тикилди ва сапчиб ўрнидан турди:

— Мен, рафиқлар, — деди ҳаяжонда.

— Норозилик кўрсатиш керак, — дея қичқирдилар тараққийпарварлар.

— Шўрлик Покистон! — дея қичқирди аллаким.

— Аввал аниқ тафтиш қилиш, сўнгра норозилик ёзиш лозим, — деди раис мажлисни тинчитишга уриниб.

— Менга бир оғиз сўз беринг, бир оғиз, — сўради Аҳмад Ҳусайн.

— Сўз берилсин, эшитамиз, — қичқирди мажлис аҳли.

— Қисқа, жуда қисқа сўзланг, вақт тор, — деди раис соатига қараб.

Муҳаммад Жамол ирғиб пастга тушди.

— Ҳурматли рафиқлар, — қизиб сўзлаб кетди Аҳмад Ҳусайн.

У мактабларнинг аҳволи, маърифатга халқ учун йўл йўқлиги, дин, ислом, шариат халқни хурофотга кўмганлигини ёрқин, эҳтирос билан сўзлаб кетди ва «Фақирингиз меҳнаткаш халқ, деҳқон ҳаётига мувофиқ шеърлар ва ҳикояларни болаларга ўқитар эдим, лекин заминдорлар, реакционерларга бу ёқмади, мени ҳайдадилар, гуноҳим шу», деди-да:

— Эй, муҳтарам рафиқларим, дўстларим, — дея му-  
рожаат этди Аҳмад Хусайн, — мамлакатимизнинг бахт-  
сизликлари бениҳоят кўп, ижтимоий ва сиёсий масала-  
лар, маданият ва маърифат ишлари орқада. Мактаб-  
лар, мадрасаларнинг аҳволи хароб. Бутун жаҳондаги  
тинчлик тарафдорлари билан бир сафда бизнинг По-  
кистон халқи ҳам тинч ҳаёт, юксак маданият ва маъри-  
фат йўлида курашмоғи лозим. Биз бутун кучимизни,  
юрагимизни шунга қурбон этамиз! — қизариб тошиб

10 кетди.

— Тўғри, офарин, баракалла! — гулдирди мажлис.

— Вақт тамом, рафиқлар, — деди раис. — Мустафо  
Содиққа сўнги сўз берилади.

Мустафо Содиқ ишчилар ва деҳқонлар адабиёти  
ҳақиқий халқ адабиёти эканлиги ва эски, чиркин маз-  
мунли шеърлар йўқола бошлаганлиги, ҳозир ишчилар,  
деҳқонларнинг гўзал, ёқимли, чуқур мазмунли, уларнинг  
қалбини, орзу-истакларини куйлайдиган, қалбга яқин  
қўшиқлари, дostonлари борлиги ва шоирлар ҳам улар-  
нинг талабига мувофиқ асарлар яратуви лозимлигини  
ёрқин равишда оташин гапирди. У ҳозирги бир неча  
шоирларнинг эски шаклда, бачкана мазмунли шеър-  
ларидан мисоллар кўрсатиб, мажлисни кулдирди. Ни-  
ҳоят, сўзининг охирида юксак, кенг, чин халқ адабиёти  
яратиш лозимлигини айтди.

Мажлис аҳлининг аксарияти хурсанд бўлиб, Муста-  
фо Содиқни олқишладилар.

— Мажлис тамом бўлди, — деди туриб раис. — Ле-  
кин, рафиқлар, марҳамат этсангиз, Усмон Собирнинг  
30 ҳажвиясини эшитайлик.

Тараққийпарварлар шод, гурунглашиб, чапак чал-  
дилар.

Усмон Собир ўртага чиқди. Ўткир, ёнғин, чуқур кўз-  
лари билан ўтирганларга зимдан бир қараб олди. Ўттиз  
бешларга кирган, новча, ориқ, лекин суякларини йўғон,  
қирғий бурун киши эди. Оёқ яланг, устида кенг-қовул  
сурп кўйлак.

Уйнинг иккинчи бурчагидан ориқ, қоп-қора, пакана  
бир киши — Усмон Собирнинг шериги уялиб, секин  
40 ўртага тушди.

Иккиси ҳажвияни бошлади. Аммо дарҳол одамлар  
гуриллади:

— Эҳе... топибсан, баракалла, — кулишди.

Икки қизиқчи Трумэн, америка капиталистлари, Покистон зўравонлари, заминдорларни масхара қилиб, ўткир ҳажв бошладилар.

Покистоннинг савдогарлари, заминдорлари, лига Америкага хат ёзади — Покистонда коммунизм ниҳоят авж олаётган эмиш. Ишчилар, батраklar ва шумзодалар ислом динини путурдан кетказмоқчилар! Эй, воҳ! Хитойда инқилоб! Москванинг изидан кетмоқдалар! Нима қиламиз энди?! Америкадан марҳамат, ёрдам кутамиз.

10

Шоир қамчинни аямабди. Трумэннинг, капиталистларнинг гапи, ишваси, қилиғи, одати ажаб кулгили эди. Ишчилар артистлардай ўйнайди, муқом қилади. Тинмай кулги гуриллайди, одамлар: «Офарин!», «Соз, соз!» деб қичқирадилар.

Икки ишчи — Усмон Собир ва биродари терлаб-пишиб, ҳажвниани тамом қилдилар.

Одамлар қаттиқ, узоқ олқишлаб, дув ташқарига чиқдилар.

## VI

20

Лоҳурнинг энг машҳур заминдори Фозилҳақ Азизулхон юксак дарахтлар орасида кўмилган, ҳинд усталарининг бутун ҳунарлари, кучлари, кўз нурлари тўкилган ўймакор, нафис нақшлар билан безалган, гўзал, салқин юқори айвонда, енгил стулларда меҳмони — Жон Коттон билан суҳбатлашиб ўтирмоқда эди. Улар хуштаъм қаҳвани сўз орасида хўплашар, яна сўзга киришар эдилар.

Фозилҳақ Азизулхон ихчам, нозиккина, зуваласи пишиқ, тор пешонали, қалин лабли эди. Ўткир кўзларида ақлдан қувлиги ортиқроқ, эллик олти-эллик етти ёшларда, савлатли ва қиёфасида муғомбирлик кўриниб турар эди.

30

— Қаранг, у хоинлар ва муттаҳамлар бузғунчилик ишларини борган сари авжга чиқармоқдалар. — Фозилҳақ Азизулхон сўзини инглизча давом эттирди, жаҳл билан, лекин секин. — Худодан қўрқмас, имонсиз аблаҳлар халқнинг ичига кириб, бўлмаган нарсаларни, тушингга кирмаган иғво-фитналарни аста-секин тарқатмоқдалар. Ҳайронман, Лоҳурда ёзувчилар ассоциацияси! Яна тараққийпарварлар! Уйинг куйгур хоинлар!

40

— Ассоциация кўпаймоқда, — деди салмоқланиб Жон Коттон. У ўттиз етти ёшларда, новча, ориқ, чуқур қув кўзларидан заҳар томган, катаклари бесўпақай узун бурунли киши эди. — Мушкул ва қалтис масала, ўйлаш керак, ўйлаш керак, ўйлаш керак, — деди.

- Англиянинг Ҳиндистондаги ҳукмронлик тарихи узоқдир. Асрлардан бери қон тўккан, Ҳиндистоннинг қонини, молини сўрган инглиз Ҳиндистонга тиш-тирноғи билан ёпишди. Аскарлар, жосуслар, минг ҳийлакорликлар
- 10 ишлатиб, Англия ҳукумати ва реакция буржуазияси минг уринса ҳам иложи бўлмади. Буюк ҳинд халқлари қонларини, жонларини қурбон этди, аммо ўз ватанини озод этмоққа курашди ва Англияни енгилишга мажбур этди. Лекин у ҳали ҳам бу гўзал, бой мамлакатдан тамом воз кечишни истамайди, зимдан ишлайди. Ҳиндистонда туғилган, яйраб-яшаган Жон Коттоннинг отаси, бобоси, бутун авлодининг Ҳиндистондан насибаси кесилди, Англияга жўнашга мажбур бўлди. Лекин чол Коттон ҳозир Англияда туриб, Ҳиндистондан, солиқ
- 20 идорасидан катта маош олади, катта пулга эга, ўғли Жон Коттон эса Англия ҳукуматининг Лоҳурдаги агенти.

- Маълум, биласиз, Карачида, Лоҳурда, Покистоннинг турли бурчакларида ташкилотлар кўпаймоқда, — деди сўзида давом этиб Жон Коттон, қаҳвадан бир хўплада ва йўталди. — Раҳбарлари ва югурдаклари зўр бериб ишламоқдалар. Умуман бир кўп ассоциациялар, жамиятлар, ташкилотлар қурбақадай бириси кетидан бириси ўсмоқдалар... Адабиётчиларни кўрдим, тор, қоронғи, зах бир уйга тиқилиб, мажлис ўтказдилар. Шовқин-сурон билан мажлис қилдилар. Жанжаллар, ур-сурлар бўлди. Умуман айтганда, ишчилар, ёзувчилар ассоциацияси ярамас, зарарли фикрлар тарқатади. Америка маъмури билан икковимиз бурчакда пинҳон ўтириб эшитдик. Хўш, ҳукумат раҳбарлари қани, нега бепарво? Бундай ишга йўл қўйсангиз, ҳали фалокатларга учрайсиз. Машҳур фитначи Муҳаммад Жамол чиқиб, хўп қамчилади сизни ва бизни. Менимча, фақат чора ва тадбирлар кўрмоқ лозим, албатта, зарур.

- 40 — Тўғри, эшитдим, фоже, машъум ҳодиса бу. Шоир ва бир печа бемаъни ёшлар чиқиб, деҳқонлар, ишчилар, камбағалларни тоза ташвиқот қилибди. Афсус, лекин, албатта, чора кўрамиз. Худо қувват бериб, мар-



ҳамат қилса, мушкуллар осон бўлур, — деди бирпас сукутдан сўнг Фозилҳақ Азизулхон. — Мен тарихдан келайин. Ҳинда мусулмонлар тарихи покиза ва муборакдир, чунки у ислом руҳида неча асрлардан бери нашъунамо топмоқдадир. Расул Акрам пайғамбаримиз — Муҳаммаднинг иршоди ва буйруғи ҳамда муқаддас шариатимиз билан иқбол сари юргаймиз. Ислом ила Покистон, деб атадигимиз муборак ўлкада олло таолонинг инояти билан давлат қурдик, бас, давлатимиз ислом, жамиятимиз ислом, афкор умумия ислом, одоб ва одатларимиз ислом... Афкор умумия ва халқ кўп чуқур диндор. Агар мабодо баъзи бир шахслар динга тил тегизса борми, наузанбилло, омма уларни чайнаб ташлайди. 10

— Тўғри, халқингиз ғоят диндор, фанатизм авжда, — деди Жон Коттон гердаиб, қўлини белнга тираб. — Лекин аксари ишчилар динга унча тоби йўқдай кўринади, баъзилари эса бедин. Ёш зиёлилар ва профсоюз аъзолари улар орасида ташвиқот юргизади, йўл-йўриқ кўрсатади. Бирдан қарабсизки, ҳаммаси динсиз. Дин юксак, пок, муқаддас нарса. Динни йўқотса, халқ не бўлади? 20

— Биладан, профсоюз ва коммунистларнинг кирдикорларини, — деди Фозилҳақ Азизулхон, юзи оқариб-титраб. — Динсизларга жазо тилларини кесиш ва хўп қамчинлашдир. Покистонда, ислом ўчоғида, динсизлик мудҳиш офатдир. Яхши ўйлаб, чораларини топиш лозимдирки, ислом уммати саҳобалардек чуқур имон ва завқ-шавқ билан ўз бурчларини бажарсинлар. Жаноб Жон Коттон, англашилдими каминанинг дардлари? 30

— Аҳа, ғоят гўзал фикрларингиз, — деди Жон Коттон ўнг оёғини чап оёғи устига ташлаб. — Саҳобалардек чуқур имон ва завқ-шавқ билан! Ислом фалсафасини мен ҳам оз-моз ўқиганман. Саҳобалар қандай инсонлар эди? Ислом йўлида очлик, муҳтожлик, фақирлик, яланғочликка қарамай, зўр итоат ва қаноат билан ўз вазифасини бажарганлар. О, у инсонлар қаерда!

Жон Коттон хушбўй қаҳвадан бир хўплаб, қаҳвадонни столга қўйди ва сигаретни портсигардан олиб, деди: 40

— Менинча, Покистонда фанатизмнинг чуқур томир олиши лозим, — Жон Коттон сигаретни чекди ва тутунини юқорига пуфлади. — Исломда фанатизм ғоят

кучлидир. Покистонда ижтимоий ва сиёсий жараёнлар орқасида халқнинг ўзи тобора секин-секин фанатизмдан воз кечиб, халқ реал нарсаларга аҳамият берадиган бўлди. Бало шу ерда! Шунинг учун ақл ва тадбир билан иш олиб бориш керак бўлади. Кенг халқ оммасига ислом динининг улуғлиги, шони ва донғини англатиш, ҳар бир покистонликни фидойи динчи бўлишга чақириш, урфи одат ва анъаналарни дин байроғи остида олиб

10 бориш катта, муҳим ишлардандир.

— Албатта, албатта, жаноблари, сиз ҳақлисиз, — деди Фозилҳақ Азизулхон. — Покистон уламози муаззамдир, у диний ва дунёвий ишларда раҳнамомиздир. Ислом байроғимиздир. Дин ва сиёсат бизда иккиси бирдир. Диний нашриёт бизда зўр, аммо ҳаёт ўзгарувчандир. «Заминдорларнинг ерларини олиш», «Покистонда коммунизм арафаси», деган турли гаплар бор, аммо, қараб туринг, чорасини кўрамиз, албатта... Коммунистлар, профсоюзчилар ҳаммаси аста-аста даф бўлади,

20 тушундингизми? Пинҳон тутинг, дўстим, — деди Фозилҳақ Азизулхон ингичка мўйлови ва калта соқоли билан кулиб, кўзларини ялтиратиб. — Иншоолло, ҳаво ўзгариб, балки мақсадимизга етишурмиз.

Жон Коттон секин илжайди, кўзлари ичида айёрона оташ ёқилди:

— Хайрли ишлар бўлсин, — деди Жон Коттон.

— Хитойдан умидимиз узилди, — деди Фозилҳақ Азизулхон гапни бошқа ёққа буриб. — Умуман айтганда, ишлар пачава бўлди.

30 — Узингизга маълум аҳвол, — деди Жон Коттон тимрайиб. — Хитой тамом бўлди. Чан-Кай-Ши Тайванда чўкиб ўтирибди. У баландпарвоз генералиссимус эди. Жиндай отада у сичқон бўлди. Қўрқоқ! Маҳмадана! Америкадан мукамал қурол, аслаҳа, самолёт келди, ҳаммаси сероб, иш чиқмади, ўзингизга маълум. Қизиллар бўлса, тоғ-тоғ қуролларни сувтекин, ҳаводан тушгандай йиғиб олди. О, номус, ўлим! Энг қадим мамлакат ва энг эски маданият кул-кул бўлди. Яланг оёқлар ва зolim қизилларга ҳамма нарса — сув, ҳаво, тупроқ

40 ва маданият таслим бўлди. Бир учи совуқ қор бўронларидан бошлаб, охири қуёшли гирдобларда чўмилган. қадим ва азим мамлакат ўпирилди кетди. Ҳайронман, ўйлаб-ўйлаб, ақлим-ҳушим тарс ёрилади. Нима бўлди,

дейман, холос! Коммунистлар мамлакатни темир ҳал-қалаб, ўқ ўтмас кўрғонга айлантириб олди. Хавф жиддий, — деди Жон Коттон ва жаҳл билан сигаретни қаттиқ-қаттиқ сўрди. — Қараб туринг, улар Чан-Кай-Шини бир тепиб, қувлаб, Тайванга ҳам эга бўлади. Америка сушт боқяпти, жиддий, қатъий, актив чоралар кўрмоқ лозим эди. Англия ҳам, менинча, сушт. Биласизми, Хитойда Англиянинг қанча сармояси бор? Эҳе, ҳисобсиз!

— Аҳвол бетинч, — деди Фозилҳақ Азизулхон, — кўшнинг кўр бўлса, кўзингни қис дегандай, Хитойдан ибрат олиб, Покистон халқи кўзини қисади. Халқ ғоят жиддий ташвишланиб қолди. Пичир-пичирдан ўт чиқар. Покистон ишчилари кўп хурсанд. Иложи бўлса, ибнислар кўчага чиқиб, намоиш қилмоқчилар.

— Аҳа, — тасдиқлади Жон Коттон.

— Унинг устига, бу ерга Хитой қочоқлари, сувга тушган жўжадай, шумшайишиб келишди. Аҳволлари танг. Генераллар, офицерлар, ҳокимлар юпун, ғоят хароб. Покистон халқи нима дейди? Хитойдан қочган генераллар, офицерлар ва ҳокимларга қараб, «Ажаб бўлди, хўп бўлди», дейди холос. Ит эмган ҳаромзода, масалан, ишчилар, батрақлар ва ўзингиз билган прогрессист, коммунист ва профсоюзчилар Покистонда озмунчами? Олдини олиб, чора кўриш керак-да. Эҳтиёт шарт. Қадимдан қолган ҳикматли сўз бу.

Жон Коттон зимдан тикилди. Фозилҳақ Азизулхон эса юзлари оқарган, кўз қорачиғлари заҳарли эди. Лоқал илжайишга, ҳар вақтки сохта табассумига ҳоли етмай, сигаретни чекиб, оғир ўйларга ботди.

— Америка Хитойга ҳужум қиладими? Қачон? Тездами? — Фозилҳақ Азизулхон энгашиб, қўлларини столга тираб, сўради тўсатдан.

— Бу оғир масала, — деди Жон Коттон илмоқли қилиб, — гап Масковда.

— Тавба, қандай бало бу Масков! — Фозилҳақ Азизулхон бошини қашиб деди. — Америка уруша олмай-дими-а? Масков қанча ерларни олди. Демократ мамлакатлар озмунча халқ, озмунча ерми! Астаффурулло! Америка тезда Хитойга юриш қилмаса, бошқа илож йўқ. Америка — кучли мамлакат. Сармоя ва шароит бор.

— Англия-чи? — Жон Коттон чизи қоғоғини солиб, заҳар кўзларини қадади заминдорга. — Буюк Британия империяси ҳали кучини йўқотгани йўқ, жаноблари!

Миллатларга, шу жумладан Покистонга дўстмиз-ку ахир. Албатта, Англия қўшилар урушга, — узоқ сўрди снгаретни.

— Албатта, империя — ватанимиз, афв этсинлар, жаноблари, аммо Америка — пулда бой, зангин мамлакат, — Фозилҳақ Азизулхон тўғрилашга киришди ва кулди. — Пул деган нарса ғоят азиз, ғоят ҳикматли нарса.

10 — Америка ва Англия бирдир, қалин дўстдир. Баъзан тортишади, баъзи масалаларда келишмайди, аммо, умуман айтганда, аҳилмиз. Дипломатия дейдилар буни, — хахолаб кулиб юборди Жон Коттон.

Фозилҳақ Азизулхон аҳволи замонга онд бўлган фикр ва ўйларини, айниқса араб мамлакатлари, Эрон ва Туркияга доир масалалар, тушунчаларини узоқ, салмоқлаб сўзлади ва секин, лекин ҳаяжон билан деди:

— Худо хоҳласа, биз ҳам яқинда қўшилурмиз уларга. Англиянинг розилиги ва фаол ёрдами билан Покистон Америкага музокараларга ҳозирланмоқда. Уқдингизми? Шундай, олло ёрдам қилсин!

Жон Коттон ясама табассум билан:

— Билгандим, кулишингиздан, имонингиздан. Жуда соз!— деди.

— Ислому — тажовузкор дин!— деди Фозилҳақ Азизулхон қўлини мушт қилиб.

— Тажовуз қилиш керак, йўқса аҳволимиз вой!— деди Жон Коттон заминдорни маъқуллаб.

Сўнг Фозилҳақ Азизулхон Кашмир масаласига ўтди.

30 — Буни Америка ёрдамида, айниқса Англия ёрдами билан тезроқ ҳал қилмоқ зарур, йўқса Ҳиндистон ютиб қўяди. Неру ғоят нозик, уста ва айёр иш юргизмоқда. Мусулмонларнинг ҳоли танг. Мусулмон кўп, кўпчилиги мусулмон. О, Кашмир! Жаннатдай гўзал, тупроғи бой, ҳавоси баланд бир ўлка! Бу жанжалли масала чўзилиб кетяпти. Англия ва Америка инсоф қилиб, фаол ёрдам берса бўларди бизга,— деди ва меҳмонга тикилди.

— Албатта, буни ҳал қилиш зарур. Бирлашган Миллатлар Ташкилоти олдига кўндаланг қўймоқ керак бу масалани. Актив ҳаракат лозим,— деди айёр, тамаъкорлик билан Жон Коттон.

40 Бирдан Исмоилхон келиб қолди. Европача, лекин олифта кийинган, кўзлари ўйноқ, қирра бурун, қоп-қора сочлари силлиқ таралган Исмоилхон Жон Коттон би-

лан кўришди, гапдон ва сўзамол бойвачча гапга шўнғиди.

— Уҳ, ўлиб бўлдим,— деди Исмоилхон стулга ўзини ташлаб.

— Хўш, нима гап ўзи?— деди Фозилҳақ Азизулхон суҳбатни энг қизиқ жойда бузган ўғлига.

— Кезишга чиққан эдим. Гўзал ҳаво, салқин жойлар, кенг дарё, чиройли осмон юзида бир парча оқ булут... Рассом бўлсам, чизар эдим. Узоқда, узоқда дарё билан осмон туташиб кетган. Ҳислар тўлқини кўнгилга сифмас... 10

— Вой-бўй, гапирсанг-чи, нима воқеа?— деди Фозилҳақ Азизулхон қизариб, бўғилиб.

— О, заволли Покистон!— деди Исмоилхон столга суяниб, кўзларини сузиб,— Қайф қилиб, узоқ кездим, қарасам, муҳожирлар лагерига йўлиқиб қолибман, о, даҳшат! Чодирлар, чайлалар, зич одам... Бировлар бир парча жой тополмай саргардон, чодирсиз, чайласиз даштда ўтирдилар. Иш йўқ, нон йўқ, дору дармон йўқ. Биласизми, ота, муҳожирлар хароб, шундай аҳволи фожеки, 20 хафа бўлиб кетдим. Аҳвол оғир, ёрдам керак.

— Жинни бўлибсан!— кўзлари олайиб кетди отанинг.

— Хайр-эҳсон қилиш керак эмасми?— Исмоилхон қовоғини солиб деди.— Оч-яланғочларга шафқат ва марҳамат лозим эмасми? Пайғамбаримиз не деган эдилар? Тушунасиз-ку!

— Иш-пиш топиб олишар, батраклик қилишар. Наҳотки иш бўлмаса?! Ундан кейин ҳукуматимиз бор, албатта, чора топар,— деди жаҳл билан, ўшшайиб Фозилҳақ Азизулхон. 30

Заҳарханда билан кўзларини ола-була қилиб, Жон Коттон деди:

— Утган ишга саловат, дейдилар. Не чора? Муслмонлар ва ҳиндлар тўполон кўтариб, дунёни ост-уст қилса, қандай чорамиз бор? Дин иши — ғоят қийин. Ирқий ва диний ишлардан четдамиз. Нафсиламир, не бўбди, муслмонлар билан ҳиндлар орасида бир оз машамаша бўлиб, озроққина қон тўкилибди. Ҳеч гап эмас, қадимдан қолган нарса. Фанатик халқ-да, тўғри эмасми, 40 жаноб?

— Ҳиндларнинг бети қурсин, аблаҳлар,— Фозилҳақ Азизулхон жеркиб деди.

— Мен кетдим, хайр, сўнг гаплашармиз,— деди Жон Коттон ўрнидан туриб.

Фозилҳақ Азизулхон ташқарига қадар меҳмонни кузатиб, таъзим билан хўшлашди. Исмоилхон совуққина, лоқайд хайрлашди.

— Жон Коттон серқатнов бўлиб қолди? Қув, тулки, шайтоннинг ўзи у,— деди Исмоилхон нафрат ила.

10 — Бас, ишинг бўлмасин,— ўғлининг сўзини кесди Фозилҳақ Азизулхон жаҳл билан,— ёшсан, ақлинг, тушунчаларинг етмайди. Кейин эҳтимол билиб, тушуниб қоларсан.

— Ота, инглизлар аврайдди, алдайди, ўз фойдасига иш қилади. У муғомбир. Икки юз йилдан бери бу иблисларнинг бошимизга солган зулмини, айёрлигини, қонхўрлигини Ҳиндистонда ким билмайди? Бизни сўришга ўрганган инглиз ҳамон кирдикорида давом этмоқда. Инглизнинг жабр-зулм бўйинтуруғи остида саноат ва зироатимиз расво бўлиб, ғоят хароб, ачинарли, ибтидоий аҳволда қолган. Энди техника ва саноатни, зироатни 20 яхшилашга шароит бор-ку, аммо инглиз душманлик билан айёрона зарба беради. Узимиз инглиздан зўрға қутулдик, лекин у ҳамон жиловимизни бергиси келмайди. Фикрим мана шундай,— деди Исмоилхон ва оғир бир сўлиш олиб, давом этди.— Техника, саноат ва зироатни ўстириш учун мутахассислар етиштирмақ талаб қилинади. Демак, мактаблар, коллежлар керак. Булар бизда ниҳоят оз, давлатнинг иши йўқ, бутун ихтиёр уламолар қўлида. Заминдорларимизнинг ва бойларимизнинг ақли, фаросати бунга етмайди.

30 — Бас, етар!— деди оқариб Фозилҳақ Азизулхон, кўзлари ёниб.— Дини исломга тил теккизма, уламо ва заминдорлар ақл тарозисида хўп ўйлаб, Муҳаммаднинг чизиғидан чиқмай, маъқул ва мақбул ишларни топиб, амалга оширади. Ислом — фавқулодда азим бир куч! Уғлим, маҳмадана, ҳовлиқма, теги паст шахслардан қоч!

40 Фозилҳақ Азизулхон ортиқ сўзлашни истамай, ўрнидан турди ва йирик ҳақиқ тошлардан терилган тасбеҳни ўгириб кетаркан, хизматчи келиб қолди. У пакана, юмюмалоқ бошига эски фас кийган, узун кўйлак устидан қисқа нимча, ўсиқ қош, кўзи мўлтондай айёр, таъзим қилиб, «Тождиддин деган кимса келиб қолди, ижозат берсангиз, кирса», деди.

— Э, унутибман,— Исмоилхон деди отасига,— қачондан бери турибди, ижозат беринг, кирсин,— ўзи хоналарнинг бирисига кириб кетди.

Фозилҳақ Азизулхон қовоғини солиб, қошларини чимтиб, тўхтади. Бир оздан кейин хизматчига Тожиддинни чақиритишни буюрди ва қайтиб ўрнига ўтирди.

Тожиддин Қосим мрамар зиналардан астагина, сув қуйгандай жимгина, юқорига кўтарилди.

— Худо ҳофиз!— Тожиддин Қосим ранги ўчиб, бошини эгди.

Фозилҳақ Азизулхон ўтирган жойида димоғ билан, «Ўтиринг», деб имо қилди. У истироҳат учун баъзан, аҳён-аҳёнда кезишга чиққанда, мактаб кўчасидан ўтар экан, Тожиддин Қосим салом бериб, қўл қовуштириб турар эди. У баъзан мактаб ишларига, диний илмларга доир қисқа ва Тожиддин Қосимнинг фикрича, кўп асл ва қимматли гаплар гапирар эди. Аҳмад Ҳусайннинг ишдан бўшатилишида ҳам Фозилҳақнинг иштироки бор эди.

Тожиддин Қосим бу даргоҳга келар экан, алланима бало гаплар, ажойиб ўхшатишлар, энг гўзал ифодалар ва таъбирлар ўйлаган эди, ҳозир ҳеч бири эсида йўқ!

— Ҳим, ҳим...— деди Тожиддин Қосим ҳалқуми қуриб,— жанобларига келган эдим... Ҳазратлари... Ҳим... Хурсанд ва иқболи баланд... Ҳим... юрибдиларми?

— Ишлар қалай?— мийғида кулиб деди Фозилҳақ.— Эшитгандирсиз можарони...

Тожиддин Қосим ўзини бир оз тутиб, лекин оташин ва гўзал услубкорликдан маҳрум, ҳар қалай чала-чулпа гапирди. У муттаҳам хонларнинг, айниқса Аҳмад Ҳусайн ва шериги Муҳаммад Жамолнинг додини беришга жанобдан илтимос қилди.

— Исломиятдан юз ўгирган олчоқ Муҳаммад Жамолни фош этиб, шарманда қилмоқ зарур,— деди Фозилҳақ.

— Офарин!— ялпангланиб маъқуллади заминдорни Тожиддин.

— Ҳар қандай йўл билан бўлса-да, бу динсиз, бузуқи ифлослар фош этилиши керак. Авом олдида шу ишга раҳбарликни сиз олиб борасиз, хўпми?

— Жоним билан!— эгилди Тожиддин.

— Ундан кейин сиз Муҳаммад Жамолнинг динсизлигини, ташвиқот ишларини фош этиб, қоралаб ёзасиз, аммо шикоятингиз мукамал бўлсин.

10

20

30

40

— Мукаммал, мукаммал бўлсин,— деди ёд этиб Тожиддин Қосим.— Сих ҳам жойида, кавоб ҳам... Тўғри...

Фозилҳақ Азизулхон ўсиқ қошларини чимтиб, қовонини солди.

10 — Жуда қийин аҳволга тушганман,— Тожиддин Қосим кескин деди.— Мен таънага қолдим: мактаб баччалари, зиёлилар, ишчилар — барчаси нафрат қилади мендан. Аҳмад Хусайнни ёқлайдилар. Бандангиз тараддуд бўсағасида, эрта-индин эҳтимол мактабдан ўзим келарман. Тараққийпарварларнинг нафрати зўр! Чўчқа Аҳмад Хусайн ким? Бир фақир ва заиф муаллим. Бадбахт коммунистлар, профсоюзчилардан илҳом олади оломон халқ...

Тожиддин Қосим сукут этди ва чурқ этмай, жавоб кутиб, боши солиқ туриб қолди:

20 — Мен чарчадим, кейин баҳузур гаплашармиз, лекин бир илтимосим бор,— деди оҳиста Фозилҳақ.— Муҳаммад Жамолнинг ёзувларини биласизми?

— Унда-бунда ўқиганман. Бир чақага арзимайдиган, бемаза, сохта сўз ўйинларидан иборатдир. Нимага керак у хон коммунистнинг бемаъни ёзувлари! У шайтоннинг ёзувларини жуда тез жанобингизга топширурман.

— Балли, раҳмат!

Фозилҳақ Азизулхон орқасидан таъзим билан аста юрди у.

## VII

30 Аҳмад Хусайн дилғирликдан бошини қашиб-қашиб, ўрнидан турди-да, тўғри Муҳаммад Жамолникига кетди. Шоирни бир неча кундан бери кўрмаган эди. Йўл бўйлаб қатор-қатор дўкон ва дўкончаларда ҳар нав аж-набий моллар қалашиб ётади. Халқ парча нонга зор-ку, магазинларда тоғ-тоғ шоколад ва ўзга қимматбаҳо ме-валар; увада ва ярим яланғочларга уюм-уюм шойилар, бахмаллар; кўчаларда тезак териб, тўлган саватларни бошларида ташиган кир-чир болаларга, тун-кун бахшиш сўраб изғишган гала-гала гадоларга ғалати-ғалати ўйинчоқларни кўз-кўз қиладилар!

40 Қозонларда қайнаган энг қашшоқбоп таомларнинг ҳидидан Аҳмад Хусайннинг сўлаги оқди, ичаклари узилгандай бўлди... Фақат шоирнинг хонасига кириш била-



ноқ у ўз шахсий қайғусини унутди. Муҳаммад Жамол  
ласта ётар эди.

— Хўш, сенга не бўлди, дардингни мен олай, дўс-  
тим...— деди бирдан бўшашиб Аҳмад Хусайн ва ўрин-  
диқни кроватга яқин суриб, уҳ тортиб, ўтирди-да, дар-  
ров шоирнинг пешонасини силади. Унинг тани ёнар эди.

Муҳаммад Жамол тирсагига суяниб, бошини кўтар-  
ди. Унинг сарғайган юзида табассумга ўхшаш бир нима  
жилваланарди. Кейин у қовжироқ лабларини ялаб, уч  
кундан буён иситма яллиғида қовурилганини, суяклари  
зирқираб оғришини айтди-да, яна бошини тердан ҳўл  
бўлган юпқа ёстиққа ҳорғин ташлади ва ёниқ кўзлари  
билан дўстига соғинчли тикилиб, унинг ишлари тўғри-  
сида сўради. Аҳмад Хусайн уни беҳуда ҳаяжонлантир-  
маслик учун, қисқароқ қилиб, тинчлик масаласига оид  
ишларини, полисларнинг изғиб қолганини, айниқса ула-  
мо ва заминдорларнинг халққа дўқ ва тазйиқини гапир-  
ди ҳамда аҳволининг ўзгармаганини айтиб қўя қолди-  
да, доктор чақирини ва дори-дармон ҳақида кўйиниб сўз-  
лади. Муҳаммад Жамол ичдан узун хўрсиниб, ҳансираб  
деди:

10

20

— Доктор ҳар қадами учун рупия сўрайди. Бу мам-  
лакатда дори олтин билан ўлчанади. Хўп, пастга туш,  
бир чойнак чой олиб чиқ. Ҳа, насияга ол.

Аҳмад Хусайн дўстининг буйруғидан мамнунлик би-  
лан пастга югурди. Муюшдаги ис босган чойхонага ки-  
риб, шоир учун насияга чой сўради. Соқолини хинага  
бўяган, қилтириқ кекса дастлаб чилимни обдан тортиб,  
қаттиқ йўталди-да, қизарган, ёшли кўзлари билан йигит-  
га нохуш қараб, индамасдан чойнакни тутқазди. Аҳмад  
Хусайн қанд сўрамоққа ботинмади, кексага ташаккур  
билдириб, унинг кўзидан илдамроқ қочишга тиришди.

30

Муҳаммад Жамол оёқларини пастак кроватдан ту-  
шириб, деворга суянган ҳолда, кўзларини юмиб ханси-  
рарди.

Аҳмад Хусайн чойнакни столга қўйиб, кичкина дера-  
зани очди. Пашшаларни сочиқ билан қувди, кейин бир  
пиёла хушбўй чойни дўстига узатди ва елпиди. Муҳам-  
мад Жамол чойни маза қилиб, иссиқ-иссиқ ичди, яна  
сўради. Ниҳоят, тинимсиз қуйилган терларини артиб, яна  
секин ётди. Бир оздан кейин гўё ўз-ўзи билан гаплаш-  
гандек, аллақандай чуқур ҳисли майин товуш билан  
деди:

40

— Ишонаман, ишонаман. Гўзал кунлар, бахтли кунлар келади. Ишсизлик ҳам, очлик, муҳтожлик ҳам йўқолади. У чоғ киши кишига бўри эмас, қардош бўлади. Одам жуда баланд парвоз қилади. Бунинг учун фақат эксплуатацияни илдизи билан қўпормоқ керак. Аҳмад, умид билан яша ва кураш! Биладан, сен бизнинг одамлардансан. Ёлғиз бошинг хурофот моғолидан озод эмас. Мен сенга китоблар ваъда қилгандим, кечир, бера олмадим. Мен уларни бу ерда сақламайман. Яна ўзингда ҳам

10 қизиқиш йўқдай кўринади...

— Хўп, пролетар фалсафасида мен сенга шогирд бўлайин,— деди кулиб Аҳмад Ҳусайн.— Фақат сен олдин соғай, кейин баҳслашаверамиз.

Муҳаммад Жамол ҳароратдан тоқатсизланиб, дам сўлга, дам ўнгга ўгирилди. Аҳмад Ҳусайн бошини эгиб, дераза олдида ғамгин ўтирди, ўйга ғарқ бўлди; «уламо-лар — фитначи», деб нафрат қилишган кишилар ким? Улардан бири мана бу олижаноб шоир эмасми?

— Ҳа, зерикаяпсан-а. Айланиб кел,— деди ётган жойида шоир.

— Сен билан бўлсам, вақт қандай ўтганини билмайман,— деди Аҳмад Ҳусайн.

— Кўчага чиқсанг, агар малол келмаса, ишчилар районига кириб ўт. Култепада 49-уйдаги кишига хасталигимни айтсанг бас, ўзи бўлмаса, хотинига билдир. Мен бир оз мудрамоқчиман.

Аҳмад Ҳусайн бир оздан кейин, дўстининг жимгина мудраганини сезиб, секин эшикка чиқди. Энди унинг ташвиши икки қатла ошган эди. У ёлғиз ўзини эмас, бемор дўстини ҳам ўйлаши керак. Бироқ бирон чақа қозонишига умид йўқ. Эғнидаги камзулини ечиб, билакка илиб, тўғри бозорга элтмоқчи бўлди-ю, яна айниди. Қўлини силкиб, тўғри ишчилар районига жўнади.

Лоҳурнинг кенг асфальт кўчаларини, гулларга, яшилликка бой, кўркам хиёбонларини кезиб ўтган йигитнинг кўзларига ишчилар районининг тасқара манзараси очиларкан, у асло ҳайрон қолмади. Бу жойларни кўра-кўра ҳапишта бўлган эди у. Бирон ажнабийни, шубҳасиз, бу район, худди босириққандагидай, даҳшатга солар эди.

40 Бу районда уй-жой ҳақидаги энг ибтидоий тушунчалар барбод бўлди. Бу ерда на кўча, на йўл бор, на тиккайган дарахтча-ю, на бир парча майса... Ҳамма ёқда бир-бирига мингашган, чатишган, гуваладан қилинган қинғир-қийшиқ кулбачалар, ҳужрачалар, катакчалар

даҳшатли қурама ташкил этади. Уларнинг одам учун ясалганига одам лол қолади. Таърифга сигмас қашшоқлик ҳар ёқдан гўё ютаман, дейди. Аҳмад Ҳусайн аллақандай, алмойи-алжойи йўлақлар, жин кўчалар орасида айлана-айлана, ниҳоят, Култепа саҳнига чиқиб келди. Бу катта, сераҳоли районнинг қитдай бир парчаси эди. Чиркин тупроқда ориқ-тириқ, кир-чир болалар чуғиллашиб ўйнарди. Сочлари паришон, букри кампир эса ориқ, думсиз бир товуқни тутмоқчи бўлиб, қақиллатиб қувлайди. Ёш, рангпар, касалнамо аёл кулбанинг деворига таппи ёпиш билан овора. Мана, бурунларига катта булоқи осган иккита қизча, кўчадан терилган гўнг тўла саватларни бошларида кўтариб, олдин-кетин келишди. Она қаддини ростлаб, уларни хурсанд қаршилади.

Аҳмад Ҳусайн теваракдаги хароб кулбалардан бири олдида тўхтади. Ўйинчоқдай кичкина эшикчадан икки букилиб, уй эгаси чиқди. У баланд бўйли, қотма, чайир, юзи ингичка, кескин буришиқли, пешонаси дўнгроқ, кўзлари туйғун ва алланечук қув... Аҳмад Ҳусайн уни қардадир кўргандек эди, кўришгандан кейин секингина деди унга: «Муҳаммад Жамол бетоб. Сизга айтиб қўйишни илтимос қилди»... У киши елкасини қисиб қўйди: «Ҳа, нима бўпти, касаллик манови бизнинг жаннатда қайнайди», деди ва кўзлари билан теваракка ишора қилди. Аҳмад Ҳусайн ичида: «Дағал киши экан-ку», деб қўйди. Бироқ уй эгаси йигитга синовчан назар билан қараб, унинг шоирга қандай алоқаси борлигини сўради. Аҳмад Ҳусайннинг жавобини тинглаб, қошларини чимириб илжайди ва кулбага таклиф қилди у. Аҳмад Ҳусайн шоир орқали бу киши уни билишини пайқади ва нима учундир бу шахсга нисбатан у ўз юрагида бирдан аллақандай ишонч, яқинлик, қизиқиш туйди-да, унинг орқасидан ичкарига кирди. Бу райондаги ҳамма кулбалар сингари ҳужра паст, жуда тор, қоронғи эди. Дераза тугул ҳатто туйнукча ҳам йўқ, ерда бир парча палос йўқ. Бурчакда қопсимон эски-туски латталар уйилган. Узун, кенг кўйлакли, оёқ яланг, қурумсоқ аёл рўмоли билан юзини сал яшириб, секингина ташқарига чиқди.

— Буюринг, Аҳмад Ҳусайн,— деди кулба эгаси, энсиз, пастгина тахта супачага ишора қилди.

Аҳмад Ҳусайн у билан ёнма-ён ўтирди ва кулиб деди:

— Исминни қайдан билдингиз? Ўзлариникини сўрасак?

— Гойибона ошнализ. Бир неча мажлисларда кўрган эдим сизни. Каминанинг исми Шариф Сулаймон. Хўш, Муҳаммад Жамолнинг ҳоли қалай? Қандай касал? Қачон оғриди? Орадан кўп кун ўтди, кўролмадим. Ҳар нав ташвиш...

Аҳмад Ҳусайн шоирнинг касали хавфсиз эканини тунтирди. Шариф Сулаймон қисқагина, эски тринка шимнинг чўнтагидан сигарет олди. Икковлари чекишди.

10 — Бизнинг мамлакатда қашшоқлик ва қолоқлик халқ орасига ҳар хил касалликларнинг уруғини муттасил сепаб туради. Сиз статистикадан хабардормисиз? Бизда одамлар ўрта ҳисоб билан 24 йил яшайди, Англияда ўрта умр 61 ёш! Улар бизнинг бойлигимизнигина эмас, умримизни ҳам ўғирлашган!

— Инглиз жаллодларининг ҳукмронлигига қаттиқ зарба бердик,— деди Аҳмад Ҳусайн ишонч билан.— Жаноблар, энди бу ердан туёғини шиқирлатишга мажбур, лекин ҳаётимизда улар очган яралар ҳали тез тузалмайди, чунки даҳшатли ва жуда чуқур яралар.

20 — Покистон давлати олдида гоят катта-катта тадбирлар ва реформалар турибди...

Шариф Сулаймон сигаретни ерга ташлаб, пошнаси қийшиқ, кўпол ботинкаси билан эзди-да, Аҳмад Ҳусайнга қараб кинояли илжайди ва сукут қилди.

— Хўш, марҳамат қилиб, хатоларимни кўрсатинг,— Аҳмад Ҳусайн бир оз қизишиб деди.

30 — Дўстим, ҳаётга чуқурроқ қарасангиз, тўғри билан эгрини айира биласиз,— деди Шариф Сулаймон жиддий тусда.— Сиз ишсиз, қашшоқ йигит, лекин саройларда, кошоналарда яшовчиларнинг, қорни тўқ ва ҳамёни тўлиқларнинг фикрига жўр бўляпсиз. Бироқ Покистон маздудлари<sup>1</sup>, Покистон кисонлари<sup>2</sup> масалага тамом бошқача қарайди, биродар. Чуқур яраларни хўжайинлар қуръон сўзи билан даволамоқчилар! Ишсизларга масжид дарвозасини очадилар: тоат қил! Очларни сабруканоат сафсатаси билан боқадилар, яланғочларга жаннатдан тўн ваъда қиладилар! Йирик заминдорлар, сармомядорлар учун ўз манфаати, ўз фойдасидан юқори нарса йўқ. Вақти келганда, улар назарида, ватан, халқ

<sup>1</sup> М а з д у д л а р — ишчилар.

<sup>2</sup> К и с о н л а р — деҳқонлар.

бир чақага арзимайди. Нима учун? Ўз бойликларини, мавқеларини сақлаш учун, холос! Натижада мустамлакачилар ўзга ниқоб остида хўжайин: сиёсатнинг жилови, иқтисоднинг хазинаси уларнинг қўлида. Оч ва яланғоч гавдамиздан биз тер қуямиз, олтин ёмғири Англияга қуйилади. Ажнабий ва жайдари йиртқичлар энди тил бириктириб, халқни ғажийдилар, яна уни «Зиндабод Покистон!» деб қичқиришга мажбур этадилар!

— Муҳокамангиз золим, сўзингиз омонсиз экан!— деди бошини жиддий тебратиб Аҳмад Ҳусайн.

— Ширин ёлғондан аччиқ ҳақиқат яхши...

— Хўш, нима қилмоқ керак, ишчи файласуф?— сўради кулиб Аҳмад Ҳусайн.

— Жамиятни то негиздан ўзгартиш зарур,— жавоб берди Шариф Сулаймон қатъий равишда.— Меҳнаткаш халқ ва унинг партияси бор. Мана бу куч ҳар қандай товларни парчалашга қодир... Ватаннинг мустақиллиги, эрки, бахти— бари бу куч билан муяссар бўлади. Халқ бу қора кулбалардан ҳаётни қуёшга олиб чиқади. Тарихнинг қонуни бу.

— Яхши орзу, яхши хаёл,— деди Аҳмад Ҳусайн.

— Дунёда — азим бир мамлакатда ҳаётни гуллатган. одамни бахт ва ижод чўққисига кўтарган улғу ҳақиқат бу!— деди бирдан ҳаяжонланиб Шариф Сулаймон ва бир онда у яшариб кетгандай бўлди.

Аҳмад Ҳусайн Шариф Сулаймоннинг елкасига қўлини дўстона қўйди ва таажжубланиб сўради.

— Қаерда ўқигансиз?

— Ҳаётга қарайман, кураш ва ҳақгўй китоблардан ҳам дарс олишга тиришаман,— деди Шариф Сулаймон, кейин Аҳмад Ҳусайннинг қизиққанини сезиб, ўз таржи-  
маи ҳолининг баъзи саҳифалари билан таништирди.—  
Ўн бир ёшда матбаага қора ишчи бўлиб кирдим. Қалин ва юпқа ҳар хил китоблар чиқарамиз. Лекин мен фирт кўр. Қаттиқ хафа бўламан, йиғлагим келади. Йўқ, у кишидан бир ҳарф, бу кишидан бир ҳарф ўрганиб, кўзимни очдим, ниҳоят. Кейин варақлай бердим... Чорак аср темир йўлда ишладим, қай ишда бўлмай, уйқу соатида бўлса ҳам уни-буни кўздан кечириш одат бўлди. Бироқ чанқовни томчи билан қондириб бўлмайди. Мана, келгусида, яхши замонлар келганда, Покистонда илмларнинг бутун хазинаси меҳнаткаш халққа очилади...

Аҳмад Ҳусайн ҳақгўй китоблар ҳақида Шариф Сулаймон билан баҳслашаркан, ногаҳон қий-чув кўтариб,

бир гала бола эшикдан келиб кирди. Улар чапати сўрар эдилар. Шариф Сулаймон ва хотин бутун болалари билан — бари саккиз жон эди — узунлиги икки-уч қадм, тор, қоронғи ҳужрада яшар эдилар. Оила бу торликда қандай тирикчилик қила олишига Аҳмад Ҳусайн таажжубланмади. Чунки бу районда худди шундай кулбада баъзан икки оила яшашини ва катта ёшлилар кўпинча навбат билан ухлаб, навбат билан дам олмоққа мажбур бўлишларини у яхши билар эди. Оилага халақит бермаслик учун кетишга рухсат тилади у ва иложи бўлса Муҳаммад Жамолга пича пул топиб беришни, ўзи топа олмаганини айтди. Шариф Сулаймон киссасини кавлаб, икки рупияни Аҳмад Ҳусайнга узатди ва эски танишлардай хайрлашиб, секингина деди:

10 — Муҳаммадга салом айт. Бугун-эрта ўзим бирров кириб чиқаман. Ҳа, ҳеч нарсадан ташвишланмасин!

Аҳмад Ҳусайн останага қадам қўйиб, яна бошини ўгирди:

— Чача<sup>1</sup>, — қадрдонларча мурожаат қилиб деди Шариф Сулаймонга у, — яна учрашармиз, деб умид қиламан.

Шариф Сулаймон айёрча табассум билан деди:

— Агар ишчилар районидан жирканмасалар, суҳбатга ҳар вақт камина хурсанд...

Аҳмад Ҳусайн самимиятни ифодаловчи бир ҳаракат билан қўлини кўксига қўйди-да, илдам юриб кетди. Ишчилар районининг қашшоқ оғушини тарк этгач, унинг юзига шамол тегиб, пича енгиллашди ва дорихонага кириб, озгина безгак дориси сотиб олди.

30 Аҳмад Ҳусайн хурсанд ва ҳаяжонли эди, Шариф Сулаймон ҳақидаги таассуротини дўстига айтмоққа ошиқар эди, бирдан Искандарога йўлиқди, у ҳанг-манг қошиб тўхтади:

— Нима қилиб юрибсиз, хўш? — қўлини чўзди бирдан, ичидан уҳ тортиб.

Кўришиб, секин шивирлади Искандаро:

— Бирпас аёллар ичида айландим, тинчлик тўғрисида кўп гапирдим, лекин полислар физ-ғиз қувмоқдалар. Ишимиз суст, полис ва уламолар халақит беради. Сизни

40 Муҳаммад Жамол олдида бўлсангиз керак, деган умид билан кутиб турган эдим.

<sup>1</sup> Ч а ч а — амакн.

— Марҳамат, юринг менинг билан, яхши, ҳақиқий шоир, биласиз-ку уни.

Искандаро бир оз тараддудланди, сўнг қатъий бир турда бошини тебратди ва Аҳмад Ҳусайнга эргашди. Йигит хурсанд, ҳовлиққан ҳолда қизни бошлаб, кичик, тор болахонага югурди.

Муҳаммад Жамол оёқ товушларидан чўчиб, бошини кескин ёстиқдан узди ва эшикдан кириб келган Аҳмад Ҳусайнни, қизни кўргач, довдираб, гавдасини кўтарди, «Марҳамат», деди шошиб, қиз уялибгина мутавозе са-  
лом берди. Аҳмад Ҳусайн Искандарога Муҳаммад Жа-  
молни таништирди, сўнг шоирга қараб: 10

— Биласан, дўстим,— деди ҳаяжонини босолмай.

Муҳаммад Жамол Искандарони ғойибона танир эди. Унинг ҳусни, ахлоқи, истеъдоди ва оиласининг касб-кори ҳақида дўстидан у неча топқир эшитган. Аҳмаднинг айтишича, уйда бир оз таҳсил кўрган ёш адиба эди у.

— Марҳамат,— деди завқ ва табассум билан Муҳаммад Жамол.— Тасаввур қил, Аҳмад, сиз келдингиз, гўё бахт келди, бу кичкина уйим нурга тўлди... 20

Искандаро пардасини бошидан олиб, Аҳмад Ҳусайн суриб қўйган ўриндиққа ўтирди ва тимқора сочларини тузатди.

Муҳаммад Жамол хурсанд, мулойим табассум билан қизга боқди. Қиз баланд бўйли, хаёлчан, кўзлар оҳуни-кидай йирик, бурни хушбичим, нозик иягининг чуқурчаси устида чиройли холи бор, юзи эса оқсимон; эгнида сариқ ва пушти нафис шойидан сари, ўн етти яшар бу қиз гўзал ва камтар эди.

— Биласан, дўстим, бизнинг мажлисларда Искандаро яқиндан бери иштирок эта бошлади,— деди Аҳмад Ҳусайн хурсанд. 30

— Ҳа, ҳа, биладан, лекин жуда уятчан ўтирган эди. Сўзлашишга мен ҳам журъат эта олмадим,— деди кулиб Муҳаммад Жамол.

Искандаро ҳафиф табассум ила:

— Мен сизни кўп кўрганман, уялганим учун сўзлаша олмаганман, аммо шеърларингизни ҳамиша севиб-севиб ўқийман,— қизариб Аҳмад Ҳусайнга қаради-да, эн-кайиб, тирноқлари хина қонидан ёнган узун бармоқла-  
рига тикилди. 40

— Искандаро кўп мутолаа этади, кўп шеър ўқийди, пинҳон оз-моз ҳикоялар ёзади,— деди Аҳмад Ҳусайн ва

у шу аснода Муҳаммад Жамолнинг қизарган юзларига кўз югуртириб.

— Бас, ёт, дўстим, ҳароратинг зўр,— деди ғамхўрлик билан шоирнинг қайноқ пешонасини ушлаб ва «эсим қурсин», дегандай бошини силкиб-силкиб, қоғозга ўралган дорини киссасидан олди ва сув келтириб, худди болага ичираётгандай, ичира бошлади.

10 Муҳаммад Жамол Искандаро билан адабий мавзуларда сўзлашмоққа тиришди, қайси ёзувчиларнинг асарларини кўпроқ севишини, янги шеърларга қарашларини сўради. Орада Иқбол ижодиёти тўғрисида Аҳмад Хусайн билан бирпас баҳслашиб ҳам олди у. Искандаро янги, халқчил адабиётнинг ашаддий тарафдори эканини қисқа, маънодор сўзларда англатди.

— Афсуски, ҳикояларингизни келтирмабсиз. Илк қалдирғочларнинг куйини тинглашга муштоқ эдим...— деди Муҳаммад Жамол, кўзларида оташ ва самимий табасум билан.

20 — Менинг ёзувларим ҳали жуда хом,— деди Искандаро ерга қараб.— Асар чуқур фикр, гўзал услуб билан асар...

— Ишонма, Муҳаммад Жамол,— деди Аҳмад Хусайн астойдил,— Искандаронинг асарлари ҳар жиҳатдан етук: ўткир мушоҳада, содда, бой тил, ёрқин ранг ва жонли лирик ҳис... Яна нима керак? Фақат бизнинг ёш адибамиз жуда камтар, нашр этишга уялади.

30 Искандаро «Бу гаплар муболаға», деб қўлини лоқайд силкиди. Муҳаммад Жамол эса унинг асарлари билан астойдил қизиққанлигини айтди. Ҳикояларда Покистон аёлларининг қолоқлиги, ҳуқуқсизлигини кўрсатиш, кўҳна одат ва хурофотларни қоралаш кераклигини уқдиришга тиришди. Искандаро унинг сўзларини диққат билан тинглагани учун жамиятда хотинларнинг мавқеи ва роли, оила ва тарбия масалалари ва ҳоказо ҳақида у қайнаб гапирди.

40 — Покистонда аёлларнинг тақдири ғоят фаже,— деди Искандаро ғамгин товуш билан,— уларнинг фарёдига на осмон, на ер қулоқ солади! Хотинлар учун илм йўли, санъат йўли, ижтимоий хизмат йўли — бари ёпиқ. Шариатнинг, эски одат ва анъаналарнинг кишини бошдан-оёқ бизни чандиб боғлаган. Мана, мен чўридан нима фарқим бор? Манов кафанга ўралиб юришга мажбурман...— Искандаро дераза ёнига ташлаган кулранг, эскироқ пардани кўрсатди



— Мана, ўзингиз пардага қарши,— деди Муҳаммад Жамол кескин равишда.— Ҳақиқатан бизнинг асрда хотинларни пардага чирмашлик ўта кетган аҳмоқлик. Совет Шарқида мусулмон аёллар бундан анча йиллар оурун пардаларини ўз қўллари билан ўтга ташлаганлар,— сўзида давом этди ётган жойида Муҳаммад Жамол.— У ерда эркак билан хотиннинг ҳуқуқида ҳеч қандай айирма йўқ. Совет аёллари ҳаётнинг ҳамма соҳасида юксалаётир. Урта Осиё аёлларидан давлат арбоблари, меҳнат қаҳрамонлари, олимлар етишган.

10

— Мен бечора пардага қарши ёзишдан ҳам қўрқман,— деди Искандаро ўкинчли товуш билан.

— Қўрқманг, ёзаверинг,— деди Муҳаммад Жамол муштини кўтариб.— Ўзга исм, ўзга тахаллус билан бос-тирмоқ ҳам мумкин. Зулматга қарши ҳужумдан чекин-иш уят. Инсон шаънига ярашмайди бу.

Покистонда аёллар аҳволи ва аёллар озодлигининг душманлари ҳақида, ёш-ёш қизларни зўрлаб узатиш, ҳатто чўри сингари сотиш ва ўзга фаже фактлар, ҳодисалар ҳақида суҳбат хийла чўзилди.

20

Ниҳоят, Искандаро ошиққанлигини билдириб, ўрнидан турди, хайрлашди:

— Хайр, саломат бўлинг, шифо топинг,— деди майин. ёқимли товуш билан ва пардасини кийди. Аҳмад Хусайн қизни бир оз кузатиб келмоқчи бўлди.

— Хайр, Аҳмад билан бирга келиб тулинг ва ҳикояларингизни келтиринг, ўқиймиз, балки журнал, газеталарга берурмиз,— деди ва одоб, ҳурмат билан хўшлашиб, хурсанд ҳолда уларнинг орқаларидан тикилиб қолди.

30

Кичкина хона ичи бирдан оғир жимжитликка тўлди. Муҳаммад Жамол ҳорғин ва дардчан уҳ тортди. У хаёл ва узоқ хотиралар денгизига чўмди. Ёшлигидан бошлаб Комилани суяр эди. Бирга ўйнаб, бирга ўсган, Муҳаммад Жамолдан уч ёш кичик бу қўшни қизнинг ҳам унга майли бор эди. Комила келишган, кўзлари жозибали, ақлли, латофатли, шўх эди. Қиз бир оз улғайиб, пардага кирди; уларнинг муҳаббатлари ҳам тобора ошиб, икки ёш кўнгилни банд этган эди. Қиз уйда ўқир, турли китобларни берилиб мутолаа этар, унинг бувиси отин, унинг ёрдами ила урду, форсий тилларини мукаммал ўрганишга тиришар ва хийла муваффақиятларга эришган эди.

40

Қиз билан Муҳаммад Жамол ҳар замон-ҳар замон

125

кўришиб, пана жойларда, дарё ёқалаб, хиёбонларда пинҳон-пинҳон кезишар, суҳбатлашар эди. Муҳаммад Жамол эндигина шеър ёзишга уринар ва ўргамчик тарзда ёзар, қиз эса иштиёқ ва мароқ билан тинглар эди. «О, шерингизда латофат, ҳафифлик, кенг маъно, чуқур ҳислар бор»,— дер эди.

- Муҳаммад Жамол пок, самимий ишқини тасвир этувчи янги-янги шеърларини завқ ва шавқ билан ўқир, бирдан қатор-қатор шеърларни шу замон тўқиб ташлар эди.
- 10 Қиз чуқур диққат билан тинглар, маҳлиё бўлар, унинг ишқи, вафоси, дўстлиги, гўзаллиги ёш шоирга янги-янги илҳомлар бағишлар эди. Аксарият, Комила шеърнинг гўзал мисраларини танлаб ёзиб олар, ёдлар ва ёддан ўқир эди.

- О, чин шоирсиз, сизни тинглар эканман, хаёл оғушига ботаман, майин бир оқ булут каби бу ажойиб мисралар гўзал хулёлар сари мени учиради,— ва Муҳаммад Жамол ўқиб тугатмасдан, ўзи ёддан такрор этарди,—
- 20 ҳислар тўлқини кўксимга сиғмайди, қатор-қатор шеърлар қуйилиб келгандай бўлади. Ёзгим келади, аммо ёза олмайман, сизникидай гўзал шеърлар ҳеч чиқмайди,— дер ва жаранглаб кулар эди.

Муҳаммад Жамол ҳозир у ширин, ёқимли кулгуни эшитгандай бўлар, ҳазин хаёлларга ботиб, қизни бирпас эслар, қаршисида жонлантирар, латиф чиройини, жовдираган кўзларини бир он кўргандай бўлар, йўқотар ва ҳижрон ситамига, дардига тўла тўлқинли кўнгил яна хаёл изидан қизни қидирар эди. Гапга чечан, суҳбатга уста у барно қизни ҳамиша кўнгли қўмсар эди.

- 30 Комиланинг отаси тикувчи, зиёлинамо, мулойим киши. У қизини Муҳаммад Жамолга беришга ваъда қилган, онасига ҳам жуда маъқул тушган. Муҳаммад Жамолнинг ота-онаси хурсанд, қўшнилар қудалардай бир-бирларини ҳурмат этар эдилар. Муҳаммад Жамол ва Комила бахтли, суюшган ва суюнган ҳолда бирга кўп сафоли кунларни, ишқ тўла учрашувларни кечирган эди. Ҳар нарсани баҳона қилиб, Муҳаммад Жамол Комилани топар, икки оғиз гаплашар, унинг ўтли, учқунли, меҳр қайнаган кўзларига бир лаҳза телмурса, шоир юраги денгиз-денгиз илҳомларга тўлар, ширин орзулар, чексиз қувончлар ила қайнар эди.

40 Комиланинг бўйи чўзилиб қолган, Муҳаммад Жамол эса ўн саккизга кирган эди. Ота-оналар бамаслаҳат тўйга ҳаракат, тайёрлик бошлаб юбордилар. Муҳаммад

Жамол ва Комила уялиб, аввалгидай учраша олмас ва ҳар чоғдаги каби сарбаст сўзлаша олмас эдилар. Ҳар замон-ҳар замон соғиниб, бир-бирларини излар бирпас учрашиб қолишар эди. Муҳаммад Жамол янги шеърларини берар, ўқишини илтимос қилар, Комила хурсанд қабул этар эди. Бир лаҳза меҳр ва вафо билан, ишқ ва қувонч билан бир-бирига телмуришар ҳам хайрлашар эдилар.

О, толе, ҳайҳот! Бирдан даҳшатли бир довул каби ҳаётни супуриб, ёш-қарини қириб ўтган вабо Комилани, гулдай нафис, гўзал бу қизни икки кунда ютди-кетди. Муҳаммад Жамол маҳбубасидан айрилиб, телбалардай эссиз, ҳушсиз қолди. 10

Муҳаммад Жамол кеча-кундуз тентиради. Пиёда, поездда, аравада узун-узун йўллар кечди. Бир кун оч, бир кун тўқ юриб, қарабсизки, ғурбат Лоҳурга келтирибди.

«Уф...— деди хўрсиниб, ҳижрон дардида эзилиб Муҳаммад Жамол,— кетди адамга, энди кўриш йўқ, фақат хаёли ва абдий ишқи қолди юрагимда...»

Кровать остида сичқон ниманидир қитирлатарди, қандайдир мунгли куй олисдан сал-пал эшитиларди. Муҳаммад Жамол дам чойшабга ўралиб, дам уни оёққа отиб безовта ётди. Боши лўқиллаб оғригани учун ўй ўйламасга тиришар, бироқ эзувчи, чарчатувчи ҳар нав фикрлар бошида узлуксиз учишарди. Ҳайтовур, кўп ўтмасдан, Аҳмад Ҳусайн Искандарони жўнатиб қайтиб келди ва эшик рўпарасида полис «ити» чўққайиб ўтирганини айтди. 20

— Кўзлари жинникидай бемаъни, лаби қийшиқроқ маҳлуқми?— сўради Муҳаммад Жамол.

— Худди ўзи,— жавоб берди кулиб Аҳмад Ҳусайн. 30

Муҳаммад Жамол қўлини бепарвогина силкиб, деди:

— Қирди-чиқди кўпайди. Балки Шариф Сулаймонни кутаётгандир.

Аҳмад Ҳусайн Шариф Сулаймон билан учрашиш таассуротини қизиқиб гапирди ва уни жуда самимий мақтади. Шариф Сулаймоннинг меҳнаткашлар манфаатига энг содиқ курашчилардан эканини, ишчиларни касаба союзларга уюштиришда унинг хизматларини гапириб, «фикрда саботли, мард юракли одам!» деди Муҳаммад Жамол. 40

— Қизик, касаба ҳаракатининг лидерларидан, аммо ишчилар районида чиркин ковакда яшайди,— деди Аҳмад Ҳусайн.

— Хўш, сен нима ўйладинг?— Муҳаммад Жамол бошини кўтариб деди.— Ишчиларнинг ҳақиқатига хиёнат қилувчи олчоқлар, алдоқчиларгина эмас, буржуазиянинг ҳар нав чиркин малайларигина ковакдан саройга кўчиб оладилар. Бизнинг Шариф Сулаймон тамом бошқа одам. Ишчиларнинг хароб маҳалласини Меукандисга<sup>1</sup> алишмайди у. Бошини узганда ҳам алишмайди. Шариф Сулаймон халқнинг чин ўғилларидан, халққа самимий хизматдан кўра юксакроқ, муқаддасроқ нарса йўқ, деб билади у.

10 Шариф Сулаймоннинг кураш билан тўла ажойиб ҳаёти ҳақидаги баъзи тафсилотларни мароқ билан тинглади-да, Аҳмад Ҳусайн дўстининг фикрларига қўшилди ва унга дори ичириб, тинч ётишга ундади.

Муҳаммад Жамол урина-урина, ниҳоят, уйқуга кетди. Аҳмад Ҳусайн у-бу китобларни журналларни эрмак қилди. Шомдан кейин шоир уйғонгач, Аҳмад Ҳусайн ошпаздан қарзга камбағалбоп, арзон икки коса этсиз, лекин жуда аччиқ шўрва ва чапатини шоир билан баҳам

20 кўрмоқ учун келтирди. Муҳаммад Жамол шўрвадан ўзини зўрлаб хийла ича бошлади ва иштаҳанинг ёмонлигидан, шўрванинг ҳам бемазалигидан зорланиб:

— Покистонда фақат мулкдорлар билан қушларгина яхши яшайди, мен-ку халқнинг боласиман...— деди Муҳаммад Жамол.

— Ҳақиқатда эса бу мамлакат бутун жаҳонни тўйдира оладиган бойликларга, имкониятларга эга-я. О, ланъати тақдир!— деди Аҳмад Ҳусайн.

30 Аччиқ шўрвани гангур-гунгур суҳбат билан ичар эканлар, Муҳаммад Жамол энди сўзни Исқандародан бошлади:

— Гўзал, келишган ва ақли комил қиз. Яхши кўрасанми Аҳмад, бу дилбар жонни?— бирдан сўради шоир Аҳмад Ҳусайнга қараб.

Шўрвани секин ича-ича гапирди Аҳмад Ҳусайн:

— Севаман, дўстим. Гўзал, боқишлари нақадар гўзал... Лекин юрагимни очсам, эҳтимол хафа бўлар. Балки ёқмасман. Олифта қиз, балки баланд дорга осилар. Ишсиз, пулсиз, ғарибман, фақирман, дўстим... Мактабми, бошқами бир иш топсам бўлурди. Э, турмуш қурсин, ҳаёт даҳшатлидир.

<sup>1</sup> Меукандис — Лоҳурда чиройли бир кўча.

Косани ялаб шоир:

— Аччиққина шўрва экан, лекин бемаза нарса. Қандай қилайлик, очмиз, дўстим, лекин қиз жуда кўркам. «Искандаро»... Исми ҳам гўзал. Келажакда ўзи — адиба. Аммо, дўстим, қараб турдим ва пайқадим, сездим: майли бор сенга. Тушундингми, дўстим?

— Эҳе, қўй дўстим, адашасан. Ишсиз бир гадой, қопқора бир йигитман. Улдими Искандаро яхши кўриб. Йўқ, ишонмайман, дўстим. Бадавлат интеллигент ёки обрўли катта бир муаллимни излар. Йўқ, дўстим, ақча керак, 10 обрў керак.

Шоир кулиб, дўстининг сўзини кесди:

— Севади, севади, пайқадим буни.— ҳасрат ва ғам кўзларида ёлқинланиб кетди.— Ёшлик, о, баҳор гуллари каби ёшлик...— узун бир уҳ тортди ва оҳиста сўзида давом этди. У Даққидаги ҳаётини, ёшлик хотираларини, муҳаббатини, ҳалок бўлган севгилисини, абадий ҳижрон гамида қолганини сўзлади.

— Толеим йўқ экан... Фариштадай ёрим бор эди... Ҳамон юрагим изтиробдан қақшайди, қиз ҳамон ёдим- 20 дадир.

— Унут, дўстим!— деди Аҳмад Ҳусайн.— Фаришта каби гўзал экан, лекин хазон бўлибди кетибди, ҳеч иложи йўқ. Энди ортиқ қайғуришнинг фойдаси йўқ. Ақлли, гўзал бир қиз топ, ҳаётингда сенга ҳамроқ бўлсин.

— Йўқ, уйланмайман. Бас, бўлди. Ҳаёт аччиқдир. Лекин, дўстим, Покистон халқи, Покистон ишчилари, меҳнаткашлари менинг дўстимдир, юрагимдир. Ҳақиқат — мана шу!..

Муҳаммад Жамол оғир хўрсиниб, бошини ёстиққа 30 ташлади, кўзларини ғамгин юмди.

## VIII

Аҳмад Ҳусайн педикапни ғизиллатиб келаётган қўшнисини тўхтатди-да:

— Жон ака, бирпас педикапингизни беринг, зарур ишим бор, ҳозир қайтаман,— дея ялинди.

— Э, қизик экансиз, биродар, педикап ҳазил гап эмас, бу катта мулк. Хўп, кира қилиб қолсангиз, чақани бирга бўлишамиз,— кулди ҳазиллашиб.

— Хўп, ўзим ҳам жуда толиқиб турибман,— жавоб берди Аҳмад Ҳусайн,— ғизиллаб бориб келаман, юргизишга устаман, кўрасиз. 40

Қўшни ҳайтовур кўна қолди:

— Хўп, аммо кўп айланишманг, осон деб ўйламанг, катта ҳунар бу.

Аҳмад Ҳусайн эски, шалоқ, ифлос, гуллари айниган, лекин ойнаси янги педикапни — уч ғилдиракли, орқада икки киши ўтирадиган оғир велосипедни эпчил миниб, учиб кетди.

Аҳмад Ҳусайн тўғри дорихонага бориб, дори олди ва Муҳаммад Жамолга келтирди.

10 — Нега мунча терлагансан, қизаргансан, қўш ҳайдагандан бадтар? — кулди Муҳаммад Жамол.

— Э, қўш ҳайдаш педикап ҳайдашдан осон. Очдан ўлмасликнинг бир чораси бу, — кинояли табассум билан деди Аҳмад Ҳусайн.

Шоирнинг қовоғи солинди, индамади, аммо ичдан оғир ғам босди уни. Зийрак Аҳмад Ҳусайн дарҳол дўстининг кайфиятини англади ва ҳазилга айлантириб:

20 — Зарари йўқ, беҳуда қайғурма, ҳар замон эрмак бу менга, ўлдим-ку ишсизликдан, — деди табассум билан ва сўзни кесиб. — Хайр, саломат бўл! — дея, шошиб кўчага чиқиб кетди.

Шом тушиб, кун қоронғилашган эди. Мана, йўғон, зилзамбил бир форс Аҳмад Ҳусайнни тўхтатди. «Ҳайда!» деди ва манзилни айтди. Ҳарсиллаб, терлаб-пишиб узоқ юргандан кейин, Аҳмад Ҳусайн, ниҳоят, тўхтади. Форс оғир воспедикапдан тушиб, киссасидан танга чиқарди. Аҳмад Ҳусайнга қиё боқмай, тутқизди-да, семиз қорнини лапанглатиб, юриб кетди.

30 — Э, оқча жойида, — кулди Аҳмад Ҳусайн ўз-ўзича. Уйга қайтиб, педикапни артиб, тозалаб, қўшнисига топширди.

— Раҳмат ака, мана марҳамат, — деди тангани чўзиб.

Шундан сўнг онда-сонда: «Майли, бор-бор, қўлинг енгил, бир айланиб кел, пича дам олай», дейдиган бўлди қўшинининг ўзи.

Аҳмад Ҳусайн эрмак қилиб, бозорларга, шаҳарнинг узоқроқ жойларига қадар киракашлик қилиб, айланиб келар эди.

40 Мана, бир кун йўғон бўрдоқидай, икки инглиз педикапга ясланди. Бечора Аҳмад Ҳусайн уларни шаҳар четигаги бир боққа етказгунча терлаб сув бўлди. «Уф, очлик...» деди ўз-ўзига, ҳеч нарсани ўйламасликка, фикр



Муҳаммад Жамол образининг прототипи Файз Аҳмад Файз  
Ойбек ҳузурида. Чапдан ўннга: М. Ойбек, Ҳамид Ғу-  
лом, Файз Аҳмад Файз, Зулфия ва таржимон Н. Муҳа-  
медов.

қилмасликка киришди. Ва ўзини юпатиб: «лўлининг эшагини суғор, пулини ол!» деди кулиб.

Салқин, сувли, қуюқ дарахтли бир жой топиб, чалқан тушиб, дам олди ва қалғиди.

Бировнинг товушини Аҳмад Ҳусайн уйқу аралаш чала ярим эшитди, ирғиб ўрнидан турди.

10 — Қаерга?— сўради Аҳмад Ҳусайн кўзойнак таққан, соқоли ўсиқ, эғнида янги нимча, шундай мулойим табас-сум билан тикилиб турган бир кишидан ва жавоб кутмасдан педикапга шошиб энди оёғини кўтарган эди:

— Дўстим танимадингми?— қўлини узатди у киши.

— О, Фулом Шер!— қичқириб юборди Аҳмад Ҳусайн довдираб.

— Тис, шовқинлама!

Дўстлар узоқ кўришди. Салқинга ўтиришиб, бир-бирларининг аҳволларини сўрашиб, дардлаша бошладилар. Иссиқ зўр, қуёш бераҳм, йўловчилар оз эди.

20 Фулом Шер Раволпиндида бўлгани, Аҳмад Ҳусайннинг мактабдан ҳайдалганини эшитганлигини ва қаттиқ ачинганлигини айтди.

— Қўй, дўстим, ҳеч ачинма, гап сенинг мактабда бир тун қўнишингда эмас, бошқа жиддий сабаблар бор,— деди дўстини юпатиб Аҳмад Ҳусайн.

— Хўш, айт!— сўради Фулом Шер.

30 Аҳмад Ҳусайн узоқ гапирди. У ёшликдан бошлаб меҳнат ва машаққат чангалида катта бўлгани, илм-маърифат излаб, беҳад жафо ва оғирлик тортгани, муаллим бўлиш ниятига муяссар бўлса, илм-урфонга ташна халқни, меҳнаткашларни, фақир-фуқарони ўқитаман, деган умидни юракда сақлаганини гапирди.

— Орзуларим тонги ёришгандай бўлган эди,— давом этди Аҳмад Ҳусайн — муаллимлик насиб бўлди. Асл халқнинг фарзандлари олижаноб, ватандан жонини аямайдиган ва меҳнатсевар кишилар бўлсин, деб киришдим. Табиий, менинг бундай тарбиямдан олчоқлар, йирик заминдорлар, муллалар чўчиб кетдилар, мен қурбон бўлдим, Покистонда қурбонлар беҳисоб. Устимдан ҳужжатлар йиғиш ва текширишлар, менимча, кўпдан бошланган, дўстим, сенинг бир кеча қўнганингдан эмас.

40 — Демак, шундай дегин, менинг айбим сенинг айбинг билан бирлашиб,— кулди Фулом Шер,— ишингни ҳал қилган экан-да!

— Топдинг, шундай,— деди хахолаб Аҳмад Ҳусайн



ва давом этди.— Айниқса тарихий мушоҳадалар ва тажрибаларга таянсам, золимлик, ёмонлик, қабиҳлик аввало жамиятимиздадир,— деди Аҳмад Ҳусайн қошларини читиб.— Халққа, меҳнаткашларга ғоят қийин. Оғир, фаже аҳволдамиз. Покистон давлати ниқобидаги инглизлар асорати, ислом байроғи остида заминдор ва уламоларнинг ҳужумлари, Америка даҳшати мудҳиш офатлар ёғдирмоқда ғариб халқимизнинг бошига,— деди Аҳмад Ҳусайн ғазаб чақнаб кўзларидан.

— Хийла ўзгарибсан,— табассум билан деди Ғулом Шер.— Жуда соз! Фикрлар, тушунчалар ва мулоҳазаларнинг тамоман ўзгарган... Мен аввал сен билан гаплашар эканман, ислом динида бўлган авлиё-анбиёлар, арабларнинг тарихдаги қандайдир диний олимлари, исломнинг юксалиши, мусулмонлар лигаси ва бошқа кўп куракда турмас гапларингдан таажжубга қолардим. Ақли жойида-ку, нега хурофий, тутуриқсиз фикрларга мубтало, деб ҳайрон бўлардим.

— Мантиқий фикрларим, ўйларим хурофий-диний масалалардан устун келди. Ҳаёт зўр мактаб экан, ҳақиқий фикрлар вужудга келаётир.

Ғулом Шер кулиб деди:

— Дўстим, таҳорат, намоз, рўза ва бошқа хурофотлар қалай?

— Аста-аста барҳам бердим, қўрққан чоғимизда ёлғондан адо этишга тўғри келади,— ва яна сиёсий масалаларга кўчиб, Аҳмад Ҳусайн халқнинг оғир ҳаёти, кулфати устида жон куйдириб гапирди, тинчлик тарафдорлари билан бирга иш бошлаганини айтди.

— Балли, маълумотли одамсиз, ўқинг, ҳаётни ўрганинг, энг яхши иш шу!— Ғулом Шер ўрнидан турди.— Кейинчалик мириқиб гаплашармиз, маъқулми?

Адресларини ёзишиб олишди.

— Тўхта, бир гап бор,— шивирлади Ғулом Шер,— муҳим нарса... Кечқурун кела оласанми? Ўйла, ихтиёри башимо. Бирга ишлаймиз, уқдингми? Бир иш буюраман, шуни олиб келасан, нозик нарса,— деди овозини паст қилиб, шивирлаб.— Эҳтиёт қил, варақа...

— Билдим, ташвиш қилма, етказаман, албатта,— деди Аҳмад Ҳусайн.

— Юр, кўрсатай...

Ғулом Шер пиёда йўл бошлади, педикапга ўтиришга унамади. Аҳмад Ҳусайн педикапни судраб, гунгур-гун-

гур сўзлашиб кетишди. Бир оздан сўнг Ғулом Шер тўхтади:

— Миниб ол, байталмон оғир, толиб қоласан.

Аҳмад Ҳусайн кулди; қадамини тўхтатмади.

Бир оздан сўнг ўннга бурилиб, яна озроқ юриб, тўхталишди.

— Анов занбилли эшик, уқдингми?— деди Ғулом Шер.

10 — Пастқам жой экан,— Аҳмад Ҳусайн шивирлади,— манзил бажо...

— Шошма,— деди Ғулом Шер кулиб,— пул деган қурғур фарсахдан қочади, кира ҳақи — қарз-да. Агар Покистоннинг бахти очилса, жамики текинхўрлар йўқолса, шу ердан жаннатдай бир боғча бериш ваъдам бўлсин!

Хахолашиб кулишди ва айрилишди.

\* \* \*

20 Она ва қизлар ташвишда — Аҳмад Ҳусайн аллақачон қайтиши керак эди, кўзларига уйқу кирмай, унинг йўлига интизор ўтирурлар. Хаёл ҳар кўчага судрайди. Уламолар, савдогарлар, заминдорлар иттифоқ тузиб, Аҳмад Ҳусайнга турли-туман тўхмат ёғдириб, коммунист, профсоюзчи, динсиз, дея ҳужум этдилар ва этадилар.

Она ён қўшни, эътиборли савдогарникига чиқиб юмуш қилар, қотган-қутган нон ва дастурхон юқисини олар. Мана бугун уй бекаси узиб-узиб олди, қон бўлиб кирди: «Оёғини кессин! Динсиз, имонсиз аблаҳларга нон ушоғимиз увол ва гуноҳ!» депти эрн.

30 — О, тавфиқ бер ёлғизимизга, худо! Ақл бер, имон бер чироғимга. Яратганим, ўзинг асра!— деди она такрор ва такрор.

Она ва қизлар Аҳмадни қамалиб қолмадими, деб ҳасрат чекар ва ташвиш қилар эдилар.

Аҳмад Ҳусайн кеч соат иккилардан сўнг келиб кирди. Ҳаммаси дув қуршаб, қаерда қолганини суриштириб, ўпкалашди.

40 — Худо кўрсатмасин, қамаб қўйсалар яхшими?— жиғи бийрон бўлиб деди она.— Айб ўзингда, эгил, букил, ялин, бўйинсун, олам гулистон! Уламо, акобир, амалдорлар тинчийди қўяди, балки обрўли, эътиборли киши бўласан!

— Она, раҳм-шафқат борми?— деди Аҳмад Ҳусайн ҳорғин,— Эркимни, ғоямни сотмайман, қамайдиларми, осадиларми, майли! Озмунча одамлар зиндондами?... Азиз халқ — тоғ, қўрғондир менга, бўйсунмайман жанобларга!

Аҳмад Ҳусайн айвонга ўтирди.

— Қандай қилай, ўлиб бўлдим,— деди она кўзидан ёш оқиб,— отанг ўлгур чақаман, дейди; амалдорлар, ула-молар кофир, дейди, диндан қайтган, дейди, о, ўлимимга розиман..— ошхонага кириб кетди она йиғлаб.

Синглиси Ойша қумғонда сув келтирди, акасининг қўлига қўйиб, ичи-бағри ачиб, деди:

— Қуйманг, ёнманг, тетик бўлинг, оғир-вазмин бўлинг ака.

Аҳмад Ҳусайн кулиб, қўлини артди, сочиқни Ойшага бериб:

— Гапинг бажо-ку!— деди.

— Фақат, ака, фикр-ўйларингиз, орзуларингиз ичингизда бўлсин, ҳар кимга гапирманг. Ёмон, айёр одамлар кўп, ичингиздаги асл, гавҳар сирларингизни оҳиста-оҳиста кавлаб, сўнг ошқора қилади. Тушундингизми? Доғда қолманг яна. Душманларингиз мисоли бургадай сероб.

— Баракалла!

— Ҳа, ишонмагин дўстингга, сомон тикар пўстингга, деган гап бор, эҳтиёт бўлинг ҳар бир ишда,— деди Ойша чархини токчага қўйиб.

— Мақол ва ҳикматли сўзларнинг булоғи сенда экан,— кулди Аҳмад Ҳусайн.

Она хўрда келтирди.

— Ол, болам, совимасин.

Очиққан Аҳмад Ҳусайн шошиб-пишиб овқатни тушира кетди.

— Нега мунча кеч қолдинг? Жаҳлинг чиқмасин, бўтам,— она қаршига чўққайди, дард билан ўғлига тикилиб.— Мудҳиш воқеалар тушди бошимизга, охири нима бўлади — билмайман. Оллога сиғин, тинч бўл, чўпдан ҳам паст бўл!— ялинди она.

— Она, сиз қопдай уйда, мен эса азим шаҳар гирдобидаман,— деди Аҳмад Ҳусайн ошини ича-ича.— Курашларга, оловларга отилишим мумкин. Халқ бахти дилимнинг машъалидир.

— Вой, шум така,— бобилладн она,— олло таоладан қўрқ, жамики махлуқотлар ва инси-жинслар доимо худонинг қаҳридан қўрқади. Ундан кейин улуғлар, уламо-лар, мансабдорлардан қўрқ, чунки улар золим, қонхўр сдамларки, юраклари тошдан, тиллари оғудандир.

— Тушунмайсиз-да, она, фикрим ва юрагим халқнинг йўлига қурбон. Хафа бўлманг, кези келганда, ўзим секин тушунтираман...

- 10 — Она гапга энди оғзини очганда, Ойша гапга суқилди. — Ҳадеб жаврай берманг, акам ҳорғин, сиз тушунмайсиз, эртага ўзим аҳволи замонни билганимча сизга тушунтираман. Ўхшиям акам бор экан. Ҳайтовур уришиб-талашиб хат танидим. Унча-мунча китоб ва журналларни таталайман. Қани менам мактабларда ўқисам, оқча йўқ, қашшоқларга чикора? Акам халқ йўлидами — бу тўғри йўл. Покистон ҳам бахтли йўлга тушиб қолар.

Аҳмад табассум қилди.

- 20 — Қақилдоқсанки, отанг эшита кўрмасин,— деди она, сўнг тескари қараб.— Жой чиқса эрга бериш керак,— деб қўйди.

## IX

- 30 Абдулвоҳид Ҳусайн музей олдида у ёқ-бу ёққа юриб турар, унинг ингичка чўпдай бўйи чўккан, қовоғи солиқ, тинкаси қуриган эди. Қўлларини орқасига қўйиб, боши эгик, асабий қадам ташлар; гоҳ-гоҳ музейга оҳиста кирар, зим ўтмасдан, яна чиқар ва юришда давом этар эди, ичида: «О, қария Ҳиндистонда мусулмонларнинг тарихий осори атиқаларини зўр шавқ-завқ билан сўйлар... уҳ!» деди ва яна неча дафъа хабар олди. Мана, яна бошини суқиб, қайтиб чиқди: «Қария шиддатли жанг қилаётир. О, ҳинди! Қўлга тушибсан!» дер ва «Жинни бўлдими, шунча жоврайди; музейчилар лақиллаб юрибди, ишлат уларни», деб ўз-ўзича пичирлаб қўйди.

- 40 Абдулвоҳид Ҳусайн баладиянинг шўьбаларида оддий котиб бўлиб, паст маош ила ишлар эди. «Бир лаҳзада келаман, деб кетган эдим, кечикиб қоладиган бўлдимов», деб асабийлашмоқда ва ҳасрат чекмоқда. Мана, хаёлида баладия раиси ўқрайиб гавдаланди. Абдулвоҳид сесканиб тушди: «Кетайми?»— иккиланди, яна айни-ниди, ичкарига кирди.

Бир тўда ўспиринлар кичкина музейнинг дим хона-лариди қария ортидан ҳорғин сургалар ва оғизларини очиб, кетма-кет ҳомуза тортар эдилар. Лоҳур музейи кичкина. Покистон ва Ҳиндистон экспонатларини бўлиб олганларки, хоналари яна сийраклашган.

— Мана, жаноблар,— деди музей лектори — чол, серсавлат, олтин пэнсне, узун шоҳи камзулда инглизча жовраб.— Дунёга арзигулик асар! Мана бу ҳақиқий ислом санъати! Бу хатлар, чизғилар доҳиёнадир. Санъат ислом даврида буюк ва юксак поғонага кўтарилгандир. Мана бу мрамор эшик нозик санъатнинг гўзал намунаси! Мана буни кўринг,— чол яна бир эшикни кўрсатади,— бу ўлгундай қўпол, дағал, бу — ҳинд эшиги, буни мен яшириб олиб қолгандим,— чол хахолаб, сўлагини оқизиб, сўнг жиддий турда давом этди, урду тилига кўчиб. — Жаноблар, олло-таолонинг шарафи билан санъат юксак мавқега кўтарилди. Мажусийлик динидаги ҳиндларнинг санъати гоят қўполдир, мана кўрасизми, исломият олийдир, мажусийлик тубандир.

Абдулвоҳид Ҳусайн зиқ бўлиб, музейчиларнинг бир-иккисини туртди:

— Олло ҳақи,— шивирлади у,— қачон тугатади сўзини, ўлиб бўлдим-ку, жамоа!

— Тис!— деди бириси, қизарган, терлаган, ҳолдан тойгани ва бу сўнгги хона, дегандай имо қилди.

Абдулвоҳид хонанинг четига ўзини олиб, ислом олимнинг санъат соҳасидаги фикр ва тушунчаларини қунт билан тингламоқчи бўлди.

— Жаноблар, диққат қилинг!— деди қария, юзидаги терларини артиб, бўғиқ овоз билан.— Ислום санъатининг кўркам, зийнатли ва худонинг қудрати, илҳоми билан яратилган тоблулар! Қаранг, ўн олтинчи аср. Рақслар, ўйинлар шу қадар гўзал ва мумтоз! Тоблуда турган подшоҳи жаҳон жасур Муҳаммад Бобирдир! Қани, ақлу комилингиз ва илҳоми идрокингиз билан фикр қилинг: ислом тоблuları гўзалми ёки ҳиндларники? Шубҳасизки, албатта, исломнинг тоблuları кўп марта юксак ва муқаддасдир...

Иссиқ, дим, ҳаво ёнапти. Кучли вентиляторлар начинилар каби ожиз, шамолни тандир яллиғидай юзга уради. Ўспиринлар ерга йиқилгундай хорғин, аммо қария иссиқдан терга чўмганини, чарчаганини парво қилмайди, исломни фалакка кўтариб, мажусийликни қора

тупроққа булғаб, тўхтовсиз жоврайди. Успиринлар деразаларга миниб олдилар, мудрашга бошладилар. Фақат икки-уч киши қариянинг ҳурмати учун деворга суяниб турар эди.

— Худо ҳофиз, жаноблар!— деди аъзойи бадани жидқа ҳўл қария. Успиринлар кўзларини очиб, ўринларидан турдилар ва эснаб, ялқовгина хайрлашдилар.

10 — Хайр, афв этинг, мукаммал маълумот беролмадим. Яна бир дафъа келсангиз, давомини батафсил эшитурсиз,— деди чол елпиниб, кабинетга кетаркан.

«Худо ҳофиз!» деди даҳлизда турган Абдулвоҳид қўлларини қовуштириб.

— Ҳа, дурустмисан, хўш!— деди қария Абдулвоҳиднинг бошидан то оёқларигача қараб.

Абдулвоҳиднинг бир оғиз гапим бор, деб турганини қария ичида сезди-да: «Қани, юр!»— деди.

Абдулвоҳид Ҳусайн чол ортидан кабинетга кирди ва унинг буйруғи билан аста ўтирди.

20 — Жаноблари тарихдан ва исломиятдан мубоҳиса ва айрим бобларида мужодила қилиб, каминангиз кўп завқиёб бўлиб, алоҳида ўринларда, айниқса исломиятнинг файзли, ифтихорли тарихига келганда, камина ҳўнг-ҳўнг йиғлаб, кўп таъсирланиб, худога ялиндики, жаноблари кўп йиллар умр кечириб, исломиятга ва Покистон олимларига, муҳтарам уламо ва мунаввар зиёлиларга йўл кўрсатиб, исломга зафар даражасида шарафли ишлар қилиб, жамики мақсадингизга етгайсиз...

30 — Шунда эдингми?— қария деразаларнинг пардаларини ёпди ва вентиляторни бурди.— Қачон келдинг, нима гап?

Абдулвоҳид аллақачон келганлигини, баладияда уни кутишиб турганини ва йиғламсираган овоз билан бошига оғир мусибат тушиб, қайғу ҳасратда ниҳоят эзилганини айтди.

— Қани у кофир? Аҳ, аблаҳ! Ҳаммасини эшитдим.

— Даргоҳингизга келдим, қулингизга бир тадбир кўрсатинг,— деди Абдулвоҳид бошини қуйи солиб.— Мен уни сўкдим, койидим. «Айбим йўқ, виждоним пок», дейди, холос.

40 — Уғлингнинг юрагига иблиси лани кириб олган, тушундингми?

— Тушундим, лекин...

— Сен оқламоқчимисан?— қария ўриндиқдан ирғиб кетди ва бобиллади.— Шариатдан бош тортган ўғилни нима қилиш керак? А? Ўғилчангнинг ичини заҳар-заққум ўраб олган, тобора ёмонлиги авж олиши мумкин. Бир бор ўйла, оқил ва фозил одамсан. Хоинлар, профсоюзчи бузғунчилар орасида не қилиб юрибди, нега йўл қўясан? Ахир ўғлинг муаллим, устод, у шараф-шонга лойиқ тутиши лозим эди ўзини. Мамлакат ўғиллари, покиза болалар профсоюз баччағарлардан ибрат олиб, қароқчи бўлсинларми? Емонларни аямасдан шартта-шартта ҳайдаш лозимки, эҳтимол мактабларда тартиб ва интизом ўрин олмай.

10

Абдулвоҳид куйиб-пишиб профсоюзни қарғади, ҳарқалай Аҳмад профсоюз ва бошқа ташкилотларни билмагани, фақат бир мусофир йигит келиб, бир кун қўнгани, ундан бошқа айби йўқлигини сўзлади... Исбот этишга тиришди.

— Мен ишонмайман,— ўрнидан туриб шоҳи камзулини ечди ва қозиққа илиб ўтирди.— Уф, димиқиб кетаётирман.. Мусофир кимди ва мактабдек муборак, муқаддас ердан ноқобил ўғлинг нега унга жой беради? Ақл тарозусини шайла ва бир он мулоҳаза қил. Ўғлинг айёр, айтмайди, кўр-кўр билан қоронғида топишади, билдингми?

20

— Жилла бўлмаса отам ҳаққи-ҳурмати учун ёрдам беринг, ҳамиша обрўйингиз баланд, умрингиз узоқ бўлсин,— ялинди Абдулвоҳид.— Ўғлим ақлли, одобли фарзанд эди, олчоқлар, ҳаромилар уни алдашиб, эгри йўлларга бошлаган бўлишлари мумкин, аммо...

Қария пинакка кетди. Оқ сочли бошини қўллари билан сиқиб, кўзларини юмиб, узоқ ўйга толди.

30

— Бинобарин, маслаҳат бу,— қўлларидан бошини узмай, кўзларини чала юмиб сўзлади чол.— Мактаб мудири Тожиддин Қосим кўп ақлли, доно йигит: сен унинг олдига бор, ўғлингнинг саломини айт, сўнгра ижозат бергандан кейин хотиржамлик билан тушунтир, ялин, аммо ўзга кишилар бўлмасин, пинҳон сўзлаш. Шошмасдан аҳволингнинг оғирлигини, ўғлингнинг ўз қилмишидан ўкинганини айтиб, унинг гуноҳини кечирмоқларини илтимос қил. Ўтинч билан сўра, тушундингми?

40

— Қуллуқ,— деди Абдулвоҳид.

— Айниқса дин бобида Аҳмад мустаҳкам, дегил. Шундайми?

Аҳмаднинг намозни гоҳ ўқиб, гоҳ тарк қилишини кўрган Абдулвоҳид қизариб, қуллуқ қилди, холос.

— Худо тавфиқ берса, Тожиддин Қосим мактабдан жой берур, сўнгра улуғ зотларга шипшитаман. Дурустими?— қария қўлларини бошидан олди ва кўзларини очиб, айёрона кўлди.

Абдулвоҳид умрида биринчи дафъа қувонгандай енгилланиб, яйраб кетди. Шипшитиш — катта гап!

10 — Кароматингизга офарин, жоним тасаддуқ, обрўйдор зотлар билан суҳбатлашиб, ишимни осон қилгайсиз, мартабангиз минг ҳисса зиёд бўлсин. Худо ҳофиз!— деди ва қайта-қайта эгилиб, қуллуқ қилиб чиқиб кетди.

Қуёш кучли яллигланар, одамлар соя-сояда ганграб дармонсиз ётардилар. Лоҳур дарахтларга бой, аммо шу тобда қуюқ дарахтлар ҳам жонга ором беришдан ожиз, қуёшнинг тиглари омонсиз ўткир, дарахт барглари уй-қуда эди...

20 Абдулвоҳид тез кетар, у иссиқдан ёки ишдан кечикканлиги учун шошиб эмас, балки шодлигининг елдирувчи шамоли билан югурар, дардига нажот топгандай енгил ва хурсанд эди. У қариянинг илтифотидан мамнун бўлиб, уни ўзининг буюк ҳомийси назар этиб, суюнди. Иш ўнгидан келса, қарияни ва бир неча обрўли шахсларни зиёфатга, қарз-қавалло қилиб бўлса ҳам, ташриф этмоқ кераклиги ҳақида бош қотирди.

— О, шундай жазирада на қилиб тентираб юрибсиз?— деди бир маъмур, у баладияга кириши билан.

— Ҳаммомга борибмисиз?— деди қийшайиб, кинояли табассум билан иккинчи маъмур.

30 Абдулвоҳид Ҳусайн индамади, мадорсиз ҳолда, ўрнига базўр ўтирди, бошини «тақ» этиб, столга қўйди, уйичи гир-гир айланди. Маъмурлар эса ҳазил-ҳузил ва пичинг ила парвосиз ҳисоб-китоблари билан машғул эдиларки, бечора Абдулвоҳид ҳолдан кетиб, ташна, бўғилар эди.

— Туринг, мана иш!— маъмур Абдулвоҳид олдида гўхтади.— Жадал билан бажаринг. Бўлим бошлиғи жаноб мажлисга кетдилар.

40 — Жаноб тездан келиб қолур,— шивирлади маъмур, соқоллари мошкичири, узун бўйли, ялтироқ бошли бир киши.— Қайда қолдингиз? Ҳар тугул жаноб йўқ, о, ба-лога қолар эдингиз... Қалай, ўғлингизнинг иши бит-дими?



— Ишим йўқ,— деди Абдулвоҳид довдираб.

Маъмурлар унинг хафалигини, эҳтимол бадбахт ўғилнинг кетида овора бўлиб юрганлигини пайқар эдилар.

Маъмур йўталиб, кифтини қисди ва жойига кетди. Абдулвоҳид бош оғриғига чидолмай, секин эшикка чиқди. Панжарали, узун, лекин энсиз айвон билан туташган қатор эскигина уйларда кирди-чиқдилар сероб. Абдулвоҳид айвонда бакдан илиқ сувни мириқиб ичди-да, хонага қайтиб, ишга бошлади. Бўлим бошлиғи жаноб келгунча, шошиб-пишиб, дафтарларни титмоққа киришди. 10

\* \* \*

Она бугун аччиққина палов тайёрлади. Ҳақиқатан, кўп замонлардан бери палов деса, болаларнинг кўзлари жовдираб, оғизларидан сув келадиган бўлди. Қизлар ҳар хил хуштаъм сабзавотлар тайёрлашиб, дастурхон ёйишга сабрсизлик билан онадан буйруқ кутар ва отанинг йўлига кўз тутар эдилар. Лекин паловнинг вақти ўтса, ланж бўлиши мумкин, она таомни сузаётган замон ота келиб кирди. 20

Дастурхонга тантана билан хуштаъм, хушбўй, аччиқ, гуручи айри, гўшти айри, моҳирлик ила тайёрланган палов келтирилди.

— Паловми? Жуда соз. Ҳайтовур яхши ўйлабсиз бу ишни, палов — жамики таомларнинг подшоси. Эсимда йўқ, уйимизда палов бўлганига бир фасл, кўпроқ бўлгандир...— Бугун негадир сергап, хурсанд Абдулвоҳид тақиясини кийиб, шошиб қўлларини ювиб, артди.— Аҳмад қаерда? Паловдан олиб қўй! 30

Қизлар ва айниқса она ҳайрон қолди, чунки ота ўғилдан тескари бўлиб, қиё боқмас, сўзлашмас эди. Она ва қизлар отанинг ўзгарганига қувонишиб, енгил нафас олдилар. На она, на қизлар, ота олдида Аҳмад ҳақида оғиз очолмас эдилар, у жеркиб ташлар эди. Унинг заҳридан, қовоғидан қўрқиб, чурқ этмас эдилар.

Оила хурсанд, дастурхон атрофида давра қурган. Ёйишга киришиб:

— Ёғсизроқ бўлибди, лекин мазаси дуруст,— деди илжайиб Абдулвоҳид. 40

— Ёғсизроқ бўлсаям майли, ойи, кунига палов қи-

линг, яхши кўраман,— деди кенжаси, қанд егандай кўларини учуриб.

Ҳаммаси кулишди.

— У дайди қайда сандирақлаган экан-а?— деди Абдулвоҳид ейишда давом этиб.

— Яхшиликим? Ҳайтовур бугун фироқингиз йўқ...— деди она.

10 Абдулвоҳид муҳим бир шахс билан гаплашгани, Аҳмаднинг фалокати ариши эҳтимоли борлиги ҳақида қисқагина сўзлади.

— О, раббим, парвардигорим,— деди она йиғлаб,— мушкулларимни осон эт, қайғу-аламларимни битир. Худоё, тухматлар, жафолар ва ғийбатларни душманларимга ато айла!

Қизлар эса ёрдам кўрсатувчи улуғ зотга дунё-дунё олтин ва узоқ умр тилаб, дуо қилдилар.

Таомни тугатиб, қизлар тўқ ва шод қўшниларникига, дугоналариникига копток ўйнагани чиқиб кетдилар.

20 Она чой дамлаб келди. Биргина пушти гул ёнидаги супада Абдулвоҳид ёстиққа чўзилгани ҳолда, хотини билан гангур-гунгур суҳбат қилар эди. Эр ўғли туфайли чеккан азоб-уқубатларини, ташвиши ва ҳасратларини, кимсага огиз очиши мумкин эмаслигини талай гапирди.

30 — Умидимиз фақатгина бир бузруквор инсонда,— деди Абдулвоҳид ёстиқдан бош узиб, ингичка белига қўлларини тиради.— Аҳвол на бўлур — билмайман. Иншоолло, оқланса ажаб эмас. Аммо тентагингга уқдир, «Тўғри юр, тўғри тур», дегин. Замон оғир, мезонда юрсин! Тушундингми? Сўнгра айтгинки, беш вақт намозни қанда қилмасин, ҳам масжидда ўқисин, токи аҳли жамоат, айниқса рақиблар тилларини тортиб, андиша ва андуҳда қолсинлар.

— Албатта!— деди она хўрсиниб.— Аҳмад билан жиддий ва алоҳида сўзлашарман. Аҳмадим маъқул, мўминтой, соддадил бир йигит. Мактаб унинг жон-тани, чиндан ақлли, одобли, муаллими комил бўлишга арзийдиган бир одам! Душманлар, рақиблар бармоқларини тишлаб қолсалар, мақсадга етишган бўлардим...

40 — Хулқи одобда намуна бўлсин.— Абдулвоҳид ух тортиб, ёстиққа ташлади ўзини.— Бошим оғриғи тинди, аммо ҳаддан ортиқ ҳорганман..

Она чой узатди ва эрмак қилиб ундан-бундан сўзлай бошлади. Шундай қилиб, гапни айлантриб, шунга тақа-

дики, кўпдан бери Аҳмадни уйлантириш орзу-ҳаваси борлигини, узоқ тунлар ўйлаб уйқуси ўчиб кетишлигини ва ўглининг ёлғизлигини айтиб,— ўзим нимжон, балки бандалик, узоққа бормай, адам йўлига равона бўларман,— қайғу билан гапирди. Сўнгра у, ўзлари камбағал, ақлли, ҳушли, ишга чиниққан бир неча қизларни кўз остига олиб юрганлиги, улар бирин-кетин эрга чиқаётганларини айтиб, «Мен шўрлик қуруқ қолсам, алам қилар экан», деди.

— Уйланиш вақти-я, лекин мулла жиринг қурғур 10 йўқ,— деди Абдулвоҳид пиёлани бўшатиб.

— Биламан, қийинчилик билан зўрға рўзғор тебратиб турамиз. Кўнгил эса симобдай силлиқки, хаёл боғида сайр этиб, арши аълога етади.

— Э, қаяқдаги нарсаларни гапирасан,— деди Абдулвоҳид.— Тақдирга тан бер, оллодан кўр, тушундингми? Мабодо бахтимиз очилса, ўглинг мактабга қайта жойлашса, у қилиб, бу қилиб, жуда бўлмаса қарз-қурз бўлиб, уйлантириб қўямиз, тушундингми?

— Олло сақласин,— деди она қўлини кўксига қўйиб,— қарз ёмон нарса, оч қорним — тинч қулоғим. Худо қарзни кўрсатмасин. 20

— Ана кўрдингми? Қарз олиш мумкин, агар Аҳмад уйлангандан кейин қарздан қутулиш дардида бўлса, дарров узилар-қўяр.

— Вой-вой, қарзларнинг машаққати!— деди хўрсиниб она.

— Тирикчилик бошга тушса, ҳар нарсадан воз кечиб, бола-чақа деб қолади. Қумурсқага ажал келганда, қанот пайдо бўлади, деган гап бор, рафиқам, мана бунинг 30 мағзини чақ!— Абдулвоҳид ўрнидан турди ва намоз асрга таҳорат қилгани кетди.

— Э, шўрим қурсин, Аҳмад хори зор, камбағал бўлсин дейсизми? Худоё тавба, нуқул тилаги шундай бу бемаъни эрнинг!— эрининг кетидан шивирлаб қарғаб қолди.

\* \* \*

Эртаси жумъа — байрам эди. Абдулвоҳид касаба сари автобусда борди. Сарвлар, пальмалар, арчалар орасидан юриб, айланиб, излаб келган уйни топди. Юраги 40 бир онда гурс-гурс урди.

Тожиддин Қосим ўзи эшик очди. «Хўш», дер экан, Абдулвоҳид Ҳусайн шошиб, таъзим билан салом берди ва ўғлидан қуюқ саломлар айтиб танишди. Тожиддин Қосим бир он қошларини чимириб, сукут этди. Сўнг Абдулвоҳидни боққа бошлади.

— Хўш, гапиринг,— супа четига омонат ўтиришди,— аммо, кечирасиз, сўзингиз том қисқа бўлсин, илтимос этаман.

10 — Жаноблари, ўтинаман, жиндак вақтингизни олиш-га тўғри келади, худо ҳақи,— дея ялинди Абдулвоҳид.

Тожиддин Қосим дик этиб ўрнидан турди ва ичида, хира одам-ку, деб қовоғини солди, соатига ялт этиб қаради:

— Шошиб турибман. Хўш, нима гап? Беш минут бўладими?— деди.

Абдулвоҳид бўшашиб ўрнидан турди:

— Батафсил гаплашмоқчи эдим, афсус,— деди ва икки оғиз қилиб илтимосини тушунтирди.— Жаноблари, ўтинаман, ёрдам этингиз, тасаддуғингиз бўлай, дунё тургунча бор бўлинг...

30 — Бас, бас,— Тожиддин Қосим оёқларига мукка тушиб ялинган, нола қилган Абдулвоҳидни кўтариб турғизди:

— Қандоқ қиламан, ихтиёрим йўқ, кўмак этиш қўлимдан келмайди. Менинг ишим ғоят оддий... Лекин иш улуғларда! Аммо ўғлингиз Аҳмад Ҳусайнни, афв этасиз, олчоқлар йўлдан оздирганини биласизми? Йўқ, билмайсиз! Фитначилар билан ҳамсуҳбат бўлиб, дўст бўлиб, шу туфайли мактабдан ҳайдалди. Мусулмон фарзанди учун энг катта гуноҳ, мусулмон жамоати учун энг зўр айбдир.

Абдулвоҳид қўллари кўксига, бошини тебратар, сўз айтишга журъат этмас, ялинчоқлик билан телмурад эди.

— Худо ҳофиз!— деди Тожиддин Қосим сўзини кесиб ва уйи томон бир-икки қадам қўйгандан сўнг, тўхтаб орқасига бурилди, ўрнида қотиб турган Абдулвоҳидга,— мен балки ўйлашиб кўрарман, эҳтимол улуғлар билан гаплашмоқ имкониятини топарман,— деди-ю, тез юриб, ичкари кириб кетди.

40 Ғамгин ва ҳорғин Абдулвоҳид боғдан астагина чиқдида, масжидга жўнади. Унинг фикрлари тарқоқ, бутун умидлари совурилгандай туюлса-да, Тожиддин Қосимнинг сўнгги сўзларидан мурувват, нажот изламоқчи бўлиб уринади. Нотинч кўнглига таскин беради ўзи; яна

оғир хаёлларга ботади, мажолсиз оёқлар бенхтиёр сур-  
галади.

Кўчада одам қалин, ҳар замонда бир келадиган ав-  
тобуслар тиқилинч; тунголар, педикаплар талаш.

Майдонда найрангбоз кобра илон билан мангуснинг  
жангини кўрсатмоқда. Ёшлар, болалар ўраб олган, қи-  
зиқиб томоша қилишмоқда.

Найрангбоз — новча, қамишдай ориқ, катта саллали  
киши. Унинг чуқур кўзларида қувлик, айёрлик тўла;  
яланг оёқ, ўрта яшар. Томошабинлар найрангбоз билан 10  
тортишади: «Қўйиб юбор, кобрани ҳам, мангусни ҳам  
қўйиб юбор. Олишсин, мана сенга пул!», «Оҳа, биз би-  
ламиниз, пулчани ёнга солиб, арзимаган ҳунарини пешкаш  
қилади-да, қочади, биламиз!». Найрангбоз чечанлик би-  
лан алдаб-аврайди, дам халтанинг оғзини очиб, кобрани  
бир пасгина чиқаради, йўғон, кучли, ҳайбатли илон  
«виж» этиб бошини ўйнатади, дам иккинчи халтадан  
кичкина югурик мангусни ўртага солади. «Қўйиб юбор,  
қўйиб юбор!» — шовқин кўтарилади. Қув найрангбоз  
кобрани яна халтага бўғади. Томошабинларнинг сабру 20  
тоқатини қуритмоқчи, пулни кўпроқ йиғмоқчи бўлади ва  
кобра билан мангус жангини кейинга силтайди.

Қовоғи солиқ, бечора Абдулвоҳид қиё боқмай, май-  
дон орқали дарахтзор масжид ичига кириб кетади.

Ҳовлида ҳеч ким йўқ, биргина сўфи ҳовлини супулар  
эди. Соат тахминан ўн бир атрофида. Абдулвоҳид ҳай-  
батли чинорлар орасидан аста юриб, бирдан қабристон-  
га чиқиб қолди. Сарвлар, қайрағочлар, Ҳиндистоннинг  
турли дев дарахтлари салқинида девонасимон бир ки-  
ши — сочи оқ, соқоллари қора, устида кир, ифлос лунги 30  
дан бошқа ҳеч нарсаи йўқ — пинакка кетган ҳолда ўти-  
рарди.

Абдулвоҳид оғир хаёллар, изтиробли ҳислар тўла  
бир оз айланди. Унда-мунда кўринган мармар тошларга  
қаради. «О, бераҳм дунё!» деди.

Азизларнинг жойлари ҳайбатли, қалин оғочлар би-  
лан қопланган, тангадай кун тушмайди. Булоқ милтил-  
лаб оқмоқда, қушлар шовқини жонга тегар ва эсанкира-  
тар эди.

Абдулвоҳид булоқ бўйига ўтириб, таҳорат қилди. Со- 40  
ат бирга яқинлашгандир, деб фаҳмлади ва масжид то-  
мон юрди.

Дардкаш она изтиробда юм-юм йиғлади. Она эрининг уқдирган гапларини насихат тариқасида, мулойимлик, она меҳрибонлиги билан айтиб бўлмасдан бурун, Аҳмад: «Кеч қоламан, тушунасизми, катта митинг бор», деб ура жўнаб қолди. Она: «Қаёққа борасан, жума намозини масжидда ўқимайсанми?» дея орқасидан қичқирди. Аҳмад кўчадан туриб: «Вақт эрта, балки масжидга ҳам улгурарман», деди-ю, ғойиб бўлди. Она йиғлади, куйди, алланима бало профсоюзлар, алланима бало чулчутларга шерик бўлиб, фитна-фасод, иғволарни авжга чиқармоқчи, деди.

10 — Бас, дадам келиб қолса, нима бўлади?— Ойша юлқиб деди.— Юзингизни обдан ювинг. Лекин акамнинг сўзларини зинҳор ва зинҳор дадамга айтманг, хўпми?

— Худоё, ўзинг тавфиқ бергил, ақл ва фаросат бергил,— деди она кўз ёшларини артиб.— Митинг нимаси, қизим, бу ҳам мажлиси?

— Ҳа, мажлис, катта мажлис.

20 — О, профсоюз газандаларига қўшилиб, йўлдав озипти ўғлим. Қараб тур, Аҳмад қамалади, зиндонда чирийди. О, тангрим, ўзингдан ўзга меҳрибоним йўқ. Ёлғизгина чирогимни ўзинг омон сақла!

Ойша Лоҳурда ишчилар намойиш қилиб, корхона хўжайинлари — жаноблардан маошнинг оширилувини талаб қилганларини, Аҳмад эса оддий фуқаро каби, меҳнаткашларга жўр бўлиб, митингда иштирок этишга кетганини содда тил билан тушунтирди. Она ўйга толиб, хийладан кейин деди:

30 — Ишчилар ҳақли! Маошни оширмаса, очдан ўлади-ку халқ. Ҳайронман, нега шу вақтгача индамабди улар. Уйлаб кўр: битта чапати борида бор, йўғида йўқ, овқат — мисоли ювинди! Бойлар-чи? Тантана ва салтанат ўчоғида!

Она дадил ўрnidан турди.

Ойша хахолаб кулди:

— Маошни эшитиб, дадил бўлдингиз-а?..

— Ишчилар маоши кўпайса, кейин камбағал, ҳоли хароб маъмурларга ҳам гал келади-да.

40 — Ҳа, баракалла,— деди Ойша кулиб, кейин жиддий,— акамни таҳдид қилиб, бекорга уринасизлар. Ҳақсизликка қарши тортишмоқ, халқнинг ғамини емоқ оли-

жанобликдир. Халқ овози — худонинг ноғораси, деган гапни биласиз-ку. Эссиз менинг умрим, тор қафасда ўтиб кетаётибди. Ўқиш йўқ, тўқиш йўқ; рўдаподай, бир қора пардага чулғаниб олганман... Озод бўлсам эди, илгор ёшлар билан курашга шўнғирдим. Катакдай ҳовлида сиз гир-гир айланганингиз-айланган. Дунёдаги гаплардан хабарингиз йўқ. Бутун жаҳонда сулҳ, тинчлик барпо этиб, уруш хавфини йўқотиб, бечора, мазлум халқларни қорни тўядиган ҳаётга етказиш учун золимлар, ёвузлар билан кураш кетаёттипти. Мен ҳам...

— Бас, бас,— жеркиди хўмрайиб она.— Маҳмадана-лик қилма, чархингни ол. Бодроқдай потирлаб кетасан, бир гапга киришсанг. Ислом динига парда — пайғамбар ва шариатнинг буюргани...

— Бало ютсин пардани,— лабини буриштирди Ойша. Токчадан олиб, «тақ» этиб, чархни ерга қўйди. Фикрлар, ҳислар тўлқини кўксига сиғмаган бу ёш қиз онага итоат этди. Эпчил, чаққон қўллар ишга тушди. Она чапати ёпиш учун ошхонага кетди.

\* \* \*

Абдулвоҳид бераҳм ўртаган қуёшдан чўчиб, салқин тушгандан сўнг оч, сурғалиб қайтди. Угра ошидан тўйиб ичгач, ғивирлаб юрган онага жаҳл билан ўқрайиб, «Аҳмад қаерда?» деб сўради.

— Намоздан келгани йўқ, юргандир,— дея жавоб берди она.

— Хўш, гаплашдингми?

— Тихирлик билан ҳайтовур кўнди, отаси!— ёлғонни эплаштирди шўрлик она.

Абдулвоҳид эса Тожиддин Қосим уйига борганини 30 айтмади; тескари ўгирилиб, ёстиққа ташланди.

Аҳмад Хусайн намоз асрга яқин келди. Отасини уйқудадир, деб ўйлади ва оёқ учида юриб, тўғри хонага кирди. Она овқатни ўғли олдига қўйиб, отанинг жаҳли чиқиб келганини ва феъли айниб ётганини шипшитмоқчи бўлиб, энди қаршига чўққайган эди, тўсатдан Абдулвоҳид пайдо бўлди.

— Зумда овқатни егин-да, масжидга жўна!— деди тескари қараб, ўшшайиб Абдулвоҳид.

Мактабдан ҳайдалиб келгандан бери ота-бола сўз-лашмас эди. Аҳмад Хусайн индамади; бир он отага қаради, кейин бошини эгди. Угра ош қошиқда қолди. 40

— Отаси, бир оз чиқиб туринг, овқатини ичиб олсин,— дея ялинди она.

Абдулвоҳид ютадигандай онага бир ўқрайди, сўнг кескин Аҳмад Ҳусайнга ўғирилди; қўлларини пахса қилиб, бақириб кетди. Бугун Тождидин Қосим уйига борганини, тик туриб, бир-икки оғиз ғоят қисқа гаплаша олганлигини ва у Аҳмад Ҳусайннинг профсоюзчилар билан ўралашиб қолган, ислом йўлидан озган, мусулмончиликдан юз ўгирган, деб айблаганлигини сўзлаб, бутун

10 қаҳри-ғазабини тўкиб солди.

— Бориб чакки қилибсиз!— деди секин, бошини кўтармай Аҳмад Ҳусайн.

— Аҳ, нима? Чакки қилибсиз, дедингми, нодон бола? Ахир Тождидин Қосим деган жаноб — хўп ақлу фаросат соҳиб. Ислом динига эътиқоди комил, пок динли одам. Кўрдим-у, «Аҳа, исломга содиқ, чин мусулмон фарзанди», дедим ичимда. Хўш, айт, сенга ёқмадими бу одам? Ахир Тождидин Қосим каби раҳбарнинг қошида итотли, низоми бўлиб, исломиятнинг покиза буйруқларини

20 соф кўнгил билан адо этишни билмадингми? Хўроздай кеккайиб, аблаҳ профсоюзчилар билан дўст бўлгансан. Сен шайтони лаинсан, энди билдим, хоинлар билан ҳам-товоқ бўлгансан. Ҳайф сенга, хоинсан! — удағайлаб кетди.

Ўртага она тушди. Кўзларидан ёшларини қуйиб, куйиниб, эрга ялинар, фақат инсоф, адолат тилар эди. Ўқтин-ўқтин: «Худо ҳаққи, бир дафъа кечиринг!»— дея такрорлар эди. Абдулвоҳид писанд қилмас, хотинини улоқтириб юборгиси келар эди. У ўғлига яна яқинроқ

30 келиб, Муҳаммад Жамолни чайнай бошлади.

— Бутун алоқанги кес! Агар бориш-келишни узмансанг, наузанбилло, ёмон қиламан, уқдингми?

Аҳмад Ҳусайн оғир сўлиш олиб, ўрнидан турди, отага қаради. Отанинг кўзларида заҳар сузади, ажинлари хунук бужрайган. Аҳмад Ҳусайн «уҳ...», деди-ю, бошини қуйи солди, оғир воселик билан:

— Тамом англишасиз, ота, ҳақиқий профсоюзчилар фаол меҳнат эрларидир. Иккинчидан, Муҳаммад Жамолга келсак, у халқчил шоир. Бирга ўсган, бирга юрган

40 рафиқим ва дўстимдир, ҳеч қачон айрилиш мумкин эмас!

У ҳайрон, довдираб қолган отага тик қаради ва секин юриб, ҳорғин, ғамгин, кўча сари чиқиб кетди.



Абдулвоҳид уйда ҳеч ким билан сўзлашмас, қовоғидан қор ёғилиб ишга кетар, кеч қайтар, фироқ-димор билан овқатни ер ва чўзилар эди.

Аҳмад Ҳусайн саҳарлаб, ота тўшакда чоғи кетганича кеч ҳамма уйқуга толганда қайтарди. Фақат сна, дард ва жафога тўлган она «тиқ» этса, эшикка қараб, йўлига интизор ўтирар эди. Кейин ўғлининг олдига бир қошиқ ёвғон қўйиб, мунгли телмурар, кичик қурушиқ юзига кун сайин қўшилган ажинлар ҳасрат, изтиробларини кўрсатар эди. 10

Аҳмад Ҳусайн бошини кўтармасдан косани бўшатади, она юрагини, унинг бутун ҳисларини сўзсиз англайди, меҳрибонлик билан боқиб, «Ётинг, ойи, ухланг», дейди. Она тўлишиб келган ўпкасини босиб, ичдан оғир сўлиш ила коса, қошиқни йиғиштиради.

Шу равишда икки ҳафта кечди, бу кунларда оила устида кулфат булути энг қуюқлашган вақт эди.

Бир кун эрталаб Абдулвоҳид ишга жўнаш олдида хотинига деди: 20

— Мана, олло таоло ўғлингнинг бахтини очди. Унинг учун бирон вазифа излаб, музей лектори — муҳтарам отага неча дафъа мурожаат этгандим, бир газета идорасининг муҳаррири билан гаплашиб, иш топди. Эртага барвақт. — онанинг қўлига адрес ёзилган бир парча қоғоз тутқазди, — шу адресга бориб, мулоқот этсин. Биласанми, у киши буюк ватанпарварларимиздан. Жанобнинг ҳузурларида ғоят боадаб мусоҳаба қилиб, инъом этилган вазифани буюк эътиқод билан бажарсин! Уқдингми? Ҳа, ҳақгўй бўлсин, айбини яширмасин, улуғларни алдаш беҳуда! 30

Она шодлигидан энтикиб кетди, бу кеча яхши тушлар кўрганини ҳаяжонланиб гапирди ва узунчоқроқ бошини ғурур билан кўтариб, кўча томон тик одим отган «чумоли бел» эрни базўр тўхтатди-да, рўзғорда ҳеч нима йўқлигини қўрқа-қўрқа секингина айтди. Абдулвоҳид қилтириқ бўйинини эгиб, жаҳл ва нохушлик билан:

— Киссамда бир анна йўқ. Сабр-қаноат қилмоқ керак. Саҳобаларнинг ҳам супраси ҳаминиша қуруқ бўлганини унутма, — деди ўқрайиб. 40

— Болаларга ачинаман, чапати бўлмаса, нима ейди? — деди хотин куюниб.

Қўшни боққолдан қарзга ун олишни буюриб, Абдул-воҳид чиқиб кетди.

10 Қашшоқлик, очлик ва яланғочлик Покистоннинг жуда кўпчилик оилаларида жуда оддий, ҳатто табиий ҳодиса бўлганидан ва одамлар турли офатларга, мусибатларга бир қарич ёшдан кўникканликларидан, ҳозир она ва қизлар оқ уйда гангур-гунгур сўзлаша кетдилар. Қиргина бурнига каттагина булоқи таққан кенжа қизча нималарнидир ғужиллаб, қўғирчоқ ўйнарди. Унинг опаларидан бири тикиш тикар, иккинчиси уй юмуши билан банд эди. Она иш ваъда этган ҳотамтой, инсонпарвар жанобни астойдил дуо қиларди.

Сабрсизлик билан кеч бўлишни пойлай-пойлай, кунни базўр ўтказди. Кечқурун, угра оши билан чала қурсоқ оила уйқуга кетди-ю, аммо она ошхонада иш қидириб, ғивир-ғивир юрар, энди унинг ғами, кулфатига яна умид-орзу ҳислари тўқнашиб қолган эди. У шод, ўғлини кутарди.

20 Аҳмад Хусайн кечқурун оч қайтди. Она шошиб-пишиб ўғлининг олдига таом келтирди ва қаршисига ўтириб:

— Отанг мушкулотнинг калидини топди, ўғлим. Бир муҳтарам, эътиборли жаноб ёрдами билан сенга бир иш ваъда қилибдилар,— деди ва рўмолининг учини ечиб, қоғозни тутқазди ўғлига.

30 Аҳмад Хусайн суюниб кетди. Унинг бутун юрагини қора булутдай қоплаган ғам бир онда йўқолгандай бўлди. Онанинг ориқ, ажинли юзларининг шодликдан яшнаганини кўришнинг ўзи кўнгилга қанча енгиллик бағишлайди. Ахир осонми, уч-тўрт ойдан бери юмуш қидира-қидира йигит бойқишнинг тинка-мадори қуриган ва умиди ҳам узилган эди. Отасининг маоши оилани чала қурсоқ боқишга зўр-базўр етар, ёрдам ўрнига унга қарам бўлиш, йигит учун ўлимдан оғир туюлар эди.

40 Аммо адресга кўз юритиш билан бўшашиб кетди. Бу газетанинг энг реакцион, энг тескари ва фитначи эканлигини биларди. Муҳаррирнинг гоят мутаассиб, прогрессив ёшларнинг ва зиёлиларнинг энг зўр душмани эканлигини ҳам яхши биларди. Шунинг учун бутун умидлари бир зумда йўқолди, аммо онани қайғиртмаслик учун сир бой бермади ва унинг бутун насиҳатларини ихлос билан тинглади.

— Мамлакатимизнинг энг эътиборли одамларидан эмиш, ўғлим. Агар у хоҳласа, бир кунда ўн кишига иш ва мансаб топиши мумкин...— деди ва такрор-такрор дуо қилди.

Онанинг шодлигидан мамнун Аҳмад Ҳусайн, албатта, эртага кечикмасдан у шахсга боришни ваъда этди ва газета ишлари ҳақидаги онанинг саволларига содда тил билан маълумот берди.

Эрталаб Аҳмад Ҳусайн бир пиёла чой ва бир бурда чапати билан наҳорлик қилиб, ўрнидан турди. Қалтаги-на шимининг почаларини қўли билан текислади, парижон сочларини таради, юзсиз шиппакни оёқларига илиб, кўчага чиқди. Жуда чеккиси келди, лекин энг арзон, «номига» сигаретни ҳам олмоққа пул йўқ эди. Таниш ҳунарманднинг дўкончаси олдида тўхтаб, хумор тарқатиш учун қалённи қаттиқ-қаттиқ тортди. Аччиқ, ўткир тамакидан боши гир айланиб, кўзлари ёшланди-да, йўтала-йўтала юриб кетди.

У хаёлида турли ишларни тахмин қилар, бироқ газетачиликда тажрибасизликдан, бу соҳа уни бир оз чўчитар эди. Айниқса бу газетанинг реакционлигини эсланида, унинг бутун ишончи ва умидлари сўнарди.

Катта газета идораси эшигида ҳаяжонланиб, бирпас тўхтади-да, кейин бирдан жасурланиб, ичкарига кирди. Ўзун, ним қоронғи коридорда ҳеч кимга қарамай, кўзларини аланглатиб, тўғри муҳаррир кабинетига юрди.

Муҳаррир кичкина кабинетда ҳар хил газеталар, китоблар қалашган катта стол орқасида, қандайдир ёзувларни кўздан кечирарди. Аҳмад Ҳусайнга у йирик қўлининг учини узатиб, кўзойнак орқали бир зум тикилиб, яна ўқишга берилди. Бу йўғон гавдали, кенг елкали, оқ оралаган, тартибсиз, бақувват соқоли чекка сочларига туташ, европача кийинган киши эски зиёлилардан эди. У бир вақтлар Ҳиндистонда мусулмон лигасининг актив, пешқадам ходимларидан бўлган. Унинг қалами ҳам равон. Сиёсий, ижтимоий, адабий мавзулардаги саноқсиз мақолаларида ҳаммиша диний нуқтаи назарга истинод қилар, реакцион фикрлар, фитналар, иғволар билан ниҳоятда бурқиган мақолалар унинг қаламидан қуйилар эди. У Лондонда узоқ яшаган ва у ерда таҳсил олган бўлса-да, гўё Мисрнинг «Алҳазар» мадрасасида тарбиялангандай, ислом ақидаларининг содиқ қули эди.

Аҳмад Хусайн столдаги янги газеталардан бирини секингина олиб, хабарларга кўз югуртираркан, муҳаррир бирдан гавдасини кўтариб, мурожаат қилди унга:

— Падаарингизнинг ва музей лекторининг илтимосини қандай ижро қилсам экан... Хийла мушкул вази-фа бу.

Аҳмад Хусайн индамасдан, лекин умидвор кўз билан муҳаррирга тикилди. Муҳаррир хомуза тортиб, қаттиқ керишди, кейин ёшларникидай ёрқин галстугини тўғрилади-да, Покистонда иқтисодий қийинчиликлар, ишсизликлар ҳақида гапирди.

— Миллион-миллион муҳожирларнинг аҳволини тасвирлашга тил ожиз,— деди Аҳмад Хусайн ғамгин товуш билан,— очликдан ўт, илдиз чайнаб қирилаётибди. Покистон учун буюк миллий фалокат бўлди бу!

Муҳаррир соқолини ямлаб, йигитга бирпас зимдан қараб, ишонч билан деди:

— Олло таолонинг инояти билан бу фалокатдан ҳам қутулғаймиз... Буюк ислом мамлакати яратдик. Динимиз пок, муқаддас, йўлимиз ҳақдир. Иншоолло, бизнинг мусулмон мамлакатимиз Шарқда юқори ўрин тутар. Албатта, аста-секин мамлакатнинг ишларини тартибга солармиз, аммо унутмангки, бутун зафарларимизнинг гарови — дилимизнинг мусулмон комиллигидадир.

Аҳмад Хусайн қовоғи солиқ, бир он сукут этди, кейин яна сўзни муҳожирлар устига кўчириб, бу фалокатзадаларга ёрдам хусусида давлат бирон чора кўрармикан, деб сўрамоқчи эди, бироқ шу аснода орқада эшик очилди-ю, муҳаррир боши билан кимнидир имлади.

30 Пешонаси ботиқ, кўзлари беҳаё, лаби қийшиқсимоч, сочлари худди мойлангандай йилтираган, олифта йигит столга бир даста қоғозни ташлади-да, ўзи деразага суялди ва оёқларини чалкаштириб, Аҳмад Хусайнга шубҳали ва кибрли назар билан қараб-қараб қўйди. Аҳмад Хусайн ҳам унинг йилтироқ туфлисидан то йилтироқ сочигача кўз югуртириб, киноя билан илжайиб қўйди.

Муҳаррир гоҳ илжайиб, гоҳ хўмрайиб, мақолани жуда тез ўқиб чиқди-да, нохушлик билан «Хим...» деб қўйди. Газета ходимлари ва мухбирларининг ишига инжиқлик билан қараш унга одат бўлиб қолганди. Буни олифтанамо йигит ҳам биларди. Лекин бугун мақоласини зўр қунт билан ёзиб, қалам ҳақини кўпроқ юлишга умидвор

Бўлгани учун, лип этиб муҳаррир ёнига ўтди-да, ялтанг-ланиб, деди:

— Жанобларининг дилини қай сўзлар хира қилаётибди? Менимча, ўқни аямадим, ҳаммаси нишонга тегяпти.

— Маълум, тилинг ўткир,— деди муҳаррир ёзувдан кўз узмай.— Коммунистлар ҳақида ёзаётгирсанми — ҳар сўзингдан заҳар томчиласин! Коммунизм тўлқини Покистонни қамрамоқчи, курашга шайланиш керак! Ҳа, яна бир камчилик: советларга қарши ҳужуминг бу сафар сушт кўринади. Мана, ўқиб боқ.

— Тўғри, хийла чайналган гаплар билан чекландим,— деди бошини айбдорларча қимирлатиб олифта.— Ҳечқиси йўқ, бу хусусда бирон нарса тўқиб ташлайман.

— Сўнги инглиз, америка матбуотини бир қараб чиқ, советлар хусусида талай гаплар бор, бари корингга ярайди,— деди муҳаррир мақолани эгасига қайтариб.

Олифта маймунона тавозе билан илдам чиқиб кетди. Аҳмад Ҳусайн энгилланиб, бошини кўтарди ва савлатдор «ҳомий»сига қаради. Муҳаррир стол яшиқларини бир-бир тортиб, ниманидир қидиргандай бўлди-да, кейин салмоқланиб, Покистондаги муваққат қийинчиликлар ҳақида гапга тушди. Бироқ ислом мамлакатада динга раҳна солувчилар ва халқ орасида «ижтимоий айирма» фикрларини тарқатувчилар, тинчлик тарафдорлари тўғрисида сўзлаганда, ғазабдан кўзлари ола-була бўлиб кетар эди. Гап орасида ўзининг таржимаи ҳолидан бирикки шингил қистириб ўтди. Аммо Ганди билан бир вақтки сиёсий мунозараларига кўчганда, у хийла ғурурланиб, ҳиндларнинг «ярим худо»сидан ўзини донороқ кўрсатишга тиришди. Аҳмад Ҳусайн бу гапларнинг нима ҳожати бор, деб ичида ўйласа ҳам, ҳурмат юзасидан диққат билан тинглашга уринди. Ниҳоят, муҳаррир Покистонни қуршаган душманлар ҳақида қисқа, лекин жуда муболағадор гапириб, йигитга ваҳима солмоққа тиришди. Кейин Аҳмад Ҳусайнга синовчи кўзлар билан бирпас тикилиб, аллақандай сирли товуш билан деди:

— Фидокор мусулмон падарингиз ҳурмати, мен сизга ғоят нозик ва шарафли вазифани лойиқ кўрардим...— бу сўзлардан Аҳмад Ҳусайннинг кўзлари шодликдан бир оз жовдираб кетди, кейин уялгансимон ерга қаради.— Жиндай ёрдам берасиз. Покистон мамлакатаи учун, азиз, муқаддас мусулмон мамлакатиниз, ватаниниз

учун хизмат этиш шарафли вазифадир. Коммунизмга қарши курашда ёрдам қиласиз, махфий хизмат... Мен тавсия қилсам, жаноб комиссар қабул қилар,— деди муҳаррир ғурур билан секин.

10 Аҳмад Ҳусайннинг ранги қув ўчди, титроқ лаблари билан ғулдираб, гап нима тўғрисида бораётганини равшанроқ айтишни сўради. Муҳаррир йигитдаги ўзгаришнинг маъносини пайқади. Унинг иродасини дўқ билан синдириш ёки авроқчилик билан ўзига ром қилиш кераклиги тўғрисида бир минут ўйлади-ю, Аҳмад Ҳусайннинг кўзларида, ҳар он сайин кучайган нафратни сезиб, сўзи ўтар ҳомийдек ўзини тутган ҳолда, талабкор товуш билан деди:

— Яхши билингки, мен фақат мурувват юзасидан ўртада воситачилик қилмоқчи эдим. Таклифим истиқболнингиз учун ҳам жуда хайрлидир. Билмадим, масъулиятли ва нозик вазифа-да, ўзингизни оқлай оласизми, йўқми ҳали.

20 Аҳмад Ҳусайн учун бу «зиёлилар отаси ва ҳукмдорининг башараси энди тамом равшанлашган эди. Уни инглизпараст ва ҳатто эски жосус деб ҳам эшитар эди-ку! Нега келди? Йигит ғоят ўкинди, ўз дилида дадасидан ҳам хафа бўлди, ранжиди.

— Ташаккур, афв этасиз, мен бу йўлдаги одам эмасман,— деди Аҳмад Ҳусайн ўрнидан сапчиб туриб, киноя билан.— Бу хизматдан кўра овчига ит бўлганим яхши!

30 Муҳаррирнинг бутун гавдасига заҳар югургандай бўлса ҳам, бироқ сир бой бермасликка тиришиб, қаттиқ хахлади-да, гўё айб иш қилган болани танбеҳлагандек, лабларини тишлаб, бошини қайта-қайта силкиди:

— Ёшсан, нодонсан, фақат гап шунда қолсин,— деди кўзларида ғазаб ва қаҳр чақнатиб.

40 Аҳмад Ҳусайн кўзларида ва кўнглида нафрат тошиб, эшикни қарс ёпди ва кўчага отилди. Шовқин-суронни сезмасдан, ғазаб ўтида қовурилган ҳолда аллақабларга кетар, хаёлида муҳаррир билан жанг қилар эди. Гоҳ унинг юрагини ваҳима босар эди: «Ҳеч ўйламаганда бошимга яна бало орттирмадимми? Бу мунофиқ менга душман бўлиб қолди-ку. Полис бошлиғи инглиз дўстига шипшитишга дастмоя топилди унга...».

Ниҳоят, Аҳмад Ҳусайн чарчаб, бир скамейкага ўзини стди, терини арғиб, уҳ тортди. Бир тўда бекорчилар, қандайдир увада-саёқлар кенг кўча ёқасидаги дарахт-

лар остида давра қуриб, карта ўйнайдилар. Нарироқда бир неча ориқ чоллар майсада ўликдай ухлайди. Салласи кир, кўзлари шилпиқ сартарош йўлка четида ўтирар, қаршисида чордона қурган деҳқоннамо йигитнинг сочини қиртишлар эди.

Аҳмад Ҳусайн ҳеч нимани ўйламасликка тиришди, кўзларини сал юмиб, узоқ ўтирди, боши ҳам бир оз енгилланди. Бироқ унинг қорни жуда оч эди. Қаерга борсин энди? Уйга қайтса, ишга жойлашмоқ nasib бўлмаганидан бечора она яна хуноб бўлади. Отасига на жавоб беради? Бу оғир андишалардан Аҳмад Ҳусайннинг кўз олди туманлашди. Бироқ ачишган, қийнаган қорнини юпатиш учун дастлаб пул керак эди. Аммо Аҳмад Ҳусайн бу шаҳарда, унинг юзларча чақирим теварагида ҳар қандай қора иш анқонинг тухуми эканини яхши биларди. Айниқса Ҳиндистон доирасида қолган вилоятлардан кўчишга мажбур бўлган миллион-миллион муҳожирлар Покистонда шаҳарлар, шаҳарчалар теварагини қуршаб, фақат нон, фақат иш талаб қилар эдилар. Агар энг жаҳаннамий ишнинг ҳиди сезилса, кишилар, худди даҳшатли чўлда сув шарпасини кўрган чанқовлар каби қанотланиб кетади...

\* \* \*

Аҳмад Ҳусайн уйга хийла кеч келди. Хира лампа олдида отаси энкайиб, қандайдир бир рисолани ўқир, она эса қизларининг кийимларини ямаш билан овора. Ён қўшнининг уйидан кимсасиз кампирнинг секин-секин йиғиси эшитилар эди. Аҳмад Ҳусайн шоирникида ё бошқа бирон танишникида қолмаганига ўқинди. Аҳмад Ҳусайннинг бугун ортиқ хафалигини пайқаган Муҳаммад Жамол неча дафъа сўраса-да эрталабки воқеани айтмади. Муҳаррир билан суҳбатнинг ҳар бир сўзи хаёлидан кечаркан, дилини алам кемирар, қақшатар, уни нафрат ва газаб босар эди.

Уйга қайтганига ўқинди, лекин отасини босиб, хонага ўта олмади, ноилож четроқда чордана қурди. Абдулвоҳид китобни ёпиб, ингичка қаддини кўтарди-да, ўғлининг кўзларига қаттиқ тикилди. Она хушxabар кутгандай иш тўғрисида сабрсизлик билан суриштира бошлади. Аҳмад Ҳусайн дастлаб зўраки илжайиш билан уларга бир-бир қаради-да, кейин қўлини умидсизларча сил-

киб, бошини эгди. Она шу ондаёқ узун бир уҳ тортиб, ўрнидан аста қўзғалди.

— Хўш, наҳотки муҳаррир жаноблари ваъдага вафо қилмасалар?— деди Абдулвоҳид гумонсираган товуш билан.

Жаҳлдан Аҳмад Ҳусайннинг юзи бир оз қийшайиб кетди ва ўзининг ҳақли эканини отага ҳам талқин этмоққа тиришиб, муҳаррир билан учрашувнинг оқибатини жуда кескин ва қораловчи ифодаларда баён қилди.

10 Абдулвоҳид худди эсини йўқотгандай серрайди-қолди, бирон минутдан кейин унинг ичидан «ғиқ» этган товуш чиқди. У аста-секин ўзига келиб, ўғлини одобсизликда, нонкўрликда, нодонликда айблади.

— Мени ботқоққа фарқ қилмоқчимисиз? Яна сиз тақводор мусулмон!— деди бўғилиб Аҳмад Ҳусайн.

— Покистон йўлида ҳар қандай вазифа ҳам аъло! Фитначиларни бўғмоқ ёмонми?— қичқирди кекирдагини жўжа хўроздай чўзиб Абдулвоҳид.— Яна бу вазифа орқасида истиқболда не-не улуг масабларга минмоқ

20 мумкин! Муҳаррир жаноблари хазинанинг эшигини очганларку, нега юз ўгирдинг, ноқобил?

Аҳмад Ҳусайн отасининг изтиробдан қовжираган даҳшатли юзига боқди-ю, кўзларини юмиб, терс қаради. Отасининг маънавий сиймосининг шундай эканини аввал ҳеч вақт хаёлига ҳам келтирмас эди. Биринчи дафъа у мактабдан ҳайдалиб келган куни отасининг виждонсизлигини, қонхўрлигини билган эди. Мана бугун унда инсоф, одамгарчилик заррача йўқлигига қилдай шубҳа қолмади. Ўз тақводорлиги билан теваракка намуна бўлган киши наҳотки шундай муҳокама қилса! Агар бошқа киши бўлса, «Бас, мунофиқ!» деб, башарасига балки тупурач ҳам эди.

30 — Балли одамгарчилигингизга!— деди Аҳмад Ҳусайн дардини ичга ютиб.— Отамсиз, бир нима демайман. Утинаман, мени ортиқ қийнаманг. Ҳар кимнинг ўз йўли, ўз мантиқи бор...

Шу аснода она бир дона чапати билан пиёлада сут келтириб, ўгли ёнига қўйди ва эрининг вазоҳатига қараб, нохуш товуш билан деди:

40 — Яна нима ғовға? Кўча тўла ишсиз, не-не йнгитлар саргардон юрибди. Боламнинг ўзи соғ бўлсин, худо бахтини очсин.



Абдулвоҳид хотинини ҳам аччиқ-тизиқ сўзлар билан узиб-узиб олиб, ниҳоят, жим бўлди. Аҳмад Ҳусайн бечора онанинг куйиб-пишиб қистовига қарамай, овқатдан тотинмади, Муҳаммад Жамолнинг берган пулига йўлаккай олган арзон сигаретни устма-уст чекди, кейин уйга кириб, бурчакда ҳорғин чўзилди. Пастак, жуда кўҳна хонанинг шифтидан шув-шув тупроқ тўкилар, безгаги тутган синглиси гоҳ-гоҳ алакisirар эди. Аҳмад Ҳусайнни мудроқ босганда, тақводор ота гўнғиллаб, қуръон ўқишга киришди.

10

...Орадан бир неча кун ўтгач, она Аҳмад Ҳусайнга қишлоқдаги холанинг ҳолатидан хабар олишни ўтинди, ҳатто ялинди. Йигит дастлаб тўнглик қилса ҳам, кейин рози бўлди. Чунки она гарчи қишлоқда юмуш топиш тўғрисида ҳеч нима демаса ҳам, унинг дилида шундай ният борлигини у пайқаган эди ва агар толеъ рўй берса, у ерда ақалли беш-ўн рупия қозонишга ўзи ҳам умид қилди-да, иккиланмасдан, жўнашга илдам ҳозирланди. Бойқиш она ўғлини кўндирганига хурсанд бўлса-да, ёлғиз синглисига арзимаган бирон совға юбормоққа қодир бўлмаганидан хафа бўлди, ҳатто кўзлари ёшланди, аммо дуо-саломини етказишни қайта-қайта такрорлади.

20

Аҳмад Ҳусайн кўчага чиқди-ю, ҳар куни борадиган масканига — Муҳаммад Жамолникига юринди. Шоир уни эшик ёнида қаршилади:

— Хўш, қаерга? Бу қадар сабрсизлик! — койинган товуш билан деди Аҳмад Ҳусайн.

Қўлтиғида китоб, бир қўлида ғадир-будир ҳасса тутган. Муҳаммад Жамол қовжироқ лабларида жилмайиб, ўзини тетик кўрсатишга тиришди, бугун шогирдига дарс беришга қарор қилганини айтди.

30

— Қайт, жоним, яна икки-уч кун дам ол, ўзингга кел! Ойнага бир қара агар ишонмасанг... — ялинди Аҳмад Ҳусайн.

Муҳаммад Жамол ҳурпайган сочларини тўзғитиб, бошини кескин силкиди ва ортиқ зерикканини, яна тирикчиликнинг ягона манбаи бўлган дарсларини йўқотишдан хавфсираганини сўзлади. Аҳмад Ҳусайннинг бу сўнги важига қарши бир нима дейиш мумкин эмасди. У қишлоққа жўнаётганини, хайрлашмоқ учун келганини айтди. Унинг қишлоққа саёҳат фикри Муҳаммад Жамолга ҳам маъқул бўлди.

40

— Яхши, ишинг ўнгидан келсин. Аммо деҳқоннинг юрагига диққат билан қулоқ сол!— деди у жиддий турда.

Икковлари аста юриб кетишди. Катта, суронли кўчага чиққач, дўстлар қўлларини ажратгилари келмай, узоқ хайрлашишди.

— Мабодо айрилиқ давомли бўлса, хат ёзишиб турайлик,— деди Муҳаммад Жамол.

— Балки эрта кечқурун қишлоқ таассуротларини 10 тингларсан!— деди шўх кулиб Аҳмад Ҳусайн.

\* \* \*

Аҳмад Ҳусайн Искандарони секин чақирди, кўчада ҳеч ким йўқ, унда-мунда битта-яримта баданлари қуёшда пишган, чийроқ, қорача болалар кўринарди. Аҳмад Ҳусайн яна чақирди, у ёқ-бу ёққа юриб, «Чиқа олармикан, уйдамикан?... Йўқ, кўрмасдан кетиш асло мумкин эмас, деди ўз-ўзига ва қиз билан озгина суҳбат учун интизор ҳам умидвор ҳолда, ҳаяжонли ҳислар қуюнида экан, бирдан Искандаро чиқиб келди.

20 — Нима қилиб юрибсиз? — дея сўради қиз қизариб.

— Ўзим... келган эдим...— деди Аҳмад Ҳусайн ва ерга қаради.— Вақтингиз бўлса, пича айтадиган зарур гапларим бор эди,— бошини кўтариб қизга тикилди. Унинг жовдираган кўзларидан ёлвориш, аввалгидан ортиқ дард, ҳасрат кўрди Искандаро.

— Не гап ўзи, тинчликми?— сўради куюниб.

— Айтаман, лекин бирор жойга бориб, жиндак гаплашсак.

30 — Бўлмаса нарироққа бориб, пойлаб туринг, ҳозир чиқаман,— деди қиз қатъий ва унинг юзида, кўзларида заррача шубҳа, тараддуд кўринмади. Дўстининг вафо ва лутфидан мамнун ҳам хушнуд бўлган Аҳмад Ҳусайн бир-бир босиб, кўчада илгари юрди. Одамлар кам, кун дим. Қуёшдан оққан нур дарёси бир олов сели каби ҳар ёқни ўртайди, япроқлар қимир этмас, дарахтлар уйқуда...

— Қани, юринг,— деди Искандаро Аҳмад Ҳусайнни қувиб етиб.

Олдинма-кетин оҳишта кетишди.

40 — Қаерга борамиз, узоққами? Кун жуда дим...— деди қиз.

— Жой бор,— деди Аҳмад Ҳусайн кўзларида табас-  
сум билан.— Салқин, сердарахт, бир сокин масканни  
кўзлаб қўйганман.

— Гапиринг, зинҳор яширманг,— деди Искандаро  
сабрсизланиб.

— Бошимга янги ғавғо тушди,— деди Аҳмад Ҳусайн  
секин.— Агентлар ва иғвогарлар орқамда изғиб қолиш-  
ди. Умуман айтганда, тинчлик йўлидаги курашимиз  
уларни ғоят ташвишга солмоқда. Улар дин ниқоби ости-  
да ишлаб, бизни қоралайдилар. Бирон жойга бир неча 10  
вақт кетишга мажбурман, бошқа илож йўқлигидан шу  
қарорга келдим, қишлоққа кетмоқчиман.

— Маъқул,— деди Искандаро дадиллик билан—  
Лекин далада қандай машғулотда бўларсиз. Шаҳарлар,  
қишлоқлар бир-биридан афзал эмас, ҳамма оч, ҳамма  
ишсиз.

— Деҳқон ташкилотларига уюшиб, деҳқон ҳаётини  
ўрганарман, эҳтимол уларга зарра фойда келтирарман.  
Кейин балки батраклик қиларман, мажбурман, тирик-  
чилик қийин савдо... 20

— Уф...— деди Искандаро,— кун сари ғурбатимиз  
сртмоқда, наҳотки ёвузлар даф бўлмаса, нажот йўқми  
сира?!

— Нажот фақат курашдадир, азизим. Юракларда  
олмосдай қаттиқ чидам бўлса, албатта, кураш бу ғур-  
батдаги халқимизни нури, порлоқ ҳаётга элтажак.

Изтиробда қақшаган қиз қалби таскин ва қувват  
касб этгандай бўлди бир лаҳза.

Сокин суҳбатлашиб, хийла узоққа кетишди. Хиёбон-  
лар оралаб, жимжит, эски, қарамсиз боғнинг қуюқ кў-  
ланкали, азим дарахтлари тагига кирдилар. Эски қаср-  
лардан қолган харобалар эҳтимол Бобирдан қолган хо-  
тирадирларки, буларни азим арчалар, сарвлар, хил-хил  
дарахтлар қуршаган эди. 30

Искандаро бошидан пардасини йиғиштириб, бир  
катта харсанг тош устига ўтирди.

— Уф...— деди атрофга, узоқларга кўз югуртириб.—  
О. хароб, қадим бир боғ, тарихни ўқиш мумкин бу ман-  
заралардан...

Аҳмад Ҳусайн ерга ўтирди, тошнинг бир ёнига суян-  
ди: эҳтимол бобирийлар замонидан қолган боғдир. 40

— Бу дарахтлар бир неча аср умр кўрган, зўр даҳ-  
шатли воқеалар гувоҳидир. Шонли тарихга, юксак санъ-

атга, ювош, пок, самимий юракка эга буюк халқимиз не-не зилзилали даврларни кечирди бошидан. Инглиз айниқса беҳад эзди бизни, дарё-дарё оқизди қонимизни. Ҳақсизлик, мустамлакачиликка қарши халқимиз кураш очди, аммо у ҳали ҳам халқумимиздан қўлини тортгуси келмайди. Бизнинг буржуазия ва заминдорлар билан бир бўлиб, халқни эзмоқда. Курашамиз булар билан. Албатта, озод бўлурмиз, истиқболимиз бахт, нур келтирар халқимизга.

10 Бир лаҳза сукут этдилар. Сал-пал юзларига шаббода урди, аҳён-аҳёнда узоқлардан қулоқларга шовқинсурон чалинар эди.

Аҳмад Ҳусайн астагина папирос чекди. Меҳр-муҳаббат тошган, бир лаҳзагина бахт, шодликдан жилва берган кўзлар тўқнашди.

— Хўш,— деди Искандаро,— кетасиз, айтинг, қачон келасиз?

Аҳмад Ҳусайн папиросни узун тортди-да:

— Уҳ...— деди ва яна ғам тутуни ёйилди кўзларига...

20 У хомуш ҳолда:— Ораси яқин, кўрарман, ҳозир бир не дейиш қийин. Эҳтимол уч-тўрт ой қолишга тўғри келар. Тирикчилик оғир, мактабдан ҳайдалдим, бошимга ағдарилган бу кулфатдан бутун орзуларим, умидларим бўш, бир пуч хаёл бўлиб қолди. Лекин, Искандаро, бу фалокат туфайли ҳаётни энди тўғри англай бошладим. Уқидим, ўргандим, илғор ёшларни танидим, ҳақиқатни, халқнинг машаққатини тушундим, тинчлик кураши тўлқинига отилдим, минглаб имзо тўпладим, курашнинг маъносини англадим. Покистон тинч яшамоғи керак.

30 Мана, энди деҳқонлар орасига бормоқчиман, ишлайман, курашаман, ўламан... Халқ учун, Ватан учун кураш пок ва муқаддасдир. Қалбимни, бутун умримни бағишлайман бу курашга. Ҳозир очлик, яланғочлик панжасидаман, лекин чидайман. Миллион-миллион ишчилар ва деҳқонларнинг аҳволи шундай. Халқ азим бир куч. Халқ озодлик талаб этади, курашади, мен ҳам бир курашчи. Искандаро, сиз қоласиз, халққа бўлган муҳаббатим қандай улуг, пок бўлса, сизга ҳам муҳаббатим шундай пок, самимий, чексиздир. Балки унутиб кетарсиз мени, балки эрга тегарсиз... билмадим... ҳаёт шу экан... Севаман, Искандаро, чиндан севаман сизни. Менинг бу севгим биринчи ва мангудир... Мен унутмайман, унутолмайман... Искандаро, сизни унутиш мумкин эмас, севаман...

Искандаро бошини қуйи солиб тинглар, уялганидан яна қуйроқ эгилар. Нафис шоҳи рўмол, нозик белига ўралган майин мовий ипак сарининг бир чети, аллақачон бошидан сирпаниб, елкага тушган. Ёш, латиф баданни сириб турган қисқа, янги, оқ кофтадан кўркам қаварган кўкраклар мавжи, тўлқини қиз қалбидаги ҳислар ва ҳаяжонларни ошқора этар эди. Искандаро кучли саросимада. Кўзларини қайга яширишни билмас, яноқларининг ловуллашидан уялар, бошини кўтара олмас эди.

10

Аҳмад Хусайн папиросни қаттиқ-қаттиқ сўрди, у дард, ишқ тўла кўзларини Искандародан уза олмас, елкадаги рўмол шу қадар нафис, шунча шаффофки, қизнинг содда, нозик билагузуклар билан безалган яланғоч қўлларини ёпа олмаган... Бу ингичка маънодор, гўзал қошларни, бу йирик, учқунли қора кўзларни, гўзал, ёқимли чеҳрани унута оларми?!. «Ё раббим, бу не гўзаллик!» — деди ичида йигит. «Лекин ақлининг, қалбининг гўзаллиги, латифлиги яна кўпроқдир!» — деди ичида. Кейин оғир, узун сўлиш оларкан, шоирларнинг банд-банд шеъридан, ошиқларнинг узун-узун ишқ баёнотларидан ортиқроқ маъно, мазмунни ифода этувчи бир «уҳ» юрагининг қаъридан узилди.

20

Искандаро бирдан бошини кўтарди, ялт этиб Аҳмад Хусайнга қаради. Бутун самимияти, кўксида жўш урган, эплов бермаган тўлқинлари ила:

— Қайдам, билмадим... Сиз поксиз, ҳақгўй курашчисиз... Синадим сизни. Билмадим, севаманми... йўқми... — деди астагина ва жим бўлди.

Искандаро ғоят шошиб қолганидан, бошқа жавоб тополмаган эди. Бир оздан сўнг ўзини тутди ва секин, жиддий турда давом этди:

30

— Меним отам бор, онам бор, қариндошларим бор. Бўғиб ташлайдилар мени, худо кўрсатмасин.

Гоҳ оқариб, гоҳ қизариб, ғамгин ўтирган Аҳмад Хусайн сукут этди; ҳар иккаласи чурқ этмай, узоқ ўтирдилар.

Ниҳоят, Искандаро секин сўз бошлади:

— Деҳқонлар орасига боринг, ташвиқот қилинг, кўзларини очинг, дунёни танитинг. Газеталардан эшитаман, улар орасида ташкилотлар, активлар бор эмиш, бирга ишларсиз.

40

Узоқ хаёлга толган Аҳмад Хусайн Искандарога жавоб бермади. Сўнг секин бошини кўтарди, мафтун кўзларидаги ишқ тошқини, эҳтироси ила қизга ёлворгандай қаради ва оҳиста деди:

— Искандаро, Искандаро... Қайдан топилган бу гўзал исм, Искандаро? Ҳатто исмингиз ҳам гўзал, фақат шу исмининг ўзи қалбимга бахт тўлатди. Искандаро... Еқимли, қўнғироқ овози ила секин кулди қиз.

10 — Мен туғилганда, Читтагондан келган машҳур бир мударрис қўйган эмиш бу исмни. Ҳозир унда-бунда учрайди-ку.

— Йўқ, мен фақат биргина Искандарони танийман. Сизга ярашган, бошқа ҳеч бир қизга ярашмайди бу исм. Искандаро! Оғангиз ҳам сиз каби ёқимли, дилбар, мулоқимдир, деб ўйлайман-ку, фақат у налогчи деганингизга ҳайрон бўламан. Лекин налогчилар бераҳм, қамчинидан қон томадиган бўлади.

20 — Йўқ, йўқ, оғам мулоқим эмас. У қўпол, қўрс, дағал бир одам. Агар бизни ҳозир кўрса-чи, иккимизни ҳам шартта сўяди-қўяди, — атрофга беихтиёр аланглаб қўйди, кейин ўз қилиғидан ўзи кулди. — Келин ойим қурғур жуда чақимчи-да, сизни сезиб қолган деб гумон қиламан. Пойлагани-пойлаган. Олти боласи бор, уйимиз тор, шовқин-сурон. Лекин оғамнинг топиши зўр, яқинда эҳтимол уй олиб, чиқиб кетса. Келин ойимнинг иши бошидан ошади-ю, яна мени пойлайди. Қичкинасини туққанига икки ҳафта бўлди, ўтган кун оғам катта зиёфат берди. Меҳмонларнинг барчаси улуғ зотлар эмиш, энсам қотди-ю, лекин ичкарида ўлгудай хизмат қилдим. Шу

30 қафасда тиқилиб умрим ўтяпти, — деди сўзида давом этиб Искандаро, кўзларидаги шодлик аллақачон сўнган, энди ғазаб чақнар эди. — Тинчлик учун, халқ озодлиги учун менинг ҳам жоним фидо бўлсин, Аҳмад — дея мурожаат этди уни бутун берилиб тинглаётган Аҳмад Хусайнга қараб. — Аёллар озодлиги ҳам муҳим масаладир. Нега бизнинг шариатимиз, ислом дини аёлларга бу қадар шафқатсиз экан! Бизга мактаб, маориф жерак. Бойлар, уламолар, мутаассиблар, жоҳиллар қаршидир бизга. Аёллар орасида ҳам активлар кўпаймоқда. Пардага

40 қарши, мактаб, маориф, озодлик учун курашни кенгайтирмоғимиз зарур.

— О, — деди Аҳмад Хусайн, — ҳақлисиз. Ҳаёт ғоят мураккабдир. Қамалишларга, зиндон азобларига, ўлим-

га кўкракни қарши қўйиб, журашмоғимиз зарур. Эркин кунлар келур, истиқболимиз ёрқин, толеимиз баланд бўлур, албатта. Умид, орзу ишончимизни йўқотмай курашамиз. Покистон хатарли йўлда, чунки сиёсатда Америка-Англия йўли билан бормоқда. Бу Шарқда Покистон обрўсига зиён етказди, бутун мамлакатлар билан дўст муносабатда бўлмоғи лозим эди, аксинча, тескари йўлга кетди. Афсус.

Аҳмад Ҳусайн тинчлик ҳақида узоқ гапирди. Ишчиларнинг, деҳқонларнинг, прогрессив профессорлар, студентларнинг қамалиши, коммунистларнинг кучли таъқиб этилиши, улар ҳақида олди-қочди гаплар, бўҳтонлар, ифлос, фисқи-фасод, пуч гаплар билан реакцион газеталарнинг тўлиб чиқиши ҳақида сўзлаб: 10

— Дард кўп, жоним, гап кўп, — деди, — бутун ҳасратларни ёқиб, кулини совурмоғимиз керак. Халққа бўлган муҳаббатимиз азиздир, муқаддасдир. Ҳаётнинг бутун машаққатига чидаб, курашмоғимиз, лига ва ҳукуматдан ҳақимизни талаб қилмоғимиз керак. Мушкулликлар, фаже воқеалар кўп; чора, даво, тадбир 20 излаймиз. Бизга адиблар, шоирлар, ҳақиқий жасур курашчилар лозим. Халқ бахтини изловчи, марксизмни пишиқ ўрганган, маълумотли курашчилар лозим. Яқинда мен тамом кўр эдим. Ҳаётни энди таниб, энди ўрганапман. Мана, қишлоққа борсам, ҳаётни яна тўлароқ ўрганурман, — деди Аҳмад Ҳусайн.

Улар узоқ гаплашдилар. Искандаро ўрнидан турди. Дарахтлар тагида бир оз юриб, ўтлар орасида унда-бунда кўринган гулларни ҳидлади, гангур-гунгур суҳбатлашиб, ҳаёт, ишқ, меҳрни ҳурмат этиб, узоқ сайр этишди. 30

— Энди кетиш керак, — бирдан ваҳима босди Искандарони.

— Сабр қилинг, сиз билан кўнглим баҳордай гуллаяпти, — деди Аҳмад Ҳусайн. — Сиз билан бирга ўтган ҳар нафас бутун умрнинг завқини, бахтини бағишлайди.

Нотиқ йигит аллақандай сирли, майин товуш билан севги ва садоқатнинг асл маъноси ҳақида шундай таъсирли гапирдики, Искандаро тўлқинланиб, кўзлари ихтиёрсиз ёшланди. Икковлари ҳам кулишди. Улар вақт ўтганини сезмадилар. Дилкаш суҳбат бир зум узилмади. 40 Улар севги мавзун орқали, фикран ҳашаматли саройларга, кошоналарга ҳам, қора кулбаларга, чайлаларга ҳам кириб чиқишди. Ниҳоят, Искандаро пардани қўлига

олди, отаси қайтгунча уйда бўлиши кераклигини айтди. Аҳмад Хусайн қизни яна бир оз тўхташга қистамади, чунки ҳар гал қиз, ўз хоҳишига қарши, уйга илдамроқ кетишга шошар эди. Искандаро узун, беўхшов, пардани ёпинди-ю, ўзини қийнаган саволни беришга ботинди:

— Ростини айтинг, бирон нарсага муҳтож эмасмисиз?

— Ўтинаман, жоним, сира ташвишланманг, — деди Аҳмад Хусайн қатъий турда.

- 10 Икковлари сукут ила оҳиста кетдилар. Бир оздан кейин яна суҳбат уланиб, сўзлаша-сўзлаша боғдан чиқдилар. Тотли хаёллар, самимий кўнгиллардан тошган пок муҳаббат билан, икки ёш бир-бирлари билан хайрлашдилар.

Искандаро кўздан йўқолгунча Аҳмад Хусайн хомуш ҳолда орқасидан қараб қолди. Кейин дард-ҳасрати, ишқи ва умид-орзулари билан тўлиб, секин юриб кетди.

## XI

- 20 Қиём чоғи ҳаво иссиқ ва дим бўлишига қарамай, Аҳмад Хусайн илдам, тетик одим отди. Мана, Рови дарёсининг ҳамиша машиналар, қўтослар, эшаклар, туялар тикилиб қоладиган тор кўпригидан аранг ўтди-да, Акбар шоҳ мақбараси томон юрди. Қадимий мустаҳкам дарвоза олдида, юксак пештоқлар остида қоп-қора болалар банан, норанж каби меваларни қичқариб мақтайдилар, харидорни қуршайдилар. Гала-гала гадой болалар эса ориқ, кир-чир қўлларини узатиб, ўткинчиларнинг орқасидан югурардилар: «Бахшиш! Бахшиш!..» Саллалари саватдай қари шайхлар азим деворларга суяниб, мақбарага зиёрат учун келувчиларни тамаъкор назар билан пойлайдилар. Дарвозадан кириш биланоқ азим саҳни, ажойиб парклари, тиниқ зангори самога юксалган адл миноралари, нақшдор, кўркам, салобатли бинолари билан кишини ҳаяжонлантирувчи бу санъат обидасини Аҳмад Хусайн ёшликдан севар, минораларга чиқиб, Лоҳурнинг ям-яшил манзараларини сайр этишдан ҳар вақт завқланар эди. Ҳозир ҳам гўё илк кўраётгандай, пештоқларга, гумбазларга тикила-тикила аста юриб ўтди. Унинг бошини Ҳиндистон тарихининг айрим саҳифалари—ёрқин ва қора, осойиш ва қонли даврлари эгалладди.

- 40 Шаҳардан чиқиб, хийла йўл босгандан кейин Аҳмад Хусайн туя қўшилган, бўш, пастак бир аравага тушиб



олди. Арава эгаси — ўрта ёшли, кам соқол, бир кўзи қисқ, букринамо, жулдур кийимли киши эди, аммо бўйдор, туллаган, семиз туясини у дурустгина беагаган. Туянинг бошидаги, қулоқлари остидаги, бўйнидаги қизил юнг попуклар қуёшда гулдай чақнайди. Унинг олдинги оёқларига, тиззадан юқорироққа тақилган қўнғироқчалар шодаси шўх жаранглайди.

Аҳмад Ҳусайн ўтириши билан аравакаш йирик, бесўнақай тишларини очиб, бир тиржайди-ю, дастаси олачипор узун қамчин билан ҳайвонни саваб, човига из солди. 10  
Туя шундай лўкилладики, Аҳмад Ҳусайннинг ичаклари узилгандай оғриб кетди. Кейин нафасини ростлаб, аравакаш билан у-бу тўғрисида гаплашмоқни истади, бироқ аравакашни гапга солиш қийин бўлди, у фақат тиржайиб, беўхшов ўралган саллалани бошини чайқар эди, холос. Аҳмад Ҳусайн учун дастлаб қизиқ туюлган бу транспорт охирида шундай чарчатдики, ўзини ерга отганда, бутун суяклари зирқирар, қулоқлари оғриб, шанғиллар эди.

Аҳмад Ҳусайн аравакаш билан хайрлашиб, сертупроқ, тор, лекин салқин дала йўлга бурилиб, пича юргандан кейин таниш қишлоққа кирди. Бу кўча-кўйи йўқ, бевтартиб қалашган, оғилсимон кулбалардан, чайлалардан иборат каттагина манзил эди. Ҳамма ёқ жимжит. Ҳатто биронта ит ҳам акилламайди. Аҳмад Ҳусайн икки-уч йил мобайнида бу қишлоқ манзарасида харобалик ортганидан бошқа биронта ўзгариш кўрмади. Оғзи бордондай кенг эски қудуқ ёнидаги пастак, ним қоронғи, омонат кулбага у бош суқиши билан кичик ховончада жўхори янчиб ўтирган холаси анграйиб қолди. Кейин шошиб 30  
ўрнидан турди-да, жигарини маҳкам қучоқлади. Рангпар юзи баъзи ҳомиладор хотинларнинг юзидай доғли, бурни сал беўхшов, кўзлари ўткир, паканароқ Гулсум ҳаяжонланиб, қайта-қайта сўради: «Тинчликми? Тинчликми?»

Аҳмад Ҳусайн онасининг саломини айтиб, кулги билан деди:

— Сира кутмаган экансиз-а. Мана, келдим, чачижон<sup>1</sup>.

— Лоҳур узоқ! — деди пичинг билан Гулсум. — Опам ҳеч мени эсламайди. Қани уни кўрай, нима баҳона топар 40  
экан?..

<sup>1</sup> Ч а ч и — хола

Аҳмад Ҳусайн афти-ангори, бўйи бир-биридан деяр-ли фарқсиз беш бола билан кўришди: қучоқлади, ўпди, эркалатди. Баъзиларининг отини эслади, лекин холасидан яна дакки емаслик учун сўрашга ботинмади ва палос ўрнига солинган пичанга чордона қурди. Гулсум ўн-ўн бир яшар қизига ховончани тутқазиб, ташқарида янчишга буюрди-да, йигит қаршисига ўтирди ва ҳол-аҳволни суриштириб кетди. Аҳмад Ҳусайн поччанинг соғлиғини, ишини сўради.

10 — Бояқишга бирпас тиним йўқ, — деди Гулсум куйиниб, — ўзинг биласан, деҳқоннинг бири икки бўлганми сира? Шўринг қургур жуда чақилиб кетди. Ер ижараси йилдан-йил ошиб боряпти. Бу йил ҳосилнинг тўртдан бири бизники. Қолганини ўзинг билган ўша кофир заминдор тортиб олади. Яна дард устига чипқон, дегандек, қарзимиз ҳам бор. Қарз оз эмас, кун сайин ошиб кетяпти. Судхўрнинг иштаҳаси карнай, судхўрдан инсоф кутиш тошдан мой сиқиб чиқариш билан барабар. Шунинг учун жаҳаннамга ҳамма гуноҳкорлардан аввал улар кирмиш.

20 — Қандай қилиб судхўрларнинг тузоғига илиндиларинг?

— Бе, ёш бола экансан! — жавоб берди хола тиззасига уриб. — Атрофда қарз балосига фарқ бўлмаган биронта деҳқон борми? Қарз туфайли ўзини қул қилиб сотишга тайёр кишилар озми? Аҳвол кундан-кун оғир, худонинг ўзи раҳм қилсин, Аҳмадим. Хўш, ўзинг гапир, тирикчилик жойидами? Муаллим бўлганингни эшитгандим, отанг моянахўр, сен моянахўр. Опам бойқишнинг

30 бахтига хурсанд бўламан.

Аҳмад Ҳусайн маънодор илжайиб, ҳозирча бекорлигини айтди, лекин асло зорланмади, гапни бошқа ёққа бурди ва бахтсиз холага тасалли беришга тиришди. Ниҳоят, Гулсум эшикка чиққандан кейин у ҳорғин ёнбошлади. Ним қоронғу кулбанинг шипидан чўп-хас осилиб ётади, бир қозиқда кир салла, иккинчисида катта қовоқ идиш. Ерда, бурчакда бир уюм эски-туски. Эшикча ёнида ёқиш учун бир сават қуп-қуруқ тезак ва бир қучоқ жўхориюя. Аҳмад Ҳусайн хўрсиниб, бошини қўлига

40 қўйди-да, дарҳол мудраб кетди. У фақат поччаси Абдулқодирнинг товушидан уйғонди ва ўрнидан сапчиб туриб, ўрта бўйли, елкалари чиқик, пешонасини рўмолча билан танғиган, кўзлари ботиқ, кичкина болаларникидай сод-

да, ёқасиз узун кўйлаги серямоқ кишининг темирдай маҳкам кўлини сиқди. Абдулқодир хурсанд қичқирди: «Жоним биҳотижам!»<sup>1</sup> ва Аҳмад Ҳусайннинг елкасини қоқди. Кейин етаклаб, кулбанинг тўрига ўтқазди, ўзи қуйироққа чордона қурди, пешонасини танғиган рўмолчасини ечиб, офтобда куйган, ажинлари чуқур юзини елпиди. Аҳмад Ҳусайн сигарет узатди. У, бу қандай номаъкулчилик, дегандай бошини кескин силкиб, сигаретни олмади ва шаҳар хабарлари, янгиликлари тўғрисида суриштириб кетди. Аҳмад Ҳусайн қишлоқининг шаҳар олди-қочдиларига анчайин қизиқиши, деб ўйлагани учун у-бу ҳақида ялпи йўсинда гапирди. Абдулқодир бошини бирпас қашиб, сукут қилди-да, бирдан оламдаги муваффақиятлар ҳақида ўзи гап очди. Аҳмад Ҳусайн қулоғини диккайтириб, диққат ва қизиқиш билан тинглади. Абдулқодир улуг халқ бошлаган азим ҳаракат ва кураш ҳақида чуқур ихлос ва ҳаяжон билан гапириб, воқеаларнинг данагини ўз билганича чақишга тиришар эди. Аҳмад Ҳусайн қулдан бадтар, ожиз, забун, ҳамиша тақдирга итоаткор ғирт саводсиз бу деҳқоннинг мулоҳазаларига ҳайрон қолди. Уч йил бурун Абдулқодир узоқ мамлакатлар тугул ўз қишлоғидаги ҳодисаларга ҳам кар эди-ку!

Аҳмад Ҳусайн кулиб сўради:

— Қайдан эшитдингиз мунча гапларни?

— Биласан, қишлоқ газета ўқимайди, радио тингламайди, — жавоб берди салмоқланиб Абдулқодир, — аммо гап қизиқишда экан. Агар қизиқсанг, бу қулоқ билан бутун жаҳонни тинглаш мумкин, бепарво бўлсанг, ўз уйингда ўтган сирдан ҳам воқиф бўлмайсан. Яна ҳозир яхши одамлар пайдо бўлган. Улар ҳар йўл билан деҳқоннинг кўзини очишга уринишади... Қалай, сен ҳам ўшалар тоифасиданми?

— Мен ҳам шундайларданман. Албатта, деҳқонларнинг фикрини ёритмоқ ҳар бир виждонли шахснинг вазифаси. Лекин масала тўғри йўлни, ҳақиқатни кўрсата билишда... Хўш, деҳқонлар бу ишга қандай қарайди.

— Биласан, беш бармоқ барабар эмас, — Абдулқодир ғадир-будир панжасини ёйиб кўрсатди, — аммо одамлар бошларини қашиб-қашиб, аста-секин қизиқяп-

<sup>1</sup> Биҳотижам — жияним.

ти, ўйлаяпти, атрофга қараб, сарани саракка, пучакни пучакка айиряпти.

— Жуда соз! Фикр равшан бўлса, йўл равшан. Деҳқоннинг аҳволи шундай даҳшатлидирки, маъқул чора ва тадбирларни ўйлашга тўғри келади, почча. Замон талаб қилади буни.

10 Абдулқодир қариндошининг ташкилотчилардан эканига энди тўла ишонди, ёт киши йўқми, дегандай, ихтиёрсиз эшикка ҳам назар ташлади ва гавдасини йигит томон эгиб, секингина деди:

— Кишилар орасига кирганда, жуда эҳтиёт бўл. Тўғри, бизникилар соф кўнгил одамлар. Агар бировга сўзинг маъқул бўлмаса, «Ваъзингни энанга қил», дейди, ё индамасдан қийшайиб кетаверади. Бироқ, замон нозик, шундай исковичлар борки, из қидиради, сўз ўғирлайди, кейин хиппа бўғади, ана у ифлослардан сақлан!

20 Аҳмад Ҳусайн: «Тушунаман», деб бошини жиддий қимирлатди-да, шаҳарда ҳам аҳволнинг борган сайин оғирлашиб бораётганини ва ўзининг ҳам ишдан ҳайдалганини айтиб берди. Абдулқодир қаттиқ ғазабланди, бир неча минут тутақиб, дағал, қизғиш мўйловининг учини ямлаб, бошини тебратди. Аҳмад Ҳусайн жўрттага «қиққи» кулиб, ҳазиллашди.

— Энди заминдордан бир парча ер олиб, деҳқончилик қиламиз-да!

— Заминдорга қарам бўлгандан кўра, наҳанг оғзига бош суққан яхши, — деди Абдулқодир уҳ тортиб.

30 Кўп ўтмасдан, Гулсум кириб, дастурхон ёзди. Сопол косаларда овқат келтирди. Абдулқодир буғланиб турган жўхори ёвғонни шопира-шопира, хурсандлик билан меҳмонни таомга ундади ва жой, қошиқ талашиб чувиллашган болаларга лабларини тишлаб хўмрайди. Аҳмад Ҳусайн эзилиб пишган, мойсиз, лекин тилни ёндирадиган аччиқ ошни иштаҳа билан ича бошлади.

— Кечирасан, укажон, мен бир ҳовуч чавал<sup>1</sup> тополмадим, — деди Гулсум зорланиб.

— Чавал деҳқонлар учун дурдай ноёб эканини ким билмайди? — деди Аҳмад Ҳусайн пешонадан терини артиб.

40 — Мушқулимизни худо ўзи осон қилсин, нариги дунёда марҳаматига фарқ этсин биздай хокисорларни!—

<sup>1</sup> Ч а в а л — гурунч.

деди Гулсум болалари орасида ўтириб, самимий ихлоскор товуш билан.

— Дуодан фойда йўқ, чачижон, ўзим тушунтираман, дуодан бошқа гаплар ҳали кўп, — кулди Аҳмад Ҳусайн.

Овқатдан кейин Аҳмад Ҳусайн ташқари чиқди. Куёш уфқда далаларни олтинлантирар эди. Йўл бўйлаб юксалган азим дарахтларда чўп-хасдан, эски қоплар, латта-путталардан ясалган чайлалар ва қинғир гувалаки кулбалар олдида чангга ботиб, болалар чувиллашар, узун, кенг, шўхранг кўйлакли, сочлари паришон, қулоқларига, бурунларига арзон баҳо ҳар нав ҳалқалар таққан содда қишлоқи қизлар сопол кўзаларни кўтариб, бирин-кетин сувга келар эдилар. Уларнинг баъзиларини Аҳмад Ҳусайн таниди. Бироқ улар уялинқираб, қора кўзларининг табассумини яширишга тиришганлари учун, гарчи қишлоқда қизлар очиқ ва эркинроқ бўлсалар ҳам, у сўрашишга ботинмади.

Эр болаларнинг аксарининг кийимлари фақат лунгидан, бир парча канопдан иборат, бу шўхларнинг ўйинини бирпас томоша қилиб, аста узоқлашди. Шақарқамиш, каноп, жўхори ва ҳар нав сабзавотлар билан қопланган катак-катак далаларга четдан ўйчан боқиб, Аҳмад Ҳусайн хийла юрди.

Деҳқонлар, батрақлар экинзорлардан чиққан эдилар. Бир-икки полизда ҳорғин қўтослар ялқовланиб омов тортар, ҳайдовчилар эса, гўё гавдалари оғирлик қилгандай, мунгкайган эдилар.

Олисда заминдорларнинг икки қаватли, мустаҳкам, чиройли оқ кошонаси порлар эди. Унинг яхлит ойнали кенг деразаларида қизил, сариқ, пуштиранг гулларнинг жонли ёлқини ловуллаб эди. Бино олдини ярим дёира шаклида ўраган баланд пальмаларнинг соябонлари ҳавода кўк шоҳидай товланарди. Бу инглиз плантатори Вильям Роббинсники. Теваракдаги ерлар унга ва мусулмон заминдори Ризоиддинхонга қарар эди. Аҳмад Ҳусайн ҳар иккисини бир вақтлар кўрган эди. Инглиз укки кўз, карнай бурун, кампир даҳан, қилтириқ бўйин, найнов эди. Унинг хўмрайишидан кўра илжайишида совуқлик ва қаҳр кўпроқ эди. Ризоиддинхон эса юзи тухумдай силлиқ, кўзлари мунчоқдай, бачки соқол, қўғирчоқсимон, лекин зуваласи жуда пишиқ бир кекса эди. Уни деҳқонлар ўзаро «мўлтон саҳоба» дер эдилар...

Аҳмад Ҳусайн оғир хаёллари билан, ҳорғин уйга қайтди. У ва Абдулқодир кулба эшигида чўққайиб, жуда секин суҳбатлаша бошладилар.

Чала қурсоқ ва ҳорғин қишлоқ дарров уйқуга кирган эди. Қоронғулик қуюқ, жимжитлик эзувчи эди. Абдулқодир салласининг узун печини эрмак қилиб, деҳқонларнинг бениҳоят оғир қисмати ҳақида гапирди. Албатта, Аҳмад Ҳусайн учун бу нарса сир эмасди. Бироқ ерни ижарага олишда заминдорлар билан деҳқонлар ўртасига

10 суқилувчи ҳар хил катта-кичик текинхўрларнинг йилдан-йилга кўпайиши, солиқларнинг тури ва миқдори, чиновникларнинг зулми Аҳмад Ҳусайннинг юрагини қақшатди.

— Баъзи вақт ўйга ботаман, — деди Абдулқодир хафаланиб, — наслдан-наслга деҳқоннинг ишидан путур кетяпти. Бобом ўзига тўқ деҳқон экан. Отам бойқиш аста-секин ердан айрилди-ю, қашшоқлик аравасини ҳар ҳолда ўзи тортиб, дунёдан ўтди. Мана, энди менинг аҳволимга қара: бошим заминдорга боғлиқ, оёғимда судхўр кишани. Супрамдан сичқон ҳазар қилади. Бир чеккаси ўзингга маълум, дангасалардан эмасман, ишга ҳамиша тиш-тирноғим билан ёпишаман. Хўп, эҳтимол пешонам шўрдир, аммо бошқалар-чи? Деҳқон халқи бало гирдобига фарқ бўлиб кетди-ку!

20

— Агар инглизлар ва ўзимизнинг заминдорларимиз, лига ва шу ҳукумат мамлакатда хўжайинликни давом эттирса, аҳволимиз яна бадтарроқ бўлиши муҳаққақ! — деди Аҳмад Ҳусайн бўғилиб. — Нега инглизларни тамом ҳайдамаймиз? Инглиз жаҳаннамидан қутулиш учун

30 дарё-дарё қон оқди. Лекин, яна жаллодлар зимдан иш бошида! Мустақиллик фақат гапдагина, амалда эса жиловимиз ҳали ҳам инглизлар ва ўзимизнинг заминдорларимиз қўлида.

— Покистонда халқ отасимиз, деган улуғлар расвогарчиликка қандай чидайдилар, эски шайтоннинг макру ҳийласига қандай илиниб қолдилар? Мен роса ҳайронман, тушунмайман, — деди Абдулқодир.

— Тарихда хато ўтди, балки бунинг чуқур сабаблари ҳам бордир, — деди Аҳмад Ҳусайн ўйчан. — Бир кун очилиб қолар, халқдан сирни яшириб бўлмайди. Аммо, почча, ҳаётда ўзгариш ясамоқ лозим. Давлатнинг асосий вазифаси — деҳқонларга ёрдам бермоғи керак. Чунки давлатнинг бел кучи деҳқондир.

40

— Албатта, бахт худодан. Аммо яшамоқ учун деҳқонларга пича ер керак!— деди секингина маънодор кулимсираб Абдулқодир ва ўрнидан турди.

— Дарҳақиқат, доно сўз бу!— деди Аҳмад Хусайн бирдан энгил тортиб.

Икковлари туртиниб, қоронғи кулбага киришди. Аҳмад Хусайн, жойининг торлигига қарамай, тез ухлаб қолди!..

Аҳмад Хусайн яна бир кунгина қишлоқни ва атрофни сайр қилиб, кейин Абдулқодирга ёрдам беришга киришди. У ҳар кун эрталаб далага чиқиб, экинларга қаради. Озгина жўхори, озгина шакарқамиш, озгина каноп ва егулик учун бир тахтагина пиёз — мана бутун деҳқончилик. Ер обдан оч бўлганидан Абдулқодирнинг экини, теваракдаги аксар экинлар каби, жуда мазасиз, қилтириқдай эди. 10

Аҳмад Хусайн ҳосилни оширмақ умидида, зўр ғайрат ва қунт билан ишларди. Бироқ ҳосилнинг тўртдан учини барибир заминдор Ризоиддинхон юлқиб олишини ўйлаганда, унинг қўллари гўё фалаждай қимирламай қоларди... 20

Абдулқодир қариндошидан хурсанд бўлди. Вақт танглиги, ёлғиз қўллиги туфайли кўпдан бери бажаролмай юрган ўзга юмушлар билан шуғулланмоққа имкон топган эди. Аҳмад Хусайн қашшоқ оиланинг жонига оро киргандан, табиий, жуда мамнун эди. Муҳаммад Жамолга ёзган хатларида бу билан ҳатто фахрланарди ҳам. Кун ловуллаб, бадан терга ғарқ бўлганда, Аҳмад Хусайн ишдан чиқар, яшил чодирини улкан саҳнга кўланка ёйган эман дарахтининг остида майсага ёнбошлаб елпинар, ором олар эди. Шундай пайтларда атрофдан худди унинг каби ҳорғин деҳқонлар бирин-кетин тўпланардилар. Улар иссиқда оғир меҳнатдан ёнган ориқ гавдаларини елпимоқда ҳам мадорсиздай ер қучиб, мудрашарди. Деҳқонлар жиндак дам олиб, ўзларига келгандан кейин лабларини ялаб, секин суҳбатлашардилар. Аҳмад Хусайн кўпинча ўзи оз сўзлаб уларни тингларди. Турмушларини, фикр ва орзуларини кўришга тиришарди. Лекин деҳқон ҳаётида кўп учрайдиган ва уни қийнайдиган масалаларга доир саволларга ҳар вақт муфассал жавоб берар, турли йўл-йўриқлар кўрсатар, ҳар нав налоглар, мажбуриятлар, ҳақсизликлар тўғри- 30 40

да идоралар ва ташкилотлар номига ҳар куни бир неча ариза ва шикоятлар ёзиб берар эди.

Атрофдаги деҳқонлар орасида бир парча ерга эга деҳқонлар жуда оз эди. Бироқ уларнинг аҳволи ерсизларникидан кам фарқ қиларди, йилдан-йил ишнинг путури кетиб, хонавайрон бўлаётганлари тўғрисида улар ҳам аччиқ-аччиқ шикоят қилар эдилар.

10 Дастлаб Аҳмад Ҳусайн қишлоқда зерикарман, деб ўйлаган эди. Лекин очлик, яланғочлик орасида кунларнинг қандай тез кечаётганини ҳатто сезмай қолди у. Чунки одамлар бу ерда содда, соф ва олижаноб эдилар. Ўн-ўн беш кун ичида қишлоқ аҳолисининг кўпчилиги билан апоқ-чапоқ бўлиб кетди у. Юздан ортиқ хонадондан фақат икки-учтаси тўқроқ яшар, яна бир нечаси яланғоч эмас эди. Қолганлари эса ғирт қашшоқ. Аҳмад Ҳусайн қишлоқларнинг тўйинга ҳам, жанозасига ҳам қатнашди. Чўридай сотилган ўн уч яшар қизнинг тўйида ловия ва гуручдан пиширилган таомларга оғзи тегди. Бироқ жанозага қатнашишдан зерикди у: касал кўп, лекин доктор ва дори-дармон йўқ эди.

Ҳар бир шундай ўтган кун Аҳмад Ҳусайннинг қалбида оғир, чуқур аламли таъсир қолдирарди.

Йигит бундай пайтларда севгилиси Искандарони ёдларкан: «О, гўзалим, пок қалбли дўстим, ҳозир мен билан бирга бўлсанг, шу мазлум деҳқонларнинг қайғусига шерик бўлардинг...», дер эди.

\* \* \*

30 Мана, йигирма кун бўлди — Аҳмад Ҳусайн қишлоқда яшайди. У деҳқон комитетлари, ундаги ишчан, виждонли актив аъзолар билан кўпдан танишиб кетган, халқ озодлиги, деҳқон бахти учун хизмат этиш деган ғоясига, зўр эътиқод ва бутун ижтиҳод билан ишга шўнғиган эди.

Бу комитетларда деҳқонларнинг аҳволи, заминдорларнинг зулми, аграр масала, бутун дунёда тинчлик барпо бўлсин, деган деҳқон ҳаётининг асос қон томири бўлган масалалар кўрилар эди.

40 Деҳқонларнинг аксарияти ерсиз. Булар заминдорлардан ва йирик, тўқ деҳқонлардан бир парча ерни ижарага олади; шартнома қурғур ғоят оғир, у жабр-зулмга асосланган, унда шафқат, инсоф рад қилинган бўлади. Баъзан деҳқон ҳар йил янги ерни ижарага олади; ер



ўғитланмаган, кучсиз, мажмағил, ишдан чиққан, хароб. Хўжайинлар парвойига келтирмайди. Деҳқон кучини, терини тўкиб, минг азоб билан олган ҳосилнинг зўр қисмини унинг омборига тўкса, бас. Деҳқон гарданида яна давлат солиқлари бор, булар ҳам йилдан-йил осмонга сакрайди. Мабодо деҳқон бир парча ерга эга бўлишни орзу қилса ёки бир йигит уйланмоқчи бўлса, албатта, қарзга ботади, судхўр қарамоғига илинмай иложи йўқ. 200—300 рупия қарз бўлдими, бас, у беш-олти йил судхўрга батраклик қилади, қул бўлиб ишлайди. Шу муддатда қутулса яхши-ку, йўқса, баъзан судхўрга тўланадиган процентнинг юксаклигидан ва бирор офат туфайли ҳосил битмаганлигидан қарз ортиб боради, деҳқон ноиллож қуллик занжирига боғланади.

Шунинг учун қарз деганда, деҳқоннинг онаси, хотинигина эмас, ҳатто бешикдаги боласи ҳам безиллайди. Шунинг учун деҳқонларнинг аксари ерсиз, шунинг учун баъзилари бутун умр бўйдоқ ўтишга мажбур.

Аҳмад Ҳусайн машаққат ва ғурбатга фарқ деҳқон ҳаётини хийла ўрганди. Деҳқонларнинг кичик-кичик йиғинларида тинчлик ҳақида гапирди, имзо тўплади. Лекин ғоят эҳтиётлик билан ишлар, чунки агентлар ва тилсизлар, сўз оловчилар қишлоқларда оз эмас. Аҳмад Ҳусайн буни яхши билар, айниқса поччасига зиён етказмасликка тиришар эди. Қуллар шундай ўта берди, аммо иш топмоқ насиб бўлмади унга.

Бир кун пешиндан кейин Аҳмад Ҳусайн холасига:

— Хайр, чачижон, шу атрофдаги бир неча қишлоқларни оралаб кўрай, бирор иш балки топилар,— деди ва қўлига кичкина тугунини олди.

— Вой, бхатижа, қаерларда тентирайсан, ўрганиб қолган эдик сенга. Бир оз сабр қилсанг, поччанг келар эди, хайрлашмай кетасанми?

— Поччамни даладан топиб, хайрлашаман. Кетмасам бўлмайди, чачи, иш йўқ, куч йўқ, ўтирганим бўлмас, бас энди, балки батраклик қилурман.

— О,— деди холаси,— майли, ихтиёринг. Бир пасгина турсанг, хўрда пиширмоқчи эдим.

— Ташаккур, чачижон, барвақтроқ йўлга тушганим яхши.

Эшикдан поччаси Абдулқодир кириб келди:

— Э, қайга кетяпсан, йўл бўлсин?— деди у.

Аҳмад Ҳусайн тушунтирди.

— Э, чакки қиласиз, иним, жилла сабр қилсангиз бўлурди, эҳтимол шу ерда ҳам бирон иш топилиб қолурди.

— Майли борсин,— деди холаси,— йигит ишсиз юришни эп кўрмайди. Шундайига шаҳар кетсанг, опамга, сингилларимга салом айт.

— Сизлар ҳам бир боринглар шаҳарга. Дадам, ойим хурсанд бўлишади.

10 — Тирикчилик машаққатидан қўл тегмайди, иним, ҳаракат қиламиз-да. Оббо, шундай қилиб кетасанми-а? Раҳмат, раҳмат, иним, кўп қарашдинг, чопишдинг, хийла жонимга дармон бўлдинг. Қарз бўлса, албатта, ҳиссангизни берурман, ҳосил пишсин,— анчагина эзмаланди Абдулқодир.

Чуввос билан оила кўчага чиқиб, қариндошни жўнаиб қолишди.

Аҳмад Ҳусайн ўз одатича теваракни сайр эта-эта, гўзал манзарали жойларда ўйларга, хаёлларга берилиб, танҳо, аста юриб кетди.

20 Ҳаво иссиқ. Дарахтларнинг кўм-кўк чодирлари жимжит. Ифлос кўлмак сувлардан қўтослар бўйинларини чиқариб, маъносиз боқади. Чиғириқларнинг олдида эшаклар ҳорғин мудрайди.

Аҳмад Ҳусайн хийла узоқ йўл босди. Бошига каттакон бир боғ ўтин қўйиб, мадорсиз судралган кампирнинг юкини қўлтиқлаб, тепаликдан ўтказиб ҳам қўйди. Ниҳоят, у ўзга қишлоққа яқин, қалин оғочлар ёқасида ёнбошлади. Роҳат ва оромбахш этадиган гўзал бир маскан эди. Нозик кўнгилли бу ҳассос йигит далаларда кезишни, шундай тип-тин гўшаларда хаёлларга ботиб, дам олишни севар эди. Бирпас Искандарони унута олмас; ҳамиша унинг хаёли қаршида, ишқи қалбида жўш урарди. Баъзан шундай ёлғиз ўтирганда, Муҳаммад Жамолга хат ёзар ва кўпинча бир байт ёки рубоий билан битиради — буни гоҳ ўзи тўқир, гоҳ шоирлардан олар эди. Искандарога самимий, соғинчли саломларини етказишни дўстидан ялиниб, ёзар эди.

30 Аҳмад Ҳусайн хаёллар оғушида ғамгин ётар экан, қаршида бир парча даладаги сийраккина жўхори орасида кимдир куйманар эди. Аҳмад Ҳусайн қалам ва дафтарчани олиб, унинг сўнгги варақларига кўпроқ эрмак учун ўйларини, хотираларини қайд этишга киришди. У ўз-ўзи билан баҳслашгандай ёзар, ўчирар, фалсафа-

дан деҳқончиликка, ўтин элтувчи ҳалиги кампирдан Жиннага кўчар эди. Бирдан жўхоризор ичидан қўшиқ эшитилди. Аҳмад Ҳусайн бошини кўтарди ва илжайиб, кўзлари билан жўхоризордан куйловчини қидирди: қиз марзада ўтириб елпинар ва куйлар эди. Аҳмад Ҳусайннинг юрагига қўшиқнинг сўзлари худди баҳор шабада-сидай ёқди. Қиз уни кўриб қолса, уялиб, қўшиқни узмасин, деб Аҳмад Ҳусайн ўзини дарров ўт орасига яширди. Қиз товуши нафис ва сеҳркор мавжланиб, юракка қуйилаверди. Совет мамлакати ҳақида гўзал, романтик руҳдаги бу қўшиқ Аҳмад Ҳусайнни ҳайратда қолдирган эди. 10

Аҳмад Ҳусайн бир неча минут кўзларини юмиб, завққа берилди, кейин ҳаяжон билан ўрнидан турди. Аммо қўшиқчи қизни чўчитиб, қушдай учириб юбормаслик учун анчайин ўткинчи каби экин четида ўзининг мулоим табассуми ила тўхтади. Қиз болдирларини дарров этаги билан яширди-да, ким экан, нима қилиб юрибди, дегандай, ҳадиксираб йигитга бир қараб қўйди ва уялиб ўрнидан турди. Қизнинг ёши ўн беш-ўн олти орасида эди. У бўйчан, кўзлари йирик ва қоп-қора киприклари узун ва қуюқ, ингичка, силлиқ юзига ярашиқ рангпар қорачалик, кичик лаблари сал қалинроқ эди. 20

Аҳмад Ҳусайн жўхорининг узун ханжардай йилтираган кўм-кўк баргларини атайин ўйнаб, шўх товуш билан деди:

— Опажон, қўшиқни ким тўқиган, сизга ким ўргатди?

Қиз секингина, ранги ўчган рўмолчасининг учини ҳимариб, юзини сал терс бурди-да, уялинқираб, деди:

— Бу ерда нима қиласиз? Йўлингиздан қолмасангиз яхши бўларди... 30

— Жуда яхши қўшиқ, юрагимга ўт ёқди,— деди Аҳмад Ҳусайн ҳаяжонланиб.— Сиз биласизми, нима тўғрисида, қайси мамлакат тўғрисида куйладингиз?

Қиз ялт этиб қаради, унинг кўзларида гумон-шубҳа жилваланар эди.

— Қўшиғимнинг маъносини яхши биламан!— деди ишонч билан у ва ёнидаги бир боғ ўтинни қўлтиқлаб, дадил, илдам юриб кетди.

— Шошманг, нега беҳуда гумонсирайсиз. Мен ундай кишилардан эмасман,— қичқирди қиз орқасидан Аҳмад Ҳусайн ва бир дақиқа тўхташни ундан ўтинди. Қиз таажжубланган ва ҳадиксираган ҳолда сўради: 40

— Сиз кимсиз? Менда нима ишингиз бор?

— Мен... Мен деҳқонларга яқин кишиларданман. Қўшиғингиз кўнглимни асир қилди. Ким тўқиган уни, билш мумкинми?— оҳиста яқинроқ келди қизга ва бирдан-бир нарсани эслагандай тўхтади.— О, мен сизни танийман, шекилли. Биз қариндошмиз, сиз Саид Сарварнинг қизи Зулайхо бўласиз, бир марта Лоҳурда бизникига боргансиз, танимадингизми мени?

— Рост айтасиз, энди танидим сизни,— деди қиз бирдан илжайиб, секин ўтинни ерга қўйди.

10 Хаяжон билан самимий сўрашдилар.

Аҳмад Хусайн қўшиқнинг айрим бандларини қўллари ва кўзларининг ҳаракати билан таъсирли оҳангда шивирлаб ўқиди. Қиз кулди, сочларини тузатиб, аллақандай сирли товуш билан деди:

— Бу қўшиқни сайёр шоирдан бир вақтлар эшитган эдим. У кекса эди, лекин кўзлари шундай нурли, сўзлари шундай ўтли эди. Қишлоғимизда тўсатдан бир кўришиш берди-ю, дилларимизни асир этиб, кетди қолди... Билмадим, ҳозир у каттакон мамлакатнинг қайси йўлларида тентирайди... Кекса шоир ҳеч вақт кўз олдимдан кетмайди. Унга дадамнинг ҳам ихлоси баланд эди, бошига оғир кунлар тушганда, унинг қўшиғи билан ўзига тасалли берар эди. Балки бечора дадам шу маҳалда Лоҳурда қамоқхонада азоб чекиб, юрак дардини қўшиқ билан ювмоқдадир...— йирик учқунли кўзлари жиқ ёшга тўлди.

Аҳмад Хусайн қизни чуқур диққат билан тинглади, юраги унинг ғами билан тўлди ва қиз отасининг қамалиш сабабини дарддошлик билан сўради.

30 — Зулмга қарши сўзлагани учун, деҳқонларга ер талаб қилгани учун уни кишанга солишди...— жавоб берди қиз ва рўмолчасининг учи билан кўзларини артди.

Аҳмад Хусайн қизга тасалли бериб, деди:

— Ҳақиқат учун курашибди, ҳақиқий инсон экан дандангиз, бироқ сиз йиғламанг, кураш йўли шундай оғир, шундай азоб-уқубатли бўлади. Яна сиз шуни унутмангки, курашчилар ёлғиз эмас, уларнинг орқасида халқ турибди. Маълумки, қамашлар, отишлар билан халқни енгиш мумкин эмас. Замонамизда кўп мамлакатларда халқлар зулмга қарши қўзғолиб, кишанларни абадий синдираётгани маълум эмасми?

40 — Йўқ, йиғидан ўзим ҳам тўйганман, ҳозир бирдан дадам ёдимга тушди...— қиз ғурур билан бошини кў-

тарди. Унинг кўзларида жасур руҳнинг ишончи барқ урар эди. Шу тобда у ислом тарбияси таъсирида руҳи, иродаси эзилган қишлоқи қизларга ўхшамас эди.

— Саводингиз борми? Уқиганмисиз?— сўради Аҳмад Хусайн мулойимлик билан.

— Фирт омиман. Бизга ўқиш қайда?— жавоб берди ўқсинган, ғамгин товуш билан қиз ва хаёлга эргашгандай узоқларга тикилиб.— Дадам ҳам омиё эди, лекин кўп нарсани биларди, деҳқонларга йўлбошчилик қиларди у.

— Сиз ҳам дадангиз йўлидан боринг, хотинларга, қизларга йўлбошчилик қилинг. Пишиқ, ақлли қизсиз, эплейсиз,— деди ва тинчлик ҳақида, хотин-қизлар орасида имзо тўплаш ва турли ташвиқот масалалари ҳақида узоқ гапирди.

Қиз кулди:

— Менга жуда мушкул иш, уяламан, нима дейман хотинларга.

— Урганиб кетасиз, секин-секин тинчликнинг аҳамияти, хотин-қизларнинг озодлиги, мактабларнинг лозимлиги каби масалалар ҳақида сўз бошласангиз, ўрганиб кетасиз.

Жаранглаб кулди қиз:

— Бўпти, дадамнинг йўлидан бораман.

— Офарин!— деди Аҳмад Хусайн ва батафсил сўзлашмоқ учун уни ўтирмаққа таклиф этди. Қиз индамасдан қўлларини ўтинга узатди. Аҳмад Хусайн қисташга уялди, ноилож ўтинни ердан кўтарди, уйга элта қолай, дегандай ишора қилди. Қиз бошини қатъий тебратиб, унинг қўлидан ўтинни қўлтиққа олди-да, зўр қизиқишни билдирувчи товуш билан сўради:

— Рост айтинг, бу ерларда нима қилиб юрибсиз?

— Мен собиқ муаллим, ҳозир ишсизман, иш излаб юрибман,— дея жавоб берди Аҳмад Хусайн ва қизнинг жуда ачинганини фаҳмлади-да, кулишга тиришиб, бу кунлар ҳам ўтиб кетар, дегандек қўлини силкитди.

— Қани, юринг бизникига, ойим ташрифингиздан жуда хурсанд бўлади,— деди қиз.

— Ташаккур, яна бир йўлим тушганда кирарман. Мабодо дадангизни излаб Лоҳурга борсангиз, албатта, бизникига келинг, ойим, сингилларим суюнади,— деди самимият ва мулойимлик билан Аҳмад Хусайн ҳам онасига салом айтишни ўтинди.

— Раҳмат, худо ҳофиз!— деди қиз одоб билан ва аста юриб кетди.

Аҳмад Ҳусайн турли ҳисларга, ўйларга берилган ҳолда суюкли Искандаросини ўйлай-ўйлай, ўз йўлига кетди.

\* \* \*

10 Аҳмад Ҳусайн қишлоқма-қишлоқ юрди. Турли тасодифий ишлар: чопиқми, суғоришми, қандай иш бўлмасин, ҳаммасини ғанимат кўриб, ишлади. Баъзи тўқ деҳқонлар хўжалигида ўн-ўн беш кунлаб батраклик қилди. Деҳқонлар орасида деҳқон комитетлари билан бирликда ишлади.

Баъзан танҳо кезганда, бирор салқинда дам олганда ёки кечалари ухлай олмаган чоғларида ўз хаёлларига берилар, Искандарони эслар, соғинар эди. Баъзан бирдан, турмушга чиқиб кетмадимикан, деб гумон қилар ва хавфланар эди.

— Йўқ,— дейди ҳам ўйлаб,— вафо ва садоқатли, олижаноб қиз. Муҳаббати, дўстлиги пок ва мангудир,— тасалли беради ўзига.

20 Аҳмад Ҳусайн аста юриб борар эди. Теваракда одамлар ва қушларнинг садолари янграйди. Иссиқнинг шаҳди қайта бошлаган. Елкалари сополдай йилтираган, ориқ, чайир деҳқонлар ва яғир эшаклар чанқоқ экинларни қондириш учун ер остидан чиғириқлар билан сув тортадилар. Аҳмад Ҳусайн заминдорнинг кошонасини ёқалаб ўтаркан, хиёбон салқинида сулайиб ётган бир тўда деҳқонларга дуч келди. Улардан икки-учини — ўзи яшаган қишлоқ фуқаросини танир эди. У-бу тўғрида гаплашиб, Аҳмад Ҳусайн ҳам, бекорчиликдан, улар қаторига

30 чордона қурди. Деҳқонлар хўжайинга арз-илтимос билан келиб, уни кутишар экан. Қўп ўтмасдан, машина товуши эшитилди. Деҳқонлар ўринларидан ҳовлиқиб турдиларда, қўлларини қовуштириб, ўртаси гулзор саҳн томон аста юрдилар. Аҳмад Ҳусайн диққат ва қизиқиш билан қараб турди. Мана, каттакон, ялтираган янги машина мрамар зина олдида тўхташи билан ичидан олдин Фозилҳақ Азизулхон, кейин Исмоилхон чиқди. Узун, тор қора камзул кийган, салласи ва болоқлари тор шими қордай чақнаган, зуваласи пишиқ, кичкина, нозиккина заминдорнинг кайфи ўчгандай, нимадир пичирлаб,

40 йигитга қаради, европача кийинган, бош яланг, тим қо-

ра қуюқ сочлари силлиқ таралган, кўзлари ўйноқ, қир-ра бурун Исмоилхон бир қучоқ газета, журналларни шофер қўлидан олди-да, қабул қилинг, чора йўқ, дегандай кўзларини айёрча қисиб қўйди.

Юзи буришиқ, кўса, лайлак оёқ бир деҳқон ҳаммадан олдинга ўтди-да, бошини сал эгиб, салом берди. Ўзгалар худди сажда қилгандай букчайиб, қадини секин кўтаришди. Фозилҳақ Азизулхон силлиқ, оппоқ соқолчасини асабий равишда бир зум тутамлаб, олдиндаги деҳқонга ўқрайди-да, ўзгаларни бир-бир кўздан кечирди. 10

— Ҳазратларига арзимиз бор, шояд тингласалар...— дейишди деҳқонлар бирин-кетин.

— Аҳволимиз жуда оғир,— деди олдиндаги деҳқон дадил ва кескин,— ҳар хил жарималар, солиқлардан бошимиз чиқмайди. Деҳқонмиз-ку, нонга, донга зормиз. Шунинг учун бу йил бизга бир нима енгиллик берсангиз, ҳосилни учдан бирини бизга қолдирсангиз...

Бошқа деҳқонлар букилиб ёлворишди:

— Шундай бўлсин, бола-чақаларимизга раҳм қилинг, 20 тақсир!

— Қулларига олло ҳақи меҳру шафқат қилсинлар!

— Яхшиликларини унутмаймиз.

Фозилҳақ Азизулхон бу қандай номаъқулчилик, дегандай тор елкасини қисиб, лабларини бурди. Деҳқонлар шикоятланавергач, у қўлини кескин силкиб, жим бўлишга ундади ва сабрсизлик билан деди:

— Ҳеч иложи йўқ! Эски шартни ҳеч бузолмайман. Менинг ҳам хўжайиним бор, сўз ўтмас, ўжар инглиз у. Боринглар, бундан кейин арз-додга барҳам беринглар. 30 Бу нима ғавго, уят эмасми?

— Инсоф қилинг, ҳолимиз жуда хароб,— деди олдиндаги деҳқон.

— Бир йилгина юкимизни енгил қилинг, ўзимизни эплаб олсак, кейин ҳиссасини чиқарармиз. Ахир биз ҳаммамиз эски хизматкорларингиздан бўламиз,— деди қалтираб, мункиллаб кекса деҳқон.

— Бас, мусулмонлар!— деди Фозилҳақ Азизулхон.— Мушкулларингизни худо осон қилсин. Агар банда сидқидил билан худодан сўраса, томчи ўрнига дарё бағишлайди. 40

— Одил бўлинг, тақсир! Муҳтожликдан бўйин эгиб келдик,— деди яна кимдир орқадан.

— Нонкўрлар, мен сизларни ердан ҳайдаганим йўқ-ку,— дея қичқирди қизариб Фозилҳақ Азизулхон ва кескин бурилди, фақат зинага чиққанда, қайрилиб қаради-да, бошини қашиб деди:

— Жалил, сен эртага кел!

Бир четда айбдорларча елкасини қисиб, чурқ этмай турган кичкина патак соқолли, лаби қийшиқ деҳқоннинг юзини бемаъни табассум қоплади. Заминдор орқасидан у қайта-қайта букилди. Деҳқонларнинг кўпи хўмрайиб, 10 индамасдан аста тарқалишди, қолганлари эса бойваччани қуршаб, унга ялина бошлашди. Исмоилхон тезроқ қутулиш учун: «Хўп, дадага айтаман, дадага айтаман...», деган бир жумлани такрор қиларкан, ниҳоят, деҳқонларга тасалли бериб, Аҳмад Ҳусайннинг олдига аста юриб келди-да, кулиб, инглиз тилида деди:

— Сиз кимсиз? Деҳқонларни сиз қўзғотдингизми?

Аҳмад Ҳусайн жиддий турда деди:

— Янглишадилар. Остонангизга деҳқонларни золим муҳтожлик келтирган бўлса керак. Мен қишлоқда фақат 20 меҳмон.

— Тўғри, деҳқонларга жуда қийин,— деди Исмоил.

— Уларга катта, ҳақиқий ёрдам керак, давлат миқёсида тадбирлар кўрилиши керак. Мумкинми бирон газетангизни кўриб берсам?

— Марҳамат,— Исмоил бир қучоқ газета ва журналларни узатди. Аҳмад Ҳусайн танламасдан газеталарнинг бирини олиб, йирик сарлавҳаларга кўз югуртираркан, Исмоил уни скамейкага таклиф этди. Аҳмад Ҳусайн тортинди-ю, лекин таклифнинг самимий эканини сезиб, 30 рози бўлди. Икковлари индамасдан ўқишга берилишди. Гоҳ-гоҳ улар бирон жиҳатдан қизиқ хабар ё мақолани бир-бирига кўрсатиб, яна ҳам жим бўлишар эди. Ниҳоят, Исмоил зериккандай керишди, ҳомуза тортди-да, олтин портсигарини Аҳмад Ҳусайнга тутди. Аҳмад Ҳусайн расми журнални тиззасига қўйиб, сигарет чекди ва гулзорга ўйчан тикилиб, деди:

— Матбуотда халқ ҳаёти ва қишлоқ аҳволига доир ҳаққоний бир сўз ҳам йўқ. Қаламлар фақат ёлғон сўзга моҳир!

40 — Ҳақиқат ўзи нима? У ўзи борми?— бирдан мурожат этди Исмоил ингичка қошларини маънодор чимириб.— Баъзилар уни қуръонда, баъзилар эса турли фал-



сафий ва ижтимоий оқимларда кўрадилар. Масалага сиз қандай қарайсиз?

— Ҳақиқат бўлиши керак. Мен фақат уни қидирувчилардан бири,— жавоб берди хаёлчан бир турда Аҳмад Хусайн.

— Аҳа, демак, ҳали топганингиз йўқ,— деди Исмоил тантанали бир оҳангда.— Юз йил қидирганингизда ҳам топилармикан у! Мен, тўғриси, шубҳачиман. Ҳар нарсада, ҳар ҳодисада бир иллат кўраман.

— Хўп, шундай бўлса, сиз ҳалиги деҳқонларнинг илтимосида қандай иллат кўрасиз?— кулиб сўради Аҳмад Хусайн. 10

— Бу ҳодисанинг иллоти шундаки, деҳқонларнинг бу ҳаракатида яширин фитна унсури бор. Бу оқибатда жамиятимиздаги мувозанатни, оҳангни бузади.

— Афв этасиз, мен жамиятимизда ҳеч қандай оҳанг кўрмайман. Ахир сизнинг манови муҳташам саройингиз билан деҳқоннинг ва маздурнинг қора, оч кулбаси орасида қандай оҳанг бўлиши мумкин?!— деди сабрсизла- 20

— Албатта, оҳанг нисбийдир,— деди Исмоил бир зум ўйланиб.— Албатта, ҳаётимизда адолатсизлик йўқ эмас. Деҳқонларнинг аҳволини яхшиламоқ керак. Бироқ бу ишни давлат ва унинг қонунлари бажариши лозим,— деб қўшиб қўйди.

— Хўш, бизнинг давлатда, унинг қонунларида ҳеч қандай иллат кўрмайсизми?— деди кинояли кулиб Аҳмад Хусайн.

Исмоил бу савол қаршисида бирпас довдираб, кейин шоҳи дастрўмолча билан пешонасини артиб, иккиланган ҳолда жавоб берди: 30

— Албатта, саволдан савол туғилади. Менимча, дунёда догсиз нарса йўқ. Деҳқонларнинг аҳволига келсак, унинг сабаблари чуқур ва ҳар тарафламадир. Мен Деҳлида уч йил иқтисодий илмлар билан бош қотирдим ва жуда кўп хилма-хил материалларга суяниб, деҳқонларимиз ҳаётини махсус текширдим. Натижа шуни кўрсатдики, деҳқонларнинг оғир ҳаёти учун фақат давлатни, унинг қонунларини, фақат заминдорларни айблаб бўлмас экан. Табиат қонунлари ҳал қилувчи аҳамиятга эга экан. Фожеанинг кўп сабабларини деҳқон ҳаётининг ўзида ҳам кўриш мумкин: деҳқонлар ғоят тез урчидилар. Бу — зўр бало. Чунки супрадан барака йўқолади, 40

кийим-кечакда танглик авж олади. Буни ҳаётнинг темир қонуни, дейдилар. Бундан ташқари, деҳқонлар жаҳолат ботқоғида, улар орасида ҳар хил касалликлар беҳад тарқалган. Мана шуларнинг бари қашшоқликни кучайтиради, деҳқонларни мусибатларга фарқ этади. Нима қилайликки, сиз ва бизгина эмас, ҳатто Афлотун ва Суқрот тирилиб келганда ҳам бу муаммоларни ҳал қилишдан мутлақо ожиз қолар эди.

- Демак, халқнинг яраларига даво йўқ!— қичқириб
- 10 юборди беихтиёр равишда Аҳмад Ҳусайн.— Демак, деҳқонлар изтироб чекишга абадиян маҳкум. Демак, фалокатларимизга сабабчи инглиз бўрилари ва ўз шақалларимиз эмас, деҳқонларнинг ўзлари! Бундай заҳар тўла назарияни сиздек бир ватандошимдан эшитишни ўзимга, халқимга чексиз ҳақорат деб биламан. Сизнинг иқтисодий илмларингизга ва текширишларингизга мутлақ ишонмасликка рухсат этинг... Башариятнинг, шу жумладан халқимнинг бахтли истиқболига меннинг имоним комил.
- 20 — Ҳаяжонланманг, ошнам, мен эҳтимол янглишарман,— деди қизариб Исмоил,— лекин ижтимоий масалаларда хаёлпарастликдан қочиш керак. Инқилобчилар халққа жаннат турмушини ваъда қиладилар. Кошкийди бу хаёл амалга ошса, мен ҳам қучоқ очиб, у ҳаётга кирар эдим.
- Уҳў, халқнинг елкасида келажакка ҳам кирмоқчимисиз? Иштаҳангиз баланд-ку!— деди Аҳмад Ҳусайн заҳарханда билан.
- 30 — Биламан, бизнинг суякларимизни қиср-қиср босиб, янчиб, революция тўйини бошлайсизлар. Тўғрими? Очiq айтаверинг, мен полис мухбири эмасман, виждоним ҳаққи.
- Халқ ғазабидан кўрқасизми?— қизиқиб сўради Аҳмад Ҳусайн.
- Оломон — ўт,— деди Исмоил хўрсиниб,— лекин ҳар нима тақдирдан... Хўп, туринг, меҳмон, бир қултумдан қаҳва ичайлик.
- 40 Аҳмад Ҳусайн дастлаб иккиланиб, кейин таклифга рози бўлди. Улар улкан, япасқи арча соясидаги столчага энгил ўриндиқларни суриб, бир-бирларига рўбарў ўтирдилар, сигарет чекдилар. Исмоилга Аҳмад Ҳусайн худди сирли ҳаёт кечирувчи кишилар каби таассурот кўрсатган эди. Буни у Исмоилнинг кўзларида ҳам, муома-

лаларида ҳам сизди ва бунинг учун бир қадар ўнғайсиз-ланиб, оддий гапларга кўчишга интилса-да, Исмоил гўё уни синамоқчидай суҳбатни жиддий мавзулар доирасига тортмоққа тиришар эди. У дин ва янги адабиёт масалалари, Ҳиндистон ва Покистон муносабатлари, Хитой, Бирма, араб мамлакатлари, Индонезия воқеалари ҳақида кўп гапирди. Теваракдаги аллақандай сиёсий бўронларга кинояли йўсинда ишора қилиб, қандайдир ўкинчли товуш билан деди:

— Кечагина Покистон биносини қурдик. Бу бинонинг ҳали эшик ва деразалари ҳам йўқ, лекин биз...

— Томидан ҳам чакка ўтади, пойдевори ҳам заифгина, рўзғори ҳам юпун ва бетартиб...— қистириб қўйди Аҳмад Ҳусайн бошини силкиб.

Исмоил унинг сўзларидан ранжигандай тиржайиб, бирпас ерга қаради-да, кейин гавдасини ўриндиқ суянчиғига ташлаб, сўзида давом этди:

— Лекин биз, афсуски, Покистон биносини якдиллик билан мустаҳкамлаш ўрнига, кучларимизни ички низоларга сарф қилмоқдамиз.

— Низолар яна кучаяди. Бу ҳали ҳеч нима эмас. Ахир Покистон давлати, ислом дини халққа нима берди? Давлат халқнинг талаб ва орзусига тамом қар ва кўр эмасми? Деҳқоннинг юраги Жиннанинг байроғида эмас, бир парча ерда. Бизникилар бу оддий ҳақиқатни тушунишни ҳеч истамайдилар.

— Деҳқоннинг орзуси ерми, деҳқон турмушидаги фожеали қашшоқликнинг асл сабаблари ерсизликдами — буни аввал аниқламоқ керак, — деди силлиқ пешонасини силаб Исмоил. — Сизга маълумки, касал кўпинча докторни янглиштиради... Агар, сиз айтгандек, ер масаласи деҳқонлар ярасига малҳам бўлса, у вақтда давлат арбоблари буни ўйлаб кўришлари керак. Яна шунини унутмангки, ер — диний, ахлоқий, фалсафий масала. Хусусий мулк жамиятнинг абадий негизларидан эмасми ахир? Демак, заминдорнинг ерига деҳқонни кўчиришдан бурун масаланинг бу жиҳатларини ўйламоқ зарур.

Аҳмад Ҳусайннинг юрагида ғазаб оловланди, бироқ яна ўзини тутишга тиришди ва ишонч, ғурур билан деди:

— Тарихнинг қонуни ҳар нарсадан кучли. Халқ ўз мантиқи ва темир иродаси билан муқаддас ҳуқуқларни ҳал қилишга бел боғласа, қўлингиздан нима келади?

Бугун янги демократия мамлакатларида ер масаласини халқлар жуда тўғри, жуда қатъий ҳал қилаётганидан хабардор бўлсангиз керак...

Исмоил, кўрармиз, дегандай лабини тишлаб, қошларини чимириб қўйди-да, айёрча кулиб, деди:

— Европа бошқа — биз бошқа. Ҳар ернинг ўз шаронти бор,— деди.

— Менимча, халқнинг ҳақиқати ҳар ерда бир!— деди Аҳмад Ҳусайн.

- 10 Исмоил эътироз учун оғиз очаркан, ҳожи дўппили, оқ фартукли, букринамо кичкинагина хизматкор икки стакан қаҳва ва чиройли хитой талинкада бир неча сомса келтириб қўйди-да, хўжайиндан бирон буйруқ кутгандай, унга бирпас тикилди, кейин соядай жимгина узоқлашди.

Исмоил дам сигарет чекиб, дам қаҳвадан кичик қултум ютиб, шаҳар олди-қочдилари ва латифа йўсин воқеалар тўғрисида сўзлай бошлади. Аҳмад Ҳусайн уни тинглагандай бўлиб кўринса ҳам, лекин унинг боши

- 20 жиддий ўйлар билан банд эди. Стаканни бўшатиб, бирдан ўрнидан турди ва кетишга ижозат сўради у. Исмоил уни оир неча одим кузатиб, кейин қўлини узатди:

— Худо ҳофиз! Умид қиламан, яна кўришармиз. Камина очиқ суҳбатга ҳамиша тайёр...

Аҳмад Ҳусайн, маъқул, дегандай бошини қимирлатди-да, илдам юриб кетди. Ёш заминдор билан баҳслашиб, халқ ғояларини, манфаатларини ҳимоя қилгани учун ўзи хурсанд эди.

\* \* \*

- 30 Аҳмад Ҳусайнга поччасининг қишлоғидан бир таниш учраб, бундан бир ҳафтача илгари, солиқни тўлай олмагани учун Абдулқодирни полислар қаергадир ҳайдаб кетганини айтди. Йигитнинг юрак-бағри яна хун бўлди. Холасини, жиянларининг ҳоли не кечди экан?— бу ташвишдан тинчмай, дарҳол йўлга тушди.

Бойқиш хола йиғи-сиғи билан айтиб берди. Болалар ҳам, гўё отадан абадий айрилгандек, бошларини етимона буккан эдилар. Аҳмад Ҳусайн холани ва болаларни юпатишга тиришди.

- 40 — Жоним, қишлоқдан тўйдим, бу ердан гўр яхши,— деди астойдил куйиниб холаси.— Бу ерда энди яшаб

бўлмайди. Шаҳарга кўчсак, кетсак, дейман. Нима мас-  
лаҳат берасан?

Аҳмад Ҳусайн ҳайратдан кўзларини олайтириб, деди:  
— Эсингиз жойидами?

— Бутун оила кўчама-кўча, бозорма-бозор тентираб,  
«бахшиш» сўрасак, бир нав тирикчилик қилурмиз...

— Шаҳарни билмайсиз, чачижон, сира билмайсиз...—  
хўрсиниб деди Аҳмад Ҳусайн, кейин бир бурчакка ўзини  
ҳорғин ташлади-да, ўйга берилди. Агар Абдулқодирни  
бўшатиб юбормасалар, кимга мурожаат қилиш, бахтсиз 10  
оилага қандай кўмаклашиш ва ҳоказо ҳақида ўзича  
турли мулоҳазалар юритди: ниҳоят, ҳеч ёқдан умид  
учқуни кўрмай, ўзини ожиз ва забун ҳис этди, йиғлагис-  
си келди...

Бирдан холасининг эсига бир нарса тушгандай кўз  
ёшларини тез-тез артиб:

— Хат келган эди. «Албатта, Аҳмадга беринг», деб  
биров ташлаб кетди,— катта қизини чақириб,— тез топ  
кечаги хатни,— деди.

Аҳмад Ҳусайн, шоирдандир эҳтимол, деб ўйлади. Ун- 20  
дан бир неча дафъа қисқа, аммо маъноли хатлар олган.  
Шоирнинг хатига муштоқ ва қувониб ўқир эди.

Токчадаги кичик қутичани титкилаб, қиз бир конверт  
топди ва кулиб, Аҳмад Ҳусайнга авайлаб узатди.

Аҳмад Ҳусайн хатни оларкан, конверт устидаги ёзув-  
га кўзлари тушган он Искандародан эканини англади ва  
қувониб кетди. Севади, севади, деган фикр бир зум чақ-  
моқ каби хаёлдан кечаркан, шошиб конвертни йиртди.

«Дўстим ва азизим», деб бошланган қисқа, лекин ғоят  
мазмунли ва самимий ёзилган хатни Аҳмад Ҳусайн ҳая- 30  
жон ила қайта-қайта ўқиди. Услуби ширин, тотли, сами-  
миятга тўла бу хатда қишлоқ ҳаёти, деҳқонлар аҳволи,  
тирикчилиги, тинчлик масаласи ҳақида ёзилган, аммо  
муҳаббатдан бир оғиз сўз йўқ. Кейин қишлоқ манзаралар  
лари устида ширин ҳислар оқ булутдай нафис ифодалар  
билан айтилган ва «соғ бўлинг, курашларингизда му-  
ваффақият тилайман, деб Искандаро», деган. Аҳмад Ҳу-  
сайн бармоғини тишлаб, узоқ хаёл оғушида қолди.

Ҳайрон бўлиб қотиб ўтирган холаси:

— Нима ёзилган? Тинчликми ўзи? Уқи, жоним, эши- 40  
тайлик, Лоҳурда бирон воқеа рўй берибдими?— деди  
бирдан қалтираб.

— Йўқ, чачижон, қўрқманг, тинчлик. Бир киши ёзибди хатни Лоҳурдан,— деди ҳушини йиғиб Аҳмад Ҳусайн.— Қамбағаллик, ташвиш, машаққатдан ёзилган, турмушдан ҳасрат...— деди ва хатни авайлаб, киссасига солди.

Аҳмад Ҳусайн хаёлга ғарқ ҳолда узоқ ўтирди. Севгидан ёзмабди-я, ҳатто бир оғиз йўқ, дея ўксинди. Лекин «дўстим, азизим» деган икки сўз йигит қалбини хийла қувончга тўлата олган, тасалли бера олган эди.

10 Уч-тўрт кун Аҳмад Ҳусайн бечора оилага тасалли бериб, уларнинг бир парча экинида чопиқ ва суғориш ишлари билан машғул бўлиб, кўмаклашиб юрар экан, Абдулқодир бир кун ярим тунда тўсатдан кириб келди. Унинг энди қутулишидан умидини узаётган хотини шодлигидан ҳўнграб юборди. Аҳмад Ҳусайннинг ҳам гўё елкасидан тоғ ағдарилгандай бўлди. Абдулқодир мадорсиз ҳолда деворга суяниб ўтирди, оёқларини узатиб, қаттиқ уҳ тортди.

— Хўш, осонлик билан қутулдингизми итлар пан-  
20 жасидан?

— Кесилиб кетгандан бадтар бўлдим. Нимани суриштирасан, иним?— деди қўлини умидсизча силкиб, инграган товуш билан Абдулқодир.

— Худога шукур қилинг, ҳайдаб юбормабдилар, болаларнинг бахти бу ҳам,— деди хотини.

— Низомиддин судхўрнинг пули билан қутулдим. У энди бир умр бизни соғиб ичади...

30 Хотинининг нафаси ичига тушиб кетди, бошини тиззасига қўйиб, жим қотди. Қарз деган сўз у учун гўё томоққа қадалган пичоқдай эди, аёл Низомиддин судхўрдан худди азроилдай қўрқарди.

Аҳмад Ҳусайн умидбахш сўзлар билан холасини юпатди, аёл ётгандан кейин Абдулқодир билан қоронгида жимгина суҳбатлашди у. Улар заминдорларнинг зулми, судхўрларнинг чиркинлиги, амалдорларнинг порахўрлиги тўғрисида гаплашдилар. Абдулқодир гоҳ тутатиб, гоҳ ғазаб билан: «Деҳқон ўзи қўлга тош олиб, золимларнинг тишларини қоқмаса, тобора жаҳаннамга шўнғийверади», дер ва инглиз йиртқишларини, уларнинг  
40 маҳаллий шерикларини қарғар, лаънатлар, гоҳ эса йиғиламсираган товуш билан худога ёлворар ва «Мушкулларимизни ўзинг осон эт!» деб бошини деворга аста урар эди...

Аҳмад Ҳусайн эрталаб қариндошлар билан хайрлашди. Қишлоқдан чиқиб, фақат шаҳар томон катта йўлга бурилмади, оралаб, паст-баландлик ошиб, қишлоқма-қишлоқ юриб кетди...

## XII

Салқинда, апельсинлар тагида қария Фозилҳақ Азизулхон ва Тожиддин Қосим у ёққа-бу ёққа оҳиста юриб, сўзлашар эдилар. Муҳаммад Жамолнинг шеърлари тўла папка қўлида Тожиддин Қосим хокисор, фақир тарзда ўзини тутиб, қариядан жиндай орқада қадам ташлаб: 10

— Камина Муҳаммад Жамолнинг шеърларини кўп уриниб, яна хийла топиб келтирди. Лекин ҳали ҳам қўлга кирита олмаганларим бор.

— Раҳмат,— деди Фозилҳақ Азизулхон папкага қия боқиб, илжайиб,— астойдил уринибсиз шекилли, хийла йиққанга ўхшайсиз.

— Ташаккур, зот олийлари изн берсалар, ихлос билан йиғиб, балки яна бутун шеърларини келтирурман,— деди Тожиддин Қосим қўлиқ қилиб.

— Бас, етар!

20

— Тентак Муҳаммад Жамолнинг «Гудок», «Биринчи май» шеърлари борки, қидириб топа олмадим, ғоят ўткир... Ҳам... Айрим тузук мисралари унда-мунда учраб қолади...

Фозилҳақ Азизулхон кескин тўхтади, қовоғини солиб:

— А, нима?— деди, яна салмоқли одим ташлай бошлади.

Тожиддин Қосим қип-қизил бўртди; ичида, хўп қўлга тушдим, деб ўз қусурини фаҳмлади, ўкинди ва дарҳол тузатмоққа уринди: 30

— Шеърият фақат форсий тилида ўзининг энг буюк инкишоф нуқтасига етмишдир. Бизнинг ҳам баъзи буюк шоирларимиз ўзимизнинг урду тилимизда юксак баҳоли, диний руҳда суғорилган гўзал шеърлар яратмишлар. Аммо Муҳаммад Жамол тирмизак на қофияга, на назм қоидаларига риоя этади! Назмлари паст, кўпол, нозиклик, нафислик йўқ,— деди ва сўзида давом этди.— Бу бадбахт рус шоирларига эргашиб ёзади, наузанбилло, оммани ташвиқот қилади. Покистон мусулмонлари учун динамитдек таъсир этиши мумкин шеърлари, худо кўрсатмасин, ғоят хавф-хатарлидир!

— Бемаза шеърлар! Сиз мақтайсиз,— дея хўмрайди заминдор Тожиддин Қосимга.— Поклик йўқ, динга тош отади, мана буни фаросат қилмоқ зарур,— тўхтаб қўли билан қатъий уқдирди.

— Шеърларини — у фалокатнинг — барини топинг, қаерда бўлмасин топиб келтиринг!

— Албатта, барини топиб, ҳузурингизга келтирурман...— деди хокисорлик билан Тожиддин Қосим.

Оҳиста юришда давом этиб, боғни ораладилар, йўл  
10 устида банан едилар. Бананлар авжи тобида. Қария сўзга тушиб, бир-бир ярим тотинди. Тожиддин Қосим хушбўй бананларнинг олтин пўстларини илдам шилиб, бирмунча еди. Фозилҳақ Азизулхон сўз орасида бугун беш-ўн уламо-фузалоларни зиёфатга чақирганини айтиб, «Иложи бўлса, сизнинг ҳам ташриф этмагингизни умид қиламан», деди.

— Қуллик, жаноблари. Қачон, қайси соатда?— юзида суюнч тошиб сўради ва қайта-қайта қуллик қилди.

Фозилҳақ Азизулхон соатига қаради:

20 — Чорак кам тўрт. Ҳадемай келишади.

Бир оз шабада эсди. Ранг-баранг гулларнинг ёқимли ҳидлари анқир эди. Секин юришди. Сўз айланиб, Аҳмад Ҳусайн устида тўхтади. Тожиддин Қосим прогрессив муаллимлар, студентлар ҳар кун хат, телефон, телеграммалар ёғдириб, Аҳмад Ҳусайннинг мактабга қайтарилувини талаб этганларини, баъзан дўқ ва таҳдид қилганларини, ҳатто кўчаларда уни тўхтатиб, ҳайф сенга, деганларининг кўплигини жиғибийрон бўлиб гапирди ва  
30 қолди, эҳтимол ташвиқот юритиш билан машғул бўлса керак», деди; пешонаси тугунланиб, яна сўзида давом этди:

— Нима қилиш керак? Қандай чора бор? Уни хўп таъкидлаб, сиқиб, кейин, жаноблари иноят этиб, ижозат берсалар, мактабга олиш мумкинми? Бошқа илож топа олмайман.

Фозилҳақ Азизулхон индамади, у йирик ҳақиқ тасбеҳни у ёқ-бу ёққа айлангириб, гоҳо ўгириб, эрмак қилди.

40 — Қўятуринг, бир гап бўлар,— деди Фозилҳақ Азизулхон.— Бир обрўли шахс менга ва улуғ зотларга Аҳмад Ҳусайн ҳақида мурожаат қилиб, кўп ялинди. Бутун бошли обрўли киши, кеча тинмай, кундуз тинмай, унинг ке-





# НУР ҚИДИРИБ

«Нур қидириб» повестининг 1959 йил нашри.

тида овора. У баччагар дам мажлисда, дам митингда тентираб юргани-юрган, бунн тентаклик дейдилар. Тўғрими? Редакцияга ҳам қабул қилмай, рад этдилар, ғоят хавfli унсур у бадбахт!

Тожиддин Қосим заминдорнинг Аҳмад Ҳусайн ҳақидаги тафсилли маълумотига ҳайратда қолди. Ичида, бу қария ер тагида илон қимирласа билади; айғоқчилар, сўз овловчилар беҳисоб, деди ва ўзини соддаликка солиб:

10 — Менинг асло хабарим йўқ, уни мулла минган эшакдай ювош, деб фаҳмлар эдим, ҳа ҳароми!— деди.

— Пати юлуқ зағча у, лочиндай баланд учмоқчи!— хириллаб кулди Фозилҳақ Азизулхон.— Ҳушёр бўлинг, ҳеч недан хабарингиз йўқ экан. Шу қадар парвосизлик,— кўзларини олайтириб юборди Тожиддин Қосим томон.

Тожиддин Қосим бир оз доводирази ва сукут этди. Фозилҳақ Азизулхон уй томон йўл бошлади.

20 Меҳмонлар тўда-тўда бўлиб кела бошладилар. Фозилҳақ Азизулхон билан улар сўрашар экан, табиий, ихлос билан букилиб, баъзилари унинг қўлларини сал ўпиб кўришардилар. Заминдор эса улуғворона гердайиб, бошини бир оз эгар, юзида ва кўзларида такаббурлик, виқор бир лаҳза ўчмас эди. Буларнинг ҳаммаси яқин таниш — заминдорнинг даргоҳида сонсиз марта тўйларда, байрамларда, зиёфатларда бўлган дўст-ёронлари, ҳамсуҳбатлари эди.

30 Иигирмага яқин оқ кўйлак, сирма камзул, оқ, қизил саллали казо-казолар хушодади гаплар билан гиламлар тўшалган кенг залга киришди, юмшоқ, ипак, бахмал ёстиқларга ястаниб, ҳаммалари роҳат қилишди.

Залнинг ўртасида мрамрдан ишланган ҳовузча, зиллол сувлар секин оқади. Табиий, иссиқ ҳавога бир оз оромбахш салқинлик берарди. Нима учундир, эҳтимол қорин очликданми, суҳбат сустроқ борарди. Унда-мунда меҳмонлар гангурлашар, лекин бир-икки шингил гапдан кейин суҳбат яна узилиб қоларди. Умумий мавзу йўқ эди. Саид Расул охун — мўйсафид, кўзлари тийрак, ранги қоп-қора, бошида қулоқ нусха тақъя — ёнидаги Мақсудхон аълам билан Мисрдаги воқеалар, мадрасадаги талабалари, дарслари ва ўқув планлари ва ҳоказо ҳақида бир шингил эрмак учун гаплашди, яна сукут қилдилар.

— Тақсир,— деди Фозилҳақ Азизулхон сигарет чекиб, сондон ёғочидан ясалган креслода талтайиб, Мухтор Ҳасанга қараб, пинакка кетгандай том маҳлиёсиз.— Не бўлди сизга? Дийдор ғанимат дейдилар. Хушчақчақ бўлиб, ёр-биродарларингиз билан ширин суҳбатлар қилингиз...

Мажлис аҳли дам Фозилҳаққа, дам Мухтор Ҳасанга қарашди. Мухтор Ҳасан эски ва муқтадир уламолардан бўлиб, табиати хушчақчақ, қизиқ эди.

— О, жаноб,— деди сийрак, оқиш соқол, кўзлари ичга кирган, икки ўрам саллали Мухтор Ҳасан бошини тебратиб,— аввал таом, сўнгра калом, деганлар. Қорним очликдан пинакка кетиб, гунг бўлиб тураман. 10

Фозилҳақ Азизулхон ва ўтирганлар қаҳ-қаҳ урдилар. — Эй, тақсир, хато қилибдурсиз, тушунинг. Бу — мажлис!— деди чил томирдай қотма, новча, катта кўзли, банги нусха, лекин кийинган-товланган бир шахс.

— Ростми?— Мухтор Ҳасан кўзларини олайтирди.

— Ҳаққоний рост,— дейишди бир неча муллалар.— Таом еб, хотиржам бўлиб келгандурмиз. 20

— Аҳа, марҳамат, мажлисни очинг ва давом эттираверинг,— деди Мухтор Ҳасан.— Бирпаслик ишим бор, яъни менга рухсат берсалар, ола бузоқни оз-моз эмиб келаман...

Мажлисида яна қаҳ-қаҳ кўтарилди. Фозилҳақ Азизулхон илжайиб, залда девор бўйлаб жим турган хизматчиларга ишорат қилди. Чаққон, миришкор хизматчилар чурқ этмай, соядай тилсиз, қушдай енгил учдилар. Бир зумда дастурхон ёзилди, гўзал хитойи идишлар, кумуш асбоблар жой-жойига ўрнаштирилди. Хушбўй мевалар, айниқса кўкатлар, турли нав сабзавотлар жуда мўл ёғилди. Оч қорин меҳмонлар лазиз таомларни сабрсизлик билан кутадилар. Мана, кабоблар, шўрвалар, жаркоплар устама-уст кела берди. 30

Тождидин Қосим ифрот одоб билан, уялиб-тортиниб, гўё тўйган қўзидай, овқатни суст ея бошлади. Аммо уламолар эса гўё уч кундан бери туз тотмагандай, лазиз овқатларга чигирткадай ёпирилиб, ура кетдилар.

— Бай-бай! Кабоб қулинг ўргилсин, оҳудан тотли!

— Аҳ, шўрва эмас, балойи азим!

— Жаноб Фозилҳақ Азизулхоннинг ошхоналарига дуо кетган, фазилат бор-да! 40

Меҳмонлар ола-шовур ошаб, кекириб, унда-мунда оғиз тўла овқат, дудуқлашардилар. Тожиддин Қосим овқатни секин ошай берди, уламолар овқатнинг заволи-ку, менга нима, жигилдоним тўлгунча ошай, дерди ичида.

10 Хизматчилар хушбўй, аччиқ, хуш таом, иссиққина, мойли паловни — гуручини ва гўштини айри ҳолда — меҳмонларга тортиб туришаркан, Эҳсонбек кириб келди. У коллежларда муаллим, уламолар олдида ҳурматли зот ва Фозилҳақ Азизулхонга қалин дўст эди. Уламолар бетоқат бўлмасинлар, деб Эҳсонбек умумий салом берди, кейин заминдор билан кўришиб, кўрсатилган жойга ўтирди.

Фозилҳақ Азизулхон: «Кечикканингизнинг гуноҳи учун таомларни қолдирмасдан ошамоғингизни истаймиз», деб ўзи хил-хил таомларни Эҳсонбек олдига суриб қўйди.

— Туркия ва барча ислом олами бу кунлари шод ва мунаввардир,— деди Эҳсонбек оқишланган мўйловини бураб ва тикандай кўзларини меҳмонларга қатор тикиб.

20 Меҳмонлар ҳайрат билан унга қарадилар.

— Стамбулга қудратли Америка флоти келмишдир,— Эҳсонбек ўнг қўлини кўтарди ва бармоқларини муштга тўплади.— Даҳшатли куч!

Меҳмонлар илжайди. Фозилҳақ Азизулхон таомдан бўлиб, лабларини чочиқ билан сийпади ва сўзга киришди:

— Кечикибсиз, Эҳсонбек,— деди кулиб у,— газеталар эълонидан кеча эшитган эдик.

— О, фаҳмсиз, деб айбланманг,— деди Эҳсонбек қизариб.— Гўё байрам каби хурсандман. Америка ва Туркия дўстлиги, феълан ва жисман ҳамкорлигини бизнинг дўстимиз бўлмиш покистонликлар байрами ва намойиши билан қайд этсалар ярашур. Чунки Покистон ва Туркия эту қонла мусулмонмиз.

Уламолар «Офарин!», «Албатта!» дея Эҳсонбекни олқишлаб, маъқулладилар. Ўтирганлардан бир нечалари сукут этдилар.

40 Эҳсонбек кўкрагига чочиқ ёйиб, бир учини ёқасига қистирди-да, эҳтиётлик билан овқат емоққа бошлади, лекин сўздан тўхтамади у. Америка-Туркия дўстлиги, Америка сиёсати, ислом чамлакатларини коммунизмга қарши уюштиришда Американинг катта аҳамияти ва ҳоказо масалаларга умумий равишда тегиб ўтди. Сўнгра

арабларга тўхтади: «Лекин араб мамлакатлари бизга ён бермаяпти, бизга қарши ҳар хил жараён, ҳар хил фикрлар, қарашлар... Аммо араб коммунистлари хийла кучли»,— деди. Ишчилар, деҳқонларни алдаб-авраб, олий саройлар, қасрлар, дунё-дунё ваъдалар билан маст этиб, омманнинг фикри-зикрини расволайди.

Ҳеч кимсага гап бермай, ўзи якка маддоҳлик қилиб, овқатлардан тўйиб еди, кўкрагидан чочиқни туширди. Энди Туркиянинг жуғрофик вазиятидан бошлади ва урдунинг мукаммалияти, жанг жўйлигини ошириб-тошириб сўзлади: «Туркиянинг армияси жаҳонда биринчидир», деб кўпирди. «Америкада пул кўп, қурол кўп, Туркияга ёрдами зўр. Америка пишиқ, айёр, стратегияни билди у», деди.

Сўнгра Эҳсонбек ҳинд гўзали — Покистон файзободдир, деб Покистонни мақташга ўтди. «Лекин Покистон том суръат билан қуролланмоғи лозим, бунинг учун эса маблағ зарурдир», деди ва пайваста қошларининг қулочини кенг ёйиб, кампир даҳанлари билан табассум қилди. Бир лаҳза сукутдан сўнг, «Покистон ана шунинг учун Америкага юз ўғирмоғи лозим», деди Эҳсонбек билармонлик билан. «Зотан, ҳар турли имконият ва қудрат, яъни оқча ундадир, иқбол ундадир; техника, хом ашёлар, фабрикалар, атом бомбалар ундадир ва ҳоказо турли-туман нарсалар унинг илкиндадир», деб Эҳсонбек қатор санаб кетди. У яна Туркияни мисолга олди. «Анқара Америкага дўст бўлиб, жиддий фаолият кўрсатмоқдадир», деди. «Дунёни ост-уст қиладиган қора хавф бор — бу коммунизмдир», деди, бир зум хўрсинди ва давом этди. «Масков — балойи олам бўлди», деди Эҳсонбек, «Овропа қани? Ожиз ва маймоқ бўлиб қолди... Энди қолди — Покистон ва Ҳинд! Покистон — муҳим нуқта. Покистон ва жумла аҳли ислом қўлга-қўл бериб, маҳкам иттифоқ бўлиб, коммунизм тўфонига қарши худо ва пайгамбаримиз шарафига курашмоғи зарурдир»,— деди Эҳсонбек.

— Сўнг нуқтадамыз, афандилар, хати мустақимдамыз,— деди Эҳсонбек хўроздай қизариб,— лекин худо турли балолардан бизни асрасин!

Меҳмонлар чуқур диққат билан тинглаб, кўп марта чайналган гапларни яна бир марта маъқуллашди. Фозилҳақ Азизулхон билан бирга бир неча маҳмадана,

ақли қисқа одамлар «барака топ», деб бақриб, офаринлар ўқиб, қизғин табрикладилар.

Фозилҳақ Азизулхон ҳам унинг тарафдорлари фикрича, Эҳсонбекнинг сўзлари асосли, пухта сиёсий сўзлар эди. У гапни Покистонга кўчиришга тиришди:

— Жаноблар, Покистон учун муҳим, жиддий ва зарур масалалар бор,— деди Фозилҳақ Азизулхон креслога ўтириб, гугурт билан сигаретни тутатди ва ўйлаб, бирпас сукут қилди.— Муҳтарам афандилар, замон ва 10 муҳит том суръат билан ўзгариб кетмоқдадир. Фикрлар, ўйлар ва шуурлар буқаламун каби табдил этмоқдадир. Пайғамбаримиз худодан келтирган абадий шариат, намоз, дуолар бу ўзгаришлар бўронида барбод қилинмоқдадир. Муҳтарам жаноблар, сиз ҳақиқий уламолар бир чора ва бир табдир қилғайсизларки, сизнинг мунаввар доноликларингиз, ажаб эмас, мушкулотларимизни барвақт ҳал қилур.

Уламолар муқтадири, мусулмонлар лигасининг нотиқи, «мударриси кабир», серсавлат, сочлари ўсиқ, юзи 20 қорадан келган, ўрта яшар киши бошини кўтариб, Фозилҳақ Азизулхонга мурожаат этди:

— Фарқ қиламиз: Англия ва Америка...— бирдан деразадан ташқарига кўзи тушди-ю, эси оққандай қолди. Ялт этиб, мажлис аҳли ҳам кенг-ковул деразаларга қаради. Бино сиртида қирқ-эллик қадам нарида оломон тўпланган, у ғазабли, ҳансираган, лекин атрофдаги хизматчиларнинг сур-сур шовқинини писанд қилмай, жим турарди. Булар йигирма беш-ўттизга яқин ориқ, кир, ярим яланғоч — хорлик ва зорлик гирифторлари эди. 30 Роҳат қилиб, креслога ястанган Фозилҳақ Азизулхон, деразага орти билан ўтирганидан, воқеадан беҳабар эди. Лекин у огоҳ бўлган замон ўрнидан ирғиб турди, бирпас ташқарига тикилди ва кескин деразага келди:

— Бу не ғавғо?— дея қичқирди ғазабдан.— Қайдан келдингиз, не даркор сизга?

— Жаноб!— деди новча, тўрва соқол, кир салла, яғир нимча, кир иштон, қордек оқ, тоза кўйлактаги бир киши, бир-икки одим олдинга босиб.— Арзимиз бор сизга, иш сўраб, ер сўраб келдик бу ерга,— деди ва кўзлари 40 заминдор кўзларига дуч келди. Бу кишининг кўзлари туйғун, сокин ва порлоқ эди. Заминдорнинг кўзлари эса ғазаб, кин тутунида эди.

Хизматчилар оломонни сурмоқчи бўлиб, ғавғо кўтардилар:

— Кетинг, аҳмоқлар!

— Гулни босманг, чўчқалар!

— Ҳой, тинч туринг,— хизматчиларга қараб ўқрайди йўлбошчи; оломонга қимир этманг, деб ишора қилди; хизматчиларга:— баччағарлар, оломонга тегманг, йўқса парчалаб, таъзирингизни бериб қўямиз!— деди.

Хизматчилар ранглари қув ўчиб, чет-четга тайсалдилар. Уламолар Фозилҳақ Азизулхонни ўраб, жим қотиб турардилар. Заминдор оқариб, кўзлари ёлқинланди. 10

— Қасофатлар! Қаранг! Ерга даҳл қилмоқчи! Шошманг...

— Жаноб, авом олдида эҳтиётлик зарур,— шивирлаб қолди имом.

Заминдор ёнидаги тигиз одамларни ёриб, ташқарига отилди.

— Қайтаринг!— деди мусулмонлар лигаси ва парламент аъзоси, қовоғи солиқ, кўзлари ола-була, қошлари чимирилган Абдулҳамид Сулаймонхон. 20

Тождиддин Қосим ва уламолардан бир нечаси Фозилҳақ Азизулхон ортидан югуришди.

Абдулҳамид Сулаймонхон имомга бир нима деди, аммо у шовқиндан эшитмади.

— Карми ўзи?— дея имомни туртди Абдулҳамид Сулаймонхон жаҳл билан.— Имом бўлма кетинг! Чиқинг, гапиринг авомга тез!

— Хўш, нимани гапирай?— ранги паға бўлиб, аъзойи бадани қалтираб сўради имом. 30

— Эҳе, балли сизга! Аммамнинг бузоғидай юрган экансиз-да!— деди Абдулҳамид Сулаймонхон хуноб бўлиб ва кимга айтсам экан, деб кўзлари билан бир дидроғини мўлжаллар эди. Ҳар тугул Саид Расул охун имомнинг бўшанглигига чидолмай, олдинга отилди.

— Жамоат!— деди овозини дўриллатиб.— Худо таоло ва пайғамбаримиз Расул Акрам аҳволингизга бисёр ранжийдилар. О, уят ва номус қайда қолди?! Мусулмончилик ва инсониятни яқсон қилдингиз. Э, аҳли ислом, гуноҳи азим дилингизда, виждонингизда, имонингиздадир. Балки фитначилар, профсоюзчилар тузоғига тушиб, бундай буюк гуноҳга қолгансиз. Оллога ва пайғамбарга 40

сиғининг, астойдил ёлворинг, токи гуноҳларингизни ўз раҳматида ювиб, қуёшдай пок қилсин!

Фозилҳақ Азизулхонни Тожиддин Қосим ва бир неча уламо зинанинг сўнгги поясида олиб турар эдилар. Заминдор руҳонийларни суриб, оломон олдига отилди ва тишларини ғижирлатиб, улар қаршисида тўхтади. Тожиддин Қосим ва ёнидагилар қўрқа-писа келиб, заминдор ортида тўхташди.

10 Оломон йўлбошчиси, қўли кўксида, Саид Расул охунга жавоб қилди:

— Тақсир, биз жаноб заминдордан ҳақимизни талаб қилгали келдик, бизни бузғунчилар ва қароқчилар, деб ўйлаш инсофсизлик ва адолатсизликдир. Биз мусулмони комилмиз, лекин ҳақимизни талаб этмоқ шариатимизга хилоф бўлмас, деб ўйлаймиз.

— Хўш, дарвозадан кирмоқ — ҳурмат, аммо наҳрдан ўтиб келмоқ — бузғунчилик ва қароқчиликдир! — қичқирди Саид Расул қўлларини кўтариб.

20 — Қоровул дарвозадан киритмади, иложсиз қолиб, наҳрдан ошдик, афв этинг! — деди ориқ, касалманд, бўйи паст бир киши.

— Уламоларимиз, имомларимиз шу ерда, деб қушдай учиб келдик. Раҳм, шафқат ва марҳамат тилаймиз, — деди яланг оёқ, бутун аъзойи баданида бир парча иштондан бошқа кийими йўқ, ожиз бир чол ва ҳўнг-ҳўнг йиғлади.

— Том тешар ўғрилар! — бақирди Фозилҳақ Азизулхон. — Барчангиз қамоққа!

30 Оломон жим бўлди, аммо уларнинг кўзларидаги бирдан оловланган ғазаб, юзларидаги ифодаларнинг даҳшати заминдорнинг тилини кесиб қўйди, уни титроқ босди, боши қуйи солиниб, ерга тикилди.

— Жаноблари, — шивирлади заминдор қулоғига Тожиддин Қосим, — бу касофатларни Аҳмад Ҳусайн ўргатган, у йўллагандир бу ерга.

— Тақсир, — деди йўлбошчи Саид Расул охунга, — икки оғиз сўз беринг, муҳтарам устоз, азизим!

Саид Расул охун йўлбошчи мурожаатига қулоқ солмай, ўзи гапириб кетди:

40 — Худога, пайғамбарга, азиз-авлиёларга, жамиятга, қонунлар ва урф-одатларга қарши чиқиш нима деган нарса? Ақл, фикр, фаросат борми? Ёки худо, пайғамбар, имон урганми сизни? Қуръони каримда тангри қайд эт-



мишдир: шариатимиз — абадий қонундир. Шариатимиз бўйича, ер-сув худонинг ва пайғамбарнинг ҳукмидадирки, ҳеч бир кимса оллонинг бу ҳукмини ўзгартиролмас. Шариатда ер-мулк ҳуқуқи, инсонларнинг жамики ҳуқуқлари каби, ўзгармас ҳуқуқдир, у шариат қоидалари, интизомларига тобедир. Ер эгаси, том маънода, бутунлай хўжа, бутун ихтиёр ёлғиз ундадир.

— Ёлғон!— қичқирди оломон ер тепиниб.

Йўлбошчи энди сўз учун рухсат сўрамади, ғазаб билан, лекин оғир, восе сўзлаб кетди:

— Муҳтарам олимлар, уламо ва имомлар, бизнинг сўзимизни тинглаб, қатъий бир натижага келурсиз, деб ўйлаймиз. Бизлар...

— Жаноб уламолар!— деди Фозилҳақ Азизулхон тоқатсизланиб.— Беҳуда гапларни қўзғамоқнинг асло ҳожати йўқ. Оломон ёлғон ва тухматдан бошлар, хусумат ва бидъат ила тамом қилур сўзини,— хизматчиларга қараб.— Ҳайданг, беномусларни!— дея буюрди бақириб.

Аммо хизматчилар оломонга бас келолмайди, бу бир ҳовуч оч, касал, ожиз одамларнинг ғазаби, иродаси зўр эди. Бироқ хизматчилар ўзлари ҳам зулм панжасида эзилган ғариб, фақир одамлар бўлгани учун хўжа кўрсин қилиб, ёлғондан оломонга пўписа қилар, ёпишар эдилар. Оломон жим, шовқин-сурон кўтармай, михдай турди жойида.

— Жаноб уламолар!— баланд овоз билан бошлади йўлбошчи.— Биз Ҳинддан муҳожир келганмиз. Бир парча еримизни, бошпана қулбамизни ташлаб қочганмиз. Бу ердан кетган ҳиндларнинг ери, қонун ва шариатнинг адолатига мувофиқ, биздай ғарибларнинг ҳақидир. Жаноб заминдорнинг ерлари теварак-атрофда чексиз, бепондир. Биз асло бахиллик, ҳасад қилмаймиз, аммо бизга бир парчадан ер берсин, қўлимиз иш, қорнимиз нон талаб қилади, жилла бўлмаса, ижарага берсин. Бу қароқчиликми? Инсоф қилинг, ҳақиқат, адолат қани?! Ер: «Бизга ер беринг! Шунда биз зорликдан, зиллатдан қутилурмиз, тинч бўлурмиз, ватанимиз тинч бўлсин, омин!

— Жумлаи олам, бутун ўлкалар, мамлакатлар тинч ва обод бўлсин, уруш оловини ёқувчилар барбод бўлсин!— гуриллади оломон.

Уламолар қизариб, бир-бири билан шивирлашиб кетди, ичкарида, дераза олдида мушоҳада қилиб турган бир

неча меҳмонлар юзида, кўзларида табассум, олқиш жил-валанди. Фозилҳақ Азизулхон қалтираб бақирди:

— Ташвиқот! Худо ва шариат урганлар!

Зина устида турган Абдулҳамид Сулаймонхон югуриб, оломон олдига борди:

— Қел бери!— қичқирди йўлбошчига.

Йўлбошчи уч-тўрт қадам юриб келди ва Абдулҳамид Сулаймонхонга яқинлашиб, қўл қовуштирди.

10 — Хўш, қайдан ўргандингиз бу ваъзхонликни?— бўғилди қичқариб.

Йўлбошчи қизариб, индамади.

— Отингиз?

— Али...

— Биламан, тилларингиз бурро, хоинлар,— деди йўлбошчига ва оломонга кўзларидан, тилидан заҳар сочиб.— Мамлакатлар, ўлкалар, жумлаи олам — не деган сўз? Уруш олови, тинчлик — не деган сўз? Қатор-қатор сўзлар — бир чақага арзимади. Олло, шариат, қуръон қани? Итоат, эътиқод, қаноат қани? Мусулмонлик қани?— тикан кўзларини бир-бир югуртди оломонга. Уларнинг ҳеч бирини оғиз очишга қўймай, дўқ билан хўп гапирди.

20 — Бери келинг,— чақирди у Фозилҳақ Азизулхонни ва четроқда бир скамейкага ўтиришиб, пўнғирлашди.— Эрта, албатта, йўлбошчини қамоққа олдирамиз, кейин бошқалари, тараф-тарафга қочиб, ўз-ўзларидан йитиб кетади,— деб уқдирди Абдулҳамид Сулаймонхон. Сигарет чекишди.

30 Абдулҳамид Сулаймонхон қовоғини солиб, димоғ, заҳар билан оломон олдига келди:

— Барчангизга жавоб, уйларингга жўнанглар, аммо хоинлар ва олчоқлардан қочинг, тангрига ёлворинг, шариатга итоат этинг!— кескин орқага қайрилди.

Бошлари қуйи солиқ, юраклари кин, ғазаб, дардга тўлган оломон дарвозага оҳиста йўл олди...

Уламолар, бойлар ва заминдор ақрин бир-бир босиб залга томон юрдилар.

### XIII

40 Искандаро кўча-кўйларда ишчиларнинг, қашшоқларнинг ҳужра ва кулбалари орасида тинмай тентирайди. Тинчлик курашчиларидан у. Қалбининг бутун меҳри, ўти

пла, бутун самимияти, пок виждони ила дунёда тинчлик аҳамиятини тушунтиради, халқни курашга чақиради, имзо тўплайди. Қисқа, содда, мазмунли сўзлари, мулоқим товуши, тиниқ, меҳрибон кўзларининг самимияти юраклари жароҳатли бева-бечораларга шифобахш бир малҳам каби туюлади, гўзал умидлар бағишлайди.

Искандаро бир четда, сояда дам олиб ўтирган бир кампирга дуч келди, салом бериб ўтирди. Кампир бойқиш пиёда ўтин орқалаб, даладан келар экан, тинкаси қуриб, бир зум дам олишга ўтирган экан. Унинг очиқ чехралари, қора кўзлари ўткир, сочлари оқиш, юзлари ва пешонаси чизма-чизиқ, бурушиқли — бу оғир ҳаётининг ҳисоботи эди. Устида кир, яғир бўз кўйлак, бошида юпқа рўмол, покистонликларга одат бўлган паст, қалайи исирга, оёқлари яланг.

— Эна, йўл бўлсин?— сўради Искандаро.

— Ҳа, бозорга,— деди кампир энсаси қотиб, лекин қизга синчиқлаб бир боқди-да, усти-бошига қараганда обрўли табақаларга ўхшайди-ю, лекин хушфеъл, камтар экан, деб ўйлади.— Мухтожлик, тирикчилик.

Искандаро ундан-бундан сўзлаб, оҳиста асли мақсадини оча бошлади. Кампирнинг ёнбошига тиқилиб, халқ гурбатининг сабабини ва дунё тинчлиги аҳамиятини тушунтирди. Кампир қовоғини солиб, жиддий қулоқ солди, ўқтин-ўқтин ҳаяжон остида гапни узиб, вазмин бир сўз айтар ёки савол берар эди.

— Тушундим, тушундим, чироғим,— деди кампир диққат билан.— Халқнинг бир тинч, осойишта бўлганини билмадим, бутун умр тирикчилик машаққатида жафортортиб, дунёдан ўтяпман. Бундай муҳим воқеалар бор экан, тавба...

— Тушундингизми аҳволни?— сўради Искандаро.— Мана, шу тинчлик, осойишталик масаласини халқ орасига ёйиб, халқни курашга чақириб керак,— деди Искандаро.

Кампир энгашиб, аҳвол оғирлигидан шикоят этиб, ўғлининг коранда деҳқон бўлгани, у халқнинг жабру ситамлари билан олиша-олиша заминдорлар томонидан зиндонга ташлангани ҳақида зорлана кетди:

— Ўтли, юракли эди ўғлим, заминдорлар бундай арслонларни кўра олмайди. Уларга қўйдан ювош бўлиб, тер тўкиб, куч тўкиб, хазиналарини олтинга тўлатадиган

деҳқонлар лозим. Ерга, сувга ташна деҳқонлар ғинг де-са, балога қолади.

Қиз ва дардманд кампир сўзлаша-сўзлаша, сўнг кампир эндигина тинчлик варақасига бармоқ босиб, бошини кўтарган эди, полис ҳозир бўлди, даҳшат ва зарда билан ўқрайди. Искандаро чаққонлик билан қоғозни сарисининг бурмаларига яшириб, сапчиб турди, ранги қум ўчган эса-да, ўзини дадил тутди.

10 — Шошма, не гап бу ерда?— қичқирди полис.— Қўл-га тушдинг, аблаҳ, қани қоғоз?

Қиз ва кампирга полис ғазаб билан дўқ қилар экан, секин-секин одамлар йиғила бошлади.

— Хайр, яхши қолинг,— деди қиз оҳиста кампирга.

— Хайр, чироғим,— шивирлади кампир.

Ғиз этиб, бирдан уриб жўнади қиз.

— Тўхта, шошма, шайтон,— бақирди полис.

— Не ишинг бор?— ирғиб турди ғазаби тошиб кампир.— Ўзимиз ундан-бундан сўзлашиб ўтирдик,— деди, кейин ялинди, ёлворди ва камбағаллигини, фақирлигини, 20 золимларнинг зулмидан ожизлигини сўзлаб кетди.— Шубҳа қилма зинҳор, ғами-ғуссамизни тўкиб, пича ҳасратлашиб ўтирган эдик холос,— деди кампир.

Жаҳлдан, ғазабдан тутақиб, бир нафас тумшайди полис, кейин минғирлаб сўкди-да, қизни қаттиқ қува кетди.

Кампир эса ғазабига чидолмасдан, халойиққа шикоят бошлади, хўрлиги келди, дир-дир титраб, асабларини эплай олмай, йиғига тушди.

30 — Э, жим бўл, она, жўнаб қол!— ўргатди одамлар.

Искандаро учиб-елиб югурди, қайси томон бош суқсам экан, деб икки йўл тўқинган жойда бир зум тўхтади, одамлар қалин томонга илдам бурилди.

«Уҳ!» деди иссиқдан терлаб, ҳансираб, полисни адаштирдим, деб ўйларди. У қутулганига шубҳа қилиб, қаддини секинлаштиргани қўрқиб, югурарди. Томоғи қақраган, қиз хўп чанқаган эди, сув қурғур қани шу чоғда...

— Қани, муттаҳам қиз?— бақирди полис Искандаронинг нақ қаршисидан, одамларни ёриб чиқиб.

Қиз бир зум анграйди, яна уриб қочди.

40 — Қўлга тушдинг, қочолмайсан, барибир тутаман,— қичқирди полис заҳри, даҳшати ила.

Искандаро одамларни турткилаб, ҳали у томон, ҳали бу томонга бош суқар, бироқ қутулишнинг иложини то-

па олмас эди. Аммо шу топда бир тўда ёшларга дуч келди: булардан бир нечалари таниш ҳам эди. Искандаро ўзини улар орасига олди:

— Уф, ўлдим... полис келяпти,— дея шивирлади у.

— Қани, қани?— деди бир нечалари.

— Секин, қоч тезроқ,— деди бириси.

Ёшлар, студентлар шовқин-сурон кўтариб, полисни қаршилашди.

— Ҳорманг, қизни тутиб, қайга олиб борасиз?— аврай бошладилар уни чалғитиб. 10

— Қоч, қоч, тўсманглар йўлни, жўнанглар, бебошлар,— ҳайқирди полис.

Ёшлар унинг дўқини писанд қилмай, хўп эсанкиратди, калака қилишди. Бу орада Искандаро кўздан ғойиб бўлди.

Пича юргандан сўнг йўлини чапга буриб, ўзини бир эшикка урди, айвон четига йиқилди:

— Вой, чачижонлар, яширинг мени,— ялинди энтикиб.

Кичик, хароб, фақир бир уй, кампир ва ёшроқ бир хотин жўхори тозалар эдилар. 20

— Не гап, гапиринг, не гап ўзи?— ҳовлиқди улар.

— Полис қувяпти мени... Тинчлик... осойишталик сари халқни курашга чақираяпман. Зангинларга ёқмайди бу гаплар. Мени яширинг аввал, кейин хўп тушунтираман,— дея ялинди қиз.

Келин ва кампир таажжубланиб, анграйиб қолдилар.

— Қўй, жўнат қизни, фалокат қурсин,— деди кампир келинига.

— Тавба, ажаб гапирасиз, бир қизни бало қувса, кўмак лозим эмасми?— ирғиб турди келин. 30

Аммо шу топда бир гала майда-чуйда бола дув этиб уйдан чиқишди ва ёт қизни кўриб, бир лаҳза жим бўлишди-ю, кейин келин оёғига ўрала кетишди.

— Жим, шовқин кўтарманглар, ўлдираман,— ўдагайлади келин. Болалар секин-секин бурунларини тортиб, яна ўйинга берилиб кетдилар.

Қизни келин битта-ю битта тор, кичик, ифлос хона бурчагига яширди.

— Бошқа панароқ бир жой йўқмиди?— ялинди Искандаро. 40

— Йўқ, тинч бўлинг, жоним, сизни менинг қўлимдан

ҳеч бир бало суғуролмайди, худо ҳақи, ишонинг,— дея таскин берди келин.

«Уф!..» деди Искандаро бир оз нафасини ростлаб ва ташаккур, миннатдорчилик билдирди.

Келин кўча эшикдан секин мўралаб, жимжитлигига ишонди, эшикни маҳкам бекитди-да, қайтиб, ўз ишига киришди.

Искандаро хийла ўтиргач, оҳиста келинни чақирди, бирпас ундан-бундан, ҳаётнинг оғирчиликларидан сўз-  
10 лаб, сўнг дунё масаласига ўтди.

Камбағал оилада, бир гала болаларнинг онаси — бу келин ҳаётнинг азоб-уқубати, машаққати, тақдирнинг бераҳмлиги, толенинг пастлиги, ўзининг омилиги ҳақида куйиб сўзлади, кейин эрининг дурадгорлиги, жафодан бош чиқмаган бир меҳнаткашлигини айтиб, зорланиб кетди, чексиз ҳасрати тугамасди сира...

Қиз бирпас қулоқ солгач:

— Кўп ўтириб қолдим, энди кетсам...— деди.

— Пича сабр қилинг, жоним, кўчадан хабар олай,—  
20 деди келин ва пардасига ўраниб, секин чиқиб кетди.

Келин кўчада узоқ айланди ва атрофнинг тинчлиги, полисининг йўқлигини билгач, йўлакда ўтирган қариндош сартарошга яқинлашиб:

— Ҳорманг, амаки, зерикиб ўтирибсиз шекилли,— деди кулиб.

— Э, қизим, иш йўқ, зерикканимдан устарани қай-  
райман қўяман, қайрайман қўяман,— деди сартарош ва  
ҳамсуҳбат топилганидан суюнгандай, сўзга ёпиша кет-  
ди.— Қизиқ бўлди, қизим, бир бадбахт полис бир қизни  
30 қувиб келди-ю, аммо бечоранинг бахтига бир тўда ёш-  
лар учраб қолди, амаллаб қизни қочиришди, кейин полис уларни қувиб кетди. Барибир туюлмади,— чол хурсанд эди.

Келин кулди секин:

— Ажаб бўпти, жазоси ит полисининг... Камбағаллар-  
га зулм қилгани-қилган,— келин овозини пасайтириб шивирлади.— Биз бечораларнинг ғамимизни ейдиганлар ҳам кўп эмиш, бутун дунё тинч бўлса, мамлакатлар мамлакатлар билан урушмаса, дўст бўлсалар, олам гулистон  
40 бўлармиш, тушундингизми, амаки?

— Аҳа, нима деяпсан, нима гап ўзи?— таажжубланди чол.

— Сабр қилинг, ўзингиз ҳам эшитиб қоласиз,— деди келин ва бир зум тўхтаб.— Кечқурун келинг, ҳаммасини гапириб бераман. Оламда гап кўп,— келин аста уйига суқилди.

Қиз кампир билан апоқ-чапоқ бўлиб, келин кирганда, қиз қўлидаги тинчлик варақасига бармоқ босар эди. Кампир келинини ҳам қистаб-қистаб, бармоқ бостирди ва айланиб-ўргилиб, қизни уй орқасидаги бир пастқам жойдан жўнатиб қолдилар.

Куз фасли бўлса ҳам кун хийла иссиқ, дам қуёш булут орасидан хирагина кўринади. Искандаро пастқамлик, жарликлардан югура-югура борар, унда-бунда ўткинчиларга дуч келар, ҳар шарпадан полисми, деб сесканар эди. Қиз полициянинг даҳшатини яхши билар, уларга кўп учраган ва кўп дафъа турли ҳийлалар, турли тадбирлар билан қочиб, изини чалғитган, уларни адаштирган эди. Ҳурка-хурка, хатарли, сокин йўллардан юриб, уйига кетди. 10

— Терлаб кетибсан. Не бўлди сенга, мунча ҳарсиллайсан?— сўради таажжубланиб онаси — паст бўйли, 20 юзи серхол, кўзлари қизларникидай тийрак ва қулоқларига йирик сирға таққан.

— Кун иссиқ, ойижон, тез юрганимдан терладим,— деди қиз ва онасини қўрқитмаслик учун воқеани яширишга, нафасини ростлашга тиришар эди. У кейин сарини ечиб, уй кийимларини кийди, ювиниб, айвон четига ўтирди.

Келин ойини — олифта, лекин бачкана кийинган, қўша-қўша биллагузуклар, шода-шода маржонлар таққан, қоп-қора, пакана жувон уйдан чиқиши ҳамон бижирлаб кетди. 30

— Вой мунча рангингиз ўчган, тобингиз қочдими?— синчиклаб, қайин синглисининг бошидан оёғига тикилди бир зум.

— О,— дер келин,— «тинчлик» бир бало бўлди. Нима қилардингиз шу дардисарни? Қўйинг-э, ўзингиз ҳам топмай турган экансиз. Халқ учун бойлар, уламолар, дини ислом қайғуради. Сизга нима, қўлингиздан нима келарди?

Искандаро индамади, у ҳорғин, қовоғи солиқ ўтирар, 40 динчи, мутаассиб, хурофотларга чулғанган келин ойини яхши билар, бунга ҳам қайғурар, ҳам сиқилар эди.

Аччиқ хўрда, чапати ва пича лағмон келтирди онаси.

Қизидан норозилиги кунда-кун ошган бу она вағиллай бошлади:

— Бўй етдинг, сендай қизларнинг кўпи эрлик, болачақалик бўлди. Йигитлардан бадтар саёқ бўлиб кетясан, бир кун тиним йўқ...

— Уф,— деди Искандаро, лекин сукут этди, ҳаётнинг оғирлиги, халқнинг саводсизлиги, хотинларнинг ҳаддан ортиқ хурофотга фарқ бўлганлиги ҳақида қайғурди ва онасига оғиз очмай, нари-бери овқат еди. Пича дам олгиси келарди-ю, лекин уни-буни қилиб, қиз ёнида ғинғиллаб юрган онанинг унинг юрагидаги дардларини англашдан ожизлиги, ҳалиги учраган кампирнинг донолиги, сезгирлиги, унинг жароҳатли қалбидаги ғам юкининг оғирлиги ҳақида хаёл суларкан, фикрлари чувалашиб кетди. Бирдан ўртоғи Сурайё ҳовлиқиб келиб кирди. Булар қалин дўст, ҳамфикр, сирдош эдилар. Искандаро, Сурайё, яна бир неча қиз тинчлик учун иш олиб борардилар ва шу туфайли самимий, қалин дўстлашиб қолганлар.

20 — Қайда қолдинг? Сўйла тез, бир кечикдингки, жуда қўрқдик,— деди ўтириб.

— Жим,— деди Искандаро шивирлаб,— онам ва келин ойим уйда,— деди имлаб.

Қизлар ҳовлига чиқиб, четтароқ ўтиришди.

— Политсами?— сўради сабрсизланиб Сурайё.

— О, Сурайё, полиснинг чангалига илинишимга сал қолди, ўйласам ҳозир ҳам титроқ босади.

— Гапир тезроқ, бир йигит айтди, исмини унутдим, ҳм... дўстларимиздан.

30 Искандаро оҳиста шивирлаб, воқеани бир-бир гапириб берди ва давом этиб:

— Полис бир ўдагайладики, жоним чиқай деди, ёшлар учрамаганда, мутлақ тугилардим. Амаллаб мени қочиришди, ўзимни бир ҳовлига таппа урдим. Ешларга зиён етмаганмикан?— сўради хавфсираб.

— Улар кўп тажрибали студентлар, актив йигитлар, ҳа, эсимга тушди. Усмон айтди менга. Полисни хўп лақиллатиб, ўзлари ура қочишибди. Ҳар тугул қутулибсан!.. Ойингга, келин ойингга айтмадингми?

40 — Айтмадим. Дадамдан, айниқса оғамдан жуда қўрқаман,— деди Искандаро секин.

Қизларда бир сир пайқаган келин тинчимай суқилди қизлар ёнига:



— Мунча шивир-шивир, ўзи нима гап?

— Уртоқларимизнинг ғийбатини қилиб ўтирибмиз,— деди кулиб Сурайё.

— О, мени алдаб бўлсиз, бошқа гап бор, эҳтимол бир олифтага ҳуштор бўлиб қолгандирсиз, қоқиндиқ,— кесатди келин.

— Улдимми хуштор бўлиб, қўйинг қайдаги гапларни,— қизарди Сурайё.

— Бизнинг гапимизга ишингиз нима?— хушторларим бор, ҳа,— деди жаҳлидан қизариб Искандаро.

— Сиз қараб туринг, акангизга чақаман,— ғазабдан кўзлари пириллаб бобиллаб кетди.— Иш йўқ, куч йўқ, кўчада тентирагани-тентираган. Дадаси билан оғаси келишига уйда тайёр бўлади, қиз ҳам шундай бўлади-ми?...— Келин бурнини қийшайтирди-да, биғиллаб йиғлаётган чақалоғи олдига кетди.

Қизлар уйга киришди, Искандаро онасининг пардасига ўралди:

— Ҳозир келаман, ойижон,— деди онасига ялинган-симон,— Хадичанинг олдига ғир этиб, бориб келамиз.

Она пўнғирлаб қолди.

Қизлар шошиб борар эдилар, бирдан қаршида Аҳмад Хусайн ва унинг дўсти, тинчлик учун курашувчи ёшлардан бири, муаллим Анвар учради.

Искандаро бирдан тўхтади, у кўзларига ишонмагандай эди, қувониб кетганидан юзини очиб юборди. Кўришдилар.

— Қачон келдингиз?— сўради Искандаро Аҳмад Хусайннинг қорайган, озган юзига тикиларкан, унинг ёлқинли кўзларидаги чуқур маънога шўнғиб.

— Бугун эрталаб келдим. Ҳалигина сизнинг полисга учраб қолганингизни эшитиб, шунинг учун шошиб, йўлчанги билан сизни излаб келган эдим. Лекин уйингизга киришга журъат эта олмай, энди қайтиб кетамизми, деб турган эдик.

— Бизнинг шариятимизда — бу пайғамбаримиздан қолган меросдир — йигитлар билан қизлар, олло сақласин, дўст бўлишга ҳам, сўзлашишга ҳам ҳақлари йўқдир,— кулди Анвар.

— Ислом динининг энг буюқ фазилатларидан бири шу денг,— деди Искандаро гўзал табассум ила.— Юринглар.

10

20

30

40

Аста-секин гаплашиб кетдилар. Ярим соат суҳбатдан сўнг дўстлар хайрлашиб, Искандаро ва Аҳмад Ҳусайн эртаси учрашмоқни ваъдалашиб, айрилишдилар.

Бир оз юриб, Искандаро билан Сурайё Хадичанинг эшигини оҳиста қоқишди.

#### XIV

Аҳмад Ҳусайн оҳиста борарди; икки томонда чинорлар, каштанлар, бамбуклар, турли дарахтлар қалин, тангадай офтоб тушмайди. Йўлларда одам сийрак, аммо  
10 қушлар — бу ўлканинг алвон-алвон қушлари ғоят кўп, оғочдан-оғочга сакраб чуғурлаб юрган тўтилар ҳавони янгратар эдилар.

Аҳмад Ҳусайн ёлғиз ўзи, ўйлар ва хаёлларга чўмиб, у ёқ-бу ёққа секин юрар, тўсиндан эсига келган баъзи шеърларни, айниқса Муҳаммад Жамолнинг шеърларидан яхши кўрган мисраларини ёддан ўқир эди. Лекин ўқтин-ўқтин юрак бағри жимираб кетар, уҳ тортиб, дарахтлар орасидан узоқларга боқар, қўлларини пана қилиб, тиниқ осмонда сузган қуёшга қарар ва соат бир  
20 бўлгандир, деб ўйлар эди. Йиқилган дарахтларнинг бири устига ўтириб, газеталарни мутолаа этишга киришди.

— Ассалом!

Аҳмад Ҳусайн чўчиб, бошини кўтарди, қаршида кулиб тўхтаган Искандарони кўриб, ўзида йўқ шод, ирғиб ўрнидан турди ва юраги билан сўрашди, ўтирдилар.

— Атайин қушдай оҳиста келдим,— деди ўзига келишган, ҳамиша Аҳмад Ҳусайннинг хаёлида жилва берган майин, ёқимли табассуми билан.— Сиз ҳам шоир  
30 дўстингизга ўхшайсиз, балки шеър ёзиб ўтиргандир, деб ўйлаган эдим, шарпа каби орқангизда туриб, бир оз ўқимоқ ниятида эдим... Газеталар мутолаасига толган экансиз.

— Олди-қочди хабарлар,— деди Аҳмад Ҳусайн,— айниқса Совет Союзи ҳақида куракда турмаган бемаъни, тугуриқсиз гаплар тўқийдилар.

— Инглизлар тўқийди, мусулмон лигаси овоза қилади,— деди Искандаро,— бечора халқнинг шўри қурсин!

— Бўхтон ва ёлғонларга ҳозир халқнинг аксарияти  
40 ишонмайди. Меҳнаткашлар ва ишчилар инчунин... омма

ўсди, оқу қорани биладиган бўлиб қолишди,— деди Аҳмад Ҳусайн тўлқинланиб.

— Секин, тагин биров эшитиб қолмасин,— деди Искандаро ва агрофга қаради у.

Аҳмад Ҳусайн қизнинг юзларига, унинг туйғун кўзларининг қия боқишлари ва нозли жилваларига узоқ, чуқур, соғинчли боқиб узун хўрсинди.

— Соғиндим, жуда соғиндим...— деди Аҳмад Ҳусайн. Искандаро яна атрофга бир қараб олди:

— Юринг, кетайлик бу ердан, ўткинчилар кофир қиз, йигитдан уялмай, бемалол суҳбатлашиб ўтирибди, дейди. Қуръон ва шариат бўйича Покистон қизи йигит юзига боқиши чексиз гуноҳдир... Қани, мен эштай қишлоқдаги кечирган кунларингиздан, деҳқон ҳаётидан, деҳқон қизлари аҳволдан гапиринг, юринг,— деди ва ўрнидан туриб, юзларини қоплади парда билан.

Улар азим дарахтлар орасида секин юришди. Аҳмад Ҳусайн узоқ сўзлади, деҳқонларнинг ҳаётини ёрқин, чуқур тафсилли ҳикоя қилди. Искандаро берилиб, жиддий тинглади.

— О,— деди Искандаро,— ҳар жойда зўлмнинг тармоғи, томири ёзилган. Тақдир қачон эркинлик келтирур халққа...

Аҳмад Ҳусайн Европа инқилобларини, Октябрь инқилобини, Шарқ мамлакатлари аҳволини чуқур тасвирлади, тўсидан узоқ сукутда қолди, кейин:

— Аҳ, жоним, шу пардани яхшиси слинг, гапимни эшитмайсиз шекилли.

— Яхши эшитаяпман,— деди кулиб,— балки янада секинроқ сўзланг.

— Суҳбат қизимай ётибди-да,— деди Аҳмад Ҳусайн хўрсиниб ва кўзларини хаёл ичра сузиб.

— Эҳе, биладан сирингизни...— деди кулиб Искандаро.

Аммо Аҳмад Ҳусайн учун севгили қизнинг муҳаббатига ёлғиз «эҳе» дейишнинг ўзи кўп ва асл маъноларни қамрар эди. Искандаро парда остидан йигитнинг ишқини, юрагини, кўзларининг фироқини кўрар, муҳаббат тўла кўзлари билан йигитга тикилар: жилмайиб, пардасини бироз очар эди.

— Муштоқман, гапиринг...— деди Искандаро.

Шабда ғир-ғир эсар. Буларнинг кўнгиллари баҳордай порлоқ, хушнуд; баргларнинг секин шилдираши

ёқимли, майин бир оҳангдай қалбларига қуйилар, новдалар тўсиндан бошларига тўқнашганида, ҳушларини йиғар эдилар.

Узоқ юриб, қизғин музокара, мусоҳаба этдилар. Аҳмад Хусайн тўлиб-тошиб, эҳтирос билан сўзлади. Искандаро оз гапирар, лекин кўпинча пардадан, эзилишдан, ўрта асрчиликдан нола қилар, зорланар эди. Аҳмад Хусайн яна буюк инқилоблар устида тўхталиб, уларнинг услуби, мантиқи, назарий аҳамиятлари ҳақида чуқур тасвирлаб сўзлади. «Коммунистлар ёққан учқун бора-бора чиниқиб, курашларнинг бағир қонларида жило топиб, ўтқирлашиб, Русияда 17-йилда портлади. Русия ишчилари оғир ва даҳшатли курашларда капиталистлар ва помешчикларни тор-мор этиб, озодлик байроғини қўлга олган», деди. «Минг йиллардан бери эксплуатация занжирида бўғилган инсоният биринчи марта қуёш пурига, озодлик тантанасига эришди. Ишчилар ва меҳнаткашларнинг қобилияти, Лениннинг буюк даҳоси шудир», деди. «Октябрь социалистик инқилоби жаҳон бўйлаб кучли нурга, умид-армонларга, озодлик ва бахтга нажотли йўллар очди.

Европада қатор, демократик тузумдаги мамлакатлар пайдо бўлди. Бу Октябрнинг шарофати! Кўҳна Шарқнинг кенг далаларида, дашт-саҳроларида қабиҳ империалистларга, ўзларининг сотқин заминдорлари ва буржуазиясига қарши меҳнаткашлари омонсиз курашмоқдалар, бу курашнинг натижаси қуёшдай порлоқдир. Мана, навбатда Покистон ва Ҳиндистон! Бизнинг муқаддас курашимиз инқилоб қуёшига элтажак!»— деди.

30 Киссасидан сигарет пачкасини чиқариб, бир дона эзик сигарет топди, авайлаб йиртиқ жойларини ямаб чекди. Аммо Искандаро эҳтимол пули йўқдир, деб ичида ўксиниб, ғалати бўлди. Аҳмад Хусайн кўзини Искандародан олмасдан — хушбичим, келишган бўйли, ёрқин пешонали, сўл қўлда газета, виқор йигит-ҳузур билан чекишда давом этди.

— Кошки эди,— деди Искандаро ҳаяжонда ва давом этди:

— Сиз билан танишгандан бери, сизнинг туфайлингизда сиёсий-ижтимоий кўп масалаларни ўргандим. Озмунча суҳбатлар, музокаралар қилдик,— деди Искандаро.

— Мени эса Муҳаммад Жамол ўргатди, у бошлади бу йўлга. Энди китоблардан, ҳаётдан ўрганмоқдаман,— деди Аҳмад Хусайн, сўнг бир нарсани эслагандай кўзларини қисиб,— бир кун, эсимда, мусоҳаба асносида тортишиб, ўпкалаб тура қочиб кетган эдингиз.

— Ай, ёлғон!— қошларини нозли чимирди Искандаро. Аҳмад Хусайн кулди.

— Бас! Анов отли одам пайқади шекилли бизни.

Аҳмад Хусайн дарахтлар ора кўчага қаради ва буларга тикилиб қараб турган отли олифта одамни кўриб, 10 қовоғини солди.

Искандаро хуш овози билан жаранглаб кулди. Олифта одам Аҳмад Хусайнга ўшайган ҳолда оғзини катта очиб, «ўху, айш жойида-ку», деди ва отини қамчилаб кетди. Аҳмад Хусайн сигаретини сўнг дафъа қаттиқ тортиб, ерга ташлади.

— Гапиринг, Искандаро, сўзимиз қаерда тўхтаган эди?

— Қисқаси шуки,— деди Искандаро жиддий турда,— инқилоб ва ўзгаришлардан виждоним ва юрагим билан 20 мамнун бўлганим ҳолда ўзимда алланечук ваҳм ва қўрқув борлигини сезаман, балки англашдан ожиздирман...— Искандаро сукут этди.

— Қани, эшитайлик, қизиқ масала!

Искандаро жим, улар аста-секин юрдилар. Қиз барглари узиб олар, новдаларни ўйнаб борар: шамол кучлироқ эсганда, пардасини учириб, қизнинг гулдор сарисини кўтарар, Искандаро пардани қўллари билан маҳкам тутиб, яхшироқ ўранишга тиришар эди.

Аҳмад Хусайн қизиқ ва жиддий масалани билишни 30 нстайди:

— Сўзланг, Искандаро, нега қўрқасиз?

— Мен қондан қўрқаман, билдингизми?— деди Искандаро.— Кечагина Покистон ва Ҳиндистонда қанча қанча қон оқди. Шаҳарлар, қишлоқлар туташ чўғ бўлиб, фиғонимиз фалакка етди... Қон ва ёнғин инсоният учун қабиҳ даҳшатдир... Ўзгаришлар тинчлик ва осойишталик билан барпо бўлиши умидидаман,— қошларини тугунлаб, оғир ўйларга толиб, ерга боқди қиз.

— Бутун мушкулотлардан гўё хамирдан қил суғургандай қутуламиз, денг, қойилман!— киноя билан кулди Аҳмад Хусайн. 40

Искандаро ялт этиб, бир қараган эди, яхши қилмадим, деб ўқинди Аҳмад Ҳусайн. Кейин мулојимлик билан сокин, жиддий тушунтиришга киришди, узоқ сўзлаб, ниҳоят, деди:

— Қонсиз кураш бўлмас, жоним. Меҳнаткаш халқ инглиз империалистлари ва ўз текинхўр заминдор ҳам буржуазиясига қарши омонсиз зарба бериши керакки, зулм туб-томири ила кесилсин. Ана шунда ҳаётимизнинг бутун иллатлари битажак!

10 — Хайр, айтганларингиз келсин!

Юра-юра сарвлар, бамбуқлар, турли-туман дарахтларнинг гўзал жойига етдилар.

— О, ажойиб, гўзал бир маскан...— деди Аҳмад Ҳусайн атрофларга узоқ тикилиб.

Искандаро чарчаган эди, пардасини йиғиштириб, кўм-кўк майсага ташлади:

— Қани, бир нафас ўтирайлик, ширин жой экан,— ўтирди ва Аҳмад Ҳусайннинг ҳам ўтирмоғини ўтинди.

20 Аҳмад Ҳусайн ҳорғин эди, лекин Искандародан изн-сиз ўтиришга ийманар эди.

— Оҳо, муборак бўлсин!— деди Искандаронинг сирғасига тикилиб Аҳмад Ҳусайн,— Устаи комил экан заргар!

— Ишини қотирган, лекин арзимаган нарса,— деди қиз нохушлик билан қошларини чимириб.

— Қани, кўрай-чи...

Аҳмад Ҳусайн энди энгашиб, сирғаларни кўрмоқчи эди, Искандаро чўчиб, орқага ўгирилди.

— Бас, жим тулинг!

30 Аҳмад Ҳусайн секин қаддини тиклади.

— Бу — жез!— деди Искандаро атрофга кўз югуртиб ва тинчланиб,— халқбоп безаклардан.

Аҳмад Ҳусайн аста ўтирди. Искандаро шивирлаш даражасида секин гапга тушди. Суюкли соҳаси — бадий адабиётдан сўзлади. Эски ва янги оқимлар, кўҳна қасидалардан, насрда эса жиддий, тузук нарсалар йўқлигидан зорланди. Маълумот озлигидан шикоятланди.

40 — Мактаб тўғрисида оғиз очсам, отамнинг захраси келади: «Чимтиб-чимтиб ҳайтовур маош тўлаб, оғанни ўқитдим; мен бўлсам приказчикман, яъни қарамман, хўжайиннинг айтгани-айтган, дегани-деган. Агар мабодо «ҳе» дедингни, вассалом — ишдан ҳайдайди. Давлат-мандлар кўкнинг чароғи, ернинг гули, одамларнинг аси-

ли», дейди отам. Отам бойқиш илмнинг қимматини яхши англайди, «Ақчам бўлса, Ҳиндистонда эмас, Покистонда эмас, Лондон дорилфунунига таҳсилга юборардим сени», дейди.— Искандаро бир зум ҳасрат ила сукут этди-да, сўнг.— Майли, ҳаёт ўзгарувчи экан, шояд толе бўлса ажаб эмас...— юпатувчи оҳангда деди.

Аҳмад Ҳусайн қизнинг ўқиш ҳавасини чуқур ҳис билан тинглади, қизнинг отаси приказчиклигини билар, аммо ўзининг оила ҳаётини бир дафъа бўлсин очмаган эди. Искандаро ўзини яқин тугганидан эҳтимол оиласи 10 ҳақида очиқ сўзлайди, деб ўйлади ва суюнди.

— Мактаб ва коллежлар пулдорларники, биз ёлғиз мутолаа орқали етишмоғимиз мумкин. Мутолаа зўр дорилфунун, китоблар бизга ҳазинадир,— деди.

— Китобларга гўё ошиқман,— деди Искандаро юмшоқ кулиб.

— Сиз адибасиз, буни унутманг.

— Уриниб кўраман деган ниятим бор,— деди қиз кўзларини узоқларга сузиб.— Қайдам, ҳақиқий адабиёт мушкул писанд нарса, урдасидан чиқарманми?.. 20

— Топдингиз,— деди Аҳмад Ҳусайн узун бармоқлари билан бир новдани чертиб.— Адабиёт мушкул писанд нарса, қойилман, бу ҳақиқатдир. Аммо мен тўғри сўзликман, суҳбатдошим ким бўлмасин, одатим шу. Сизнинг насрий асарларингиз, ҳикояларингизда фикр ёрқин, тил ўткир ва гўзал сатирик чизиқлар бордир. Йўқ, асарларингизни камситманг, буюк адибаи замон бўлажаксиз...

— Дафтар-дафтар ёзаман, қоралайман, лекин фойдасиз. Сизга ва яна бир неча қизларга ўқийман, кейин қолиб кетади...— деди қиз маъюс. 30

— Мен ҳайронман,— деди Аҳмад Ҳусайн,— аввало айб ўзингизда. Фалақдан оҳу зор, нолаи фиғон, ҳаётдан норозилик, аммо афкорумумдан тугул, ҳолбуки акробонгиздан андиша қиласиз. Йўқ, жоним, адиба бўлмоқ учун биринчи марта пардани узил-кесил тарк этиб, жамият ишига шўнғиш ва аёллар озодлигига тинмай-чарчамай барала овоз билан ундаш керак. Пайғамбаримиз буйруғи ила мусулмон аёллар асрлар қоронғисида кўр бўлиб келди, энди қуёш улар учун ҳам барқ урсин. Бу йўлда балолардан, офатдан қўрқманг, ўзингиз айтган кўп ғавғоли ва мушкул писанд адабиётга, матбуотга жиддий 40 нарсалар билан қатнашинг. О, асрлар фалакнинг жабри истибдодиди қолган мазлумалар!

Аҳмад Ҳусайн сукут этди, лекин у хумор қилган каби шимининг киссаларини ахтариб, сигарет топмагач, уҳ тортди. Искандаро маъюс кўзларини ерга тикиб, йигит томон энгашиб, шивирлади:

— Онам оми, намоз, дуолардан бошқани билмайди. Отам эски мадрасада бир оз таҳсил кўрган, инглизчани ёмон, приказчиклигига етарли даражада билади. Баъзан ёзганларимни ўқиб, жаҳли чиқиб кетади: «Ислом дини-дамисан, коммунистмисан, қай мазҳабдасан? Фаришта каби соф бўл, дини исломни соф дил билан чуқур бил! Лекин ёзув ёзгинг бўлса, эҳтимол адиба, шоира бўлишни орзу қилсанг, марҳамат, ижозат берурман, лекин динга хилоф йўл тутма. Диний, ахлоқли йўлда ёз! Мана, кўрдингми, хотинларга оид бўлган гуноҳкор ёзувларинг, астаффурулло, беҳад расволик, динсизлик-ку бу, уят ва номус қани?» дейди отам,— Искандаро қовоғини солиб, овозини бир оз чиқариб, давом этди:— Аёллар тўғрисида кундалиқ, оддий ҳаётини парчалар отамнинг кўзига ахлоқсизлик ва гуноҳи азимга чулғагандай даҳшатли можаро тусида кўринади. О, кўп мушкуллик бошимга тушди, ҳаётнинг ўзи кўп дардисар-ку,— деди қиз узун уҳ тортиб.

Аҳмад Ҳусайн қайғусини ичига ютиб, дўстига табасум билан узоқ тикилди ва сўнг деди:

— Дард топ, лекин дармон топ деганлар, ўйлаб-ўйлаб, иложини топгандай бўлдим, билмадим сиз нима деяр экансиз.

Искандаро бир нажот келгандай ялт этиб, йигитга боқди, чап қўлини яноғига қўйиб, тирсагини тиззасига тиради.

— Хўш, не гап экан?

— Искандаро ўрнига бошқа исм, яъни тахаллус топиш керак, вассалом,— деди Аҳмад Ҳусайн кўзларини кенг очиб, юзларига кулги югурди.— Лекин содда ва келишган бўлиши, албатта, шарт. Хўш, нима дейсиз?

Искандаро қотиб қолди, сўнг бирдан ўйланиб:

— Қайдам... Тахаллус яхши, айниқса ўзимни бекитиш учун ғоят қулай нарса. Қаранг, тахаллуслар менда қуйилиб келаётир: «Ҳақғўй», «Аччиқ», «Нолаи»... эҳе, тўлиб ётибди. Аммо қўрқаман, пинҳон тутиш мумкин эмас. дарров билиб қоладилар. Кейин иш расво. Ҳинқояларим аччиқ, заҳарли, яхлит турмушдан олинган нарсалар. Улуг зотлар, муллалар бирдан ҳайқириб, ғазабга



келсалар, билмадим, нималарга бориши мумкин. О, шариатимиз таҳқири остида қолурман! Ҳақорат, таҳдид ва турли балоларга қолиб, расвойи олам бўлурман. Оиланинг аҳволи, қариндош-уруғлар билан юз кўрмаслик!.. Йўқ, таҳаллусдан қўрқаман...

Аҳмад Ҳусайн норозилигини яшира олмади, қовоғи солиқ, ўрнидан туриб, ҳаяжонланиб, гапириб кетди:

— Озодлик улуг, муқаддас нарса, унинг учун курашув ҳам муқаддасдир. Йўқ, жоним, таҳаллусга кўнасиз. Майли, хонлар билсинлар, қарғасинлар, сўксинлар, 10 ҳатто ҳақорат қозигига боғласинлар. Асарлар ёзинг ва бостилинг. Мен бутун жоним ва таним билан ёрдам бераман, қандай хизмат бўлмасин муқаррар бажараман, дурустми?

— Хўп, ўйлаб кўраман,— кулди Искандаро ва атрофга боқиб,— энди кетаман, кўп ўтирдик,— деди.

— Жасур ва шижоатли бўлиш керак, ҳар бир кураш буни талаб этади,— деди Аҳмад Ҳусайн ҳаяжон ва фикрлар бўронидан қутула олмай. Аммо Искандаро ўрнидан тургач, бирдан ўзига келгандай бўлди. Искандаро кулиб, 20 гулдор, чаман сарисини тузатди, пардасига буркандида, йигитга юринг, деб имо аралаш қошларини бир зумда чимириб олди ва бошини сал буриб, йигитнинг қарашларига табассум ила уялган каби қараб қўйди.

— О, гўзалим, бир оз ўтирсак.., кўп сўзларим ичимда...— Аҳмад Ҳусайн кўзларида ёнган ишқи ила қиз олдига борди ва қўлларини сиқди. Аммо Искандаро уят-ку ахир, деган каби кўзларини уятомуз сузиб, қўлларини олди.

— Кетайлик, кеч тушди,— деди қиз ва енгил юриб 30 кетди.

Эски йўлдан илдам юрдилар. Айниқса Искандаро қувноқ ва хурсанд сўзлашар эди. У «Тинчлик тарафдори аёлларга кўпинча Муҳаммад Жамолнинг оташин, кучли, тўлқинли шеърларини ўқийман, жуда берилиб тинглайдилар»,— деди.

— Муҳаммад Жамолнинг шеърлари ўт, ғайрат бағишлайди, халқ мароқ билан тинглайди. Заминдорлар, бойлар учун қамчи, заҳар каби таъсир этади. Сизнинг ҳикояларингиз — турмуш қурғурнинг алвон-алвон кўри-нишларини тасвир этган ҳикояларингиз ҳам мазлумларга малҳамдай даво-ку, наҳотки уларга ўқимайсиз?— бир-оз тўхтаб, ҳаяжон билан гапирди Аҳмад Ҳусайн. 40

— Жиндай ўқидим, уяламан хотинлардан,— кўзларини каттароқ очиб, тез юрган ҳолда деди:— Шеърдан бошлаш — одат. Муҳаммад Жамолнинг шеърлари озод қушлар каби таъсирли. Кўнгли синиқ мазлумларга чўғдай ёқади... Тушундингизми?

Орқада қолган Аҳмад Ҳусайн илдам қадамлар билан Искандарога етди, оҳиста қўлини тутиб ўпди-да, қўйиб юборди. Искандаро уялганидан қизариб кетди, ҳаяжонда атрофга қараб олди-да, дарҳол юзларини яшириб:

10 — Бу нимаси?.. Қаранг, ўткинчи биров...— деди.

Аҳмад Ҳусайн теваракка кўз ташлаб, узоқда эчки боқиб юрган бир кампирни кўрди:

— Э, кампир узоқ-ку, у эҳтимол туш деб ўйлар!

Аҳмад Ҳусайн учун севгилиси қўлидан узган бир бўса бутун умрига бебаҳо совға каби... маст эди... Фақат Искандаро аразлагандай, индамай илдам юрди.

Муҳаббат оғушида ҳар иккиси озгина сукут этгандан сўнг суҳбат бошланиб кетди. Булар учун мавзу эртак каби нарса — сўз оқиб чиқа беради.

20

## XV

Лоҳур ишчиларининг касаба ташкилоти жойлашган ва бутун жиҳози оддий стол ва бир неча шалоқ ўриндиқдан иборат, кичкина, кўримсиз хонада Шариф Сулаймон ёлғиз ишлаб ўтирар — шаҳар тўқимачилари ва темир йўлчиларининг ялпи мажлисига тайёрланар эди. Уфққа оққан қуёш синиқ кўзли деразадан кўз қамаштиргич барқ урар, девордаги жанговар шиорларнинг арабча йирик ҳарфларини чақнатар эди. Хона ичи дим. Сигарет тутуни Шариф Сулаймоннинг сийрак сочли бошида бўлутдай юзади. У гоҳ бўғилиб йўталади, гоҳ бир қултум сув ютиб, айрим фикрлар ва фактларни қоғозга тинмай қайд этади, капиталистларнинг кирдикорларини ва империалистлар қўлида ўйинчоқ бўлган давлатнинг мунофиқона сиёсатини фош қилувчи ўткир, ҳаққоний сўзлар, иборалар қидириб, серажин пешонасини сиқади.

Эшикдан Муҳаммад Жамол халлослаб киргач, Шариф Сулаймон қаламини столга аста урди-да, тинглаш учун шоирга тикилди.

40 — Оз қолдики, бутун ишимиз чиппакка чиқсин!— деди Муҳаммад Жамол ўриндиққа ўзини ташлаб.

— Хўш, яна қандай машмаша?— сергакланди Шариф Сулаймон.

— Бино соҳиби кечаги ваъдани бузди,— қичқирди Муҳаммад Жамол кўзларида ёнган нафрат билан.— Ҳар хил баҳона кўрсатди: «Бино бугун банд», деди; «Ремонт қиламан», деди. Охирида: «Ҳукуматдан қўрқаман, сенлардан оладиган ижара учун турмада чиришни истамайман», деди. Ноилож, у эшакка ялиндим, тошга сўзлаган билан баравар... Ортиқча ақча билан кўндирдим. Бинони кўрмагансиз — отхонадай бир жой...

Ишчиларнинг мажлисини ўтказиш учун биронта бинони ижарага олмоқ қандай азоб эканини ҳеч ким Шариф Сулаймон қадар билмас эди. Шунинг учун бу гал бино масаласи хийла осон ҳал этилганидан ҳатто хурсанд бўлди у.

— Пул бандалари билан ўзгача қандай муомала қилиш мумкин?— деди Муҳаммад Жамол куюниб.

— Ҳечқиси йўқ, Муҳаммад,— деди юмшалиб Шариф Сулаймон,— ҳозир пул бандалари, ифлос сотқинлар бошимизда тош чақадилар. Лекин шундай замон келадики, ишчиларимиз ўз мажлисларини мамлакатнинг энг гўзал саройларида ўтказажаклар!

Муҳаммад Жамол мушти билан столни уриб, дўстининг фикрини таъкидлагандай бўлди. Шариф Сулаймон қўлга қалам олиб, ёзишга бошлаганда, Муҳаммад Жамол унинг диққатини газетага жалб этди. Шариф Сулаймон кўк қалам билан чизилган мақолага илдам кўз югуртди-да, ғазаб билан лабини тишлаб, «ҳим... ҳим...» деб қўйди. Мақола Покистон ишчилари ва уларнинг ташкилотларига қарши туҳмат, ҳақорат сўзлари билан тўла эди.

— Роса акиллабди, олчоқ қаламкаш!— деди Муҳаммад Жамол.

— Энг реакцион газетанинг муҳаррири Абулқосим Салимий туҳмат тўқишда, тескаричиликда Херстнинг ёлғончиларига дарс беради,— деди Шариф Сулаймон газетани нафрат билан нари суриб.

— Ҳар вақтдагидай мажлисимиз олдидан қора гуруҳлар қутурипти, ишчиларимизнинг эрк ва ҳуқуқ ҳақидаги ҳар бир товуши реакциянинг юрагида ғазаб бўронини қўзғайди. Лекин эҳтиёт бўлмоқ керак, провокация ҳиди келяпти.

— Кўрамиз, бизникиларда ҳам мушт бор,— деди кулиб Шариф Сулаймон.

Муҳаммад енгилланиб, ўрнидан турди ва сўнгги шеърини бир оз тузатиб, оққа кўчириш учун уйига бормоғи кераклигини айтди.

— Жуда соз! Бугун биринчи сўз сенга.

Шоир қўлини кўксига қўйиб, ғурур билан дўстига боқди-да, артистона бир ҳаракат билан эшик томон бурилди. Шариф Сулаймон севги билан қараб, орқадан  
10 қичқирди.

— Илҳомга берилиб, кечикиб қолма!

\* \* \*

Муҳаммад Жамолнинг ҳужраси, ҳар вақтдагидай, айқаш-уйқаш эди. Шоир ҳеч нарсага қўл тегизмади, фақат деразани очди. Илдам юриб келган йигитнинг қизгин пешонасига кечки салқин тегди, ҳужрага серчанг, серқатнов кўчадаги қурама оломоннинг сурони тўлди. Мана, қайси бир коллежнинг студентлари саф тортиб  
20 қаергадир борадилар. Улар ўқтин-ўқтин қичқаришади: «Зиндабод Покистон!» Бироқ оломон уларни кўрмагандай, эшитмагандай турмушнинг гирдобиди гаранг бўлиб гувиллайди, қайнайди. Қарийб барчанинг — ёш-қари, хотин-халажнинг дарди танга, чақа топиш, бир нав қилиб қорин тўйдириш, тирикчилик учун шу бугунги золим курашда, анов йўлкаларда чўзилиб ётган гадойлар сингари, муҳтожлик балосига ем бўлмаслик...

Муҳаммад Жамол деразадан узоқлашди, боши айлангандай, кўзларини бир зум юмди-да, кейин ўриндиққа ҳорғин ўтирди ва шеър дафтарини аста варақлай бошлади. «Ишчилар ҳақиқати» деган шеърини кеча, фабрикадан ҳайдалган бир неча кишилар билан суҳбатлашгандан кейин ёзган эди. Айрим мисраларни қайтадан ишлаб, оққа кўчирди-да, кетмоққа ҳозирланаркан, тўсатдан  
30 Аҳмад Ҳусайн кириб келди.

— Ҳо, қишлоқ қаҳрамони! Кел, биродар,— Муҳаммад Жамол қучоғини кенг очиб, Аҳмад Ҳусайнга отилди.— Хўш, қачон келдинг? Менга қара, ўзинг ҳам деҳқон нусха бўлиб қолибсан, яхши!

— Кеча қайтдим, соғинганимдан йўлдан тўғри сенга  
40 югурдим. Бугун саҳарлаб яна излаб келдим, топиб бўлмайди сени,— Аҳмад Ҳусайн ўтирди-ю, ўз таассуротла-

ридан бир шингил сўзлади-да, бурноғи кун тўқув кор-  
хоналаридан бир талай ишчиларни сармоядорлар кўчага  
улоқтирганлари ҳақида куюниб сўзлади ва:

— Кеча келган ҳамон дўстлардан батафсил эшит-  
дим,— деди ғазабдан қалтираб Аҳмад Хусайн.

— Гўё мавжуд тартибга қарши ташвиқот учун ўнлаб  
ишчилар қамоққа олинди. Аҳвол оғир. Бугун зулмат  
булоғини ғазаб чақмоғи билан пора-пора қилмоқ ке-  
рак!— деди шоир.

— Сени уйингдан топсам, бирга борамиз, деб қай- 10  
рилдим. Юр тезроқ, кечикмайлик,— шоширди Аҳмад  
Хусайн.

Онда-сонда ёнган чироқлардан кўчалар ним ёруғ.  
Катта саллалли шоферлар ярқироқ машиналарни туялар,  
эшаклар орасидан, эпчиллик билан учирадилар. Оқ бу-  
лутдай майин ипак рўмолларини ҳилпиратиб, сирғалари-  
даги бриллиантларини товлантириб, шўх ранг шойилар-  
га беланган аёллар, қизлар худди кийим витринасидан  
тушгандай серпардоз олифта бойваччалар жулдур ки-  
йимлар ўртасидан мағрур кезадилар... Қамбағалбоп 20  
таомларнинг ҳиди анқиган ошхона олдида Муҳаммад  
Жамол ихтиёрсиз равишда тўхтади.

— Ичакларим ачишиб кетди, Аҳмад, эртадан буён  
туз тотганим йўқ.

— Юр, тезгина бир-икки луқма ютайлик, ҳеч бўлма-  
са қурсоқлар чала тўйсин.

— Мажлис охиригача сабр қил!— Муҳаммад Жамол  
тез юриб кетди.

— Майли, овқат бобида биздан сабрли халқ дунёда  
борми?!— дўстини қўлтиқлади Аҳмад Хусайн. 30

— Ахир ўз қулларини сабру бардошга ўргатиш учун  
инглизлар икки юз йилдан бери, уларга қўшилиб, ўз  
заминдор, сармоядорларимиз озмунча меҳнат сарф қил-  
диларми?

— Сабру бардошимизнинг ўндан бир ҳиссасини улар  
синаб кўрсалар эди, Гамлетдай: «Е ҳаёт, ё ўлим!» дея  
хайқирардилар,— деди Аҳмад Хусайн чуқур хўрсиниб.

Улар мажлис очилишига ўн минут қолганда, етиб ке-  
лишди. Деворлари шўрхоқ, паст, саҳни полсиз эски би-  
нода халқ тўла эди. Ишчиларнинг аксарияти ерга чўкка 40  
тушиб, жуда тифиз ўтирардилар. Уларнинг орасида юз-  
ларини ажин босган, елкалари чиқиқ қариялар ҳам  
кўринар эди. Олдинги қаторда тараққийпарвар ёш ёзув-

чилардан баъзилари нималарнидир ўқиб, ўзаро баҳслашиб ўтирардилар. Муҳаммад Жамол қисилиб, қимтиниб, улар қошига ўтди. Аҳмад Хусайн ундан қуйироқда тиз чўкди-да, теваракдаги ғовур-ғувурга қулоқ солди. Кейин у деворлардаги шнорларга кўз югуртди: «Бирлашингиз, бутун дунё меҳнаткашлари!», «Яшасин озод меҳнат!», «Зиндабод маздурон Покистон!».

Аҳмад Хусайнни баланд руҳ ва ҳаяжон қучди, ёнидагилар билан бу тўғрида қизғин гаплашди. Мана, бирдан

10 шовқин тинди — тўрда, тахта супада Шариф Сулаймон ва бир неча активистлар пайдо бўлди. Шариф Сулаймон жуда сокин, ўйи-хаёли жам эди. У кўкрак киссасидан бир парча қоғозни олиб, оҳангдор, тантанали товуш билан «Таронаи меҳнаткашон»нинг биринчи мисрасини ўқиди, буни тўрт-беш юз киши такрорлади. Мисрадан-мисрага ўтган сайин халқнинг товуши қудратлироқ янгради. Қўшиқ эксплуатация, жабру зулм дунёсига қарши Покистон меҳнаткашларининг нафратини ва озодлик, янги ҳаёт учун курашга тайёрлигини содда, ўткир сўзларда ифодалар эди. Қўшиқ тугаши билан халқ яна гуруллади: «Зиндабод озодлик!», «Битсин сармоядорлар зулми!».

Бурчакдан муттаҳам башара бир йигит қўлини пахса қилиб, Шариф Сулаймонга қичқирди: «Қуръон ўқилсин! Динни хор қилишга йўл қўймаймиз!» Шу ният билан мажлисга илондай суқулиб кирган бир неча қора гуруҳчилар қичқириб, унинг сўзларини ёқлашди. Ишчиларнинг кўзларида ғазаб чақнади, ҳар ёқдан мушт кўтариб, шовқин солишди: «Йўқолинг, хоинлар! Лаънат сиздай ифвогарларга!» Қора гуруҳчилар худди заҳар ютгандай, кўкариб, жим бўлишди.

Шариф Сулаймон шоирга сўз берди. Муҳаммад Жамол пешонасига тушган жингалак сочини кўтариб, мажлис аҳлига дўстона илжайиб турди-да, таъсирли товуш билан бошлади. Ёлқинли, илҳомкор, ҳақгўй мисралар юракларни қаттиқ асир этди. Деярли ҳар мисрани ишчилар бошларини маънодор тебратиб, ихтиёрсиз равишда юракларининг қаъридан чиққан мақтов индолари — «О, о!», «Беназир!», «Ҳай-ҳай!» билан тингладилар.

40 Муҳаммад Жамол кучли, самимий олқишларга камтарона таъзим этиб, жойига ўтиргач, Шариф Сулаймон ўз нутқини бошлаб юборди. Ҳамма қимир этмай, нафасни кесиб тинглади уни. Шариф Сулаймон ортиқча ҳаракат-

сиз, аста ва равон гапирди. Унинг сўзлари содда, рав-  
шан, аниқ эди. Халқона ўткир иборалар, чуқур ҳикмат-  
ли мақоллар унинг нутқининг жонли, ёрқин безаклари  
эди. Шариф Сулаймон покстонлик меҳнаткашларнинг  
фажеёна иқтисодий аҳволини, қулларча ҳуқуқсизлигини  
жонли фактлар билан тасвирлади, бурноғи кунги воқеа-  
лар муносабати билан ишчиларнинг талабларини ҳам  
вазифаларини айтиб берди-да, муқаддас ҳуқуқларини  
ҳимоя этишда ишчиларни фидокорона курашга чақирди.

Мажлис аҳли тўлқинланиб кетди. Шариф Сулаймон 10  
дастлаб кимга сўз беришни ҳам билмай қолди — кўта-  
рилган қўллар шундай кўп эди. Тўқувчилар, темир йўл-  
чилар, тараққийпарвар жамоатчилик вакиллари сўзга  
чиқишди. Улар ҳаяжонли нутқларида фабрикантларнинг  
кирдикорларини фош этишди, ҳукуматнинг ишчиларга  
қарши қонунларини, ҳаракатларини қоралашди. Қамал-  
ган ишчилар бўшатилмагунча, фабрикадан ҳайдалган-  
лар ишга қайтмагунча кураш зарурлигини барча нотик-  
лар талаб қилдилар. Мажлис бу талабларни сурон би-  
лан маъқуллади. 20

Шариф Сулаймон соатга қаради. Ун икки минутдан  
кейин хўжайин мажлисни тўхтатиб, кишиларни бинодан  
қувиши мумкин. Шариф Сулаймон чиқишларни кесди.  
Қарор бир оғиздан қабул этилди. Енглар тирсаккача  
ҳимариқ, кўзлари қаҳрли, сочи ҳабашларникидай жин-  
галак, кучли, ғулабир ишчи тахта супага кўтарилди,  
кетма-кет ўнта жанговар шиорни ҳайқириб айтди. Меҳ-  
наткашлар оёққа туриб, ҳар бир шиорни момақалдироқ-  
дай қудратли товуш билан такрорладилар.

Аҳмад Ҳусайн гувиллаган халқ тўлқини ичида кўчага 30  
чиқди, терлаган юзига салқин шабада урилди, юраги  
аллақандай тоза, юксак ҳислар билан тўла эди. Одамлар  
орасидан дўстини қидирди, шоир билан бирга овқатла-  
ниб, унга бугунги мажлис таассуротларини ва қишлоқ  
хотираларини ҳикоя қилмоққа ошиқар эди. Мана, Му-  
ҳаммад Жамолнинг хурсанд ва ҳаяжонли товушини қай-  
дандир у эшитиб қолди. Бироқ шу аснода кўчада бир-  
дан ур-сур бошланиб кетди. Қимдир бўғиқ овоз билан  
қичқирди: «Хоинлар!» Аҳмад Ҳусайн қутурган қора гу-  
руҳчилар игво қўзгамоқ мақсадида ишчиларга ҳужум 40  
қилганини пайқади-да, нима қилишини билмай, бирпас  
довдираб қолди. Шовқин кучайди, муштлаш ва таёқбоз-  
лик қизиб кетди. Сурон ичида Муҳаммад Жамолнинг

овози гуриллади: «Маздурлар, уринглар итларни!» Аҳмад Ҳусайн икки қўли билан ерни пайпаслади ва тош кўтарди. Шу вақт гўё панада кутиб тургандай аллақайдан отлиқ полислар бўрондай етиб келди. Аҳмад Ҳусайн четланишга тиришди. Бироқ отлиқлар хиёл ўтмай, ишчиларни босиб, янчиб, дарралар билан саваламоққа киришдилар. Аҳмад Ҳусайн бир отлиққа ғазаб билан тош отди-ю, ҳайқириб, жиловига чангал солди, силталади, иложи бўлса, бир сапчиб, полисларнинг аблаҳона чақчайган кўзларини юлиб олгудай эди. Лекин тепадан унинг бошига қаттиқ дарра тушди. Зарбадан йигитнинг товонларигача зирқираб кетди, кўз олди қорайди. Аҳмад Ҳусайн гандираклаб-гандираклаб йиқилди, қулоқларида шовқин-сурон ҳам тинди...

— Ушлама бошингни... кўзингни юм, ухла,— деди Муҳаммад Жамол ҳорғин товуш билан, каравот чеккасига секин ўтириб.

— Мени тўнгода келтирдинг шекилли?— сўради Аҳмад Ҳусайн оғриқдан инграб.

20 — Тўғри.

— Раҳмат. Ярам қўрқинчли эмас шекилли, бошим тарс ёрилгандай туюлганди менга,— деди Аҳмад Ҳусайн.

— Бир оз қонаган, шишинқираган, холос. Шундай, инқилобчиларнинг боши тошдай қаттиқ бўлади, дўстим!

30 — Ҳа, сен нега пешонангни боғламадинг? Ғуррадан қон силқиб турибди, кўряпман...— ўз оғриғини унутиб, дўстига чуқур ғамхўрлик ва меҳр билан тикилди Аҳмад Ҳусайн. Муҳаммад Жамол бисотидаги битта тоза кўйлагини йиртмасдан, у билан Аҳмад Ҳусайннинг бошини боғлаган эди. Ўз бошини боғлаш учун бир парча латта тополмас эди. Лекин Муҳаммад Жамол ҳақиқатни айтишдан қўрқди-да, қўлини силкиб, «Ҳечқиси йўқ, ҳафсалам келса, боғлаб оларман», деди. Аҳмад Ҳусайн: «Менинг бошимга бутун бир саллани чирмаб қўйибсанку, ўз ярангга бепарволик қиласан», дея дўстини койиди. Кейин у бир неча минут кўзларини юмди-да, ногаҳон бошини ёстиқдан узиб, қўли билан Муҳаммад Жамолни туртди.

40 — Шариф Сулаймон қалай, шикаст емадимми?

— Хотиржам бўл, у соғ. Ишчилар уни яхши қўриқлашди,— жавоб берди Муҳаммад Жамол.

— Тўсатдан босиб, қамоққа олсалар!

— Дўстлар бу хавфнинг ҳам олдини олишган. Ўзи



ҳам из чалғитишни яхши билади. Шариф Сулаймон ҳозир бирон қовоқда, эҳтимол, мажлис ўтказаетгандир, балки сигарет тутунига ўралиб, Покистон меҳнаткашларига «Мурожаатнома» ёзаётгандир.

— Жуда яхши,— деди Аҳмад Ҳусайн эркин нафас олиб,— аммо сен ҳам ҳозир кет. Тун бағри ғанимат...

— Зиндон эшиги камина учун ҳар кун, ҳар соат очиқ,— деди Муҳаммад Жамол кўзларини хаёлчан сузиб.

— Янглишасан,— Аҳмад Ҳусайн қўли билан таъкидлади,— сизлар ўзларингизни сақлашингиз керак, халқ учун, кураш учун керак. Айниқса сендай шоир... Биласанми, бир булбулни бутун бир ўрмон тинглайди. 10

Муҳаммад Жамол илжайиб ўрндан турди-да, одеялчани полга ёзди, ечинди. Елкасида дарра зарбидан пайдо бўлган бир парча кўкармага кўз қирини ташлаб, қўли билан силаб-силаб қўйди, кейин чироқни ўчирди.

Эрталаб дўстлар нон ва озгина сут билан нонушта қилишди. Аҳмад Ҳусайннинг ранги беморларникидай сариқ, кўзлари алланечук туманли, нурсиз эди. Муҳаммад Жамолнинг ҳам тинкаси қуриган эса-да, бироқ ўзини тетик тутишга тиришиб, ҳар вақтдагидай ҳаяжонли, жўшқин сўзлар, кулар эди. Аҳмад Ҳусайн секингина каравотга ўтирди, сўнг яна бошини авайлаб ёстиққа қўйиб, оғир хўрсинди. 20

— Бошинг оғриятими! Сабр қил, бир илож қилиб, дори топтираман-да, ўзим даволайман. Менинг ғуррам ҳам лўқиллаяпти,— Муҳаммад Жамол сўл қошининг устини секингина силаб қўйди.

— Мен умуман оғриққа чидамлиман. Фақат кўнглим бетинч... Уйларим бир-биридан оғир, қоронғи... Билмадим, уйдагиларнинг ҳоли нечук,— деди Аҳмад Ҳусайн. 30

— Кеча полис даррасини тотиб кўрдинг, энди онангдан сўкиш эшитасан, майли пушаймон қилма, дўстим, кураш шундай ғовғали бўлади.

— Нима деяпсан?— Аҳмад Ҳусайннинг товушида кинояли оҳанг титради, бошини аста буриб, қаҳр билан дўстига қаради ва кескин деди:

— Мени ким деб ўйлайсан? Назарингда, мен разил кўрқоқларданми? Қўлимга тошни сен тутқазмадинг, виждоним тутқазди. Ҳақиқатга ошиқ деб, сен ёлғиз ўзингни ҳисоблайсан шекилли. 40

Муҳаммад Жамол қизариб кетди, нима дейишни, кўзларини қаерга яширишни билмасдан саросимада қолди. Аҳмад Ҳусайн жаҳл билан юзини девор томонга бургач, шоир унинг ёнига ўтирди ва чуқур севги билан қучоқлади. Шу ондаёқ Аҳмад Ҳусайн ялт этиб қаради ва қизгин қўли билан шоирнинг қўлини маҳкам сиқди. Улар индамасдан, анча вақт бир-бирларига тикилишди. Улар кўзларида ёнган самимият, дўстлик, садоқат ҳисларини ўқиб, гўё завқланар эдилар.

10 Сукутни Аҳмад Ҳусайн бузди:

— Қишлоқ хотираларини тинглайсанми?

— Агар қийналмасанг, айт.

Аҳмад Ҳусайн ўз хатларида, маълум андишаларга биноан ёза олмаган ҳодисаларни, мушоҳадаларини, ҳозир эсига қандай тушса, шу тартибда ҳикоя қила бошлади. Муҳаммад Жамол қишлоқ ҳаётини миридан-сиригача билса-да, Аҳмад Ҳусайннинг ёрқин, ранго-ранг тасвирларга бой хотираларини қизиқиб тинглади-да, жуда кўп саволлар берди. Деҳқон турмуши, ер-сув масалалари, зироат усуллари ҳақида жиддий изоҳлар ҳам беришга тиришди. Аммо Аҳмад Ҳусайнни чарчатмаслик учун баҳслашмоқдан мумкин қадар бош тортди.

20

Аҳмад Ҳусайн бир қултум сув ютиб, бирпас сукут қилди-да, кейин шоирга кулимсираб қаради:

— Мен қишлоқда бир қўшиқ эшитдим...

— Биласан, халқ қўшиқларини севаман. Лекин қўшиқларимиз жуда мунгли, чунки халқимизнинг юрагида ҳасрат чексиз... Қани айт.

30

— Аксинча бу қўшиқда порлоқ умид чексиз,— деди Аҳмад Ҳусайн ва дастлаб қўшиқчи қариндош қиз, айниқса унинг отаси ҳақида мукамалроқ тўхтаб, ғурурланиб гапирди-да, кўзларини хаёлчан сузиб, паст товуш билан куйни бошлади. Муҳаммад Жамол сеҳрлангандек жим қотиб тинглади, қўшиқ охирида унинг кўзларидан беихтиёр ёш қуйилиб кетди...

Дўстлар қўшиқ ва умуман халқ адабиёти ҳақида ҳаяжонланиб сўзлашаркан, эшикдан ҳовлиқиб Искандаро кириб келди.

40

— О, жуда соз, мана янги қўшиқ тинглайсиз,— деди Муҳаммад Жамол.

Искандаро ҳушидан кетгандай, ўртада бир зум серрайиб қолди, кейин қўрқинч тўла кўзларини йигитдан-йигитга югуртди:

— Нима бўлди сизларга? Даҳшат!— қичқирди бошидан пардасини полга улоқтириб.

Искандаро кирган ҳамон ўрнидан ирғиб турган Аҳмад Ҳусайнни Муҳаммад Жамол авайлаб каравотга ўтқазди:

— Қўрқманг, دادил бўлинг,— деди Аҳмад Ҳусайн меҳр билан Искандарога.

— Ҳечқиси йўқ, яралар курашга чиниқтиради...— деди илжайиб Муҳаммад Жамол.

Искандаро Аҳмад Ҳусайннинг ҳолини суриштирди, 10 сўник юзларига ва боғланган бошларига яқиндан тикилиб, гўзал юзи ғамдан буришиб кетди. Муҳаммад Жамолнинг ғуррасига қараб, ярани боғламагани учун шоирдан астойдил койинди. Муҳаммад Жамол уни юпатиб, ўриндиқни Аҳмад Ҳусайн каравотига суриб, қизни ўтқазди-да, воқеани сўзлаб берди.

Искандаро бир соат бурун оғасидан тунги ғавғони эшитиб, юрагига ваҳима тушганини ва ундан Аҳмад Ҳусайн ва Муҳаммад Жамолнинг қатнашганига гумон қилмаганидан бир баҳона билан кўчага югурганини айтиди-да, йигитларга қараб, бошини ғамгин тебратди: 20

— Аммо ярадорларга дуч келиш хаёлимга келмаган эди... Зулмкорларнинг қўли кесилсин!

Искандаро ўрнидан илдам туриб, пардани ёпинди, йигитлар таажжубландилар. Аҳмад Ҳусайн ўтиришга қистаб, нега бу қадар шошиш, деб ялинчоқлик билан тикилди. Искандаро ҳозир келаман, деб эшикка югурди. Аҳмад Ҳусайн қиз ортидан гўё чиройли қушчасини қўлдан чиқарган боладек алланечук бўшашиб, маъюс қараб қолди. Муҳаммад Жамол ўнғайсизланиб: 30

— Мен бир айлашиб келсам, ҳаво яхши — бошимда мисралар айланур...— деди.

— Йўқ, ўтир, агентлар кўп, хавфлидир,— деди қатъий турда Аҳмад Ҳусайн.

Дўстлар яна қишлоқ, деҳқон ҳаёти ҳақида суҳбатлашдилар, ҳар иккисининг юраги нурга тўлгандай эди.

Кўп ўтмасдан, Искандаро ҳарсиллаб кирди-ю, Муҳаммад Жамолни ўз қўли билан ўриндиққа ўтқазди, ғуррасига қандайдир оқ порошок сепаб, бинт билан боғлади ва ўзининг чиройли ойначасини унга тутди: 40

— Мана энди қаҳрамонга ўхшадингиз.

Искандаронинг жиддий юзини, чаққон қўлларининг ҳаракатини мамнун кузатиб турган Аҳмад Ҳусайн:

— Озодлик учун жанглар бўлади, у вақт ўт ва қон ичида юриб, шу қўлларингиз билан яраларимизни боғлайсиз,— деди.

— О, у кунлар...— кенг нафас олди Муҳаммад Жамол ва ойнани самимий ташаккур айтиб, қизга қайтарди, шоир учун ҳозир Искандаро туғишган синглисидан афзал туолди.

10 — Халқнинг чин қизига бундан юксакроқ шараф бўлиши мумкинми?— деди Искандаро ва Аҳмад Ҳусайнга ўтиб, унинг бошини бутун кўйлак билан беўхшов ўраган Муҳаммад Жамолга бир кулиб қаради-да, кейин жуда эҳтиёт билан ечди, ярани аста дорилаб, эпчиллик билан бинтлади, кейин йигит юзларини мулойим силаб, қаршисида ўтирди. Йигит ташаккур айтди, лекин қиз унинг кўзларида чуқур севги, садоқат ҳисларини ўқиди. Аҳмад Ҳусайн сокин ва хаёлчан кўринар эди.

— Нима бўлади аҳволларингиз? Икковингиз ҳам ярадор...— уҳ тортди қиз.

20 — Айтинг, кўча аҳволи қалай, одамларнинг гапига қулоқ солдингизми?— сергакланиб, қизиқиб сўради Муҳаммад Жамол.

— Кўчалар ҳар кунгидай кўринади, аммо, назаримда, полислар кўпроқ... Зимдан сўз тинглашга вақт бўлмади, жуда шошдим. Ҳа, кимдир орқамдан пойлаб юради. Бир-икки марта кўз ташлаган эдим, ўзини телбаликка солиб, ғалати ҳаракатлар қилди...

— Муҳаммад тунда яшириниши керак эди, сўзимни уқмади. Сиз айтинг, шояд кўнса...— ялинди Аҳмад Ҳусайн.

30 — Искандаро ёлворган кўзлар билан Муҳаммад Жамолга қаради.

— Уйлаб кўринг, сизнинг изингиздан юрган ит мени кўрмайдими?— деди Муҳаммад Жамол.— Менимча, хавфланишга у қадар асос ҳам бўлмаса керак, чунки ҳукумат ғоят маккор, бугун-эрта ишчиларнинг ғазоби устига яна мой қуйиш унинг манфаатларига мувофиқ эмас. Энди у кейинги кирдикорларини хаспўшлашга тиришади. Энди реакциянинг аврағич воизлари мусулмонлар бирлиги тўғрисида кўкракларига уриб, дарё-дарё сўз қуядилар...

40 — Қонли қўллари билан қуръон варақлай бошлайдилар. Қандай разолат бу!— деди ижирғаниб Аҳмад Ҳусайн.

— Демак, кўнгилингиз тинч!— сўради қиз енгил-ланиб.

Муҳаммад Жамол ишонқирамай, бошини қимирлатиб қўйди, кейин қатъий равишда деди:

— Бироқ тинтув учун ҳар минутда полислар келиб қолиши мумкин... Сиздан қўрқаман, кўп ўтирманг.

Искандаронинг ранги ўчиб кетди, қўрқинч тўла кўзлари билан эшикка қараб-қараб қўйди. Юракда ўқтин-ўқтин ишқ ва соғинч тўлқинини сезгандай бўлар ва қиз ҳар гал хурсанд ўз уйидан чиқаркан, гўё қамоқхонадан қочган маҳбусдай, жон ҳовучлаб югурар, Аҳмад Ҳусайнни кўриш биланоқ ҳар гал қўрқув ва таҳликани унутса-да, юрагининг бир чеккаси ҳамиша ғаш бўлар, севгининг энг гўзал, бахтиёр дақиқаларини тўсатдан узиб кетишга ошиқар эди. Аҳмад Ҳусайн ҳам деярли ҳеч вақт ундан ранжимас эди. 10

Искандаро секингина уҳ тортиб, ўрнидан турди. Муҳаммад Жамол унинг бирпас сабр этишини ўтинди-да, Аҳмад Ҳусайнга мурожаат этди:

— Қани, бир куйлайлик. 20

Искандаро қатъий эътироз қилди:

— Ҳар нарса ўз вақтида ярашади, қўшиқ нимаси!

— Ўтинаман, тинглангиз,— деди Аҳмад Ҳусайн шавқ билан ва дарров қўшиқнинг тарихини тушунтирди. Искандаро энди жуда қизиқди. Аҳмад Ҳусайн илжайиб ўрнидан қўзғолди ва куйни секингина бошлади. Муҳаммад Жамол ҳам бошини оҳангдор тебратиб, дўстига жўр бўлди.

Куйлаб бўлганлари ҳамон Муҳаммад Жамол ирғиб турди: 30

— Бирпас гаплашиб турунглар, ҳозир қайтаман,— деди-да, на Аҳмад Ҳусайн ва Искандаро оғиз очишга улгурмасдан, зиналарни гурсиллатиб пастга югурди.

— Сигарет хумор қилди шекилли,— кулимсиради Аҳмад Ҳусайн ва Искандаронинг қистови билан қўшиқни яна оҳиста такрорлади.

— Халқ орзуларининг куйи,— деди Искандаро ўйчан ва дарҳол дафтарчасини чиқариб, қўшиқни ёза бошлади, кейин қишлоқ қизи тўғрисида бафуржа гаплашмоқ истагини Аҳмад Ҳусайнга айтиб: 40

— Нега кеча бу қўшиқни куйламадингиз менга,— ўп-калагандай кўзларини нозли сузди.

— Эсимга ҳам келмабди,— кулди Аҳмад Ҳусайн.

— Албатта, қариндошингиз Зулайҳо шаҳарга келса, таништирурсиз, ҳозирдан у бечора қизнинг қайғусига шерикман,— ўрнидан турди-да, йигитнинг ҳурпайган сочларини силади ва пардага қўл узатди.

— Кўп ўтирдингиз, чарчайсиз,— деди меҳрибон, майин товуш билан ва Аҳмад Ҳусайнни авайлаб ётқизди. Пардага ўралди, лекин бу фақир ҳужрада хаста ётган дўстини тарк этгиси келмай, қайта-қайта тўхтаб, хайрлашди ва ғамгин чиқиб кетди.

- 10 Аҳмад Ҳусайн бошини ёстиқдан кўтариб, серқатнов кўчада то қизнинг қораси ўчгунча деразадан қаради.

## XVI

Искандаро ҳар вақтдагидек шошиб-пишиб уйга келди.

— Қаерларда тентирадинг? Токайгача яшираман, бир кунмас-бир кун дадангга, акангга чақаман... Ун тўртда эрга тегиш, ўн бешда бешик тебратиш фарз эканини тамом унутдинг... Худодан қўрқ, халойиқдан уял!— деди она ранжиб.

- 20 — Онажон, магазинларда китоб қидирдим. Яна йўлакай Сурайёларникига мўралаб чиқдим.— Искандаро ҳар сафардагидай дарров баҳона топди.

— Қўй ўша Сурайёни! Эшитдим, эркаклар билан бирга ўқирмиш. У беҳаёда энди имон қолдими?

— О, ўртоғим қандай бахтли! У олий маълумот олади. У ўз муродига етди, мен шўрлик бу тўғрида ҳатто оғиз оча олмайман.

- 30 — Бари талваса, бари охир замон аломати,— қичқирди кўзларини тикандай қадаб она.— Яхшиси, энди китобни, қалам-қоғозни йиғиштириб қўй, қуръондан ўзгасини қўлингга олма. Қиз бахти — эрнинг давлати. Бойвучча бўлишни орзу қил!

- 40 Искандаро ичдан уҳ тортиб, бошини эгди. Бундай сўзларни онадан биринчи марта эшитиши эмасди. Бутунлай оми ва хурофотларнинг қалин тўрига чулганган хотиндан нимани кутиш мумкин? Искандаронинг мақтанчоқроқ отаси давлатманд дўстларига, танишларига тақлид этиб, қизини ўқитганда, она дастлаб хафа бўлган эди. Бироқ давлатманд оилаларда қизларни қимматбаҳо безаклар билан безагандай илм билан ҳам безамоқ гўё таомилдай эканини кўриб, кейинчалик кўниккан эди.

Handwritten text in a cursive script, likely a manuscript page. The text is heavily crossed out with multiple horizontal lines, indicating it has been redacted or is a draft. The script is dense and fills most of the page area.

Повестнинг қўлёзма нусхасидан саҳифа. Муаллиф дастхати.  
Қоралама.

— Қўрқма, биласан-ку, мен чақимчиликни ёмон кўраман. Лекин дайдиликка барҳам бер. Дунёда нима оғир — эл таънаси оғир, — деди хийла мулойимланиб она.

Искандаро индамади, қўлини чеккасига қўйиб ўз тақдирини ўйлади: нима қилсин у? Ўз фикри, қалами билан халққа хизмат қилмоқ бу мамлакатда амри маҳол, лекин қачонгача севгини яширади? Қизнинг юраги алам зўридан ёрилгудай... Келгуси унинг хаёлида бутун даҳшати билан гавдаланди: золим тақдир унинг кўзларини  
10 боғлаб, қора ўпқонга судраётир. Бироқ, тасалли учун, Искандаро зулмат дунёсида аллақандай умид учқунларини қидираркан, ногоҳ яна қора ўйлар, ваҳималар унинг хаёлини тундай қоплар эди: икки ярадор йигитни полислар олдига солиб кетаётгандай, бераҳм полисларнинг ёвуз башараларини кўргандай бўлди-да, ҳовлиқиб ўрнидан турди. Қани у югуриб борса, дўстларига далда берса ва бутун ғазаби билан зулм итларини қарғаса!

— Нима бўлди сенга? — эшикдан кириб, хавфсираб тикилди она. — Мен азбаройи ачинганимдан гапирган  
20 эдим. Э худойим, ўзинг инсоф-тавфиқ бер бу гумроҳ қизимга!

Искандаро бош оғриғини баҳона қилиб, уй бурчагида ҳорғин чўзилди ва юзини ёстиққа қўйиб, юм-юм йиғлади... Катта оила икки хонада яшар эди. Искандаронинг акаси — давлат молия идорасининг маъмури, олти боласи ва хотини билан бир хонада яшар, қиз ота ва онаси билан ўзга ҳужрани банд этишган эди. Искандаронинг бир вақтлар ўртача давлатманд отаси сингандан кейин кичкина боғчали, гўзал уйни қарзга тўлаб, бундан  
30 ўн йил бурун шу ерга тиқилишган эди. Бироқ ака «мойли» хизмат орқасида маблағ ортдириб, энди уй торлигидан жиддий шикоят қила бошлаганди. Искандаро у тезроқ алоҳида уйга эга бўла қолса, деб сабрсизланарди. Чунки отаси билан ҳамфикр, аҳил бўла олмас эди у. Жамилни инглиз мустамлакачилар мактаби ва олғир, беҳаё маъмурлар муҳити тарбиялаган эди.

Кечга яқин Жамил хизматдан қайтганда, Искандаро онасига ёрдамлашиб, уй иши билан банд эди. У энди дардини юрак қаърига яширган, фақат гоҳо-гоҳо энтиқиб қўярди. Лекин Жамил эшикдан кириши билан ҳаммининг юраги бир зум чўчиб кетди: унинг қовоғидан қор ёғарди. Хотини, ишдан ҳайдалдими, деб ўйлади ва титроқ, сирли товуш билан сўради:



— Тинчликми?

— Ишингдан қолма!— Жамил пўнғиллади ва эски, шалоқ диванга ўзини ташлаб, гўё бўғилгандай, ранги шўх галстукни нари-бери бўшатиб қўйди-да, бесўнақай бурнининг кенг катаклари остидаги қоп-қора мўйлов жиякчасини чимтиб, теваракка зимдан қаради. Болаларнинг унга яқинлашишга ботина олмаганини пайқаб, гўё ўзини ҳорғин кўрсатишга тиришиб, ҳамиша айёрча йилтираган, лекин ҳозир жаҳлдан туманланган кўзларини юмди. Фақат Искандарогина унинг кайфи ўзгарганлигига аҳамият бермади. Умуман оғасининг ишлари ва ўйлари билан қизиқмас эди бу қиз. Қоронғи, тор йўлакчада овқат пишираётган онасининг куюнганини кўриб, ҳатто жаҳли чиқди ва ичкарига дадил кириб, оғасидан газета сўради. Жамил кўзларини сал очиб, истеҳзо билан иржайди:

— Билиб қўйгинки, газетани сен учун олмайман.

— Ўтинаман, мени хўрламанг,— деди Искандаро титраб.— Хўп, бундан кейин асло газета сўрамаганим бўлсин!

— Менга қара,— ҳансираб қўзғалди Жамил,— бу ёққа юр-чи!

Искандаро индамасдан, Жамил орқасидан иккинчи хонага кирди.

— Қани, очиқча бир гаплашайлик-чи,— деди Жамил ягона ўриндиққа ўтириб.

Искандаро қизил чирмович гул билан ўралган дераза тагидаги гиламчага ўтирди ва оғасининг фикрини олдиндан билиб олмоққа тиришгандай, синовчи кўзлар билан қараб-қараб қўйди.

— Қай йўлдан, қаёққа борасан — ўйлаб кўрдингми?— деди Жамил сигаретни асабий равишда тортиб.

— Биламан. Ҳар ишни мумкин қадар ўйлаб қилишга интиламан,— жавоб берди Искандаро секинлик билан.

— Қизларнинг ҳусни нимада, ахлоқда эмасми?

— Албатта,— Искандаро Жамил нимага имо қилаётганини пайқаб, қизариб кетди; севги сири очилди шекилли, дея ўйлади. Юраги жиғиллаб, бошини сал эгди.

— Модомики, шундай экан, нега сен ҳуснингга ўзинг доғ соласан?

— Қандай доғ? Сиз доғ деб инмани англайсиз?— Ис-

кандаро бошини кўтармасдан, секингина пичинг аралаш деди.

— Мунозарага тобим йўқ!— қичқирди Жамил қалтираб.— Ҳалокат йўлидан қайт! Ёлғиз ўзингни эмас, бизни ҳам ҳалокатга судрамоқдасан. Бундай сингилдан воз кечаман!

— Хўш, гуноҳим нима, олдин исбот қилиб, кейин ҳайқиринг, бу қандай инсофсизлик?— бирдан дадилланди Искандаро.

10 — Халқни заҳарлаяпсан...

— Тухмат!— дея қичқирди Искандаро.

Жамил ғазабдан кўкариб кетди ва қўлтиқ киссасидан юпқагина китобчани олиб, баланд кўтарди:

— Мана, жиноятинг! Яна қандай исбот керак? Сени бир тўда ахлоқсизларнинг, бузғунчиларнинг орасида кўряпман.— Жамил китобчани гижимлаб, нафрат билан ерга урди. Искандаро жанжалнинг асли сабабига энди тушунди. Тараққийписанд бир неча ёш ёзувчиларнинг тўпламига Аҳмад Ҳусайннинг илтимоси билан Искандаро Покистон аёлларининг оғир ҳаётига ва ҳуқуқсизлигига доир кичик бир ҳикоя ёзган эди. Унларча ҳикояларини бостирмоққа журъат қилмаган қиз бу китобчанинг чиқишини сабрсизлик билан кутар эди. У қувонч ўрнига қайғу келтирди. Лекин Искандаро китобчани ердан олиб, худди боласини бирон балодан қўриқлаган онадай ўз бағрига босди ва ғазаб билан деди Жамилга:

30 — Нодонсиз, нодон! Ҳикоямнинг мазмунига ёлғиз жоҳиллар тушунмайди, эскипараст аҳмоқлар, ҳар хил қора гуруҳлар қарши чиқиши мумкин. Хўш, сиз унда қандай зарарли фикр кўрдингиз? Наҳотки, сиз бу қадар мутаассиб, хурофот асири! Худо ҳаққи, ўйламаган эдим...

— О, тараққийпарварликни даъво қилган кўр қиз! Қаламингдан ёлғиз заҳар томчилайди. Бу заҳар дин илдизини, ахлоқ илдизини қуритади.

— Демак, сизнингча, хотинлар — халқнинг ярми абадиян чўри бўлсин! Йўқ, бу ваҳшийлик! Бунга қарши курашни юксак ахлоқий ва инсоний бурчим деб биламан.

40 — Аёллар ҳеч вақт эркаклар билан тенг ҳуқуқли бўла олмайди. Тенг ҳуқуқ даъвоси — оила илдизига болта урмоқ билан баравар...

— Елгон!— Искандаро қаттиқ тикилди акасига.— Янги тарих бунинг аксини исбот қилаётир. Дунёда шундай улуғ мамлакат борки, у ерда барча хотинлар тенг ҳуқуқли, мутлақ тенг ҳуқуқли. Мен уларнинг ажойиб ҳаётини ростгўй китобларда кўрдим. У мамлакатда ҳатто мусулмон хотинлар — худди бизга ўхшаш асрлардан буён ҳар қандай ҳуқуқдан маҳрум чўрилар, жаҳолат тўрига чулғанган мазлумлар ҳам энди эркаклар билан тенг, барча ишда, барча ҳуқуқда тенг. Шарқнинг кечаги чўрилари бугун ҳаётнинг ҳамма соҳасида ўз талантларини, қобилиятларини шундай ёрқин кўрсатмоқдаларки, чиндан ҳам ҳайратда қолади киши. Демак, чин озодлик, худди баҳор қуёшидай хотинларнинг ижодий руҳини кўркам гуллатган. Ҳа, шу билан баравар у ерда оила энг мустаҳкам, энг соғлом асосда. У ерда тенглик ва дўстлик, севги ва меҳнат — оила бахтининг манбаи.

— Бас, ташвиқотни ким ўргатди сенга!— Жамил қўлини кескин силкиди.

— Мен ҳақиқатни сўзлаяпман,— деди Искандаро ишонч билан.

— Советларда оила йўқ,— пўнғиллади Жамил яна қўл силкиб.

— Елгон!— қичқирди Искандаро.— Маккор инглизларнинг аҳмоқона ташвиқоти бу. Аксинча оила бизда бузуқ. Уйлаб кўринг: оилада она — чўри; қизни жонсиз қўғирчоқдай сотадилар. Эркак, агар хоҳласа, агар қурби етса, ўз кайфи учун қўша-қўша хотин олади. Бу оилами? Ахлоқсизлик бу!

Шу аснода эшик очилиб, секингина она кирди ва нима гап, дегандай дам ўғлига, дам қизига қаради.

— Ойи, қизингизни қўлга олинг!— мурожаат этди узун уҳ тортиб Жамил.— Қаламини синдиринг, дафтарларини ёқинг!

— Нима қилибди синглинг?— сирли, ваҳим товуш билан сўради она.

— Фикри ҳам, дили ҳам... қоронғи. Бизни шарманда қилади бу,— жавоб берди Жамил ва ўрнидан кескин равишда турди-да, эшикни зарда билан очиб, чиқиб кетди.

Она дағ-дағ титраб, зуғум билан қизига қаради.

— Ойижон, унинг сўзига ишонманг. Худога шукур, фикрим ҳам, дилим ҳам равшан. Нима ёзганимни мен ўзим сизга түшунтираман. Қасам ичаман, гуноҳим йўқ,—

Искандаро рўмолчаси билан кўзларини артди, нима қилсангиз, розиман, дегандай бошини аста эгди. Бу самимият, бу забунлик ва шафқат, инсоф талаб қилиб ёлвориш онага таъсир этди. Она қизнинг бетига тикандай санчмоқчи бўлган ғазабли сўзлардан ўзини тийди, фақат у қизининг илм олишига сабабчи бўлган эрини пичирлаб қарғади-да, секин чиқиб кетди. Искандаро ғижимланган китобчани қўллари билан текислади, ўриндиқни деразага яқин суриб, ҳаяжон билан варақлай бошлади.

10

## XVII

Муҳаммад Жамол ва Аҳмад Ҳусайнни дўстлар хурсандчилик билан қаршиладилар. Темир йўл ишчиси Иброҳим Умарнинг пастқам мавзедаги тор, хароб хонаси улар кириши билан гўё кенгайгандай, шалоқ стол ўртасидаги кичкина керосин лампа чарақлаб кетгандай туюлган эди. Шариф Сулаймон йигитларни ўз ёнига, Лениннинг катта портрети қаршисига ўтқазди. Стол атрофида Фуломшер ва яна тўрт активист ишчи — тўқимачи ва темир йўлчилар ҳам парашют фабрикасидан бир ишчи ўтирар эди. Уларнинг қарийб барчаси тинмасдан сигарет тортишар, уйқусизликдан қовжироқ кўзларини ишқашар, лекин бари тетик, ҳар хизматга тайёр кўринар эди. Бирпасгина уч кун илгариги мажлисни ва мажлисдан кейинги ур-йиқит ғовғани эслашдилар. Шариф Сулаймон Аҳмад Ҳусайннинг аҳволини зўр қизиқиш билан суриштирди.

— Пича оғриғи бор, зарари йўқ, тузалиб қолар,— деди Аҳмад Ҳусайн қизариб.

30 — Чакки қилибсиз, келибсиз, бир-икки кун сабр қилмоқ маъқул эди.

— Тошдай маҳкам йигит. Икки кун ёт, дедим, унамади, қарасам, ёш боладай йиғламоқчи,— кулди Муҳаммад Жамол.

— Майли, йигитнинг чиниққани яхши,— деди Фуломшер.

40 Кейин Шариф Сулаймон Аҳмад Ҳусайн билан Муҳаммад Жамолга вазиятни тушунтира бошлади. Ҳайдалган ишчиларни ишга қайтадан қабул қилишдан капиталистлар узил-кесил бош тортганлар. Ишчилар орасида ғалаён кучайган, икки соатлик иш ташлаш темир интизом билан ўтказилган. Бироқ хўжайинлар актив иш-

чилардан кўпини яна ишдан ҳайдаганлар. Қарачи ва Равалпинд меҳнаткашлари катта митинглар уюштирганлар, улар Лоҳур ишчилари курашининг ғалаба билан тугаши учун яқдиллик билан ёрдам бермоққа қарор қилганлар ва ҳоказо.

Муҳаммад Жамол ҳаяжон билан столни шундай урдиди, дудли лампанинг ёлқини лопиллаб кетди.

— Бўрон кўтариш керак, бўрон!— деди ёнган кўзларини ҳаммага бир-бир тикиб шоир.

— Секин-секин гапиринглар, ёмонлар кўп, қадамингда айғоқчига учрайсан,— деди Шариф Сулаймон. 10

— Шошма, шоир, политсанинг кечаги итлиги ҳали миллионлар қулоғига етгани йўқ. Мана, эрта-индин кўрамиз бўронни,— ижирғаниб деди кўзлари қаҳрли, бароқ қош Усмон Ҳошим — парашют фабрикасининг ишчиси.

— Фақат душманларнинг бутун кирдикорларини, бутун ҳийла-найрангларини дам ўтказмасдан бош қилавермоқ керак,— деди Муҳаммад Жамол.— Маълумки, бизда халқ ҳаракати тўлқинланган пайтларда озодлик душманлари, айниқса диний сафсаталарни қалқон қилдилар. Биласиз, бизнинг мамлакатда инглизлар ислом ниқоби остида не-не жиноятларни қилмадилар! Бу бобда уларнинг икки юз йиллик тажрибалари бор... Мамлакатимизнинг йўлини ҳали ҳам улар чизиб бермоқда. Ҳарбий, сиёсий ишларимизга бурнини суқади, яна биз мустақил эмишимиз. Йўқ, Покистонда фақат инглиз тили эмас, инглизларнинг ўзи ҳам қолди. 20

Мана энди Америка сиқиб, янчиб келмоқда. Қуръони каримни кўтариб келмоқда. Ёвуз, олчоқ заминдорлар ва буржуазия, сотқин муллалар шод-хуррам: «Хуш келдингиз!» деб қаршиламоқда. Ҳукмрон доиралар очиқ-ёпиқ учрашувлар билан, музокаралар билан Америка капиталига қопқонни кенг очиб, мутедай хизмат этишга гаров бўлдилар. «Мусулмон лигаси» 1906 йилда туғилганидан бери ёлғиз реакционерларга хизмат этади. Баъзи аъзолари неча топқир уни демократик йўлга солишга уринмадилар, натижа чиқмади. Мана, у уламолар билан биргалашиб, яна Америка «ёрдами»ни бош усти қабул этишга фатво берди. Бу қандай расволик! Америка капитали акционер жамиятлар, қурул-аслаҳа бўлиб кираётибди. Буларнинг ҳаммаси халқ бошига жафо ва офатдир. Мана, Америка буйруғи орқали, Покистон Туркия 40

билан ҳарбий пактлар тузиб, дўст бўлди,— кўзларида нафрат, газаб ўтини сочиб деди Муҳаммад Жамол.

— Америкадан келган танклар, авиация, жамики қурол-аслаҳа, бало-бадтарлар совет чегарасига олами исломдан совғадир. Эҳтимол биродаримиз ҳиндга қарши ёғдирдилар, чунки ҳозир Кашмир масаласи муҳимдир,— деди Асқар заҳарханда билан.

- Туркия, Покистон бирлашиб,— қизишиб давом этди Муҳаммад Жамол,— Америка буйруғи билан Араб мамлакатларига, Эронга, иттиҳоди ислом, дея осилаётибди. Мана, Ироқни қармоққа илинтирди. Лекин қолганлари асло алданмас, инглизларнинг бўйинтуруғи остида кўп жафо чеккан, кўр ҳассасини бир марта йўқотади, улар Америкага асло қул бўлмас. Американинг келишини ҳатто муҳокама қилишни истамайди араб мамлакатлари. Тўғри, Америка алдаш-авраш билан, пул билан, террор билан, дўқ билан — турли очиқ ва яширин йўллар билан чора кўраётир. Лекин халқ йўл қўймайди, қуролсиз мушти билан, яланғоч кўкси билан бўлса-да, қарши туради. Туркиянинг касофати билан Шарқ мамлакатларида шунча ғовға. Ўзи бутун қўриғи, суви ила Америкага «ҳалол мол» тариқада гум бўлди, унга Покистон эргашяпти. Худо ва пайғамбар, ислом ва шариат деб, динимиз деб, имонимиз бир, шавкатимиз, анъанамиз бир, деб айюҳаннос соладилар. Шундай қилиб, дўстларим, қийинчиликлар бисёр, тадбир билан, уқув билан фикр этиш керак бўлади. Китоблар, журналлар, брошюралар орқали халқ билан ҳам бошқа мамлакатлар билан алоқада бўлишимиз керак. Империалист Америкага ва
- 30 ўзимизнинг олчоқларимизга қарши ҳужумга халқни, тараққийпарвар зиёлиларни, хайрихоҳ шахсларни кўтарайлик. Қафанимизни бошимизга чулғаб курашамиз. Улим ёки ғалаба!— деди шоир ҳаяжонланиб.

Зоҳид Раҳмон Муҳаммад Жамолнинг елкасини қоқиб:

— Улимдан қўрқма, лекин эҳтиёт бўл, курашлар — катта,— рафиқлар кулишди.

- Ташвиқот ишларимизда яна шу нарсага диққат этиш керакки, ишчиларимиз турли аврағич ташкилотларга, турли унсурларга алданмасинлар. Бизнинг профсоюзимизга ёмон ният билан суқилган мунофиқлар ҳам бор. Ишчиларимизга оқ ва қорани танитиш лозим,— сигаретни қаттиқ сўриб деди Акбар.
- 40 — Тўғри, бу муҳим масала. Ишчилар ҳушёр бўлиш-

лари лозим. Яна иккинчи нарса бор: ҳозир ҳукумат шаҳарда ёлғиз полислар зулминигина эмас, диний хурофот бозорини ҳам қизитиб юборди,— деди Шариф Сулаймон.— Бу ботқоқ бизнинг мамлакат шароитида даҳшатли нарса. Аммо биз коммунистлар халқ орасида ташвиқотни шундай юритишимиз керакки, ҳақиқат қаерда, нимада экани ҳар бир меҳнаткашга равшан бўлсин. Бунинг учун чуқур билим, толмас куч, чексиз бардош керак!

— Афсуски, орамизда ташвиқотчилар оз,— деди пешонаси бурушиқ, ўнг кўзи қисикроқ, чўққи соқол ишчи Зоҳид Раҳмон. 10

— Кўпаяди,— деди Шариф Сулаймон ишонч билан.— Биз ҳаммамиз ташвиқотчимиз. Ҳар бир онгли ишчи бизнинг улуғ ҳақиқатимизнинг ташвиқотчиси бўлиши керак. Хусусан шу кунларда ташвиқот сув ва ҳаводай зарур. Хўп, биз бу масалага яна қайтамыз. Биз эрта шаҳар меҳнаткашларининг ялпи митингини ўтказиш учун қатъий чораларни муҳокама қилаётир эдик.— Шариф Сулаймон қараб қўйди шоирга. 20

— Раҳбарликдан керакли кўрсатмалар борми?— сўради Муҳаммад Жамол.

Шариф Сулаймон бошини қимирлатиб тасдиқладида, масаланинг муҳокамасини давом эттиришга киришди. У ўз мулоҳазаларини сокинлик ва ишбилармонлик билан баён қилди, ишнинг ҳатто энг жузъий томонларига ҳам катта жиддият билан қаради ва улар тўғрисида ҳам ўртоқларининг фикрларини, раъйиларини билишга тиришди, диққат билан тинглади. Фақат баҳслашишга тўғри келганда, Шариф Сулаймон суяги ёнғоқдай туртиб чиққан узунгина бўйнини сал хўрозна чўзар, унинг узун-узун туклардан иборат сийрак қошлари ўртасида йириккина тугунчак пайдо бўлар, айрим муҳим сўзларни у тез-тез қайтарар эди. Бироқ инқилобий кураш, ишчиларнинг манфаати устида сўз бораркан, дўстларда қитдай бепарволик ёки иккиланиш соясини сезишга Шариф Сулаймон бардош қила олмас, бундай вақтда унинг кўзларига қарашга ҳеч ким ботина олмас эди. 30

Мажлис деҳқон ташкилотлари билан алоқани кучайтириш ва уларни актив курашга чақириш масаласига ўтганда, уй эгаси Иброҳим Умар кирди. Эски темир йўлчининг серажин чувак юзи, сурма суртгандай қоп-қора, туйғун кўзлари аллақандай таҳликадан дарак берар эди. 40

— Тинчликми?— мурожаат этди Шариф Сулаймон сўзини кесиб.

Иброҳим Умар жаҳли чиққанда қиладиган одати бўйича, кичкина бурнини бармоқлари билан чимчилади-да, шивирлади:

— Ифлослар Фотиҳнинг кулбасини босибди; сизлар халққа ёзган қоғозни қучоқ-қучоқ олиб кетибди. Ҳа, қоғозлар билан бирга Фотиҳни ҳам машинага босибдилар. Ўзимизникилардан бири ҳозир менга хабар берди. Лекин  
10 атроф тинч, бемалол ишлайверинглар.

Ўртага оғир сукунат чўкди. Ҳамманинг кўзида ғазаб ёнди. Меҳнаткашлар орасида тарқатиш учун минг азоб билан яширин равишда босилган «Мурожаатнома»нинг полиция қўлига тушуви, айниқса Фотиҳдай курашда чиниққан, жасур, ғайратли, виждонли дўстининг қамалиши Шариф Сулаймонни жуда қайғиртди.

Усмон бошини столдан кўтариб, сокинлик билан деди:

— Аблаҳлар! Қанотларимизни қирқмоқчи бўладилар. Эрта фабрикани ғазаб тўлқини босади: ишчилар  
20 Фотиҳни қаттиқ севадилар.

— Фотиҳ қамоқхона азобига хўп ўрганган йигит,— деди ишчилардан Асқар, кейин бошини ғамгин тебратди.— Фақат болаларига қийин. Бари ҳали жўжа...

Гўё Фотиҳнинг чирқиллаб қолган гўдак болаларини кўз олдида кўргандек, Шариф Сулаймоннинг юзи бужмайиб кетди. Бирон минутдан кейин у ишонч тўла товуш билан деди:

— Бутун заҳматларимиз, изтиробларимиз, бутун курашимиз, зотан, болаларнинг бахти учун эмасми? Уларнинг бугуни қоронғи бўлса, эртаси ёруғ. Шу билан бирга биз қамалган ўртоқлар оилаларининг мусибатларини мумкин қадар енгиллаштиришга ҳаракат қилишимиз керак.

— Бу бизнинг синфий ва виждоний бурчимиз!— деди Муҳаммад Жамол.

— Ҳа, элдан томгани -- ёмғир ёққани...— деди уй эгаси ва кўзларини ишқалаб, ўзи ҳар вақт фахр билан бажарадиган иш — пойлоқчиликка чиқиб кетди.

Шариф Сулаймон қўққисдан рўй берган бу кўнгил-  
40 сиз ҳодиса оқибатини қандай тузатиш тўғрисида гапирди ва ўртоқларидан таклиф кутгандай, ҳаммага кўз югуртди. Ғулумшер қаддини ростлади:



— Менга рухсат беринг: ҳозир жўнайман-да, «Му-рожаатнома»ни қайтадан босишни ташкил қиламан,— Ғуломшер Шариф Сулаймоннинг биллагини ушлаб, чироққа тутди-да, соатга кўз ташлади,— кундуз соат ўн иккига тайёрлайман.

Агар Ғуломшер қасд қилса, ҳар қандай ишнинг уд-дасидан чиқишига ҳамма ишонар эди. Шунинг учун ҳеч ким унинг қарори тўғрисида бирон нарса демади. Фақат Шариф Сулаймон унинг кенг, миқти елкасига қўлини дўстона қўйди-да, кулиб деди:

— Яхши, ёлғиз жуда эҳтиёт бўл, ҳушёр бўл. Ёрдамга кимни оласан?

— Рухсат берсалар, мен борсам ёрдамга,— деди Аҳмад Хусайн дарҳол Шариф Сулаймоннинг шу сўнгги гапини кўпдан кутиб тургандай.

— Сизга ва Муҳаммадга янада масъулиятлироқ ва-зифа бор, шошманглар,— деди Шариф Сулаймон мам-нун боқиб.

— Хотирингиз жам бўлсин, ўзим топаман,— жавоб берди Ғуломшер ва ўрнидан туриб, ўртоқлари билан бош силкиб хайрлашди-да, бирдан тўхтаб, Ленин порт-ретига чуқур муҳаббат билан тикилди. Бир замонлар Россияда, энг оғир шароитда, яширин матбаачилик иш-ларини инқилобчилар қандай жасорат, қандай усталик билан бажарганларини Ғуломшер эслади. Унинг юраги доҳийнинг илҳоми билан, ишнинг муваффақиятига ишонч ҳислари билан тўлди...

Дўстларнинг самимият тўла кўзлари Ғуломшерни ку-затиб қолди. Бирон минут сукутдан кейин яна деҳқон-лар ҳақида қизгин муҳокама бошланди. Шариф Сулай-мон Покистоннинг ўзига хос ижтимоий шароити тўғри-сида сўзлади ва бундай мамлакатларда ишчиларнинг инқилобий курашида деҳқонлар билан иттифоқнинг ҳал қилувчи ролини яна уқдирди.

Аҳмад Хусайн оғир воселик билан сўзлай бошлади, у ўзининг мутолаалари, ўйлашлари ҳақида гапириб, Маркс, Энгельс, Лениннинг бир неча асарларини муто-лаа этгани, булар жуда қимматли, кўзгудай ҳаётнинг бу-тун ички томирларини, зиддиятларини ва бутун қонуни-ятларини кўрсатадиган нодир асарлардир,— деди. «Ўқиш, ўрганиш, ҳормай зўр ижтиҳод билан ишлаш, шубҳасиз, ғалабаларга етказар. Бундаги дўстларим, ал-батта, марксизм соҳасида кучлироқдир. Мен ўрганишни

яқинда бошлаганман, ҳозирча фақат алифбосини ўрган-  
дим, лекин жиддий ўқирман», деди ва бир оздан сўнг:

— Рафиқларим,— деди сўзида давом этиб,— марксизмнинг таъбирича, тарих азалдан буён синфлар курашидан иборатдир. Шунини мағзини чақсак, ниҳоят тўғридир, бу ҳақ сўз! Маркс ва Ленин асарларида деҳқон ҳақида кўп қимматли назариялар бор. Булар бизга деҳқонлар орасида иш олиб боришда буюк раҳномадир. Мен пича деҳқонлар орасида юриб, айланиб келдим.

- 10 Аҳволлари ниҳоят оғир, давлат, заминдор, судхўр деҳқонни қарз ва солиқлар билан чандиган, деҳқон машаққат ва ғурбатга ғарқ, тақдирнинг барча офатларига гирифтордир,— деди ва ернинг ижара ҳақлари, давлат солиқлари устига ўтиб, мукаммал, лекин қатъий фактлар келтириб гапирди.— Деҳқон қўзғолган, биз қунт билан тарбия этиб, йўл кўрсатмоғимиз, курашга бошламоғимиз зарур,— деди Аҳмад Ҳусайн кўзларида чуқур маъно ва эҳтирос билан.

- 20 Мажлис бу соҳада эртадан бошлаб амалга оширилиши лозим бўлган чораларни, ҳатто алоҳида шиорларни ҳар жиҳатдан музокара қилди.

Саҳарда ишчилар тутунга тўла хонани бирин-кетин тарк этдилар. Энг сўнг Муҳаммад Жамол ва Аҳмад Ҳусайн иккови Шариф Сулаймон билан хайрлашиб чиқиб кетганларидан сўнг, мажлис тинч ўтганидан хурсанд Иброҳим Умар кирди. Шариф Сулаймон қаддини ростлаб керишди, қизарган, ҳорғин кўзларидан уйқуни қочирмоққа тиришиб, яна нима биландир шуғулланишни мўлжалларкан, Иброҳим Умар уни койиди. Шу аснода

- 30 да яқиндан муаззиннинг товуши эшитилди. Шариф Сулаймон дўстига ялт этиб қаради: кулиб, қоғозларини қунт билан йиғиштирди ва қисилган кўзларини уқалаб:  
— Уҳў, вақт ўтибди-ку,— деди-да, аста қўзғолди.  
— Етар, ётинг энди, паҳлавон, ҳали майдонга тушасиз,— деди Иброҳим Умар.

Шариф Сулаймон ҳомуза тортди, тиззаларини уқалади, кейин оёқларини силкиб, пошнаси қийшиқ эски шиппагини ерга отди-да, ечинмасдан, қўлларини бошига қўйиб, наматчада уй эгаси билан ёнма-ён чўзилди.

40

\* \* \*

Тонг ёришган. Жимжит, сокин кўчаларни босиб, икки дўст кетмоқда, уйқусизликдан, ҳорганликдан, Аҳмад Ҳу-

сайн ҳасталигидан хийла гаранг эсалар-да, бугунги мажлисдан хушнуд бўлганлари учун руҳларини енгил ҳис этиб, мамнун бормоқдалар.

— Хўш, биродари азиз, мумкин бўлса агар, муҳаббатнинг саҳифаларидан бир нима гапир. Ҳаётнинг бу золим бўронларида севгининг нозик гули нечук?— деди дўстини қўлтиқлаб Муҳаммад Жамол.

— О, азиз дўст, чин севги изтироблар гирдобида яна ёрқинроқ гуллайди,— деди бирдан юзи ёришиб, кўзлари чақнаб Аҳмад Ҳусайн.— Севаман, юрагим тўла севги! 10

— Тўғри, чин севги — катта бахт. Чуқур сев, бахтиёр бўл, дўстим,— деди хаёлчан Муҳаммад Жамол.— Искандаро — ажойиб, дилбар қиз, илғор қиз. У озодликка чанқоқ, унинг юраги янги ҳаёт учун кураш орзуси билан ёнади. Илк учрашишдаёқ менга у жуда ёққан эди. Афсуски, Покистон аёлларининг бу илк қалдирғочлари ҳам эски одат ва шариатнинг темир тўрида ҳануз бўғилади. Даҳшат... даҳшат...

— Искандаро эскиликдан, жабру зулм дунёсидан нафрат қилади. У биз билан бир сафда курашга тайёр.— Аҳмад Ҳусайн ҳаяжон билан икки қўлини занжирдай бириктирди.— Бироқ ўзингга маълум; қўрқади, лаънатланишдан қўрқади. О, ваҳшат!— жаҳолатнинг девори қалин, негизи метин. Инглизлар буни икки юз йилдан бери муттасил шиббалайдилар,— уйқудан қисилган кўзлари ғазабдан ёниб кетди.— Лекин биз, коммунистлар бу деворни бутун негизи билан қўпориб ташлаш учун курашмоғимиз керак. Тўғри, жуда қийин иш. Бироқ коммунистлар қийинчиликдан қўрқмайди. Меҳнаткашларнинг синфий онги ўсган сари жаҳолат қалъалари парчаланаверади. Демак, коммунистлар, ҳақиқат машъалини баланд кўтариб, ҳамиша халқ орасида бўлишимиз керак. 20

Аҳмад Ҳусайн хотинлар орасида озодлик, инсоний ҳуқуқ тушунчаларини ёймоқ зарурлиги ва бу жуда мушкул, нозик ишда қандай воситалардан фойдаланиш зарурлиги тўғрисида узоқ гапирди. Муҳаммад Жамол диққат билан тинглади-да, мамлакатда қизлар мактаби учун кураш ва кенг ташвиқот кераклиги ҳақида Аҳмад Ҳусайн баён қилган фикрларни қувватлади. Айниқса бу соҳада бадий адабиётнинг роли ҳақида шоирнинг мулоҳазалари ҳам Аҳмад Ҳусайнга жуда маъқул бўлди. 40  
«Гарчи халқ оммасига мансуб хотинлар ялпи саводсиз

бўлсалар ҳам, пайти келганда, Искандаро сингари қизлар ўқиб эшиттирса, янги ҳаёт ва озодлик шабадалари бояқиш чўриларнинг юракларига, шубҳасиз, тегиб ўтади», деди. Муҳаммад Жамол омма учун муҳим масалалар ҳақида содда, равшан тилда китобчалар ёзмоққа ўзи ва бошқа тараққийпарвар ёш ёзувчилар тайёр эканини айтиб, уларни бостиришга имкон йўқлигидан шикоят қилди:

10 — Китобфурушлар бутунлай бемаъни нарсаларни босиб чиқарадилар. Эссиз қоғоз!

— Китоб номи билан энг заҳарли хурофотни сотадилар. Халқни кўр қилиш учун давлатмандлар ҳеч қандай макр, ҳеч қандай жиноятдан қайтмайди,— деди Аҳмад Хусайн.— Демак, мен ўйлайман, агар биз ҳозир халққа фойдали китоб беролмасак, бояқиш китобхонларни душманларнинг ҳар нав зарарли ёзувларидан сақлашимиз керак лоақал. Айниқса Покистон руҳонийларининг қалами иғво тўқишга моҳир. Яқинда улардан бирининг китобчасига кўзим тушди, Маркснинг таълимоти тўғрисида

20 шундай алжийди, шундай алжийди, ҳеч чегараси йўқ.

— Руҳонийларнинг макри, қалбакилиги, ҳақиқатан, чегарани билмайди,— деди Муҳаммад Жамол жирканиб.— Замондан минг йил орқада қолган қора жоҳиллар хонин қаламлари билан коммунизмга ҳужум қиладилар. Лекин улар ўртасида шундай мунофиқлар ҳам борки, улар кези келганда, пайғамбарнинг пешонасига «ўроқ-болға»ни чизишдан тоймайдилар!

— Бари маккорлик, бари халқни алдаш учун! Қўйнида ханжару қўлида тасбеҳ!— деди Аҳмад Хусайн.

30 Муҳаммад Жамол бирпас ўйланиб, сукут қилди-да, кейин идеология соҳасида кураш ҳақида қизгин гапирди. Халқни алдамоқ, меҳнаткашлар сафини бузмоқ учун душманлар тарафидан тўқилган иғвогарона ҳар хил қарашлар ва назарияларни омонсиз фош қилиш кераклигини уқдирди. Лекин марксизмнинг тозалиги учун қандай курашганликларини жуда ёрқин мисоллар билан кўрсатди.

— Қуролимиз порлоқ ва ўткир,— фахрланди Аҳмад Хусайн.

40 — Тўғри, лекин гап шундаки, унга гард ҳам юқтирмаслигимиз керак!— деди Муҳаммад Жамол ҳар сўзни таъкидлаб.

Улар зарарли китоблар ва уларни ёзган сохта сотқин қаламлар ҳақида гапириб, кўкракларига урган тонг шабадасидан роҳатланиб, аста кетар эдилар.

\* \* \*

Аҳмад Хусайн оғир, узоқ ухлаб, кеч уйғонди; боши оғримас, руҳи энгил эди. Қуёшнинг ивирсиқ полдаги сариқ мушукдай мудраган шуъласига қараб, қиём чоғи эканини билди. Лекин қўзғолишга эрингандай, бир қанча вақт яна талтайиб ётди-ю, кейин бирдан ҳамма нарсани унутгандай бўлди — йигитни хаёл ўзининг тоза, сеҳркор қучоғига тортди. У шу онларда гўё севгилиси билан дилкашлик қилар, унинг жон бағишловчи кўзларига телмурар, сочларини силар эди. Мана, ширин мудроқ узилди. Унинг юрагида нашъа ва мунг тўлқинланиб кетди. Кўзлари ёри билан бирга кезган кўм-кўк боғлардан ивирсиқ полга тушди, қулоқларида кўча сурони янгради. 10

Аҳмад Хусайн ювинди, шомдан қолган таомдан бир оз тотинди, бир соат қадар китоб варақлаб, шоирни кутди. Тонгда Муҳаммад Жамол бироз ухлаб тингандан сўнг ўзи ёлғиз мурожаатномаларни ишончли бир жойга келтириб, сўнг уйга қайтишни ва икковлари бирга тарқатишни ваъдалашган эди. Мени қизганиб, бутун ишни ўз зиммасига олди шекилли, деб дўстидан ранжиди. Бирпас фикран воқеалар гирдобига шўнғиди. Кўз олдидан байроқлар, ҳаяжонли оломон ва кўзларида заҳар сачраган полислар ўтгандай бўлди. Йигит ҳатто ўзини қўрқоқликда айблади. Муҳаммад Жамолнинг куя еган эски қоракўл папоғини қозикдан олиб, бинт устидан бошига бостириб кийди-да, эшикни қулфлаб, кўчага отилди. Кун ёқимли эди. Дарахтлар ҳам худди ёмғир ёғиб ўтгандай тоза кўринди. Аҳмад Хусайн қаёққа боришни билмасдан, бир неча кўчани ўтди, аллақандай фавқулодда ҳодисаларни кўришга ошиққандай аланглади. Бироқ ҳаётнинг йиртқич, чиркин тўлқинлари ҳар кунгидай — кўчалар, йўллар бўйлаб оқяпти. Аҳмад Хусайн ичида шоирдан қаттиқ ранжиди, қовоғини солиб, муюлишда тўхтади ва сўнгги сигаретни асабий равишда лабига қистирди. Қуёшда ярқираган асфальтда ҳашаматли, гўзал машина физ учиб ўтди — унда Исмоил ва тиззасига қалин портфель қўйган, юзи думбадай бил- 20 30 40

қиллаган, юм-юмалоқ англиз гердайиб ўтиришарди. Аҳмад Хусайннинг лаби бир зум қийшайиб кетди. Ишчилар райони томон кескин бурилди у.

10 Мана, Горишов ҳам жимжит. Қўллари, оёқлари чўпдай, рангсиз, кир-чир гўдаклар ахлатларни титкилайдилар. Қайси замонлардан чиқитга чиққан ишсизлар жулдурга ўралиб, ўзларини қайга суқишини билмай, бошларини эгиб, сандироқлайдилар. Епинишга парда тополмай, юзларини рўмолча, латталар билан пана қилган аёллар бугун баджаҳдроқ кўринади. Улар очлик, қашшоқлик ва касалликлар ини бўлган хароб кулбалар олдида тўп-тўп йиғилиб, нималар тўғрисида ғазабли товуш билан сўзлашардилар.

20 Аҳмад Хусайн қинғир, паст девор қаршисида тўхтади, унда беўхшовгина йирик ўйма битикларни ўқиди: «Йўқолсин қонхўр сармоядорлар!», «Зиндабод озод меҳнат!» Бу қулнинг зулмга қарши ҳайқириви ва асрий орзунинг нидоси эди. Аҳмад Хусайннинг кўнгли кўтарилди. У Маздур сабҳо томон юрар экан, бирдан Муҳаммад Жамол йўлиқди. У сокин ва хаёлчан кўринди. Аҳмад Хусайн қанча ранжиган, койиш учун қанча сўзлар ўйлаб кўйган эса-да, булар фақат кўзлари билангина сўзлашдилар — дўстлар бир боқишда бир-бирини чуқур англаб эдилар.

— Хўш, нима тайёрламоқдасизлар? Мен ҳеч нарса кўрмадим-ку,— мурожаат этди елкасини қисиб Аҳмад Хусайн.

— Нима, баррикада ясаймизми?— Муҳаммад Жамол кулиб, дўстининг елкасига қўлини ташлади.

30 — Бир қайновдан кейин жим бўламизми? Курашга ўт ёқиш керак. Қани кечаги бизга юкланган вазифа, йўқса мени унутдингми?

— Айт, бардаммисан?

— Ҳар ҳолда сендан мадорсизроқ эмасман,— шоирнинг ориқ, рангпар юзига ачиниш билан қаради Аҳмад Хусайн.

40 — Балли, юр, ўт ёқишга борамиз,— Муҳаммад Жамол уни панага тортди.— Вазифанинг ярмисини бажардим, қолганини биргалашиб тарқатамиз,— кўйлак ёқасини очиб, қўйнидан бир даста юпқа қоғоз чиқариб, Аҳмаднинг қўлига тутқазди. Аҳмад Хусайн «Мурожаатнома»га зўр қизиқиш ва ҳаяжон билан кўз югуртаркан, Муҳаммад Жамол ўқрайиб, «бас, яшир!» деди. Аҳмад

Ҳусайн қоғозларни кўкракка жойлаб, атрофга аланглади, кейин Муҳаммад Жамолдан йўл-йўриқ сўради. Улар иккови ишчи районларини ўзаро тақсимлаб олишди.

\* \* \*

Аҳмад Ҳусайн бир қаватли улкан, хунук гиштин бинога кирди-ю, кўзларига ишонмагандай, ҳанг-манг бўлиб қолди. Бу Покистон давлатига қарашли парашют фабрикаси ишчиларининг ётоқхонаси эди. Деворлари исдан қоп-қора, бир эшикли, омборхонасимон бинода 10  
ғуж-ғуж одам, ялпи ғовур-ғувур, тезак тутунининг аччиқ ва сассиқ булутлари уюм-уюм, чирик латталар...— даҳшатли манзара! Ис босган деворлар бўйлаб оилалар ўз «саҳн»ларини эски қоплар ва чипталар билан ўраганлар. Аҳмад Ҳусайн бир оздан кейин ялпи ғовурда гўдакларнинг йигисини, касалларнинг инграшини, аёлларнинг асабий қичқиришини аста-секин айира бошлади. Бу изтиробгоҳ кишиларининг қўрқинчли сиймолари тутун орасидан унинг кўзларига ташланди. У қашшоқликнинг энг чиркин, энг тубан қаърида қовурилган бу бахтсизларга 20  
қандай яқинлашишни билмади. У фақат юрагининг чексиз нафрати билан инглиз жаллодларига ва уларнинг маҳаллий кўппакларига ҳайқириши мумкин эди. Бироқ Аҳмад Ҳусайн нафратини жиловлашга тиришди. Гавдасига латта-путталар ёпиштирган йигитчани тўхтатди у. Ёш ишчи уни тўқлардан, деб ўйлади шекилли хўмрайиб, совуқ бир қаради.

— Кўйлагимга қарама, балки мен сендан қашшоқ-роқдирман...— деди Аҳмад Ҳусайн дўстона оҳангда.

Уваданиннг қовоғи энди сал очилди.

— Бу жаҳаннамда қанча халқ яшайди?— сўради 30  
Аҳмад Ҳусайн.

— Бутун бир қишлоқнинг аҳолисича бор: бола-чақа билан икки юз эллик киши!— жавоб берди увода, сийрак қошларини чимириб.

— Сармоядорлар учун ишчилар итдан ҳам қадрсиз,— деди Аҳмад Ҳусайн.— Бу чиркин ғамхонада жой учун ижара ҳам тўлайсизлар-а?

— Бўлмаса-чи, мениннг ўзимдан ҳар ой етти рупия шиладилар. Моянаниннг нақ учдан бири!— увода жаҳл билан тупурди.— Худо ўзи раҳм қилмаса, маздурнинг 40  
ҳолига вой!

Аҳмад Ҳусайн ишчининг ишонувчан, маъсум кўзларида шу онда чуқур умидсизлик жилвасини кўрди, унинг елкасини дўстона қоқди:

— Тетик бўл, дўстим. Мен ўйлайманки, яқин фурсатда ишчиларга ҳам катта бахт кулиб қолар...

— Сиз кимсиз? Бу ерда нима иш қиласиз?— тааж-жубланди ишчи ва Аҳмад Ҳусайнга бошдан-оёқ разм солди.— Биласизми, мояна ошармикан?

10 Аҳмад Ҳусайн кинояли илжайди, агар вақти бўлса, у билан танишмоқ истагини айтди. Ишчи индамасдан, уни ўз «латтахонаси»га олиб кирди. Ҳар икки ёқдаги қўшнилардан юпқа қоплар, парча-пурча латталар билан ажратилган ва узунлиги, кенглиги бир бўйрача саҳнда йигитчанинг онаси, ўн уч-ўн тўрт яшар қизча ўтиришар эди. Бу қизча ишчининг хотиними, синглисими — Аҳмад Ҳусайн билолмади. Улар юзларини буриб, бурчакка тикилишди. Аҳмад Ҳусайн ҳам ўнғайсизланиб, аёлларга орқа ўгириб ўтирди.

20 Ишчи йигит увадаларини осилтириб, унинг қаршиси-га чўққайди. Аҳмад Ҳусайн бир жуфт ғишдан иборат ўчоқлардан бурқиб кўтарилган тутундан йўталиб, кўзларини ишқар эди. Ҳозир эса тасодифий даҳшатли манзарага қўли билан ишора қилиб, деди:

— Мана шундай лаънати ҳаётдан қутулиш зарур, ҳам мумкин, иним,— шундан сўнг сўз ўз-ўзидан қўйилаверди. Аҳмад Ҳусайн озодлик ва янги ҳаёт учун кураш ҳақида жуда содда, жуда равшан, лекин ўз юрагининг бутун ёлқини билан гапирди.

30 Ёш ишчи аввал фақат саволларга қисқа жавоб бериб, гумонсираган тур билан тинглади. Қашшоқликни, турмушдаги азоб-уқубатларни шу вақтгача ота-бободан мерос ёки соддача кўрғилик, деб ўйлар эди. Фақат хўжайинлар иш ҳақини пасайтирганда, у, гўё газанда чаққандай, дастлаб дод кўтарар, кейин адолатсизликдан шикоятланар, ниҳоят, кўникар эди. Ҳозир эса тасодифий дуч келган бу бегонанинг ҳар бир сўзини жуда синчиклаб, чақиб кўришга тиришди. Бироқ унда ишчиларга, бутун камбағал халққа самимиятдан, яхшилик ва бахт тилагидан ўзга нарса топмади. Унинг фикрлари, орзулари, даъватлари, йўллари шундай эдики, бирон жиҳатдан эътироз қилмоқ мумкин эмас. Ишчи минут сайин яна чуқурроқ ишонч ва диққат билан тинглади, саволлар бера бошлади, унинг оғир меҳнат, доимий муҳтож-



лик ва ғам-андуҳ орқасида ёшликданоқ буришган юзида гоҳ умидбахш кулги, гоҳ чуқур ўй, гоҳ ғазаб жилваланди. Аҳмад Ҳусайн керакли фикрларни уқтиргандан сўнг, ортиқча ваъз малол келмасин, деб сўзини кесди, йигитчани тинглагиси келиб, худди эски танишлардай унга тикилди.

— Балки хўжайинларда тариқча инсоф йўқ,— деди бошини қашиб ишчи.— Қофир хўжайинда ҳам, мусулмон хўжайинда ҳам ишлаганман: бари бир ит. Улар ишга иш қўшиш, мойнани қирқишдан бошқа нарсани билмайди. Қошкийди, сиз айтгандай, замон ўзгарса-ю, маздурлар сийнасига шамол тегса...

— Яна айтаман: фақат бирлашиш. фақат кураш орқасида мумкин. Бирлашган халқ Ҳимолай тоғини кўтаради.

Ишчи кулиб, боши билан тасдиқлади. Аҳмад Ҳусайн қўйнидан бир дона «Мурожаатнома» олди:

— Саводинг борми?

— Ғирт кўрман,— жавоб берди ишчи кўзларини бир зум чирт юмиб.

— Мана, сармоядорлар ва уларнинг давлати илм дарёсига темир сад чекишган. Халқ болаларига ундан бир томчини қизғанадилар,— деди Аҳмад Ҳусайн ва қоғозни шивирлаб ўқиди. Диққат билан тинглаган ишчининг юзидан тер қуйилди. Кейин қоғозни буклаб, жулдур кийим орасига қунт билан яширди. Аҳмад Ҳусайн яна ўнларча нусха чиқариб, бу ерда қандай тарқатиш тўғрисида ишчидан маслаҳат сўради. У индамасдан, Аҳмаднинг қўлидан юлиб олди-да, хашак полос тагига қистирди:

— Бафуржа мен ўзим тарқатаман. Ўртоқларим ҳозир ишда. Орасида уни-буни ҳижжалаб ўқийдиганлари ҳам бор. Ўзим ҳам маъносини уқиб олдим, тушунтирмаман.

— Раҳмат, шундай қил.

Аҳмад Ҳусайн ишчининг ёрдами билан ўзга оилаларнинг кўзпана масканларига кира бошлади. Ҳар ерда уни дастлаб қандайдир товламачи ва фолбиндай қаршилаб, лекин охирда, азиз меҳмонни кузатгандай, ҳурмат билан кузатдилар. Айниқса, қашшоқ рўзғорда ҳар балога қалқон бўлган чувринди аёллар, унинг чин ҳаётдан, бахтдан дарак берувчи сўзларини ихлос билан тинглаб, самимий дуо қилдилар. Бироқ ётоқхонанинг увада

оломони ичида Аҳмад Хусайн қарғадай аланглаб юрган «искович» ни тутун орасидан пайқагач, кўзи билан имлаб, ҳамроҳига кўрсатди. Ёш ишчи ўз гавдаси билан Аҳмад Хусайнни яширди-да, тез жўнашга ишора қилди. Аҳмад Хусайн унинг қўлини сиқиб, деди:

— Сен эҳтиёт бўл!

— Менга ёндошиб кўрсин, патини юлиб-юлиб олай!— деди ёш ишчи тишларини қисирлатиб.

10 Аҳмад Хусайн серқатнов кўчада гоҳ у йўлкага, гоҳ бу йўлкага ўтиб, бир оз вақт ҳадиксиради, кейин қўлини силкиди. Унинг қўйнида ҳали «Мурожаатнома» кўп эди. Улардан ҳатто бир нусхани қолдирмоқ муқаддас бурчга хиёнат каби туюлар эди.

20 Аҳмад Хусайн шовқин-суронга тўла бозорларни айланди. Теваракдан келган деҳқонларга, пайт пойлаб, қистираверди. Қимки, чўчиса ё шубҳаланса, йигит астойдил: «Агар ҳар бир ҳарфи ҳақиқат бўлмаса, бутун умр менга лаънат ўқи!» ёки шу мазмунда бир нима дер эди. Ниҳоят, туялар, эшаклар, қўтослар ўртасида чангдан бўғилди. «Мурожаатнома»нинг бир қисмини оғир меҳнатда чақилган ҳунармандларга, ҳаммолларга улашди-да, Муҳаммад Жамолникига қайтди ва ўзини каравотга отди. Ҳорғинликдан суюклари зирқираб оғриси ҳам Аҳмад Хусайннинг юраги равшан ва шод, ўйлари нурли эди. У ўзини ҳаётнинг омонсиз, ваҳший гирдобидида чири-тилган ожиз бир чўп каби ҳис қилмади. У ўз ортида бўшлиқ эмас, тебранмас тоғ сизди, олдинда эса ҳар он уни ютмоққа тайёр ваҳм, қора ўлқинлик эмас, балки бахт водийсининг тонг шафағидек ёрқин қирғоқларини 30 кўрди...

Икки соатлардан сўнг Муҳаммад Жамол келди. Аҳмад Хусайн ўрнидан сачраб туриб, дўстига отилди ва топшириқни қандай бажарганини, ўз таассуротини сўзлашга ошиқди. Бироқ шоир жуда хафа эди, у индамасдан, ўриндиққа аста ўтирди-да, гўё пешонаси ёрилаётгандай, асабий бармоқлари билан маҳкам сиқди.

— Чарчадингми? Дам ол, тезда жўнашга тўғри келади,— деди Аҳмад Хусайн ғамхўрлик билан.

40 Муҳаммад Жамол стаканга сув қуйиб, «қулт-қулт» ютди-да, ҳар қандай митинг, ҳар қандай мажлис, ҳар қандай намоёнш ҳукумат тарафидан ман қилинган эмиш, деб эшитганлигини айтди. Агар бу гап ҳақиқат бўлса,

ишимиз чатоқ, деди. Аҳмад Ҳусайннинг кўзлари тутун-  
ланиб кетгандай бўлди.

— Бу қандай шармандагарчилик!— деди у титраб.—  
Биз қўлга қурол олиб, йиртқичлар ҳокимиятини ағда-  
ришга чиқаётирмизми? Наҳотки, меҳнаткашлар қонли  
зулмга қарши ҳатто сўзламоқ ҳуқуқидан ҳам маҳрум  
қилинса!

— Мистер чет хўжайинларимиз кўзини қисса, биз-  
нинг навкар министрлар думини ликиллатади,— деди 10  
Муҳаммад Жамол.

— Хўш, энди жим ётамызми? Оғзимизга урдинг, бе-  
лимизга теп, деб...

Муҳаммад Жамол бошини ўжарларча қатъий теб-  
ратди:

— Йўқ!

Аҳмад Ҳусайн енгиллаб хўрсинди.

Бир оздан кейин дўстлар нари-вери овқатланиб, ми-  
тингга югуришди.

## XVIII

Кечки қуёш селида барқ урган майдон теварагини ол- 20  
диндан полиция отрядлари қуршаганига қарамай, халқ  
ҳар ёқдан оқаётир.

Майдонда одам қалин. Бунда ишчилар, прогрессив  
зиёлилар, ёшлар, студентлар. Булар ишчиларнинг иш-  
дан ҳайдалгани, қамалганлари учун норозилик билдир-  
моқчи; дунёда тинчлик, мамлакатлар орасида сулҳ, дўс-  
лик учун халқни курашга кўтармоқчи. Яқинда Карачида  
митингда фожиали воқеа юз берган: бир йигит полислар  
қўлида шаҳид бўлган. Мана шу ваҳшийликка қарши Ло- 30  
хур ишчилари, ёшлари, зиёлилари юракларидаги наф-  
ратларини айтмоқчи.

Шариф Сулаймон омонатгина минбарга чиқиб, куч-  
ли, янгроқ товуш билан норозилик сўзини бошлаган он-  
даёқ қора гуруҳчилар даҳшатли бр сурон кўтарган эди,  
лекин халқ ғазабидан жим бўлишга мажбур бўлдилар.

Сармоядорларнинг жабр-зулминини чақмоқдай ёриб  
ўтадиган, қабиҳ гуноҳкор юракларини пичоқдай ағда-  
радиган халқнинг кўкрагида тўпланган кин, алам, дард  
тўғонини очиб, дарёдай кўпиртирадиган норозилик сўзи- 40  
ни Шариф Сулаймон қисқа, қатъий, равшан сўзлади-да,  
олқиш сурони ичида пастга ирғиб, дўстлар орасига шўн-

фиганда, минбарда иккинчи нотик сўзи янграр эди. Кетма-кет сўзга чиққан нотиклар қисқа, лекин тўлқинли, ҳаяжонли, фиғонли, даҳшатли нутқлар сўзладилар. Бу сўзлар урушга қарши, империалистлар, айниқса Америка империалистларига қарши нафратни ифода этар, ҳар бир инсон қалбидаги ўт, олов, нафрат йиғилиб, бир қудратли денгиз каби чайқалар, кўпирар эди. Студентлар, ишчилар юракларидаги бутун ўти, ғазаби билан гапирадилар. Айниқса Қарачида шаҳид бўлган йигит,

10 меҳнаткашларнинг талабларини, хоҳишларини, амалларини оташин равишда ёлқинли сўзлар билан халқ орасига ташлаган йигит учун ҳозир халқ қалбига чуқур қайғу ютди. Нафратлари яна зўр, ғазаблари яна ортиқроқ, халқ тўлқини яна кучлироқ, яна даҳшатлироқ эди.

Майдон атрофидаги кўчаларда, паркларда халқ оқими тошар, чайқалар эди. Минбар олдида нотикларга яқин турган бир тўда қизлар ғазаб ва алам билан тўлғонсалар-да, иложлари йўқ, бутун қуйилиб келган нутқларини ютар, кўзлари қаърида, жўш урган дилларида сақлар эдилар. Ислом дини тилларига кишан солган, гапирмоқ улар учун ман, номуссизлик, буюк гуноҳ...

30 Бирдан Аҳмад Ҳусайн жойидан кескин кўзғолди ва минбарга отилди. Ҳаяжон, нафрат билан сўзини бошлади. Бир он тутилди, пастда турган Искандаро энтикиб, қалтираб кетди.

— Қани сўзла, халқни жабр-жафога тортганларнинг кирдикорларини очиб ташла,— деди Муҳаммад Жамол.

Аҳмад Ҳусайн ҳаяжонда тўлқинли, оташин гапириб кетди. Бечора халқнинг юрагидаги дард-алами, ғазаби, армонини топиб-топиб сўзлай бошлади. Покистон заминдорлари, мунофиқ хўжайинлар, Англиянинг думи бўлган давлат арбоблари ҳақида, уларнинг зулми, кирдикорлари ҳақида оташин сўзлади. Халқ қаттиқ ҳаяжон билан тинглар эди. Битта-яримта мунофиқлар, савдогарлар ғазаб билан, ҳаяжонга кириб бақирдилар:

— Бас, туш, йўқол, кофир!

— Сотилган ҳароми!

— Туш, ифлос, ифвогар!

40 Атроф-атрофда полислар хўмрайиб, хунук тикилар эдилар, лекин фармон йўқлигидан ноилож улар.

Бир тўда ишчилар, меҳнаткаш халқ душманларга ғазаб ифода этдилар.

Аҳмад Хусайн халққа мурожаат этиб, оташин сўзларни қийиб ташлар эди. Ҳаётнинг мушкуллигидан, халқнинг камбағаллигидан, барча меҳнаткашлар қалбидаги фгондан, Покистоннинг жаннатдай иқлимида яшган, мард меҳнат қилиб, тер тўкиб ишлаган деҳқонларнинг ғариблигидан сўзлаб, ҳаётнинг аламли манзараларини бир-бир фош қилар эди.

— Бас энди, қулоқ битди,— қичқирди мунофиқлардан бири.

— Сўзла, сўзла! Офарин!— деди дўстлардан бири. 10

— Қани, айтайлик халқнинг — авомнинг дардини,— деди қизиб Аҳмад Хусайн.— Халққа меҳрибонлиги қани бу ҳукуматнинг? Қани, айтинг! Америка шайтонларининг найранглари ошиб кетяпти, ҳадеб осилмоқчи бизга, Покистонни эзмоқчи. Покистон ҳукумати, заминдорлар, уламолар Америка бўйинтуруғини халқ бўйинга осяпти. Мана, кўринг: тўплар, замбараклар, авиация, уруш аслаҳалари Америкадан ёғилляпти бизга. Бизнинг гўзал мамлакатимиз Америка учун кенг уруш майдони бўлса, биз қонга ғарқ бўлсак, улар олтинга ғарқ бўлади. Йўқ, халлойиқ!— қичқирди Аҳмад Хусайн.— Йўл қўймаймиз бунга! Биз озод меҳнат, тинч ҳаётни талаб қиламиз. 20

Уламо ва судхўрлар, фитначи-реакционерлар чуввос кўтарди, полислар ва жосуслар ғазабга келди. Лекин Аҳмад Хусайн тўхтамасдан сўзлади, нутқининг тошқини бутун қалбини забт этганди. Аҳмад Хусайн бўғилар, аммо унинг нутқи қўйилиб келар, борган сайин кўпроқ ёлқинли, кўпроқ мазмунли бўлиб, прогрессив ёшлар ва зинелилар, ишчилар томонидан диққат билан тингла-нар эди. 30

Аҳмад Хусайн нутқи бир дарё каби тўғонсиз эди, лекин уни яқин ўраган дўстларининг имоси билан минбардан ўзини ерга отди. Муҳаммад Жамол сўзсиз, қаттиқ сиқди қўлини. Искандаро секин яқинлашди, кулиб шивирлади:

— Халқ қалбига ўт солдингиз. Офарин!

Аҳмад Хусайн кулимсираб, недир айтмоқчи эди, аммо жим бўлди.

Ҳаяжон, юракдаги тўлқин ҳануз уни банд этар эди.

Муҳаммад Жамол ирғиб минбарга чиқди ва «Тинчлик ҳақида қўшиқ» сарлавҳали шеърини баланд овозига кўксининг қайноқ ҳислари ва эҳтиросини қўшиб, ўқиб кетди. Шеър гўзал эди, қалбдан чиққан пок мисралар 40

эди у. Ўтдай юракни оладиган бу образли қўшиқ ҳар бир қалбни ўртади, ҳар бир меҳнаткаш кўнглига қўшилиб, кўзларида учқун берарди.

Евузлар, олчоқ хонлар даҳшат остида қолди. Хўм-райган, жаҳлга тўлган уламо қовоқларини солиб, жим, тошдай қотган эди.

Бирдан полиция қўзғалди — юқоридан фармон. Мах-сус ишора билан изғиб қолишди — ҳаракатга кириб, халқни сура бошлади.

- 10 — Халқ — ёшлар, ишчилар, прогрессив зиёлилар қалбдан айтилган, халқ душманларини фош этувчи, кўн-гилларга ўт ёқувчи бу шеърни тинглади, ур-сурни писанд қилмай, жойларидан қўзғолмадилар.

Муҳаммад Жамол завқ билан, даҳшат билан, кин билан ўқирди шеърини.

Ёшлар ва ишчилар қалин бир ҳалқа бўлиб, Муҳам-мад Жамолни ўраган эдилар.

Яқин келган полиция:

- 20 — Йўқол, ифлослар, кет! — бақирди қизларга даҳшат билан.

— Тинчлик ва осойишталикка қаршимисиз? — деди кин ва нафрат билан қизлар.

Полиция даҳшат билан, бақирдиш-сўкиши билан, дар-ра билан халқни ҳайдай бошлади. Лекин ёшлар, ишчи-лар шоирнинг энг сўнги сатрларини эшитиб, Аҳмад Ҳу-сайн ва Муҳаммад Жамолни олдиларига олиб, ўз пана-лариди яшириб жўнатдилар. Халқ секин-секин тарқала бошлади.

\* \* \*

- 30 Искандаро ҳориб югурганидан энтика-энтика уйга қайтди. Энди таом олдида ўтирганда, бирдан Заҳро келди:

— Хуш келсинлар, — Искандарони майда титроқ бо-сиб, ранги қум ўчди, бир нарсани пайқаб келдимикин, деб ўйлади, секин ўрнидан туриб, салом берди.

- 40 Заҳро машҳур савдогар оиладан; отаси Искандаро отасининг хўжайини; у хўжайинга қарам: ундан ғоят қўрқадди, унинг лутфи, иноятига зор. Искандаро отаси-нинг бу феълларига нафрат ҳис этса-да, ҳар гал Заҳро-ни назокат ила қаршилашга тиришар эди. Ҳар замон, ҳар замонда Заҳро келиб қолар ва Искандарони маши-начигами, киногами судрар эди.

— Тез кийининг, бир ерга борамиз,— деди Захро та-  
каббур оҳангда.

— Қаерга? Жуда чарчаганман,— деди Искандаро истамайроқ.

— Ҳа, эшитдим, ёмон бўлиб кетибсиз,— деди Захро бошини баланд кўтариб, киноя билан.— Тинчликдан, ёмонликдан, сиёсатдан, аллам-балолардан бошингиз чиқмай қолди. Уришинг, қизингизни,— деди анграйиб, қотиб турган Искандаронинг онасига қараб.

— О,— деди она ҳушини йиғиб,— бирпас тиними йўқ, 10  
ҳайронман, дайди бўлиб кетяпти бу. Эрга тегса бўларди, жоним тинчирди.

— Тинчлик учун овоз бериш ҳар бир виждонли покис-  
тонликнинг бурчидир,— деди жиддий тус билан Искан-  
даро.

— Мамлакатнинг тақдирини улуғлар, давлат арбоб-  
лари, уламолар, мусулмон лигаси ҳал қилади. Уларга суюнамиз, сизга нима?— лабини бурди истеҳзо билан Захро.

У ингичка, ориқ, қорача келган, бурни катта, кўзлари 20  
йирик, қалин даҳан эди. Чиройли ипак кийим унинг бар-  
моқларидаги гавҳар тошли узуклар, қўлларидаги қўш-  
қўш билагузуклар, ёқут сирғалар билан хийла гўзал кў-  
ринар эди.

— Утиринг,— деди Искандаро жой кўрсатиб,— сизга тушунтириш қийин, аммо меҳнат одамлари бу сўзларга осон тушунади. О, давлатмандлар ҳам ўз ишини қиял-  
ти, кўп гаплар бор-ку, сўзламоқнинг фойдаси йўқ.

Захро ўриндиққа эҳтиётлик билан ўтириб:

— Бўлди, бўлди, маҳмадона. Қаламингиз, эътироф 30  
қилай, тузук. Лекин ислом динини мустаҳкам тутиб,  
исломий тарзда мақолалар ёсангиз, фойдали иш қилган  
бўлардингиз. Ислом динимизни, шариатимизни ҳурмат  
этинг, сиз мусулмон қизисиз,— соатига қараб.— Бўлинг  
энди, отланинг,— деди.

— Чарчаганман, қайга сургамоқчисиз?— деди Искан-  
даро ҳорғин.

Онаси Искандаронинг энг яхши кийимларини, сирға,  
билагузукларини ҳозирлаб:

— Бўла қол тезроқ, ўйнаб келасизлар,— деди ялин- 40  
гансимон.

— Далага, юксак бир даргоҳга, атоқли бир оилага  
борамиз. Мунча қўрқмасангиз, сиздан бошқа қизлар ҳам

бор олиб юрсам, лекин сизга ишқим келди, кирдим,— деди Захро.

Искандаро ялқовгина, аммо содда, ихчам кийинди; сирға, билагузукларга қўл урмади.

— Оҳ, оҳ,— деди она бошини тебратиб.

— Не бўлди сизга, тузуккина кийинар эдингиз-ку! Бу нимаси, кишини назарга илмагандай?— ўпкалади Захро.

— Менга шу ярашади.

10 Бўзрайиб турган келин энсаси қотиб, қизнинг ипак кўйлаklarини бир четга улоқтирди.

Эшик олдида ярқираб турган машинада қизлар жўнар экан, она суюниб, келин эса суқланиб қараб қолдилар.

— Шундай ўртоғининг қадрига етмайди, нодон қизингиз,— деди келин пичинг билан.

Покистон кўчаларида одам қалин; машиналар, педикаплар, тўнголар қатнови зўр. Шу суронда машина йўл толиб, учар эди. Кўп ўтмай, кўм-кўк дарахтларга ўралган, чаман-чаман гулларга ботган, ҳар бир кафтдай ери 20 меҳнат сўрган гўзал манзилга етдилар.

Қизларнинг чодирларини хизматчилар таъзим ила қабул этди. Олифта ясанган, ёш бека, Исмоилхоннинг хотини Тоҳира сипоҳи тарзда қизлар билан кўришди, ичкарига таклиф этди. Меҳмонхонада ясанган-тусанган ёш хотинлар, қизлар диванларда, юмшоқ креслоларда, гилламарда болишларга ёнбошлаб, хушчақчақ ўтирар эдилар. Искандаро ва Захро одоб ва тавозе ила салом бериб ўтирдилар. Тоҳира ўғил кўрган, ҳар кун уйда ўртоқлари қалин, ҳар кун зиёфат. Кичик зал ихчам жиҳозланган, озода, чақнаб турган кўркам гуллар уйга латофат, кўнгилларга роҳат бағишлар эди. 30

Искандаро хонимларга, қизларга, уларнинг турли безакларига, зарҳал шоҳи кийимларига бир-бир кўз югуртди, лекин ўксинмади, ўзининг содда, арзон, сипоҳи кийинганидан мамнун бўлди. Яллачи хонимларнинг музика ва қўшиқлари ёқимли ва мулойим эди. Меҳмонлар ундан-бундан, турли модалардан, олди-қочди ғийбатлардан бошлаб, то ислом лигасига қадар гапни улардилар. Аммо одоб, назокат билан ўтиришларига қараганда, ғийбат ва фитналарни пайқаш қийин эди. Айниқса Америка сенаторининг бугун Лоҳурга келгани, турли сиёсий янгилликлар атрофида сўз кўпроқ айланар эди. 40

Хизматчилар қондага мувофиқ, одоб билан турли



лаззатли таомлар, мевалар, шарбатларни кетма-кет дастурхонга тўкиб турардилар.

Искандаро бир қадар муддат мажлисни мушоҳада этиб, жим ўтирди. Қизнинг юзидаги ифодани, кўзларидаги чуқур маънони пайқаб, ёнидаги бир хоним турли мавзуларда суҳбатлашиб, кейин сиёсатдан сўз очди. Секкин-секкин Искандаро сўзга киришар экан, атрофдаги хонимлар, қизлар қизиқиб, баъзилари эса мароқ билан эшита бошладилар. Айниқса кампир, такаббур, олифта хонимлар димоғ билан кеккайиб, индамай ўтирардилар. 10

— Шундай проблемалар, кўп мушкул масалалар бор,— деди Искандаро эҳтирос билан ва бир зум сукут этиб, давом этди,— жамиятимизда ижтимоий, амалий муҳим муаммолар, масалалар бордирки, булар ҳақида ниҳоят жиддий ўйлашимиз, фикр юритишимиз керак.

Мудраб ўтирган олифта хоним бирдан хириллаб:

— Дини ислом, шариат қани?— деди.

— О, дини ислом бошқа масаладир,— деди Искандаро мулоҳим табассум билан.

— О, мунча қақилдоқ экан бу қиз!— олифта хоним 20 юзини тескари бурди.— Ташвиқот қиляпти бизни.

Эш хоним, қизларнинг бир нечаси олифта хонимдан энсаси қотиб, лабларини бурдилар.

Захро жаҳл ва зарда билан шивирлади:

— Бас, ўтинаман, жим ўтиринг.

— Йўқ, қўйинг, сўзласин, эрмак бизга,— дейишди Захродан ранжиган оҳангда хонимлар, қизлар.

Искандаро тинчлик, халқ маорифи, хотин-қизлар озодлиги ҳақида ўткир фикрларни оташин сўзлар билан бир-бир сўзлади. Бутун дунё халқлари ҳозир урушга 30 қарши кураш олиб бораётганлари тўғрисида моҳир нотиқ каби сўзлаб, Покистон учун ҳам тинчлик, осойишталик энг зарур, муҳим бир масала эканини англатди. Айниқса деҳқон, ишчи, меҳнаткаш, камбағаллар учун уруш зўр фалокат эканлиги, ҳаётнинг яхшилиги, гўзаллиги учун фақат тинчлик зарурлиги ҳақида сўзлар ва чақмоқдай фикрлари ёлқинли сўзлар билан қўйилиб қолар эди. Искандаро воқеалардан мисоллар келтириб, «Мана, минг-минг одамларнинг бошпанаси йўқ, кўчаларда, йўлчаларда тунайди; йўлларда, далаларда болалар очликдан, ҳолсизликдан йиқилганлари итларга, шақалларга ем бўлади», деди. «Ош ғами, нон ғами Покистоннинг энг фоже аҳволидир», деди. 40

Бу сўзларни тушунганлар хафа бўлиб, изтироб чекдилар, тушунмаганларнинг энсаси қотиб, камбағал ҳамиша камбағал-да, тўйдириб бўлармиди, деб истехзо қилдилар.

Бирдан Тоҳира кириб:

— Марҳамат, юринглар, улуғ меҳмонлар олдига бизни даъват қилдилар — дейиши билан қизлар бир-бирларига имо-ишора билан дув қўзғалдилар. Ҳовли орқали ўтиб, ажойиб, хушбўй гуллар билан безатилган кенг залга кириб, назокат, одоб билан кўришдилар.

— Қани, марҳамат, ўтиринглар,— деди заминдор Фозилҳақ Азизулхон бир четдан жой кўрсатиб.

Залда заминдор ёнида Америка сенатори ўтирар эди.

Хонимлар, қизлар, такаллуф билан, одоб билан бошларини қуйн солиб ўтирдилар. Жон Коттон ва Америка консули Тоҳира билан ҳазил-ҳузул гаплашиб кулишарди.

Зиёфат турли лазиз таомлар, хушхўр мевалар, шарбатларга бой.

Камтар ва камсухан, гўзал Искандаро қулоқ солиб, жиддий ва оғир ўтирарди. Заҳро ва бошқалар эса совуқ, такаббур, олифта ўтирардилар. Одамлар кўп, олифта кийинган амалдорлар, бойлар, заминдорлар, олифта, серсавлат инглиз ҳарбийлар улфатчилик қилиб, хушчақчақ суҳбатлашардилар. Бу ерда Карачининг машҳур министрлигидаги машҳур, такаббур, реакционер сиёсий арбоблардан ҳам бир неча меҳмонлар бор эди.

Фозилҳақ Азизулхон, сенатор ва бир неча министрлар ундан-бундан баҳс қилиб, Хитой масаласи, Совет сиёсати, Қурия воқеалари устида сўз олиб борар эдилар.

30 Сенатор Американинг сиёсатини гапириб, ер юзида яшаган жамики давлатлар коммунизмга қарши нафрат кўрсатмоқлари лозим, деб оғзини кўпиртирарди. Америка сиёсати шундан иборат, деб нотиклик этарди. Ер куррасида, бутун қуруқликларда, денгизлар остида ва устида бўлган бутун объектлар Американики бўлиши керак. Советлар ҳокимияти, коммунизм инсоният учун фоят хавфлидир. Америка бутун Шарқда, Осиёда жиддий, чуқур, сиёсий, диний ва ҳар томондан Советларга қарши чора кўрмоқлари лозим, бу Американинг шарафли вазифасидир.

40 — Офарин!— деди уй хўжаси — заминдор.— Бойлар, заминдорлар, барча покстонликлар шу фикрдадир, жаноб сенатор. Лекин ҳушёрлик билан ишламоқ зарур, йўқ-

са иш мушкулдир, чунки муттаҳам, каллакесар ишчилар, батраklar, ёшларимиз кўп, уларнинг ташвиқоти ҳам зўрдир. Ниҳоят эҳтиётлик зарур. Лекин, жаноблари, Америка ёрдамига ташнаимиз. Айниқса обрўли ёшларимиз бу ҳақда ташвиқот қилишлари зарур, ҳақиқатан улар жон куйдирмоқдалар.

Сенатор илжайди. Утирган меҳмонлар — «Яшанг!», «Маъқул!», «Офарин!» деб илтифот қилишди.

Меҳмонлардан қари, семиз, бақувват бир капиталист Покистоннинг тақдири хусусида, дини ислом ҳақида кўп гапирди ва салмоқлаб деди:

— Қоммунизм ва советлар ҳайбатли бир бало бўлди, энди туркистонликлар, қозоқ халқи, кавказликлар, татарлар ва бошқа бирмунча халқлар динсиз бўлиб кетмоқда. Олло таоло асрасин Арабистон, Туркия, Миср, Эрон, айниқса Покистон мамлакатини. Барча ислом мамлакатлари бирлашсак, қўлга-қўл берсак, иншоолло, мушкул ишларимиз осон бўлур, кофирларни йўқ қилурмиз. Покистон бир ўлкаки, дини ислом учун энг асл, муқаддас мамлакатдир. Азамат, кучли давлат бўлган Америка билан иттифоқ бўлишга ҳаракат қилмоқдамизки, бу иттифоқчи мамлакат, унинг давлат арбоблари бизга ёрдам берар, деб умид қиламиз. Майли, жаноб сенатор, мана Покистон ўлкаси ва биз барчамиз қўлимиздан келганини сиздан аямаймиз. Қоммунизмга қарши ҳамкорлик қиламиз. Америкадан қурол ва техника олаётирмиз, лекин яхшироқ таъмин этса, биз ҳар нарсага ҳозирмиз. Ислом учун курашмоқ, қон тўкмоқ муқаддасдир.

«Балли!», «Офарин!» деб маъқулладилар меҳмонларнинг бир нечаси. Сенатор илжайиб, кайфи чоғ ўтирди.

Бир неча бойлар, капиталистлар, заминдорлар бу масала атрофида қайта-қайта сўз юритдилар.

Искандаро индамай, қовоғи солиқ, жиддий ўйланиб ўтирар ва мажлисдаги сўзларга астойдил қулоқ солиб, тинглар эди.

Қизлар, хотинлар, умуман айтганда, «заифалар» асрлардан бери қул, мазлум бўлган Покистонда энди-энди ижтимоий қўзғолиш бошланган эса-да, аёллар аввалгидай мазлум, ҳуқуқсиз, ихтиёрсиз эди. Бу исломнинг асос шарт-ку. Табиий, эрлар сўзлаганда, хотинлар фақат қулоқ солар, индамас, фикр юритишга ҳам ихтиёри йўқ

эди. Мажлисдаги хотинлар шу қондага бўйсуниб, жим ўтирар эдилар.

Жон Коттон, Англия консули, америкаликлар ўзларини ғоят эркин, бетакаллуф тутган ҳолда Покистон сиёсати ҳақида сўзлашарди. Советлар ва Хитой устида сўз кетар экан, нуқул уларни ерга уриб, ўзларини осмонга кўтариб, мақтар эдилар. Искандаро чидамай, луқма ташлаб, сўз ота бошлади. Кўп ўтмай, сўзга киришди, мажлисдагилар жим, ҳайратда қолдилар; қизлар лабла-  
10 рини тишлаб, бир-бирларини туртардилар.

— Жаноблар!— деди майда титроқ босиб, қизариб Искандаро.— Покистонда кўп фоже воқеалар юз берди. Халқнинг ҳаёти ниҳоят оғир ва мушкул, фиғонлари фалакка етган. Бу ердаги муҳтарам жаноблар кўп сўзлар айтдилар, аммо халқнинг ҳаёти, ғами, кулфати ҳақида бир оғиз сўз айтмадилар. Халқ урушни эмас, тинчликни орзу қилади. Бизга қурол-аслаҳа эмас, ер, сув, озод меҳнат керак.

— Жим, жим, бас қилинг!— чимчилади оқариб Заҳро.  
20 — Бас!— деди ғазаб билан меҳмонлардан бири.

Искандаро ғалати бўлиб қизариб кетди, сукут этди, лекин сўзлаганига ачинмади, балки кўп фикрларни айтолмай қолганига ачинди.

Жон Коттон ва консул бир-биринга маъноли қараб олдилар.

— Ким бу қиз! Бало-ку! Халқдан, авомдан бошлади гапни,— қизариб, жиддий турда сўради заминдордан Америка сенатори.

— Ташвиқот бу, жаноблари! Узоқни кўролмайдиган,  
30 авом фикри,— қизарди заминдор, ўқрайиб ғазаб билан қизга бир қаради, лекин гўзал Искандаро унинг юрагида бир чақмоқ ёққан эди. Ким экан бу, деди ичида заминдор ва шуурсиз равишда Искандарога бирпас тикилдики, унинг фикрлари бошқа йўл олди ва шу он бутун ғазабини, меҳмонларини, неварасининг тўйини, ҳатто сенаторни, барчасини унутаёзди.

Искандаро кўпчиликнинг норозилигини, ғазабини парво ҳам қилмади, ўз фикрлар бўронини ичида сукут этди.

40 Бу катта зиёфатда халқ ғами, халқ орзуси ҳақидаги сўзларни фақат Анвар Мурод ва ҳамфикрлари бир неча зиёлиларгина англадилар. Лекин заминдорлар, бойлар

ғоят кўпириб-тошиб гапириб кетдилар. Айниқса заминдор агрессив руҳда гапирар эди.

Қорачадан келган лига вакили шу он сўз олишни ўзига муносиб топди:

— Мамлакатимизда оғир мушкулотлар, қийинчиликлар, муаммолар жуда кўп. Айниқса Қашмир воқеалари ниҳоят қалтис ва мушкулдир. Бизнинг яқинда ташкил этилган буюк, азим давлатимиз энди катта йўлга қадам қўйди. Табиий, техник, саноат, савдо мушкулотлари ниҳоят беҳисоб, қишлоқ хўжалигимиз эса ғоят оқсоқ. 10  
Иттифоқлик билан ватанимизни яшнатайлик деган фикрларимиз бор. Ҳали жуда қиладиган ишларимиз кўп. Лекин Покистоннинг пойтахтида асл ва пок ислом байроғини тикканмиз.

— О, Қашмир,— хумдай катта бошини қимирлатди семиз капиталист,— жаннатдай гўзал ўлкадир. Хуш ҳаво, хуш иқлим, анъаналари ўзига ярашган, кўпчилиги мусулмон... Албатта, бу ўлка бизнинг ислом мамлакатимиз қанотида, ислом байроғи панасида бўлиши шарт.

— Офарин!— қизғин олқишлаб маъқулладилар бир 20 неча ўтирганлар.

Мажлисида гап Америка ёрдами, Покистоннинг асоси ислом дини эканлиги ҳақида кўпроқ айланди.

— Сўз беринг!— деди бирдан Анвар Мурод мажлисга мурожаат этиб ва оғир, жиддий сўзлай бошлади.

Анвар Мурод Покистон ҳукумати, давлат ишлари устида тўхталиб, фалокатларимиз кўп, айниқса халқимиз қашшоқ, муҳтожлик чангалида, деди ва мисоллар, далиллар келтириб, фожей аҳволларни очиб ташлади.

— Муҳтарам жаноблар, ижтимоий иллатлар ғоят 30 кўп, аламларимиз, фалокатларимиз кўп. Уламолар, лига ва зиёлилар бу ҳақда ўйлаб, тadbирлар кўриб, йўл-йўриқ топиб, халққа ғамхўрлик қилмоқлари лозим. Дардларимизга шифо топайлик. Айниқса заминдорлар, лига ва айрим гуруҳлар борки, улар хавфли йўл тутмоқдалар. Америка ёрдамига бир чек қўйиш керак, йўқса ҳолимиз хароб бўлади. Халқ нима дейди? Ҳали раъйини назарга олмоғимиз ва ҳушёр иш юритмоғимиз зарур. Мана, кўрдингизми, Искандаро хўп гапирди, гапларида маъно кўп. Бу халқ овози, қулоқ солмоғимиз зарур. 40  
Жаноблар, ҳақиқатан аҳволимиз ғоят оғир, даҳшатли. Қишлоқ хўжалигимизда омочдан бошқа нарсамиз йўқ, фабрикалар йўқ; техника, маориф масалалари энг за-

рур масалалардир. Буларнинг чораларини ўйлайлик. Ҳадеб Қашмир деймиз, бу эса зарур масала эмас. Халқ нима дейди? Халқимиз осойишталик, фаровонлик, тинчликка ташна. Халққа жабр этиш, унга хилоф иш тутиш гуноҳ. Жаноблар, бу дардларимизга ислом ҳукумати шифо, тадбир изласин. Барчамиз қўлга-қўл бериб, бирлашиб, ислом байроғини маҳкам тутиб, олға юрайлик!

10 Анвар Мурод сукут этди, ҳамма жим, кимса чурқ этмади. Бир оз чўзилган оғир сукунатдан кейин заминдор Фозилҳақ Азизулхон ичдан ғазабда, юраги ғаш эсада, кулиб:

— Епирай, ростданми? Қўрамиз. Хаёл дарёсига ғарқ бўлгансиз, дўстим,— деди сўзларини чертиб, киноя билан.

— Нуқул гапи тинчликдан, тинчлик тарафдори. Балки профсоюз хоинларга дўст, унга аъзодирсиз?— деди семиз заминдор.

Бирин-кетин Анвар Муродга ҳужум этиб, қаттиқ танқид бошлаб кетдилар.

20 Аммо Анвар Мурод ора-сира мантиқ, маъно ва ҳикматли мақоллар билан қисқа жавоб берар ва танқид тўлқинига тош отиб қўяр эди.

\* \* \*

Салқин тушиб, кун қоронғилашар экан, меҳмонлар балконда, айвонда, катта-катта оғочлар, гилам-гилам гуллар орасида сайр этиб, роҳатланишга киришдилар.

— О,— деди сенатор,— гўзал мамлакатингиз бор, аммо маданиятингиз, техникангиз ниҳоят қолоқ.

30 Заминдорлар, маъмурлар, лига вакили сенаторни ҳурмат, қунт билан тингладилар, унинг сўзини маъқуллаб, ўзаро гаплашдилар.

Сенатор, заминдор, лига вакили, америкаликлар сўзлаша-сўзлаша, боққа кириб кетдилар.

— Хайр,— деди Заҳро қўзғалиб, Искандаро чаққон турди ва Фотимадан рухсат сўраб, хайрлашди.

Машинага ўтирган ҳамон Заҳро жаҳлдан оқариб, заҳар сочиб, уриша бошлади.

40 — Покистонинг энг обрўли улуғлари булар. Уят, андишани тамом йўқотибсиз, маҳмадоналик билан ташвиқот бошладингиз. Ислом шариатини унутиб, авомнинг, пасткашларнинг йўлига тушибсиз.

Алма Хутайи биринчи марта бахона берди. Шу тезда ҳамма бирга бўлиб, ва ташвиш қилиб турган эди. Нонури айдир-тириш қилиб, бу бахонага, йўқлиги, йўқлиги ва бўл-май қилини билдиришга уруш қилди. Биринчи марта, йўқлиги билдириш қилиб, бу бахонага, йўқлиги, йўқлиги ва бўл-май қилини билдиришга уруш қилди. Биринчи марта, йўқлиги билдириш қилиб, бу бахонага, йўқлиги, йўқлиги ва бўл-май қилини билдиришга уруш қилди.



«ПОВЕСТИ»

— Ушунга шукр, бу нинга ма- сиза Фойдалига ҳам бўлади, — деди Хутайи бир ахунига Тождани. — Мама йўқлиги билдириш қилиб, бу бахонага, йўқлиги, йўқлиги ва бўл-май қилини билдиришга уруш қилди.

— Мама йўқлиги билдириш қилиб, бу бахонага, йўқлиги, йўқлиги ва бўл-май қилини билдиришга уруш қилди. Биринчи марта, йўқлиги билдириш қилиб, бу бахонага, йўқлиги, йўқлиги ва бўл-май қилини билдиришга уруш қилди.

Алма Хутайи ҳақиқатга белик муважжаҳат — йўқлиги билди- рибди ҳам эди. Кейин кинотларни сарқата меҳнатга асбобга. Билиш қадр-қадрига эришиш тилиш қилиш оқибат қилдириш. Нонури, бир кез- тирини тилиш, қилиш меҳнатини қилиш, қилиш йўқлиги билдириш қилиб, бу бахонага, йўқлиги, йўқлиги ва бўл-май қилини билдиришга уруш қилди. Биринчи марта, йўқлиги билдириш қилиб, бу бахонага, йўқлиги, йўқлиги ва бўл-май қилини билдиришга уруш қилди.

— Экин қандай эди, ама — де- ди бир вақтда эдики-қандай. — Оди- ни биринчи марта қилиш, қилиш қилиб, бу бахонага, йўқлиги, йўқлиги ва бўл-май қилини билдиришга уруш қилди.

Алма Хутайи қандай асбобга қи- лди, шакл муважжаҳат қилишга қилиш қилиб, бу бахонага, йўқлиги, йўқлиги ва бўл-май қилини билдиришга уруш қилди.

Билдириш қилиб, бу бахонага, йўқлиги, йўқлиги ва бўл-май қилини билдиришга уруш қилди. Биринчи марта, йўқлиги билдириш қилиб, бу бахонага, йўқлиги, йўқлиги ва бўл-май қилини билдиришга уруш қилди.

— Буна қилиш қилиб, қилиш қилиб, бу бахонага, йўқлиги, йўқлиги ва бўл-май қилини билдиришга уруш қилди. Биринчи марта, йўқлиги билдириш қилиб, бу бахонага, йўқлиги, йўқлиги ва бўл-май қилини билдиришга уруш қилди.

Алма Хутайи шунга ҳам қилиш қилиб, бу бахонага, йўқлиги, йўқлиги ва бўл-май қилини билдиришга уруш қилди. Биринчи марта, йўқлиги билдириш қилиб, бу бахонага, йўқлиги, йўқлиги ва бўл-май қилини билдиришга уруш қилди.

— Буна қилиш қилиб, қилиш қилиб, бу бахонага, йўқлиги, йўқлиги ва бўл-май қилини билдиришга уруш қилди. Биринчи марта, йўқлиги билдириш қилиб, бу бахонага, йўқлиги, йўқлиги ва бўл-май қилини билдиришга уруш қилди.

— Алма, сен қилиш қилиб, қилиш қилиб, бу бахонага, йўқлиги, йўқлиги ва бўл-май қилини билдиришга уруш қилди. Биринчи марта, йўқлиги билдириш қилиб, бу бахонага, йўқлиги, йўқлиги ва бўл-май қилини билдиришга уруш қилди.

— Буна қилиш қилиб, қилиш қилиб, бу бахонага, йўқлиги, йўқлиги ва бўл-май қилини билдиришга уруш қилди. Биринчи марта, йўқлиги билдириш қилиб, бу бахонага, йўқлиги, йўқлиги ва бўл-май қилини билдиришга уруш қилди.

— Экин қандай эди, ама — де- ди бир вақтда эдики-қандай. — Оди- ни биринчи марта қилиш, қилиш қилиб, бу бахонага, йўқлиги, йўқлиги ва бўл-май қилини билдиришга уруш қилди.

Мама қилиш қилиб, қилиш қилиб, бу бахонага, йўқлиги, йўқлиги ва бўл-май қилини билдиришга уруш қилди. Биринчи марта, йўқлиги билдириш қилиб, бу бахонага, йўқлиги, йўқлиги ва бўл-май қилини билдиришга уруш қилди.

Докан қилиш қилиб, қилиш қилиб, бу бахонага, йўқлиги, йўқлиги ва бўл-май қилини билдиришга уруш қилди. Биринчи марта, йўқлиги билдириш қилиб, бу бахонага, йўқлиги, йўқлиги ва бўл-май қилини билдиришга уруш қилди.

— Экин қандай эди, ама — де- ди бир вақтда эдики-қандай. — Оди- ни биринчи марта қилиш, қилиш қилиб, бу бахонага, йўқлиги, йўқлиги ва бўл-май қилини билдиришга уруш қилди.

— Алма, сен қилиш қилиб, қилиш қилиб, бу бахонага, йўқлиги, йўқлиги ва бўл-май қилини билдиришга уруш қилди. Биринчи марта, йўқлиги билдириш қилиб, бу бахонага, йўқлиги, йўқлиги ва бўл-май қилини билдиришга уруш қилди.

— Буна қилиш қилиб, қилиш қилиб, бу бахонага, йўқлиги, йўқлиги ва бўл-май қилини билдиришга уруш қилди. Биринчи марта, йўқлиги билдириш қилиб, бу бахонага, йўқлиги, йўқлиги ва бўл-май қилини билдиришга уруш қилди.

«Совет Узбекистони маданияти» газетасининг повесть эълон қилинган саҳифаси.

Оғир, хаёлчан ўтирган Искандаро халқ бошидаги офат — заминдор, сармоядорларнинг гуноҳкор ҳаёти ҳақида сўзлаб, буржуазия тарбиясида суяги қотаётган Заҳрога ҳақиқий аҳволни тушунтиришга уринди, тушунчасининг торлиги, чиркинлигини кўриб, уни қизганди.

Машина бирдан Искандаро эшигида тўхтар экан, қизлар совуққина хайрлашди.

10 Она қизни хурсанд қаршилаб, зиёфат қандай бўлганини, кимларни кўриб, нима гаплашганини, заминдорнинг боғлари, саройларини суриштириб кетди ва Искандаронинг қисқа, нохуш жавобларидан унинг паришонлигини пайқамади ҳам. Дадаси ва акаси Заҳро билан бирга ва айниқса шундай атоқли заминдорларникига кетганини эшитиб, мамнун бўлганларини гапириб, «Даданг ҳам, аканг ҳам уйда ҳангамалашиб ўтирибди. Кир, кўрганларингни уларга бир-бир айтиб бер», деб қистади. Искандаронинг индамаганидан таажжубланган она қиз юзига синчиклаб қараркан, унинг фикрларининг тарқоқлигини, кўзларидаги туманни сизди:

20 — Не бўлди, нега мунча кайфинг ёмон, хафа кўри-насан, қизим?— куюниб сўради.

— Чарчадим,— деди Искандаро ва тезроқ ечиниб, ўрнига ётишга шошди.

Халқнинг кўпчилиги ғариб, қашшоқлиги ва бир ҳовучларнинг ҳашаматли саройлари, гулбоғлари, тўлиб-тошган дабдабали ҳаётларини ўйлар экан, қиз қалбининг жароҳати зиёдроқ ошди.

\* \* \*

30 Уч кундан сўнг, оқшом пайти отаси жаҳлдан бурқираб, ғазаби тошиб келди ва Искандарога ўдағайлаб:

— Гапир, қайда эдинг ўтган куни? Не ишлар қилиб юрибсан? Заминдорнинг зиёфатида нутқ сўзлаб, ташвиқот қилибсан! Қани уят, шарми ҳаё? Америкалик жанобларга қандай ҳурматсизлик қилдинг, аблаҳ! Шариатимизга, урфу одатимизга риоя этишни унутдингми? Эшитдим ҳаммасини, сен авом халқ, ишчилар орасида ҳам ташвиқот билан овора эмишсан. Қандай шармандалик!

40 Искандаро боши қуйи солиқ ҳолда сукут билан тинглади, ниҳоят:



— Айбим ёлғиз — халқ савдоси. Покистон қандай йўлдан кетяпти, биласизми? «Улуғ зотларингиз» америкаликлар оёғига йиқилиб ўтирибди. Ёвуз ниятларини биргалашиб амалга оширадилар. Халқни ҳалокатга сургаяптилар, буни яшириш лозим эмас, сўзладим, — қайнаб-тошиб сўзлар экан Искандаро, эшикдан акаси жаҳл билан келди, кўзларини олайтириб:

— Уҳ, — отасига қараб, — эшитдингизми гапларни?

— Эшитдим, тоқатим тоқ, қаттиқ хафа, гарангман. Бошимни олиб кетсаммикан, дейман. Маъмурлар, катталар кўп айб иш бўлди, деб мени уялтирдилар, не дейишни билмадим. 10

— Эвоҳ, уят, номус! Кўп бебош тарбиялагансиз қизингизни! Мана, оқибати, юзимизни ерга қаратди.

Искандаро ортиқ оғиз очмади, бечора она ялиниб, «Кечиринг», деб ҳали эрига, ҳали ўғлига ёлворди. Отаси катталардан эшитган гапларини, қизнинг маҳмадоналигини, заминдорлар орасида бўлган гапларни бир-бир ўғлига айтди.

— Не қиламиз? Номусдан ўладиган бўлдик. Уламо-лар кофир, динсиз, дейди буни. 20

— Ота, бас, чиқарманг ортиқ кўчага! Тинчлик, балобадтар ташвиқотларига барҳам берсин, ҳеч кимса билан учрашмасин, гаплашмасин, сўнг эҳтимол эрга берармиз, энг яхши тадбир шу.

— Тўғри дейсан, ўғлим, бошқа иложимиз йўқ.

Она тилсиздай қотиб қолди. Искандаро ҳўнг-ҳўнг йиғлаб, иккинчи уйга кириб кетди.

## XIX

Аҳмад Ҳусайн марксизм-ленинизмни диққат билан, астойдил ўқиб, ўрганиб, дунёни тўғри тушунишга, жамият тараққиёти қонунларини англашга муваффақ бўлди. Турмушнинг чигалини ҳал этувчи ёлғиз озод меҳнат ва тинчлик эканини, мамлакатлар орасидаги дўстлик бутун жаҳонга бахт келтиришини тушунди. Батрақлар, ишчилар, деҳқонлар онгли равишда бирга ишлаб, бир иш олиб бормоқлари зарурлигини билди. 30

Аҳмад Ҳусайн кичкиналигидан қашшоқлик, қийинчиликда заҳмат чекиб ўсди. Минг азобу уқубатлар билан таҳсил кўриб, маълумотли бўлди. Шундай кенг тушунчали, ақлли йигит ҳозир ишсиз, турли тасодифий ишлар- 40

ни бажарар, деҳқонларнинг юкларини ташир, ҳаммоллик қилар, ишқилиб, тамаддиқ қилар, озми-кўпми топганига қаноат этар эди.

Бозорларда одам қалин; тиқилинч жойларга ишсизлар, оч-яланғочлар, бева-бечоралар дув ёпириллар; ғалла бозор, сабзавот, гўшт-ёғ, умуман овқат кўринган жойда улар ўзларини ташлаб, ҳар қандай иш бўлмасин, талашиб, бир парча нон дардида уринар эдилар.

10 Аҳмад Ҳусайн жамики тасодифий ишларни бажарарди; турмуш оғир, машаққатли, мушкул. Иш топмаса, очлик уни ютади. Миллион-миллион кишилар шундай қирилган ва қирилмоқда. Лекин Аҳмад Ҳусайн пишиқ, эпчил, чидамли йигит. У жиддий ишлаб, тиришиб-тирмашиб турмушни ўрганар, деҳқонлар, ишчилар, зиёлилар ҳаёти ичига кирар эди. Тинчлик, осойишталик йўлида ҳар кун, ҳар соат пинҳон ишлар, ташвиқот юргизар, айниқса деҳқонлар, батрақлар изидан тушар, уларга аҳволи замонни англатар, кўзларини ҳаёт ҳақиқатига очар — Аҳмад Ҳусайн иш кўзини билар эди.

20 Йигит аҳён-аҳёнда бирпас, пинҳон Искандарони излар, бечора қиз уйда тутқун, кўчага чиқиш унга ман этилган, лекин онасининг меҳрибонлигида, баъзан бирор ўртоғиникига бир зум бориб келаман, деб дадасидан, акасидан яширин ўзини кўчага отар ва Аҳмад Ҳусайн билан шу йўсин учрашар, бераҳм тутқун ҳаётидан бир неча минут юлиб, унинг ила жиндай дардлашар, мунгли кўнгли ғамини озгина енгиллатишга муяссар бўлар эди.

Аҳмад Ҳусайнга бир неча топқир Исмоилхон учради ва шундай учрашувларнинг бирисида:

30 — Жаноб Аҳмад Ҳусайн, — деди Исмоилхон, — бундай бўш, бекор юрманг, ҳамиша тасодифий ишларга ёпишасиз ёки ҳали ҳам ташвиқот ишлар билан машғулмисиз? — кулди Исмоилхон. — Менинг бир фабрикант дўстим бор. У билан гаплашдим, боринг, сизга бир иш беришга ваъда этди. Унинг билан менинг кичкина бир ширкатчилигим ҳам бор.

Бир оз Аҳмад Ҳусайн сукут этди, қандай иш экан, деб ўйлади-да, очиқроқ сўрамоқчи бўлди:

40 — Ҳа, жаноб Исмоилхон, ишсизман. Тинчлик масаласида ҳам оз-моз ишлаб турамиз, қўймаймиз, — деди заҳарханда билан. — Топган ишингиз нима экан, прилавками? — кулди киноя билан.

— Билмадим, жаноб, суриштирманг, қандай иш бўлса-да, йўқ деманг, ҳар қандай паст иш бўлса-да, бекорчиликдан яхшидир.

Аҳмад Ҳусайн бироз ўйланиб турганидан сўнг:

— Яхши, розиман, сув йўғида таяннум, деганларку,— кулди ва ташаккур айтиб, хайрлашди, тўғри Исмоилхон кўрсатган адрес билан у катта коммерсант магазинини излаб кетди.

Бозорнинг қулоқ битадиган шовқин-суронли, энг қайнаган, энг одам қалин жойдаги катта бир магазинга кирди. Магазин кўп бўлимли, мол қалашган, прилавкаларда приказчиклар харидор кутиб, зерикиб ўтирадилар. Харидор сийрак эди. Аҳмад Ҳусайн хизматчилардан бирига мурожаат этгач, у кичик бир хона эшигини очиб: «Марҳамат», деди.

Аҳмад Ҳусайн хона ичига кириб, салом берди ва уни Исмоилхон юборганини айтди.

— Ҳа, келдингми?— тўнғиллади коммерсант — семиз, бақалоқ, лагандай сариқ юзли, кал, қирқ беш ёшларда бир киши. Бармоғидаги йирик гавҳар тошли узугини айлантириб:

— Магазинга қоровул бўласан, ҳамма ёқни артиб-тозалаб ўтирасан, мол туширасан, ташийсан, харидорларга мулойим муомалада бўласан, тушундингми?— деди йигитнинг бошидан-оёғига тикилиб.

Аҳмад Ҳусайн умиди узилган, бўшашган ҳолда бирпас қизариб сукут этди, сўнг:

— Майли, бу ҳам иш-да,— дея жавоб берди кинояли табассум билан. Ижозат сўраб хонадан чиқди ва янги вазифани бажаришга бошлади.

Аҳмад Ҳусайнни хизмат бутунлай ютди, бутун вақтини эгаллади. Ёшлар, прогрессив тўдалар, ишчилар олдига кам борар, ҳар замон озгина вақт топиб, Муҳаммад Жамол олдига ғизиллаб борар ва икки оғиз сўйлашиб қайтар эди.

Муҳаммад Жамол бирпас ўтиришга қистар:

— Вақтим, йўқ, бошим боғлиқ, дўстим, хўжайин бақиради,— дейди Аҳмад Ҳусайн паришон ва гамгин шоирга боқиб, кейин яна ғизиллаб ишга қайтади.

Аҳмад Ҳусайн сийрак-сийрак Искандарога учрашар ва бир лаҳза кўришиб қайтар. Искандаронинг ёзган ҳикояларини кечқурунлар, ишдан бўшаганда ўқир, туза-

тар, хом жойлари устида ўйлар ва тўлдирар, қизга кўмак беришга тиришар эди.

Хизматчилар ип, шоҳи, бахмал, ҳар хил молларни сотар, магазинда қаттиқ тартиб ва интизом, ҳар бир жиҳоз, ҳар нарсанинг ўз жойи бор. Лекин савдо сушт, харидор кам.

Искандаронинг отаси — озғин, ингичка, қотма, мўйлови қиров, кўзлари ўткир, бурушиқ юзли, мулойим киши — шоҳи бўлимида приказчик. У кам сўз, индамас, ўз бўлимидан силжимас, фақат кўзларини эшикка тикиб, харидор кутарди, холос.

Аҳмад Ҳусайн уни танимади. Искандаронинг отаси эканини билмас, беҳабар эди. Баъзан зериккан чоғларда эрмак қилиб, чол билан уни-буни гаплашар, «бобо», дея ҳазиллашар эди. Бир кун магазинга Заҳро тасодифан келиб қолганида, унинг билан кўришиб, Искандарони сўраб қолади ва:

— Қизингиз ташвиқот, тинчлик ишларига ўралиб қолди. Ишчилар, бемаъни ёшлар кетидан, қалтис йўлдан кетди, хийла кўнглим қолди,— деди Заҳро.— Ҳали ҳам кўчага чиқармайсизми?— сўради у кулимсираб.

Ота бир нафас сукут қилиб:

— Йўқ, ҳеч қаерга чиқмайди, фалокатнинг олдини олдик, алҳамдулилло,— деди.— Искандаро зерикиб ўтирибди. Келинг, насиҳат қилинг, қизим.

Буни эшитар экан, Аҳмад Ҳусайн қалтираб, оқариб кетди. Искандаронинг падари экан, билмабман, газлама магазинида ишлайди, деб эшитган эдим, деб ўйлади. Искандаронинг қўлёмаларини менда кўриб қолмадимикан, деб шубҳаланди дарҳол. «О,— деди яна ичида Аҳмад Ҳусайн, зимдан тикилиб чолга,— дард кўп, умид кўп, армон кўп. Қачон Искандаро тутқунликдан қутулар, қачон бахт ва эркинлик нашъасини тотар экан бечора қиз?»— деди хўрсиниб ва ташқари чиқиб, бирпас ўтирди. Фикрлар ўз йўлида ўжар давом этарди. Магазинда қоровуллигини айтишга андиша қилиб, приказчикман, деган эди Искандарога. «Маош оз, майли»,— деб ёлғон гапирган эди. Мана энди йигит ёлғон сўзидан ўзи уялади; ғамгин, хомуш, паришон ўтириб, қаттиқ хафа эди у.

40 «Ақлли қиз, ўзи тушунар, кечирар ёлғон сўзимни»,— деди ниҳоят, енгилланиб.

Аҳмад Ҳусайнни Исмоилхон тез-тез чақириб турарди. Бир кун Исмоилхон сиёсатдан, савдодан гапириб, бир

тўқимачилик фабрикаси қуришга тайёрланаётганини, Америкадан бутун машина, ускуналар олажагини, ҳозир бутун лойиҳа тайёр бўлганини айтди ва «Бу ишни ҳозир махфий қилиямиз, инглизлар билса, дод деб, қаршилиқ этади»,— деди. «Америка, умуман, бизга кўп ёрдам ваъда этган. У Покистонни жаннатга айлантирмоқчи. Американинг ҳамкорлигини халққа секин-секин тартиб этиш лозим»,— деди ва яна қурилажак фабрикаси устига ўтиб, «Бунинг билан халққа иш берган, ёрдам қилган бўламан, бу, албатта, хайрли иш»,— деди. Кейин асли мақсадга ўтиб, чертиб-чертиб сўзлади: 10

— Асли мақсадимиз шуки, жаноб Аҳмад Ҳусайн, жамиятда, ижтимоий турмушда, ҳаётда қусур кўп, тушундингизми? Покистонда ёмонлар, осийлар, хурофотга ботганлар, муттаҳамлар бениҳоят кўп. Прогрессив элементлар деган дини исломдан қайтган аблаҳлар кўп. Менинг мақсадим шу аблаҳларга қарши курашмоқдир. Қалай, сизга маъқулми?— сўради тикилиб.— Гапиринг, эшитайлик фикрингизни, балки яқинлашармиз.

Аҳмад Ҳусайн индамасдан, оғир сукутда ўтирди, ёш капиталистнинг бу айтганлари ҳаммаси чайналган, сийқа, пуч гаплар. Озодликка интилган ишчилар, деҳқонлар, зиёлилар, ёшлар уйғониб, курашга бош кўтармоқда, заминдорлар, сармоя эгалари, лига аъзолари зўр бериб, уларни таҳдид қилмоқда, тўсқинлик кўрсатмоқдалар. Алдаб-авраш, дўқ, пора, дин билан қўрқитиш каби турли тadbирларни ишга солмоқда. Буни Аҳмад Ҳусайн яхши тушунади, ғазаби тошди, фикрларини яшириб, ноилож ўтирди, кейин қувлик билан қутулмоқчи бўлиб: 20

— Қўйинг жаноб, бу бош оғриқ гапларни унутиб, бир оз хуш суҳбат қилайлик,— деди. 30

Аҳмад Ҳусайннинг жавоби Исмоилхонга ёқмади. У хомуш, тумшайиб ўтирди. Аҳмад Ҳусайн ҳазил-ҳузул гаплар билан заминдорлардан, бойлардан шикоят қилган бўлди, «Ер-сув деҳқонга зарур, албатта, буларга деҳқон эга бўлиши керак»,— деди. «Деҳқон қўзғолони бир кун ҳайбатли бир тошқин каби мамлакатни босажак»,— деб Исмоилхоннинг жигига тегмоқчи бўлди.

Бу учрашувдан сўнг Аҳмад Ҳусайн узоқ вақт Исмоилхонга кўринмади. Бир кун Аҳмад Ҳусайнни истаб, бировни юбориб чақиртирди. Аҳмад Ҳусайн келганда, у катта хонада журнал ва газеталарни кўриб ўтирар эди. 40

Ундан-бундан гаплашиб, бир оз ҳазиллашиб ўтиргандан сўнг:

— Ҳа, ишингиз қалай?— сўради Исмоилхон.

— Ишим пачава, лекин очдан ўлмаслик учун кўр бўлиб, гунг бўлиб ишлашга мажбурман, бошқа илож йўқ,— деди йигит хомуш, оғир ўйланиб.

10 — Ҳм...— деди Исмоилхон — лекин ёшсиз-да. Бир ёғлиқ иш бор-ку, билмадим...— бир дам сукут қилиб, Аҳмад Ҳусайнга тикилди.— Ўзимга бир ёрдамчи керак, шу иш сизга муносиб эди. Қийим-бош расо, ёнингизда пул шарақ-шарақ, маош мўл, беш бармоғингиз мойда бўлади. Эҳтимол уйланиб ҳам олардингиз, бир ўйланг,— деди Исмоилхон.

— Мен розиман,— деди суюниб Аҳмад Ҳусайн,— фақат, билмадим, эплай оларманми?

— Қўлингиздан келади. Албатта, эплейсиз.

— Бу вазифа недан иборат? Эшитсам.

20 — Эзма экансиз,— кулди Исмоилхон.— Розилик бердингиз, бўлди-да, катталарга итоатда бўлиб, ҳар бир вазифани эътиқод ила, жон-дил ила бажарсангиз, бас, вассалом. Сен яхши — ҳамма яхши, деган сўзни биласизми? Шу бугундан қоровуллингизга барҳам беринг, бизнинг даргоҳда, тинч ва хурсанд бўлурсиз.

Аҳмад Ҳусайн сукут этиб, бир дам ўйга толгандан сўнг Исмоилхоннинг таклифини қабул этишни маъқул кўрди, «ҳар ҳолда бу ёш, бир қадар маълумотли-ку, юклайдиган вазифаси ҳам қоровулликдан тузук-ку!»— деди ичида. Ишдан бўшаб келишни ваъда этиб, хайрлашди.

\* \* \*

30 Аҳмад Ҳусайн Исмоилхон ҳузурда. Ёш сармоядор янги ишлар мудир Аҳмад Ҳусайнга турли йўл-йўриқлар бериб, савдо-сотик ишлари билан таништиради, узоқ суҳбатлашди. Кейин бирга газета-журналларни титкилашиб, аҳволи замондан, у-бу сиёсатдаги олди-қочдилардан гаплашиб, ҳазиллашиб ўтирар эдилар, бирдан-бир талай меҳмонлар — Исмоилхоннинг улфатлари сурон билан кириб келдилар.

— Ассалом, келдик ҳузурингизга, қани, меҳмонларни кутинг,— кулишди бир нечаси.

40 — Марҳамат, марҳамат, азизларим,— деди ўрнидан туриб Исмоилхон.— Ўзим ҳам зерикиб ўтиргандим, ҳаво

ёқимли, ой-юлдузларнинг чақнашини қаранг, шундай гўзал, сўлим кечада улфатлардан ва базмдан бошқа кўнгилга не ёқади?!— юқори айвонда меҳмонларга қарши бир-икки қадам ташлаб.— Марҳамат, беҳад қувондим.

Еш заминдорлар, энди қўли баланд келиб, ишлари авжланаётган ёш сармоядорлар юмшоқ креслоларга ясланиб, кибр ила гап сотиб, папирос торта бошладилар.

Аҳмад Ҳусайн оҳиста чиқиб кетишни мўлжаллаган эди, Исмоилхон:

— Қани, кўришинг дўстларим билан,—буюрди Аҳмад 10  
Ҳусайнга ва меҳмонларига мурожаат этиб.— Танишинг, мулойим, камтар йигит — менинг иш бошқарувчим.

Меҳмонлар жиркангандай қўл учи билан кўришди. Аҳмад Ҳусайн эса кўнгилдаги нафратини ошкор этишга журъати етмай, ғазабини, нафратини ютиб, бир четга суқилди, сукут ичида уларнинг гапларини, қилиқларини мушоҳада этди. Меҳмонларнинг бири — кенг елкали, азамат йўгон; иккинчиси — ингичка, кўркам янги костюмда; учинчиси — ўрта бўйли, юмалоқ, ҳазилкаш; тўртинчиси — қоп-қора, индамас, тўнг, бадбашара ва ҳоказо. Бир 20  
лаҳза суҳбат узилмади, мавзу — савдо, сиёсат, Америка билан тузилган шартлар, ишчиларнинг ҳаракати, деҳқон кўзғолони каби масалалар эди. Электр шуъласи тамаки тутунидан хиралашди, кетма-кет бойваччалар талтайиб папирос сўрардилар.

Исмоилхон хизматчинини олиб, ичкарига тушиб кетди.

— Эҳтимол танирман, мактабдан даф этилган сизми-сиз?— деди саллали бир меҳмон.

— Биламиз, кўп можаро, хўп тортишув бўлган эди. Айниқса ваъвақи муттаҳам, ҳароми Муҳаммад Жамол 30  
кўп ғавғо кўтариб тортишди,— деди кинояли товуш билан бири Аҳмад Ҳусайнга қараб.

— Муаллим ҳақиқий мусулмон, тарбияли, одобли бўлиши шарт. Билмадим, мен Қарачида эдим шекилли, қулоғимга бу гап бир кирди-ю, кейин эсимдан чиқиб кетди. Айб ўзидадир, эҳтимол олчоқлар йўлига кетгандир,— деди бошқаси.

— Қани, эштайлик-чи ўзидан,— деди папиросни тортиб семиз, юмалоқ меҳмон.

— Айбим йўқ асло,— деди Аҳмад Ҳусайн қизариб.— 40  
Машҳур шоирларнинг деҳқонлар ҳақидаги шеърларини талабалар қизиқиб тинглар, севар эдилар, баъзи шахсларга бу ёқмагандир, ўзим ҳайронман.

Табийй, бу жавоб ҳеч кимга ёқмади, пичир-пичир, ўзаро совуқ заҳарханда гаплашдилар.

— Тўғри,— деди бир бойвачча кесатиб,— қуш инида кўрганини қилади-да.

Мажлис аҳли қаттиқ кулишди. Аҳмад Ҳусайн оқариб кетди-ю, лекин индамади, чунки бўрилар орасида эканини яхши билар эди у.

10 Суҳбат яна аввалги изига тушди, лигадан, заминдорлардан, фабрикантлардан энгил-енгил гаплашиб ўтирдилар. Ниҳоят, Америка киноларидаги баҳайбат олди-қочдилар устида баҳс бошлаган эдилар, Исмоилхон чиқди.

— Коньякми, вискими — меҳмонларнинг таъби, қандай, жиндак кайф қиламиз-да,— деди кулиб Исмоилхон.

Албатта, аксариятга ёқди бу гап.

— Қани, олиб чиқинг, дўстим, турли лазиз таомлардан келтиринг, қорин оч,— деди семиз бақалоқ.— Аммо мени асло коньяк-вискига қистаманг, ичсам хаста бўлман.

20 Дастурхон тортилди, турли таомлар, мевалар, шарбат билан коньяк, виски ҳам келтирилди. Меҳмонлар қадаҳларни чўқиштириб, ҳазил-ҳазил гаплар ила таомларни ошай бошладилар. Бир четда музика садоси янгради: майин, ёқимли, ҳар хил куйлар кетма-кет уланди, кўнгилларни зил титратадиган маъюс фиғонлар қилди, сўнг жанобларнинг завқига мос келадиган кичик мақомларга ўтди.

Мажлис аҳли секин-секин алжиради. Озгин, рангсиз, совуқ қилиқ бир меҳмон:

30 — Покистонда адабиёт иши хуржун, аксарият шоирларимиз айнаб кетяпти. Мана, Нозим Камолни олинг, қандай инжа шоир эди, шеърлари нафис, ширин, хаёлга бой, юракдан ёзилар эди. Ташвиқот йўлига боши оғиб, айнаб кетди. Эссиз-эссиз, ўқинарли воқеа... Бир тадбир топиб, уни ёмон йўлдан қайтариш лозим. Ҳақиқий, пок шеърлар ёзсин, йўқса, увол унинг қобилияти,— деб вайсади.

Мажлис бу масалага қизиқиб кетди. Айниқса яғринли, дўнг пешона, катта жағли, хийла маст киши, сал-моқланиб бақира бошлади:

40 — Ҳароми ёвузлар шоирларни ҳам йўлдан оздиряпти, фожейи воқеа бу. Улар ҳатто ташвиқот ишларининг ҳам жиловини олмоқда. Муҳаммад Жамол кофир, шоир



эмас, иблис у, шеърлари — заҳарнинг ўзи. Лекин оммага ёқади у бадбахтнинг шеърлари: оми, аблаҳ ишчилар хўп эргашди унга. Зиёлиларимиз, уламоларимиз, ёшларимиз ҳамжиҳат иш кўришлари лозим, шундагина бу ислом мамлакати — Покистоннинг оқибати порлоқ бўлажак. Энг кучли, энг яхши шоиримиз санъатни ташлаб, нуқул сиёсатдан, паст ҳаётдан фиғон қилади. Бу қандай расволик?

Мажлис аҳлининг фиғони чиқди, барчаси Аҳмад Хусайнга ёпишиб кетди:

10

— Дин, шариат, асрлардан келган қадимги одат, анъанамизни барбод этдингиз!

Ичишга, мастликка одатланмаган Аҳмад Хусайн тамом ҳушёр эди. У ювош, секин гапирди.

— Яраларимиз, мушкулотларимиз халқнинг оғир ҳаётидан келиб чиқади. Жамиятнинг ижтимоий ҳаётида кўп оғир масалалар бор, булар билан шуғулланмоқ лозим.

— Хўш, гапиринг, йигит,— деди бири жаҳл билан,— қандай чоралар бор, эшитайлик.

— Ижтимоий зарур масалалар бениҳоят кўп. Масалан, олайлик деҳқонлар, батрақлар, ҳунармандларни; ишчилар, миллион-миллион муҳожирларни. Улар хароб, оч-яланғоч, кўплари ишсиз, уйсиз. Албатта, очлик офати, ўлим ютади уларни. Прогрессивлар халқнинг шу ғурбатига чидай олмайдилар. Шоирларимиз, адибларимиз шеърлари, ҳикояларида халқ қайғусини, армонини тараанум эта бошладилар. Зангин ҳаётда бўлган бойлар, нуфузли заминдорлар, лига парво қилмайди бу ҳолатга. Мамлакатимизда дин энг юқори ўринни ишғол этган. Имомлар, хурофотлар мўл. Аммо халқнинг азоб-уқубати борган сайин ортмоқда. Ҳаёт бир дардисар бўлди.

20

30

Мажлис жим қотди. Ғазаб, кин қайнайди кўзларида. Юмалоқ, ола кўз ғазабдан ёрилгундай бўлиб:

— Эвоҳ, Покистон, Покистон!— дея пишқирди.

— Йўқ, афандим ҳазратлари,— киноя билан деди гердайган бойвачча.— Покистон ўлкаси улуғ ислом ўчоғидир. Деҳқонлар, батрақлар, ишчилар ҳал қилмайди Покистоннинг оқибатини. Мушук арслон бўлолмайди. Улар меҳнат қилсин, ҳаракат қилсин, ҳаракатга баракат, деган гап бор. Ҳолбуки, ҳаммаси сиёсатга ёпишади, ҳаммаси ташвиқотчи, хоинлар кўпайган.

40

Миёвлаб эзмаланган бойвачча бошқа гап тополмади, лекин олифта, ичмаган — ҳушёр бақалоқ сўзни олди. По-

кистон ўлкасидан, унинг сиёсатидан, шариятидан, пайгамбардан олди-қочди гапларни қаторлаштирди ва тутуриқсиз даъволарни сурди:

— Ҳинду — бутпараст, нопок. Оллога шукурки, ундан қутулдик! Покистон жаннати мавжуд бўлди. Муқаддасдир мамлакатимиз! Албатта, зарур мақсадларимиз бор, масалан, техника, сармоя оз, қилич оз,— валдираб кетди.— Америка, Англия, Ироқ, Туркия каби қудратли дўстларимиз бор, ана шуларга суянамиз. Иншоолло, динимиз кучли, барча мушкулларни бартараф қилурмиз. Адабиёт дин ва шарият чизиғида бўлиши шарт. Лекин, афсус, минг афсуски, бетавфиқлар, кофирлар кўп, улар халқни йўлдан оздирурлар. Аммо, афандим,— ўқрайди Аҳмад Ҳусайнга,— буюк, олижаноб, муқаддас ишлар турибди-ку, лекин айюханнос қилиб, вайсаб, беҳуда тўполон кўтарасиз. Омма ва ишчилар, хиёнатчилар, бекордан-бекор қутурадилар, эвоҳ!— деди креслога ўзини ташлаб.— Куфирдир уларнинг сўзлари, фикрлари, жиноятдир бутун қилгуликлари!

20 Аҳмад Ҳусайн ёниб, ғазабдан туютиб, энди сўзга киришган эди, бирдан бири секин уни турғизди ва итариб юборди эшик томон:

— Кет, хоин!

Исмоилхон жаҳлидан қизариб, хизматчига секин: «Ҳайда!» деб ишора қилди.

Ғазаб, жаҳл, дард кўкракни қанча сиқмасин, Аҳмад Ҳусайн бир сўз айтмади, фақат кўзларидан нафрат чақнар эди, пастга ўқдай отилди.

30 Кўчадаги сурон қулоққа кирмас, хаёллар қуюнида оҳиста бораркан, мана, икки кўча тўқнашган жойда бир лаҳза тўхтади. Кейин кескин бурилиб, Муҳаммад Жамолниқига кетди.

— Қалай?— деди стол устидаги ёйилган қўлёмаларни йиғиб.— Исмоилхоннинг ваъда этган янги камзули қани?— кинояли жилмайди шоир.

— Уҳ!— ҳорғин ўтирди Аҳмад Ҳусайн,— дард кўп, дўстим... Исмоилхон уйда зангин бойлар билан сўз жангида бўлдим ҳозир. Лекин иш пачава, сўкиб, уриб ҳайдадилар мени, холос.

40 — Хўш, хўш, не гап ўзи?— Муҳаммад Жамолнинг кўзлари ёниб кетди.

Аҳмад Ҳусайн воқеани бошдан бир-бир ҳикоя қилди. Зангин бойлар билан жуда эҳтиёт сўзлашганини, Исмо-

илхон ҳам улар билан бирга ҳақорат қилиб қувлаганини айтди. Муҳаммад Жамол хафа, хаёл суриб, тор уйда тинмай йирик қадам ташлади, сукут этди, кейин:

— Бойлар, лигачилар ҳаммаси бир гўр. Улар эшигида малайлигинг менга аввалдан ёқмаган эди. Бу сенга хавфли иш десам, унамадинг, оқибати мана шундай бўлишини билган эдим. Майли, қайғурма, лекин сўз билан бошлабсан у ҳўкизларни.

— Чатоқ оўлди, яна ишсиз қолдим, қоровулликдан ҳам бўшаган эдим.

Муҳаммад Жамол чора йўқлиги, сўнг эҳтимол бирор иш топилиб қолиши, аҳволга чидаб, бир тамадди қилишни сўзлаб, ҳозирча ҳаммоллик билан кун кечириб туришни тавсия қилди.

— Уҳ!— тоқатсизланиб куюнди Аҳмад Хусайн.— Қачон бу ёвузлар, хоинлар битади, қачон бу чиркинлардан қутулиб, адолатга эришамиз!

— Сабр қил, сабр лозим,— шивирлади Муҳаммад Жамол.— Албатта, етамиз порлоқ истиқболга. Халқ, омма яратади янги дунёни. Ҳозир фақат сабр ва чидам билан курашмоқ лозим.

Муҳаммад Жамол ишчилар, ёшлар ва умуман омма олдида турган кўп зарур масалалар ҳақида гапирди; дўстлар узоқ сўзлашиб, ҳасратлашиб ажралдилар.

\* \* \*

Шоир тор хонада яна бурчакдан-бурчакка қадам ташлай бошлади, хаёл сурди. Аҳмад Хусайннинг ҳолига қайғурди. Кейин ўтириб, шеър ёза бошлади. Чизди, ўчирди. Янги оригинал қофиялар қидирди. Фикр денгизида, қофиялар қуюнида узоқ ишлади. Ҳорғин, аммо бугунги ёзганларидан мамнун Шариф Сулаймоннинг олдига бориб келмоқчи бўлди, лекин шу аснода эшикдан уч киши — икки полис, бир маъмур кирди.

— Покистон ҳукумати фармони билан қамалдингиз,— деди пингиллаб, бошига эски папоқ кийган ғилай, совуқ, тиржайган маъмур.

Муҳаммад Жамол оқариб кетди, индамади.

— Ижозат берсалар, тинтувга бошлаймиз.— деди маъмур яна бадтар тиржайиб.— Қани, бошланг,— полисларга буюрди.

Муҳаммад Жамол оғир сукут ичида жим ўтирди, юрагида қанча қаҳр, ғазаб, нафрат, куч тўлган бўлса-

да, шу пайтда у ўзини бир қоронғиликка, тагсиз бир ўп-қонга отилгандай сизди. Сапчиб ўрнидан турди ва маъмур қўлидан қалин бир дафтарни суғуриб:

— Халқниқидир бу дафтар, шеърлар булар. Шоирман, юракдан ёзганман. Омма, халқ ўқийди, уларга бағишлаганман,— қичқирди ғазабдан титраб.

10 — Шошманг,— деди маъмур қув, ғилай кўзларига кулги бериб.— Бизга ҳам нақ шу нарса зарур — ташвиқот, шеърингизнинг бари,— Муҳаммад Жамолнинг қўлини силтаб дафтарни олди ва итариб, шоирни ўриндиққа ўтқазди.

Полислар бутун токчаларни титкилаб, китобларни бир-бир қараб, қўлга учраган ҳар бир ёзма варақларни синчиклаб, бир неча эълонларни қўлга туширди.

— Бўлди, ишимиз тамом, муҳрланг хонани, лозим бўлса, яна очармиз; қани, кетдик,— деди маъмур лоқайдлик билан.— Хоинлар, қаранг бу эълонларни, қўлга тушди-ку...

20 — О, халқ учун, омма учун ёзилган,— асабий кулди Муҳаммад Жамол.

— Аблаҳ,— қичқирди маъмур,— нотиклик қилма кўп.

— Қоммунизм деган нарса муқаддас байроқдир. Албатта, бир кун унга етажакмиз!— қичқирди Муҳаммад Жамол ва дадил қадам ташлаб, кўчага чиқди. Эшик олдида бир неча қўшнилар ва секин-секин халқ йиғилган. Ҳаммасининг қовоғи солиқ, кўзларида ҳасрат.

30 — Қайғурманг, дўстларим, ҳозир зулм, ваҳшатга чидашга мажбурмиз, аммо Покистон меҳнаткашлари учун ҳам қуёш туғилажак бир кун. Бутун шеърларим, муҳаббатим, ҳаётим фақат халққа ва сизларга, дўстларим!— бир зум тўхтаб, меҳр, ғам тўла кўзлар билан боқди уларга.

Одамлар жим йиғлар эдилар.

— Тушунамиз, сиз бизники. Қутамиз, албатта, қайтасиз,— деди кимдир йиғи аралаш.

Полислар сўкиб, туртиб, шоирни машинага босиб, жўнадилар.

\* \* \*

40 Намозгар вақти, кўчаларда одам тиқилинч. Эшагини хих-хихлаб деҳқонлар бозордан жўнамоқда, ялтироқ машиналар оломонни ёриб ўтиб, ғизиллаб учмоқда.

Аҳмад Ҳусайн ҳам кўчадаги одамларни у ёқ-бу ёққа туртиб, йўл топиб, ҳовлиққан ҳолда болохонага югурди. Тўсатдан кимдир чақирди уни:

— Бери кел,— шивирлади биров.

Аҳмад Ҳусайн энди болохона зинасининг уч босқичини босган эди, ориқ, силнамо, ўттиз ёшлардаги бир киши:

— Олиб кетди...— деди титроқ, паст товуш билан.

Аҳмад Ҳусайн оқариб, қалтираб кетди:

— Аниқми?

— Жим юр, айғоқчилар кўп, секин жўна,— шивирлади гамхўрлик билан силнамо киши.

Аҳмад Ҳусайн оқарган, бўзарган, гаранг ҳолда бир лаҳза қотди, кейин қўлидаги қоғозга ўралган Ленин асарини кўксига қаттиқ босиб, бошини қуйи солиб, аста юриб кетди. У гаранг, беҳушдай эди. Кўчадан-кўчага ўтиб, узоқ айланди. Фикрлари паришон, туманли, кейин эсига бир нарса тушгандай бирдан тўхтади ва ишчилар районига югурди. Култепага етмасдан, Шариф Сулаймон учради, ранги ўчган, титроқ, ҳовлиққан, ҳорғин Аҳмад Ҳусайнга:

— Эшитдингизми?— секин сўради.

— Жуда аламли воқеа. О, ажойиб шоир эди, яқин дўстим эди.

— Замон шундай. Ҳушингизни йиғинг, кечқуруп йиғиламиз, машҳур тепа-чи, биласизми?

Аҳмад Ҳусайн биламан, дегандай бошини қимирлатди. Секин ажралдилар.

Аҳмад Ҳусайн чарчаган, ҳолсиз, хафа, оч. Уйига қайтишни истамади. Искандарони кўргиси келди, дардлашишни қўмсади, кўнглига, юрагига яқин икки дўстининг бирисидан айрилган эди.

Пастқам, жимжит кўчада, Искандаро уйи олдида, бирпас хаёл сурди. Бир-икки қадам у ёқ-бу ёққа юрди: қоронғи, жимжит. Секин кесак отди ва ўзини нарироқ олиб, қулоқ солди. Титроқ ваҳм, хавф ичида яна бир кесак ташлади; орқага қайтиб, яна кута бошлади. Бир неча минутдан сўнг чодирга ўралган Искандаро секин сирпаниб эшикдан чиқди ва ҳовлиқиб йигитга яқинлашди:

— Тинчликми? Гапиринг!

— Юрайлик тезроқ, гап бор.

Кетма-кет бир-бир босиб кетдилар.

10

20

30

40

— Гапиринг, ҳовлиқиб кетибсиз, яна не кулфат?

— О, даҳшат, даҳшат!— шивирлади Аҳмад Ҳусайн.— Дардим кўксимга сигмайди, шундай бевақт сизни излаб келдим.

— Гапиринг, ахир!

— Муҳаммад Жамол қамалди,— деди Аҳмад Ҳусайн бўғилиб.— Фалокат, бу зўр фалокат!

— Қамалди?— сўради Искандаро ишонмагандай, қалтираб, бир ўпқонга йнқилгандай беҳуш сургалди  
10 йингт ортидан.

Бир оз сукутдан сўнг дардли товуш билан Аҳмад Ҳусайн деди:

— Не чора бор? О, шўрлик хаёллар, фиғонлар...

Искандаро индамади, энди унинг алаmidан ғазаби ортиқ эди. Хийла юргандан сўнг:

— Уҳ, бошим айланиб кетди,— деди Искандаро секин.— Қапдай ажойиб, талантили шоир эди. Шеърлари гўзал, таъсирли, шакллар оригинал, фикрлар чуқур. Севиб ўқирдим, энди бўш, сарсон, гариб қолдик барчамиз.  
20 Золимлар, хонлар... Йўқ, жим туриш ярамайди, курашамиз... Эвоҳ, ҳатто шу чодирда кўчага чиқиш ман этилган менга. Мунча золим, бераҳм экан тақдир...

— Муҳаммад Жамол кўп мутолаа этар эди,— деди Аҳмад Ҳусайн.— Марксизм-ленинизмни пишиқ билар, англар эди, шеърларини ишчилар, деҳқонлар учун ёзарди, шунинг учун халқ севиб ўқирди. Шоирнинг фикрлари оташин, ёлқинли, ҳис тошган бўлгани учун оммага етди. Муҳаммад Жамол шеърлари булоқдай қайнар эди, шоир шундай бўлмоғи лозим. Оммага пишиқ, чақмоқдай  
30 шеърлар унинг юрагига киради.

— Қалбимда ҳисларим, фикрларим дарё-дарё тошадди, ғазабларим, армонларим кўксимга сигмайди. Муҳаммад Жамолдай шоир бўлсам— ёзсам, аммо кучим етмайди. Мана, сизнинг махфий мажлисларингизга иштирок эта олмайман, мазлумман, тутқунман...— узун уҳ тортди, аламли дарддан энтикиб қиз.

— Эвоҳ, қизларимиз уйда тутқун, турмалар Муҳаммад Жамолдай халқнинг асл ўғиллари билан лиқ тўлган... Чорамиз йўқ.

40 — Кечирасиз, мен қайтаман, дадам келиб қолса, тўполон кўтаради.

Аҳмад Ҳусайн маъюс жим бўлди, кўнглида ҳислар, туйгулар тошар, яна сўзлашгуси келар, севгилиснинг

сўзларига тўймас, аммо вақт йўқ, айрилмоқ лозим эди.

Кўчалар қоронғи... Аҳмад Ҳусайн Искандарони жўпатио, хийла борди, секин сўзлашар, ҳасратлари тугамас эди.

— Энди жўнанг, хайр,— деди секин қўл узатиб Искандаро. Булар сўзсиз, жим айрилишди... Аҳмад Ҳусайн қоронғида қиз кўздан йўқолгунча қараб турди ва оғир хўрсиниб, ортга қайрилди-да, пастқам, жимжит, холис жойдаги мажлисга шошиб юриб кетди.

Уй эгаси — бинокор уста, новча, кенг ягринли, қово- 10  
ғи солиқ бир киши — секин эшик очди:

— Қолди мажлис, билмадим, хатар бор чамамда, хабар берамиз,— дея шивирлади.

Яна бир-икки оғиз оҳиста суҳбатлашиб, Аҳмад Ҳусайн хайрлашди.

— Тўғри уйингга жўна, эҳтиёт бўл!— деди уста йигитнинг қўлини сиқиб.

## XX

Қовоғи солиқ, хўмрайган, бадчеҳра маъмур сигаретни 20  
чекиб ўтирибди. Ҳалқа-ҳалқа тутунлар қалин булутдай электр чироғини тўсиб, секин хона бўйлаб сузарди.

— Сўзла, ортиқча гапнинг кераги йўқ,— қичқирди калта соқолли, ўсиқ қош, кичик, тикандай кўзларида заҳар тўлган маъмур.

— Ахир гапирай-да, деҳқонлардан, ишчилардан, омманинг ҳаёти, машаққати, кулфатидан гапирай,— деди Муҳаммад Жамол.— Меҳнаткашлар оч-яланғоч, болалари кўчада тентирайди, кўпчилигини ўлим қамрапти, қоронғи ўпқонда, зиндондай ҳаётда яшайдилар. О, 30  
ўлим даҳшати зўр, лекин инглиз жаноблари, ўзимизнинг заминдор ва бойларимиз жаннатдай саройларда, бой ҳаёт оғушида олқиб-чалқиб яшамоқдалар.

— Бас, бас, алжирама, тухмат ҳаммаси,— қичқирди бир четда жим, бепарво ўтирган Жон Коттон, жаҳлдан қизариб.

— О, жаноб, ҳақниқат шундай аччиқ,— Жон Коттонга нафрат билан жасур боқди шоир.— Инглизлар мугомбир, қув, икки аср эди халқимизни, ҳали ҳам ҳукм юргизмоқда. Хўжа кўрсин учун озодлик берди, аммо 40  
ҳаммаси ёлғон! Қани ҳақиқий озодлик, қани мустақиллик?!

— Покистон мустақилдир, англиз маданият келтирди, обод этди мамлакатингизни!— қичқирди қизариб Жон Қоттон.

— О, шайтонлар!— олов, ғазаб тўла кўзларини чақнатиб, кескин гапирди Муҳаммад Жамол.— Қуллик, очлик, яланғочлик келтирди англиз! Асрлар бўйи маданиятга йўлимизни тўсди англиз! Қонимиздан, теримиздан, кучимиздан олтин йиғди англиз! Бизнинг корхоналаримиз, фабрикаларимиз йўқ. Англиз жаноблари Англияга мўл-кўл хом ашёни ташидилар. Бизнинг халқимиз оч, тупроқ ялайди. Лекин устасиз, жаноблар, ҳуроқ-қуроқ Покистонни туздингиз, балли! Макр-ҳийлашгиз беихоятдир.

Маъмур шахт ила резинка қамчини силтаб, шоирнинг юзи билан елкасини саваб ўтди. Муҳаммад Жамол оқарди, лекин қимир этмади. Оғриқни, ҳақоратни алам дарди ила бирга ютди, фақат кўзларида ғазаб, нафрат, ғурур ёнарди.

— Айт, дўстларинг, ҳамроҳларинг ким?— ўрнидан туриб, маъмур хонада нари-бери юра бошлади.

— Халқ орасида виждонлилар, қалби тозалар кўп, ҳаммаси менинг дўстим... Миллион-миллион халқ менинг дўстим,—дадил, аммо бўғиқ товуш билан деди шоир.— Жиндай ишладим, менинг ишим тариқча келмайди. Аммо, афандилар, ҳукумат, лига, бойлар, заминдорлар эса ҳадеб зулм қамчисини ўйнатдилар. Ислом дини ёлғиз шарият, бидъат, хурофотдан вайсайди. Қуръон қўлида, пайгамбар тилида, лекин дилини суриштирсангиз — макр ва ҳийланнинг булоғи. Англиз хўжайинлар, мулкдорлар, заминдорлар фақат ҳамёни ўйлайди. Бизнинг энг узун умримиз йнгирмадан ошмайди, инглизнинг саксон ёшлиси — йигит. Бунга нима дейсиз, афандилар, адолат қани?!

— Бас, бас, шумкўр, маҳмадона, шайтон. Дин-шарият, имонимиз, уламоларимиз, лига муқаддасдир! Кес тилингни, иблис,— қамчини қайта-қайта физиллатиб, тарс-тарс саваб кетди.

Ўзини қанча маҳкам, дадил тутишга тиришмасин, лекин шоир ҳолсиз, ҳорғин эди. Тирқиллаб бурнидан оққан қонни кир қўйлагининг этаги билан артишга уринарди.

Жон Қоттон сигаретни қаттиқ тортиб, бепарво тарзда:



— Инглиз халқи буюк, ақли расодир, ер юзининг қуёши у, зийнатидир,— деди.— Лекин Покистон мустақилдир, аблаҳ, инглиз сизга маданият берди, кўр бадбахт,— қичқирди хўмайиб.— Сендай эшаклар Покистонда коммунизм яратмоқчи, бунга сира йўл қўймаймиз. Советларни, барча демократик мамлакатларни тамом йўқотамиз.

— Йўк, империалистларни йиқамиз, ҳақиқат, халқ қуёши, албатта, порлайди. Жамият қонунни шундай дейди,— бошини жасур кўтариб деди шоир. У ақл, мантиқни ишга солиб, буларни сўзи билан қамчилади. Хуқуқдан, асрларча эзилган халқ ҳаётидан, жабр-зулмдан гапирди.— Мана энди Покистон туғилибди-ку, ҳануз инглиз буйруғи билан иш кўрамиз. Жаноб Жинна бизни бу йўлга солиб кетди. Қарачида ётибди, мрамарга гулларга кўмилиб. Офарин унга ҳам, сизга ҳам!

Маъмур жаҳлдан бўзрайиб, звонокни босди. Дарҳол пайдо бўлган девдай кишига бир ишора қилган ҳамон, у даҳшатли фожей қийноқларни шоирга ёғдира бошладди. Муҳаммад Жамол чурқ этмади, тишларини тишларига босди, холос. Кўзларидан бир томчи ёш, лабларидан бир оғиз сўз узолмади.

Жон Коттон ва маъмур сигарет чекиб, бепарво ҳолда, турли бемаъни мавзуларда гаплашар эдилар.

Хийла вақтдан сўнг маъмур Муҳаммад Жамол олдида тўхтади:

— Қани, гапир!

Қийноқчи пихиллаб энгашди, сургаб шоирни ўтказди. У гаранг, ўзини гўё тегсиз бир ўнқонга ютилангандай, бутун сезгилари йўқолгандай ҳушсиз туярди.

— Сўзла, шайканг кимлардан иборат? Яширма, ба-рибир айтасан.

— Дўстларимми? Дўстларим халқ дедим-ку,— бўғиқ, кучсиз товуш билан, кейин қийноқчига қараб.— Сув, сув...— деди.

Маъмур сув бермасликка ишора этди.

— Кетдим,— шивирлади маъмурга Жон Коттон.— қийноғингизни давом этинг,— қоронғи, зах даҳлиздан ўқдай ўтиб, кўчага отилди.

Ой нури хира, булутлар ортидан унда-бунда юлдузлар билинар-билинемас жимирлайди.

Жон Коттон хотиржам, ялқовгина Америка маъмури ҳузурига юриб кетди.

Гўзал, ҳашаматли, икки қаватли бино зинасидан чаққон кўтарилди:

— Мумкинми, уйдаими?— сўради покистонлик мусулмон хизматчидан.

— Буюринг, марҳамат, уйдалар ҳозир,— деди-да, гиз этиб, ичкари кириб чиқди ва эшикни кенг очиб:

— Марҳамат!— деди таъзим билан.

Жон Коттон кенг хонага кирди ва салом берди.

10 Гавдали, йилтираган, силлиқ, тўла юзли, қисқа энгли кўйлақда, ўрта ёшлардаги бир киши креслода, оёқларини иккинчи бир ўриндиққа қўйган ҳолда сигарет чекиб ўтирар эди.

— О, яхши келдингиз, зерикиб ўтиргандим,— қарши туриб Жон Коттонга жой кўрсатди Америка маъмури.

Жон Коттон ўтириб, сигарет тишлади:

— Зерикдингизми, кайфингиз қалай?

— Зерикиб ўтирибман, бир оз Америка журналларини титкиладим.

20 Жон Коттон қаршисида, кичик столда ётган журналларни бепарвогина варақлади. Америка маъмури журналларни нарироқ йиғиштириб, илжайди:

— Эшитдингизми, хоин, бадбахтларнинг бири кеча қамалди?

— О, хабарим бор, қайдан эшитдингиз?— ундан аввал ўзи айтмаганига ўқинди, кейин қаҳ-қаҳ кулди.

30 — Ишингиз бўлмасин,— сигаретни қаттиқ тортиб:— агентлар жойида, дарак бериб туради,— ғурур билан деди.— Соз бўлди, қутулдик, ташвиқот дарёсини бошидан бўғдик,— кулди.— Пок виждонли, мулойим бўлса, зиёнсиз бўларди, аммо бутун шеърлари нуқул ташвиқот. Ярамайди. Умуман айтганда, ҳинд ва мусулмонлар примитив халқ, заминдорлари, бойлари бўлмаса, бебош бўлиб кетарди булар. Лекин прогрессив ёшлари, ишчилари хавфли элементлардир. Яхши бўлди бу қўлга тушди, аммо бундайлар ҳали кўп. Майли, Америка ташвиқоти кучли. Бақувватмиз,— мамнун ҳолда креслога ярим ёнбошлади.

40 Жон Коттон бу мавзунинг учини рақибига бериб қўйганидан ҳали ўқинарди. Америка сиёсати хавфли, Америка капитали, моли ҳар ёқни босиб кетди. Бу тошқин кундан-кун кучаймоқда. Лекин инглиз империалист жаноблари Покистон заминдорлари билан ҳамкорликда хўжа кўрсин қилиб, Покистон ҳукуматини ушлаб турмоқ-

да. Оғир сукунатдан сўнг Жон Коттон доналаб, чертиб сўз бошлади:

— Покистон заминдорлари ва сармойдорларининг мушкул ишлари кўп. Омма айниқса Москвадан илҳом олади. Ташвиқотчи хоинлар, муттаҳамлар кўпайиб туради. Хоинлар борки, ер-сув, мулк бизники, деб даъво қилади. Умуман айтганда, мушкулотлар кўп. Мана, Муҳаммад Жамол ва шунга ўхшашларни олинг. Муҳаммад Жамол зўр эди. Халққа таъсири ва унга ҳам халқнинг муҳаббати, ихлоси кучли эди. Яхши бўлди... Умрбод зиндонда чириydi, балки...— тўхтади. 10

Америка маъмури қизариб, Муҳаммад Жамолга ёпишиб кетди:

— Такаббур, манман у бадбахт. Оммага, ишчиларга, оми одамларга ўқирди бутун шеърларини, ҳароми. Биламан уни, бир неча ерда митинглар ва йиғилишларда кўрганман. Прогрессив аблаҳларнинг ташкилотлари, бўлимлари Лоҳурда, Карачида, вилоятларда жуда кўп. Менга қолса, ҳаммасини тарқатардим. Лекин лига ва ҳукумат, ҳайронман, суст қарайди. Менимча, булар барчаси йўқотилди, йўқотилиши зарур. Лоҳурдаги ассоциация ташкилоти зўр ва кучли. Лекин у қуп-қуруқ, пули йўқ, бошпанаси йўқ, кўчада қолган, аммо ҳаромилар аҳил, қаттиқ ишлайди. Ҳар ой-ҳар ойда, хароб кулбаларда, кўча-кўйларда тўпланиб, ишини битириб кетаверади. Мана шу аҳилчиликларни бизга катта зарба беради. Менга қолса, шартта ташкилотни ёпардим-қўярдим. Ифлос омма — ташвиқот қуллари. Мен ўйлайман, лига ва катталар қараб турмас. 20

— Қишчоқлар, уездлар ва бошқа жойларда халқ руҳига мувофиқ шеърлар, қўшиқлар, лапарлар ёзадилар,— деди Жон Коттон.— Бу нарса ҳам хавфли, бунга йўл қўймаслик зарур. Лекин қадимдан қолган эски диний, ишқий шеърлар кўп. Шоирлар борки, шу меросни ҳали ҳам давом эттирадилар, шу анъанани сақламоқ ва халқни ислом дини руҳида тарбияламоқ лозим. Уламо ва имомлар динни, турли диний китоблар ва қуръонни тарқатишда ишқиқ, жиддий ишлайди, буларга ёрдам бермоқ лозим. 3)

— Ҳа, эсимда йўқ, қуръонни кўрсатмабман,— деди жилмайиб маъмур ва стол яшигига қўл узатди. 4)

— Покистондами?— сўради шошиб Жон Коттон.

— Йўқ, Америка нашр этиб юборди,— бир нухани Жон Коттонга узатди.

Жон Коттон диққат билан варақлаб қаради:

— Гўзал, жуда гўзал, Покистонга зўр ҳадя қилиб-сизда,— яна варақлай бошлади.

— Гўзалми? Лекин бир оз шошилиш бўлган, бундан ҳам яхшироқ нашр этиш мумкин эди,— деди Америка маъмури илжайиб.

— Қуръон!

10 — Бу Покистон мусулмонларига махсус тортиқ. Қуръон мусулмонлар учун пок, асл, муқаддасдир. Энди диний, пайгамбардан қолган турли табаррук асарлар босилмоқда.

Жон Коттон қуръонни столга қўйди:

— Тузук, яхши муқоваланган, завқ билан ишланган.

Бирдан эшик очилиб, маъмурнинг хотини кирди. Ингичка, олифта, сарғиш сочи турмакланган, лаблари қондай қизил бўялган.

— О, наҳотки ишдан бош кўтармай, кун бўйи ўтира-  
20 сиз. Бас, юринг, ҳавода айланамиз.

Жон Коттон туриб кўришди.

— Жим бўлиб кетдингиз. Хотинингиз қалай? Наҳотки уйда зерикмасангиз? Кўпдан бери кўришмадик.

— Раҳмат, иш кўп.

— Оҳ,— деди олифта хотин стол устидаги қуръонга, сўнг эрига қараб,— қуръон, ҳадеб қуръон, ҳадеб қуръон. Бас, зерикдим шундан. Диний, афсонавий ишларингиз жонимга тегди.

Маъмур ва меҳмон хахолаб кулдилар.

30 — Иш қилиш керак. Покистонни ўргатамиз,— ҳаётга, сиёсатга, маданиятга!— илжайди маъмур.

Хотин қуръонни стол яшигига тикди. Жон Коттон эса ичида: «Аттанг, бу хотин халақит берди-да, кўп зарур масалалар бор эди», деб пушаймон қилди.

Маъмур сўст, ялқовгина, хотиннинг қистови туфайли, ноилож турди:

— О, ҳаво жуда гўзал, ёқимли,— яна сўзлай бошладди хотин.

40 Маъмур унинг қўлини ўпди ва ҳаммаси пастга тушдилар.

Ҳаво гўзал, ёқимли. Атрофда катта-катта ҳайбатли дев дарахтлар, ҳар хил гилам-гилам гуллар, осмон бўйлаб майин, енгил булутлар сирпалар, табиат, тинч, гў-

зал эди. Узоқдан дарё тўлқинларининг шовқини эшитилар, бу эса кеч гўзаллигининг роҳатини яна-да зиёдароқ тўлдирар эди.

Жон Коттон, маъмур ва хотини дарахтларга, гулларга, хиёбонларга, булутларга томоша қила-қила секин-секин пастга тушиб, сайр этиб кетдилар.

## XXI

Заминдор Фозилҳақ Азизулхон ва эски олифта, элик ёшлардаги унинг ишлар мудирини боғда, скамейкада ўтириб, суҳбатлашар эдилар. 10

— Ҳайронман,— деди кулиб заминдор,— кўнгилга келди бир қиз, бир қизки, латиф, гўзал, андоми шундай келишган, унутолмайман, хаёл ҳамиша банд унга. Унутай десам, яна тортади, умримда ҳақиқий ишққа энди учрадим шекилли.

— Вой-вой, қийин савдо,— кулди мудир.— Давосини ахтармоқ лозим, жаноб. Хийладан бери уйланмоққа ихтиёрингиз йўқ эди, бунга барҳам бергандингиз, иккитаси бас деб бошқаларидан қутулгандингиз. Кўнгил истаса, топамиз дарҳол. Азалдан сизга хизмат қилиб келганман, жоним билан чорасига киришаман,— суюниб, оғзини кўпиртира бошлади мудир. 20

— Бор гул каби нафис, чиройли қиз,— деди заминдор ғурур билан.— Бир куни уч ой бўлди чамамда, меҳмонлар билан ўтирар эдим, ичкаридан бир тўда қизлар, хотинлар чиқди олдимизга. Одам кўп эди: катталар — Америка сенатори, консуллар бор эди. Бирдан бир қиз, оти Искандаро, жасур бир гапириб кетди, таажжубда қолдим. Гапи бемаъни хаёллар-ку, ишчилар ҳақида, омма ҳақида сиёсий ташвиқот қилди, уят бўлди чамамда, қизлар ҳам шошиб қолди, зўрлаб, уришиб, сўзини кесдилар. Лекин ниҳоят ўткир, олов билан гапирди. Энди, эшитувимга қараганда, отаси ва оғаси уйга қамаб кўйганлар. Пок оила, диндор, айниқса оғаси жуда бизга содиқ одам, фақат ночор оила. Қиз гўзал, жонон, парилардай. Мен эса олмтишга кирдим, юқоридан қиз олиш қийин, аммо бу кизни қўлга киритиш мумкин бўлур,— заминдор бир нафас сувут этди.— О, ниҳоят гўзал.— вҳ тортиб.— шундай маҳлиё бўлдимки, ҳайрон қолдим бўйинга, қоматига, кўзларига. Бир бало, кўнгилни ёқдикетди... 30 40

— Балли, бу — ёшликнинг белгиси, офарин,— деди ҳовлиқиб мудир.— Хафа бўлмасмикинлар, хотинларингиз, қизингиз, айниқса ўғлингиз эшитса? Юрдингиз хўп вақтида жоноларнинг кетидан, бас қилгандингиз, қаңдай бўлар экан бу жиҳати?

Жаҳли чиқиб, хўмрайиб ўтирган Фозилҳақ Азизулхон бўғилиб:

— Бас, шайтон! Ишинг бўлмасин, кет, ишингни қил, сендан бошқа югурдаклар кўп, жўна!— деди заминдор.

10 — Афв этсинлар,— ирғиб, таъзим қилди мудир.— Қулингизман, тасаддуқ, ҳазиллашдим, ўзингизга маълум, ҳамиша пок виждон билан содиқ хизмат қилдим, ҳануз хизматингизда бахтиёр этгайсиз,— ёлворди мудир.

Хўмрайиб ўтирган заминдорнинг газаби, жаҳли секин тарқалди:

— Ўтир, нима қилиш лозим, қани, сўзла фикрингни! Секин ўтирди мудир.

20 — Ҳаракат қиламиз, жаноблари, рухсат берсалар, ишни бошлаб юбораман. Отасини чақириб сўзлашамиз, жаноб. Жуда осон иш бу.

— Аввало галва-гулва қилма, ниҳоят пинҳон тут, ҳуфия иш қил, ҳеч ким билмасин, оғзинг муҳрли бўлсин. Иккинчиси шуки, секин отаси билан сўзлаш, кўнади, албатта,— бирпас оғир ўйланиб, хомуш сукут этди.— Лекин уч-тўрт кун сабр қил, ўзим сенга хабар қиламан. Уқдингми? Жим бўл!

Гангур-гунгур суҳбатлашиб, бир оз ўтирдилар, хотирага келган бир вақтки жоноларни эсладилар.

30 — Топаман, жаноб, рухсат берсангиз дардингизга давони дарров топаман,— хушомад қилди мудир.— Бирпасда келини қўлингизга қўндирамиз, рухсат берсангиз, бас.

Ҳазил аралаш кулгибозлик қилиб, ўринларидан қўзғолишди.

— Бор, машинани чақир,— буюрди Фозилҳақ Азизулхон.

Мудир югурди.

40 Вақти хуш заминдор, зиёфатга шошиб, ичкарига кириб, кийинди. Бошига оқ шоҳи салла ўраб, тор камзулининг тугмалари билан қаддини сириб, гўё йиғитлардай бошини кўтарди. Машинага хурсанд ўтириб:

— Қани, кетдик,— деди шоферга Фозилҳақ Азизулхон.

Аҳмад Ҳусайн ҳам тирикчилик машаққатида — бир парча нон кетида, дам ишчилар, дам прогрессив зиёлилар мажлисида. Ҳар ерда ур-йиқит, қамоқ. Қарачида прогрессив одамларнинг, профсоюз раҳбарларнинг кўпи қамалган. Лоҳурда секин-секин ҳуфия қамоққа олишлар бошланди. Кўп кишилар қаттиқ таъқиб остида. Шариф Сулаймон қочган. Ҳар кун янги-янги одамлар, тинчлик тарафдорлари — ёшлар терлиб турилар эди. Реакция ниҳоят кучайган, шайхлар сиёсат бошида, лекин ишчилар, прогрессив зиёлилар ҳам тинч турмайди. Очиқ ва ёпиқ мажлислар, митинглар давом этар, халқ ғазабиденгиз каби чайқалар эди. Айниқса жасур, оташин нотиклар, тўғри келган пайтни ганимат билиб, олчоқларни фош этар, халқни курашга чақирар эди. 10

Аҳмад Ҳусайн қоронғида, ниҳоят эҳтиётлик билан, тор кўчалардан айлана-айлана, изларини чалғитиб, яширин мажлисга келди. Ўйирмага қадар одам йиғилган, чироқ хира, эшик, дераза таққа ёпиқ. Суҳбат секин, қисқа сўзлар, аниқ, конкрет фикрлар билан давом этди. Ғуломшер замон аҳволдан, иш, хатти-ҳаракат режаларидан, тактикадан гапирди. «Агар қамалиб қолсам, ишчан, жасур аъзоларимиздан бириси бош бўлиб, ишни сушлаштирмасдан давом этади, аҳвол ниҳоят мушкул»,— деди. 20

Бошқа турли йўл-йўриқлар аниқланди, барча ўтирган коммунистлар вазифаларни бутун виждонлари ила бажаришга оид ишлар. Кенг омма билан ишлаш масалалари конкрет қўйилиб, пишиқ-пухта ҳал этилиш йўллари аниқланди. 30

— Эсензгина қўлдан кетди Муҳаммад Жамол,— деди Ғуломшер ҳаяжон билан.— Жасур, ғайратли, қўрқмас йиғит эди, галантли шоир эди, шеърлари асл, оригинал, уларни омма ичига тарқатиш, уларнинг қалбига етказиш лозим.

— Умидларимиз кўп, дўстларимиз юлдуз каби ҳаммаша тирик. Муҳаммад Жамолни турмага ташладилар, аммо овози, шеърларини олчоқлар бўғолмайдилар, эҳтимол жасур шоир қамоқда ҳам уларни фош қилмоқда. Пок виждонли, халқнинг чин дўсти у. Бир илож топиб, уни қочириб лозим,— ҳаяжон билан шивирлади Аҳмад Ҳусайн. 40

Мажлис аҳли огир, ғазабли сукутда эди.

— Турмадаги, зиндондаги каби қийини иш йўқ. Жаҳаннамнинг чеккаси у,— деди Ғуломшер.— Ҳаракат этиш, қутқариш чораларини кўрмоқ, албатта, зарур. Нозилик баён қилиш, шеърларини халқ орасига кенг тарқатиб, халқни ҳам бунга иштирок эттириш лозим.

Мажлис икки-уч соат давом этиб, тугади: хавф қаттиқлигидан, ниҳоят эҳтиёт бўлиб, бирин-бирини оҳиста тарқалдилар.

10

\* \* \*

Аҳмад Ҳусайн ишчилар, батраklar, ёшлар орасида иш олиб борар, ўзининг тирикчилиги эса кундан-кун оғирлашар, ҳаммолчилик қурғур топилавермас, тинмай бозорларда айлангани-айланган эди. Прокламация, эълонларни секин оломонга суқиб тарқатар, оёқлари толишни билмас, тонгдан то кеч тунга қадар тентираб юрар эди.

Унинг Искандароси турмада яшагандан бадтар. Келин ва она йўқ пайтни пойлаб ёки онасига ёлвориб, ҳар замон бир чиқиб келарди. Панада, дарахтзорларда, кимса йўқ жойларда Аҳмад Ҳусайн билан бирпас учрашар, турли хабар, маълумотларни ундан эшитар, ора-сира кичик-кичик ҳикояларини берар ва ўқиб кўришни, тузатишни, маслаҳатини сўрар эди. Бир неча деҳқонлар ҳаётига мувофиқ ҳикояларни Аҳмад Ҳусайн тош босмада бостириб, тарқатишга муваффақ ҳам бўлди. Бунга Искандаро чексиз хурсанд ва миннатдор эди. Шу йўсинда бир оз ҳасратлашиб, кўнгил дардларини енгиллатиб, айрилар эдилар.

30 Аҳмад Ҳусайн бир кун, пешиндан сўнг, Искандаронни қуюқ бир дарахтзор, тинч, сокин бир гўшада кутиб ўтирди; Искандаро кеч келди; у хафа, қовоғи солиқ, ранги ўчган, ҳорғин эди.

— Гапиринг, не бўлди, тинчликми?— сўради чўчиб Аҳмад Ҳусайн.

— Уҳ,— пардасини улоқтирди, индамади қиз.

— Уришдингизми уйдагилар билан? Искандаро, гўзалим, севаман сизни, лекин ҳаёт оғир, дардисар... Қани пулим бўлса, совчи юборсам...— яқин ўтириб, қизнинг қўлларини сиқди,— ишқим қалбимга сиғмайди, 40 иложим йўқ...



Искандаро узоқ сукутдан кейин уҳ, деб:

— Кеча отам бирдан ҳовлиқиб қайтди уйга. Онам билан узоқ шивирлашди. Мен даҳлизда бир китобни ўқиб ўтирардим. Кейин: «Қизим, ҳорманг, зерикдингизми? Яқинда балки тўй қилармиз... вақти келди», деди отам. Уялиб кетдим, огиз очмадим, титроқ босди мени. Отам чиқиб кетгандан сўнг секин онамдан: «Нима гап, отам сизга нима айтди?» деб сўрадим, ялиндим. «Қизим, толе юз берди, улуғ жойдан совчи келибди. Бой, бадавлат заминдор Фозилҳақ Азизулхондан: қарию, лекин обрўли», деб мақтаб кетди. Мен ерга мукка тушдим, йиғладим-йиғладим. Онам: «Ер юткур, жим; бойвучча бўласан, бека бўласан, мол-мулки бўласан. Заминдорки, давлати кўкка етган, жим бўл, ҳеч кимсага айтма», деди. Менинг аҳволим шундай,— секин бошини кўтарди Искандаро.

Ранги қум ўчиб, беҳуш каби қотган, бутун дунёни унутгандай, кўзларининг учқунини ҳам тутуни қоплаган Аҳмад Ҳусайн боши қуйи солиқ эди.

— О, даҳшат! Бу нима деган сўз? Иблис, шайтон заминдорнинг ишқи тушибдими сизга?— бирдан паришон хаёллар қуюнидан огир босириқдан қутулгандай қичқирди Аҳмад Ҳусайн.— Уятсиз, лаънати!— бўзариб, қалтираб кетди.

— Виждонсиз, шаллақи чол!— деди Искандаро ҳўнг-ҳўнг йиғлаб.

— Мен муҳаббатимга содиқман,— деди қучиб қизни, дадил турди Аҳмад Ҳусайн.— Қамбағалман, пулим йўқ, обрўйим йўқ, лекин Искандаро, ихтиёрингиз. Мен абадий севаман сизни, қалбим билан севаман.

Искандаронинг хаёлида бирдан қариндош аҳраболари, ота-онаси, оғаси гавдаланди. Аҳмад Ҳусайн ақлли, олижаноб йиғит, аммо фақир, камбағал йиғит. Албатта, отам ва оғам бўғиб ташлайди мени, қариндошлар лаънат дейди менга, деган фикрлар кетма-кет қиз қалбини қақшатиб кетди.

— Сиз пок виждон эгасисиз. Халқ ғами, халқ ғурбати ила яшайсиз. Севаман сизни. Севамиз бир-биримизни. Менинг ҳам виждоним, муҳаббатим тозадир, билинг! Лекин отам-онам, қариндош-уруғларим ўлдиради мени, инонинг. Кеча-кундуз ўйлайман, бир чора, бир тадбир топмайман сира. Ифлос заминдор завқ-сафога берилган,

аблаҳ у! Динини, имонини йўқотган хоин у! Не чора бор, айтинг?

— Мен бу дунёдан тоқ ўтаман, ихтиёрингиз — заминдоргами, бошқагами...— деди бўғиқ, титроқ овоз билан йигит ва Искандарога тикилди. Искандаро юм-юм йиглади.— Наҳотки чол бадбахтнинг ишқини оғибди, о, пачоқлаб, бўғиб ташласам уни... Демак, адабиётдан, бизнинг муқаддас курашимиздан, соф муҳаббатимиздан воз кечасиз?..— сўради Аҳмад Хусайн.

10 — Йўқ! Йўқ, йўқ! Отамдан, онамдан кечаман... қочаман, нима дейсиз?— кучли ҳаяжонда қиз Аҳмад Хусайнга тикилди.

Искандаронинг ақли, зеҳни, илми олдида шу он жамиятнинг одат-анъанаси, дин қоидалари бир пул эди. Ташвиқот ишларида берилиб ишлаган, чуқур мутолаа этган, жасур қиз эди. Лекин бу қадар иродасига Аҳмад Хусайн ҳайрон қолди, бир лаҳза не дейишни билмайди.

— Офарин, менинг ақлим етмаган эди бунга. Ота-онадан, қавм-қариндошдан кечиб, самимий муҳаббатга, 20 адабиётга, жамиятга бағишламоқчисиз ўзингизни. Искандаро, жоним пулим йўқ, даромадим йўқ, қип-қизил яланғочман. Қандай қиламиз? Сўзланг, менинг камбағаллигимга, оғирчиликка чидайсизми?— ёлвориб бир он тикилди севгилисига ва давом этди.— Ғурбатда, азобуқубатда қоласиз. Аммо келажаги қуёш каби порлоқ Покистонга хизмат этиш ҳар қандай бахтдан юксакдир, жоним!

— Ҳаммасига чидайман,— ўрнидан туриб кетди Искандаро.— Менга заминдорнинг саройлари, жаннат боғлари, олтин қафаси керак эмас. Иккимиз бирга халқ ичига борамиз, пок виждон билан ишлаймиз, холос. Майли отам-онам лаънатласин, лекин ҳақиқий халқимиз оқлайди мени, кўрасиз, бир куни оқлайди мени. Мушкул ишлар бошимга тушди, аммо билингки, меним ҳам севгим пок, чуқур, абадийдир, мен ҳам сизни юракдан севман...

— Ишлаймиз, курашамиз, дўстим, ўлгунимизча ишлаймиз. Албатта, бизнинг ватанимизга ҳам озод, тинч, бахтли ҳаёт келади бир кун,— деди ҳаяжон билан Аҳмад Хусайн.

40 — Енгилланиб, ҳар иккаласи хурсанд, хийла суҳбатлашиб ўтирдилар.

— Ҳар кун, ҳар соатим хатар ва ташвишда. Отам, онам ва айниқса баджаҳл, мутаассиб оғам зўрлаб, уриб-сўкиб бўлса-да, заминдорга тутқазиб юборадилар мени. Улар ҳар кун тўй гавжумида, ҳаммаси шод, меним бошимдаги бу офатни улар бахт, саодат, деб билдилар. Агар заминдор шоширса, ўзимни хастага соламан, сизга хабар қиламан. Тушундингизми? Хабардор бўлиб турунг мендан,— деди Искандаро.

Аҳмад Ҳусайн кўзларини ғам тутуни қоплаб олди шу он, кўкида чайқалиб кетган ҳасратдан нафаслари бўғи-лаёзди, оқариб жим қотди у. 10

Ҳар иккови хаёллар оғушида узоқ сукут этдилар. Иигит кўзларидаги алам ва фироқни кўрган Искандаро уни қаттиқ қизғанди, меҳр-муҳаббат тўла, мулойим овоз ила оҳиста:

— Юринг, кетайлик,— деди.

Суюшганлар кўзларида ёнган ишқ, садоқат, меҳр, бахт ила бир-бирларига узоқ телмуриб, айрилишдилар.

\* \* \*

Оқшом қоронгиси тушиб, чироглар хира ёнганда Аҳмад Ҳусайн уйга қайтди. Кўнглининг бир бурчини асабийлик, ваҳм кемирар, бошида турли фикрлар қуюни айланар эди. Одатда соат 12 лардан сўнг келар, чунки ота уйқуга кетгандан сўнг келишга тиришар, кўпдан бери ота-бола гаплашмас эдилар. Дарҳол синглиси ёнига тикилди. Меҳрибон она ўғли юзига телмуриб: 20

— Ҳар кун тонгда кетасан. Кеч келиб, ухлаб турасан-да, яна қочасан. Ҳар тугул бугун вақтлик келибсан, шукур, иншоолло, тавфиқ бергай раббим!

Аҳмад Ҳусайн онасига эркаланиб, ҳазиллашди: 30

— Отам бўлса, жаҳлнинг хазинаси, қўрқаман, кўринмасам, дейман. Фақат сизнинг меҳрингиз тортади мени уйга.

— Жаззанг, ўзинг ҳамиша алланималар билан оворасан. Диндан, шариатдан воз кечган дайдисан. Мўмин, қобил бўлганингда эди, катта-катта ишлар топиларди. Бечора ота куйгани-куйган, лекин чурқ этмайди, ғамни ўзи тортади, холос.

— Она,— ёлворди Аҳмад Ҳусайн,— қўйинг, шу кунлари ўзимнинг тоқатим тоқдир. Қамбагал-қашшоқман, 40 лекин виждоним тоза, ҳақ биздадир.

— Бас, қулоғим тўлган бу гапларга,— ҳовлига тушиб кетди она.

Аҳмад Ҳусайн хафа, хомуш бошини эгди. Синглиси сўз бошлади ва булар ишсизликдан, бекорчиликдан, ташвиқот ва мажлислардан, хонн, олчоқлардан, турмушдан узоқ суҳбатлашиб ўтирдилар.

— Бир гапим бор,— шивирлади Аҳмад Ҳусайн.

Синглиси дарров яқинроқ сурилди.

— Биласанми, Ойша, Искандаро деган бир қиз бор.

10 Ақлли, ахлоқли, адабиётни севади, ҳикоялар, мақола-ларни гўзал ёзади, ажойиб қиз.

— Ҳа, ҳа, сиз у қизни яхши кўрасиз, шундайми?— ҳовлиқиб деди синглиси.— Ўзим пайқаб юрган эдим. Бир кун китобларингиз орасида ҳикояларини кўриб, мароқ билан ўқидим, кўрққанимдан айтмадим сизга. Мунча исми чиройли экан!..— кўзларини ўйнатиб, кулди синглиси.

— Ўзи ҳам гўзал, ақли ҳам, исми ҳам гўзал,— кулди Аҳмад Ҳусайн.—Лекин, Ойша, пулим йўқ, шунинг учун иложим йўқ. Мана, ҳозир қиз бошида бир кулфат бор.

20 Тез-тез хабар олиб туриш, деб ялиндим менга. Менинг ҳам ҳозир бутун эсим, дардим унда. Менинг хабар олишим жуда мушкул. Бир илож топиб, сен хабарлашиб турсанг, эплай оласанми?

— Бораман, ҳар кун десагиз ҳам бораман. Аҳволингиз чатоқ-ку, бўш келманг, ака. Отаси бой куёв топибдими? Бой кетган жойга бозор ҳам кетади, дейдилар кампирлар.

— Ақлинг жойида,— кулди Аҳмад Ҳусайн,— дарров фаҳмладинг-а.

30 — Ўзим билдим-да дарров. Қани тушунтириш, уйи қаерда?

Аҳмад Ҳусайн шивирлаб, адресни яхшилаб тушунтирди.

— Бўлди, бас, топаман. Сўраб-сўраб қиблани топса бўлармиш,— деди Ойша.

Гангур-гунгур сўзлашиб, узоқ ўтирдилар. Лекин ота бирдан номоздан қайтиб, ака-сингил суҳбатини бузди, сўкиб кетди:

40 — Бадбахт! Имонинг, виждонинг чириган. Диндан-шариатдан юз ўгирган шайтон!— жаҳл, қаҳр билан ўғлига ўдағайлаб югурди Абдулвоҳид.

Аҳмад Ҳусайн ва Ойша оқариб, жим қотди.



— Муттаҳам, хоин, дўстларинг дин йўлидан оздирди сени. Ашаддий ватан душмани, ташвиқотчи бўлиб юрибсан, бадбахт! Юзимни қора қилдинг, жувонмарг!

Ойша нимадир айтмоқчи бўлиб, энди оғзини очган эди, итариб юборди отаси:

— Маҳмадона. Сени ҳам ислом йўлидан оздирмоқчи бу иблис. Пинжигга тиқилиб, сабоқ олиб ўтирибсанми?! Ишингни қил, онангга қараш! Иккинчи бирга кўрсам, ўлдираман!

10 Ойша чурқ этмасдан, дами ичига тушиб, жим бўлди.

— Ота, билмайсиз бадбахт ҳаётимизни,— деди бошини кўтариб, қовоғи солиқ, хафа Аҳмад Ҳусайн.— Бир парча нонсиз, оч, хароб ишчилар, батрақлар, виждони пок одамлар кўп, беҳисоб. Бизнинг фикримиз, мақсадимиз, орзуларимиз эркили, бахтли ҳаётга етиш йўлларини қидиришдан иборат. Халқнинг ғамини, кулфатини тушунмайсиз, дин-шариатдан бошқа нарса йўқ юрагингизда.

— Энди мени ташвиқот қилмоқчимисан? Йўқ, аблаҳ,  
20 йўқол, кўзимга кўринма, оқ қилдим! Жувонмарг бўл, тез жўна!— бақирди бўғилиб отаси.

Аҳмад Ҳусайн оқариб ўрнидан турди, ичида оғир сўлиш олди-да, илдам чиқиб кетди.

Ойша ўрнидан туролмади, бошини тиззасига қўйиб, пиқ-пиқ йиғлади. Ғовғадан хабар топган она ўғли ортидан кўчага отилди, лекин қоронғи кўча жимжит эди...

\* \* \*

Аҳмад Ҳусайн тез юриб шаҳардан чиқди-да, кенг дала йўлига тушди. Юлдузлар равшан чарақларди. Узоқ  
30 ва тез юрганидан жиққа терга тушиб, хароб бир уй олдида тўхтади-да, эшикни оҳиста қоқди.

Бир оздан кейин эшик очилди. Бўсағада пайдо бўлган Ғуломшер шошиб сўрашди:

— Ҳа, ҳа, кел, жуда яхши келдинг. Тинчликми?— Аҳмад Ҳусайнни уйга бошлаб.— Тобим бўлмай ётгандим, қалай ишларинг, жойидами?

Ғуломшер неча вақтдан бери полициядан қочиб, бола-чақали шу деҳқон оиласида яшар эди.

— Уф, ҳоридим, сув беринг,— сўради Аҳмад Ҳу-  
40 сайн.— Бошимга мушкулликлар тушди.

— Хўш, нима гап?— сопол кўзани тутқазиб.— Озгина ич, бўғилиб қоласан, роса терлабсан, бас,— деди Фуломшер.

Симириб-симириб муздек сувдан қонгунча ичди Аҳмад Хусайн.

— Уф, тўйдим, ташаккур.

— Қани гапир,— Аҳмад Хусайнни ўтқазиб, Фуломшер ўзи қаршисига чўққайди.

— Отам ҳайдади уйдан, тўғри шу ерга югурдим,— деворга суянди.

— Хм...— ўйланиб қолди Фуломшер.— Жой — анқонинг тухуми. Чакки бўлибди,— иккаласи ҳам сукут қилдилар.

Қоронғи уйнинг бир бурчидан кампирнинг овози келди:

— Жой топ, болам, бояқишга увол, шунча йўл босиб келибди. Менга қолса, шу ерда қолсин.

— Э, кампир,— кулди Фуломшер,— бу ерда қолса яхши-я, лекин полициядан қўрқаман, ғиппа бўғиб ҳайдайди икковимизни ҳам.

— А?!— деди таажжубда кампир.

— Юр, Аҳмад, сени бир панароқ жойга олиб борай. Жимжит, пастқам жой ўзи.

— О, яхши-ку,— енгилланиб Аҳмад Хусайн ўрнидан турди ва кампир билан хайрлашиб, чиқиб кетди.

Кампир эса полицияни, ҳукуматни, замонни қарғаб қолди.

Жарлик ва тепаликлардан туртина-туртина узоқ йўл юриб, кичик, хароб, эшиксиз, деразасиз бир уйга киришди. Қоронғи уй ичидан биров:

— Кимди?— дея сўради.

— Мен — Фуломшер,— шивирлади ва салом бериб кўришдилар. Аҳмад Хусайнни кўрсатиб:

— Олим, билгич одам. Шу ерда турсин, уқдингми?— деди.

— Жоним билан. Шу хароб кулбамдан ҳазар қилмасалар, жоним билан, бош устига.

Фуломшер билан Аҳмад Хусайн кулишди.

— Жойида,— деди табассум билан Аҳмад Хусайн.— Уйингиз шу дақиқада менга хонлар саройидан афзал, сизнинг пичан тўшагингиз момиқдай туюлади. Эртага кўрпа-ёстиқ келтираман, жуда чарчадим.

10

20

30

40

— Ёт тезроқ, чарчагансан, кўришармиз,— дўстининг қўлини сиқиб, Ғуломшер хайрлашиб чиқиб кетди.

Уй эгаси кир ёстиқ, йиртиқ кўрпача, чопон топиб, меҳмонга жой тайёрлашга уриниб, ғивирлай бошлади.

### XXIII

Фозилҳақ Азизулхон ҳисобсиз уйларидан бирида — кичик, чиройли, ихчам, ҳавойи бир меҳмонхонада ишлар, мудир билан сўзлашиб ўтирарди. Мудир Искандарога совчи бўлиб борганини, отаси, оғаси, қариндош-  
10 уруғлари, бош устига, деб қабул қилганларини айтиб:

— Мана, энди жаноб, сўз сизда, тўйни бошлаймиз, муродингизга етдингиз, маъшуқангиз сизники!— деб мақтанар эди.

Заминдор хурсанд кулиб, креслода талтайиб, тишини кавлар ва сунъий бепарволик билан:

— Раҳмат, шошилишнинг ҳожати йўқ. Қарачига кетмоқчиман, қоп-қанор масаласига оид пича ишлар бор. У ердаги министрлар, каттаконлар билан гаплашадиган муҳим масалалар чиқиб қолди. Америка... лекин сен  
20 тушунмайсан-да бу гапларга. Иш кўп, оғзингдан чиқара кўрма, ўзим тезроқ тўй қилиш тарафдори эдим-ку, лекин кетишга мажбурман,— дер эди.

— О, кетасизми? Тушунаман, ишингиз кўп, лекин вой-вой, сабр-тоқатингиз ҳам тоғ экан-да! Қўйинг, жаноб, тўй қилиб, бир хурсанд бўлинг, кейин кетарсиз, сафар қочмас.

— О, маъшуқа олдида кеча-кундуз айш қилиш ҳузур-ку, аммо муҳим, зўр ишлар кутиб турибди-да...— деди заминдор.

30 — Хайр,— дер мудир,— оқ йўл, жаноб. Аммо тез келинг-да, нозик иш, кейин кийим-кечак деган майда-чуйда ишлар кўп вақт олади. Ҳозирдан тайёрлик кўриш лозим, хийла харажат бўлади, бунга эса сиз тушунмайсиз,— кулди ишлар мудир.

— Биламан, харажат лозим, нозик ва масъул иш бу, сафардан қайтиб, бир маслаҳат қилиб, тўйни бошлаб юборамиз, ҳовлиқма, бирпасда битади.

— Э, бўлмайди, жаноб, жуда уят-ку, ҳеч бўлмаганда, фотиҳа ўқиб қўйиш керак эди. Кейин истасангиз  
40 дунёни ўн айланиб келинг, аммо шу нозик ишни бажо қилиб кетишингиз керак эди.



— Э, тавба, сабр қил, каттакон бир тўй қиламиз, ҳозир вақтим йўқ.

Хизматчи Жон Коттон келганидан дарак бераркан, заминдор қаршилаш учун қўзғалди:

— Марҳамат, э жаноб, келсинлар.

Жон Коттон юмшоқ креслога совуққина ва бетакал-луф чўкди-да, сигарани чекиб, ҳалқа-ҳалқа тутунларни совурди.

Заминдор секин имлагач, мудир бир онда кўздан ғойиб бўлди.

— Сафар муборак,— заҳарли киноя билан Жон Коттон.

— Эшитибсиз-да дарров, қаердан хабар топдингиз?— ҳазиллашди заминдор.

— Сир йўллари кўп, тармоқлари ҳам кўп, биламан,— истехзоли жилмайди меҳмон.

— Лекин тирикчилик масалалари кўп. Бир Қарачига бормоқчиман, ошна-оғайнилар, қавму қариндошлар у ерда кўп,— деди Фозилҳақ Азизулхон.

Хахолаб кулди Жон Коттон.

— Шундай денг, жаноб, лекин эшитувимга қараганда, Америка суқилиб ишни қўлга оляпти, чамамда. Миш-миш гаплар бор.

— Америка билан сизнинг катталарингиз ғиз-ғиз қатнашмоқда. Пактлар тузилди, қурол-аслаҳа келаётир, лекин дўстлик ҳаддан ошиб кетди. Америка зимдан ортиқча кўп иш қилмоқда. Менингча, Покистон перспектив равишда Америкага ориентация қилмоқчи шекилли, буни рад этолмайсиз.

— Америка пича ёрдам қилаётир, лекин ҳаддан ошганича йўқ. Англия — бизнинг орқа тиргагимиз, ҳамиша дўстимиз, ҳеч қачон айри иш кўрмаймиз, тушундингизми? Хотирингиз жам бўлсин, дўстим.

Жон Коттон илжайди.

Заминдор сўзида давом этди:

— Покистон мамлакатини яратдик. Ислом динимизга, шариатимизга суяниб, ҳинддан айрилдик. Худога шукур, ишимиз ривожланиб кетмоқда. Англия — мангу дўстимиз, бунга ишонинг.

— Америка билан дўстлигингиз ортиб, биз билан муносабатингиз сустлашмоқда. Буни инкор этманг, биламиз.

— Йўқ, йўқ,— деди заминдор,— азалдан бери бўлган дўстлигимизни мангу сақлаймиз, заминдорлар қавми асло Англияни унутмайди. Мушкул ишлар ҳали беҳисоб. Мана, Покистон коммунистлари йўлимизга тўғон бўлаёттибди. Бутун ўлкаларимизда халқ буларга жон-дил билан эргашмоқда. Турмаларга ташладик, ташкилотларини тарқатдик, барибир фаолиятлари кундан-кун ортиб кетяпти. Қани, айтинг, жаноб, нима қилиш керак?

10 — Коммунистлар хавfli, бу тўғри гап. Аммо улар тездан йўқолади: коммунистлар, профсоюзчиларга турмалар лиқ тўлган. Доимо сергаклик керак, холос. Полиция ва агентларни қаттиқ ишга солиб, актив курашмоқ лозимдир.

Заминдор бўғилиб, «Коммунизмга қарши қаттиқ чоралар лозим, лекин Америка ёрдам бермаса, ҳолимиз хароб бўлади», деб қатор далилларни келтира бошлади. Англия билан умрбод дўстмиз, ҳозирги қийинчиликлардан қутулиш учун ҳам Англия, ҳам Американинг ёрдамига муҳтожмиз. Халқ коммунизмга оғиб кетяпти. Қурия

20 фитнасида халқимиз аскар беришни бутунлай рад этгани эсингиздами? Сўзимизни ўтказа олмадик-ку! Мана, энди Хитойдаги номаъқулчиликлар буларни қувонтиряпти, уларга эргашмоқчилар. Биз, жаноб, фақат динга суяниб иш олиб бормоқдамиз. Доим дин ва уламолар билан иш кўрмоғимиз лозим.

— Бу ҳақиқатдир. Ислому — муҳим куч. Доимо дин йўли билан бормоғимиз зарур,— деди сигаретни қаттиқ сўриб меҳмон.

30 Жон Қоттон ва заминдор Фозилҳақ Азизулхон сиёсат, дин, Покистоннинг келажаги, бошқа ва бошқа масалалар устида суҳбатлашиб ўтирдилар.

— Қани, менга рухсат берасиз, жаноб, самолётга бир соат қолди,— кулиб соатига қаради заминдор.

— Мумкинми?— киссасидан бир пакет суғуриб Жон Қоттон.— Илтимос этаман, шу хатни топширсангиз,— Карачидаги бир инглиз арбобга адресланган хатни узатди.

40 — Марҳамат, у қалин дўстимиз-ку, албатта, кўришиб топширурман,— деди адресга кўз ташлаб заминдор, кинояли кулимсираб.

— Хайр,— деди Жон Қоттон ва кескин хайрлашиб чиқиб кетди.

Она насиҳат қилди. Пайғамбардан, биби Фотимадан, ислом хотинларининг эрларга итоаткорлигидан тортиб сўз бошлади.

— Заминдор, зангинлар, бойлар асл улуғзодалардир, бахтли бўлиб, олқиб-чалқиб, роҳатда яшайсан,— деди она.

— Қўйинг, она, бас, неча дафъа эшитдим бу сўзларингизни. Бойнинг саройини орзу қилиб, бахт кулбамни бузмоқчисиз... қовоғини солди Искандаро.

Шу кунлари онанинг жуда диққати ошган, чунки бир оғиз солингандан кейин жимжит, сув қуйгандай, фотиҳа ҳам йўқ. Расми, дарров тўйга ҳозирлик, турли шоҳилардан кийим-кечак, сарпо бичган, тиккан деган ҳар хил тайёрликлар бошланурди.

Ўқтин-ўқтин она билин ивир-шивир узоқ сўзлашар, заминдор айниганмикан, деб гумон ҳам қилар эдилар. Қиз эса уларнинг шивирлашганини пайқаб чўчир, қулоқ солар, ғира-шира сўзларига тушуниб қоларди.

Аҳмад Хусайннинг синглиси Ойша кун ора хабар олар, секин — ҳовлидами, эшикдами — оҳиста сўзлашиб, дарров кетар эди. Заминдорнинг муҳим ишлар билан Қарачига кетганини ҳам, акам айтди, деб Ойша гапирди. Ҳатто ишчилар, деҳқонлар ҳаракати, жанжал-сурон, олди-қочди ҳаммасини ва Аҳмад Хусайннинг дард чекиб юрганини, ишларини, ғайратини аниқ, батафсил сўзлаб беришга тиришар эди Ойша.

— Биласизми, бир мақол бор: ҳақиқат қуёшдир — яшириб бўлмайди. Жуда тўғри, ҳақиқат, албатта, юзага чиқади,— деди жиддий, катталардай қиз. Искандаро эса бу сўзларнинг маъзини чақар, кулар, унинг сермақолли, сермасалли сўзини завқ билан тинглар эди.

Баъзан Искандаронинг юраги ҳовлиқиб кетар, узоқ, ҳеч кимса танимайдиган жойларга кетгуси келар, халқ учун хизмат этгуси, берилиб ёзгуси келар, турли хаёллар қанотида учар, уринар, йўл-тадбир излар эди. «Агар Аҳмад билан қочсам,— дейди қиз ўз-ўзига,— эҳтимол ҳорлик-зорлик тортарман. Ҳаммаси оғир, ҳаммаси мушкул, лекин шу қафасдан, тутқунлигимдан яхшироқ», дейди. Искандаро уни қаттиқ севар, Аҳмад Хусайн муҳаббатининг чуқурлигига ҳам ғитдай шубҳа қилмасди. Лекин Искандаро ўз севги моҳаросини ҳаммадан: онла-

сидан, дугоналаридан яширган эди. У ҳозир хаёл суриб, келажакка қарар экан, юраги «шиг» этиб кетар, онаси ва келинойиси уни заминдорга бериш ҳақида ташвишланганда, тўй ҳозирлиги ҳақида гапирганда, изтиробдан, ғамдан қалби қақшаб кетар, кечалари миждуа қоқмай, ҳасрат чекар эди. Фақат Искандаро севгисининг кучига, вафо ва садоқатига чуқур ишонгани учун ҳар қандай мушкулотларни бартараф қилишга баъзан ўзини қодир сезар, гўзал умидлар, хаёллар билан овунар эди. Шу равишда

10 Искандаро кун-тун хаёл суриб, дам қайғуриб, дам умидорзуларга ишониб яшар эди.

Бир кун Искандарони оғаси чақирди, қиз қовоғини солиб, тумшайиб кирди хонага.

— Утир,— деди синглисига.

Искандаро маъюс ўтирди.

— Ким у қиз? Тинмай келади, шивир-шивир гаплашади, жўнайди. Қамаб қўйсак ҳам тинчимайсан.

— О,— кулди Искандаро истеҳзо билан,— ишингиз нима? Димоғ, фироқ, дўқ қиласиз!

20 Қўлидаги сигаретни улоқтирди ва жаҳлидан ўрнидан туриб кетди; сўкиб, бақира бошлади оғаси.

Шу аснода хона ичида келин ҳам пайдо бўлди; би-жирлаб, Искандарони кесатиб, пичинг қилиб, яна ош-хона томонга даф бўлди.

— Эшитдим, Аҳмад Ҳусайн деган бир аҳмоқ, аблаҳ бор эмиш. Фитначи яланг оёқ, у сизнинг ошнангиз, хушторингиз эмиш, бирлашиб ташвиқот юритасиз, ҳаммасини зимдан эшитдим. Ажабо, шу қиз эҳтимол унинг югурдагидир, гапир!— деди Жамил.

30 — Ҳа,— яна кириб келди келин,— ҳар куни келади, пинҳон гаплашганлари-гаплашган. Аҳмад Ҳусайн деган йигитдан келар экан, пойлаб ҳаммасини билиб олдим,— шошиб сўзларини нари-вери тўкди-ю, яна югурди ошхонага.

Искандаронинг ранги ўчган, у асабий титроқни ва жаҳлини боса олмас, оиласининг ғофиллиги, кўрлиги, ҳаётни англамаслиги унинг кўнглида нафрат туғдиради. Алдаш, ялиниш, ишқилиб ҳаёт кечириш — уларнинг ёлғиз мақсади. Соф виждонли, пок қалбли, асл одамлар

40 ҳаёт даҳшатида, машаққат, изтиробнинг золим панжасида, деб қайғунар эди қиз.

— Ҳаётда мушкул ишлар кўп. Мен халққа фидо этман ўзимни, ғам-ғусса ютиб, уйда ўтирмақ маҳолдир

менга. Тақдирим шу... Аҳмад Ҳусайн соф виждонли бир курашчи, пок бир йигит.

— Қиз ким?— сўради қизариб Жамил.

— Нима қиласиз суриштириб? Ташвиқот ишчиси бу қиз. Қўп қичқирманг,— тескари қаради Искандаро.

— Ҳақиқатни гапир, кимнинг қизи?

— Бир қиз-да...

— Биладан, ҳаммасини эшитдим, коммунистлар, профсоюзчилар эҳтимол аврагандир сени. Уларни бир четдан ҳукумат кўпларини қамади, отди, хўп бўлди. 10  
Лекин бу ҳали оз, томирлари билан қуритмоқ лозим.

Жамил қаҳ-қаҳ кулди, ундан-бундан гапирган бўлди, қийинчиликдан сўз очиб, оғирчиликларга чидаб бўлса-да, пул йиғиш, бой-зангин бўлиш мақсади борлигини айтиб:

— Шояд етишсам, давлат аста-аста қўлга оғяпти. Лекин сен ютдинг, тожи-тахт, зангин ҳаёт сеники. Уйлардим, кўп ташвиш тортардим, бир яхшироқ эр топиб берсак, деб орзу қилардим. Тўсатдан бахтинг очилди. Қўй, синглим, ташвиқот ишларингни бас қил, ақлли бўл, чиркин фикрларингни, муттаҳамларни унут. Зангин оила- 20  
ларга мувофиқ диний ҳикоялар ёз. Ана бу гўзал иш!— насиҳат қилди Жамил.

— О, ҳаёт, турмуш... бездим барчасидан. Лекин билингки, менга зангин ҳаёт асло керак эмас. Йўқ, бу мушкул гап. Сиз нуқул зангин ҳаёт, дейсиз, ҳадеб бой турмушга тиришасиз, фирибгарлик билан, халқни чайнаш, эзиш билан балки бой бўлурсиз, зангин ҳаёт кечирарсиз, лекин бир кун бундай ҳаёт илдизи билан қури- тилади. Халққа, албатта, қуёш туғилади.

— Бас, алжирама! Сенга ҳеч ақл кирмади! 30

Эшикдан ҳорғин, хафаликдан туйниққан ҳолда ота келди. Искандаро ва Жамил жим бўлишди, секин қўзғалиб қиз чиқмоқчи бўлган эди:

— Ўтир,— деди ота папиросни тез-тез тортиб, тинмай чекди.

— Вақтли қайтибсиз,— деди отасига қараб Жамил.

— Мол кўп, қабул кўп, беҳад ҳоридим, вақтлироқ бўшадим. Хўш не маслаҳат? Лекин хўп номаъқул ишлар орқасидан юрдинг,— хўмрайди қизга.— Жамики гапларнинг ҳаммасини эшитдим, ҳатто қамалишга қадар етган 40  
экансан.

— Ота, янглиш эшитганларингиз, ҳақиқат бошқа,

шокман, инонинг! Халққа хизмат этмоқ — муқаддас-  
дир! — қичқирди Искандаро.

— О, бас, қизим, бузуқ ниятни ташла, хоинлик қил-  
ма! Худога шукур, халқ пок ва эътиқодлидир, диндор-  
дир. Ифвогарлар йўлдан оздирмоқчи халқни, сен уларга  
асло эргашма. Намоз ўқи, тоат-ибодат қил, ислом қизи-  
нинг зийнати, фазилатидир бу. Зангин, обрўли киши чи-  
қиб қолди. Худога шукур, энди бахт-иқбол кўрасан,  
қизим. Лекин ақлли, ҳушёр бўл.

10 — О, — титраб, ранги ўчиб ўшқирди Искандаро, —  
бахт эмас, у бошимга офатдай келган бир бало! — йиғ-  
лаб, чиқиб кетди. Қичик хона ичига қамалиб, ўйлари,  
ғамлари ичига ёлғиз ғарқ бўлди.

Ота ва ўғил хийла вақтга қадар гангур-гунгур гапла-  
шиб, маслаҳатлашиб ўтирдилар.

## XXV

Лоҳурдаги тинчлик тарафдорлари, прогрессив одам-  
лар, айниқса ишчилар бутун дунё тинчлик тарафдорла-  
рига эргашиб, халқни тинчлик учун яна курашга чақириб,  
20 митинг ўтказмоқдалар. Булар Американинг Покистонни  
уруш йўлига судраб, турли ҳарбий пактларга тортаётга-  
нига норозилик билдириб, қаттиқ қаршилик кўрсатмоқ-  
далар.

Майдонда одам қалин. Минбарда Аҳмад Ҳусайн  
ҳаяжон билан, юрагининг бутун ўти, олови билан сўзла-  
моқда. Покистон ҳукуматининг сиёсати, жамиятнинг аҳ-  
воли, халқнинг оғир ҳаётини бир-бир айтиб:

— Халқнинг тишлагани нони йўқ, ҳаёт оғир, хароб.  
Лига, ҳукумат, бойлар, заминдорлар кайф-сафога ботиб,  
30 халқ ғами-кулфатидан гумроҳлар. Деҳқонлар, батрак-  
лар, муҳожирлар ишсиз, ерсиз, нонсиз, бошпанасиз...  
Америка, Англия зўр бериб Покистонни қурол-аслаҳага  
тўлдираётир. Лига, ҳукумат: «Раҳмат, қуллуқ!» деб, тиз  
чўкиб, бош қўйиб, ташаккур айтади. Бойлар, заминдор-  
лар «ҳа баракалла», деб олқишлайдилар. Уламолар дин-  
ни кўндаланг қўйиб, туҳматлар, фитналар, фатволар,  
дуолар ёғдирадилар. «Коммунизм даҳшатли воқеа» деб,  
иғво кўтарадилар. Улар барчаси «тинчлик» деганда  
даҳшатли титрайдилар ва қутурадилар. Тинчлик уларга  
40 офат, тинчлик уларга ўлим! Ҳукумат ҳадеб ваҳшат,  
ўлим, турли жазо, азоб-уқубатларни ёғдириб, тиллари-

мизга, қўлларимизга кишан солади. Бутун дунёда тинчлик тарафдорлари жуда кўп, шарқдан ғарбга қадар, шимолдан жанубга қадар — Европа, Америка, Осиё, Африка — бутун мамлакатларда тинчлик тарафдорлари тинчлик ишига актив иштирок этмоқдалар. Улар бутун дунёда тинчлик ўрнатиш, халқларни уруш жаҳаннамидан қутқариш, маданиятнинг тараққиёти, ҳаётнинг гўзаллиги учун кураш олиб борадилар. Ҳиндистон халқлари ҳам улар билан ҳамкор. Афсуски, биз четда қолаётимиз. Бу фожей воқеа! Реакцион одамлар мамлакатимизни офат йўлига сурмоқда. Огоҳ бўлинг, биродарлар! — деди куюниб Аҳмад Ҳусайн. 10

Бир оздан кейин у заминдорлар борган сари тоғ-тоғ хазинага эга бўлиб, деҳқон қашшоқлашиб кетаётганлиги, ер борган сари хароблашгани, омоч-бўйинтуруқнинг ҳукмронлиги, техниканинг йўқлигини аччиқ сўзлади.

— Рафиқлар, биродарлар! — деди Аҳмад Ҳусайн бўғилиб, асабий. — Ҳаёт аламли, фожиалидир. Кўрмаган ғамимиз, тортмаган азобимиз қолмади. Ошимиз ҳам, нонимиз ҳам сабру қаноат эди. Энди булардан тўйдик. 20  
Ўмборларга қурол-аслаҳа тўляпти, огоҳ бўлинг! Биз қондан, урушдан безганмиз! Бизга тинчлик керак! Тинчлик ош беради, нон беради. Пок виждонли меҳнаткаш халқимиз асрлардан бери ерсиз, нонсиз, ҳуқуқсиз, қуёшсиз эзилди. Бизга ҳозир ер керак! Куч тўкамиз, тер тўкамиз, ернинг хўжайини биз бўламиз!

— Тўғри, тўғри, офарин!

— Ҳақиқатдир бу, — маъқулладилар.

— Бўлди, бас, хоинлар, муттаҳамлар! — атроф-атрофдан реакцион гуруҳлар чуввос кўтариб, халқ кучини кесмоққа, ҳақиқат овозини бўғмоққа тиришдилар. 30

— О, Покистон! Дини ислом қани? Шариатни барбод этадилар, — қичқирди бир нечалар.

Тўполоқ, сурон, иғво кўтариб, бир гуруҳ кишилар минбарни эгаллашга уриндилар. Ёшлар, ишчилар минбарни ҳалқага олиб, йўлни кесдилар. Сурон зўрайди, Жон Коттон, мана, қовоғини осиб, кўзлари билан ҳар ёқни қамраб турибди. Хипча покистонлик маъмур ҳадеб нималарнидир америкалик маъмурга шивирлайди.

— Ана, халқингиз шунча расво, бебош, эплай олмайсиз. Мен бўлсам шақ-шақ солардим, жиловини тутолмайсиз, — тўнғиллади америкалик маъмур. 40

— Ҳинд ва мусулмон — бўлмағур халқ, кўрдик биз, қанча сургадик маданиятга, бўлмади. Онгсиздир бу халқ,— заҳри билан деди Жон Қоттон.

— Қамчи керак, давоси фақат қамчи, холос. Биз Покистонда қамчи билан тартиб ўрнатишга ҳаракат қиламиз. Бу энг яхши йўл — деди Америка маъмури.

— О,— истеҳзоли кулди Жон Қоттон,— бошланг, кўрамиз. Қамчи билан бир қаторда тулкилик, муғом-бирлик, қувлик лозим. Бутун куч заминдорда, заминдор  
10 керак,— шивирлади.

Аҳмад Ҳусайн ҳаяжон билан сўзлар, ўртоқларидан бир нечаси: «Бўлди, бўлди, Аҳмад, бас қил!» дедилар атрофга аланглашиб.

Иброҳим Умар Искандарога:

— Қани чиқинг, тезроқ чиқинг!— деди.

Атрофдагилар таажжубда. Аҳмад Ҳусайн эса шошиб қолди.

— Келдингизми? Бопланг, дадил бўлинг,— шивирлади.

20 — Сўз ҳақиқий халқ қизига!— қичқирди Иброҳим Умар.

Барча жим бўлди, барчанинг кўзи минбарда, майдонда сукут.

Минбарга чиқар экан, Искандаро юзини озгина очди, юзи ҳаяжондан оқарган, кўзлари ёлқинланган...

Халқ, прогрессив зиёлилар, ёшлар ҳайратда. Айрим одамлар қувонган, реакцион гуруҳлар хўмрайиб қотган эдилар. Жон Қоттон ва Америка маъмури бир зум анграйишди, сўнг бу қизни Фозилҳақ Азизулхон уйда уч-  
30 ратганларини эслаб, шивирлашди.

— Хароми-ей, заминдорга унашилган бу қиз нима қилиб юрибди бунда? Заминдорнинг ўз оғзидан эшитдим. Ҳақ сўз бу,— таажжубланди Жон Қоттон.

— Наҳотки гапингиз тўғри?— ҳайрон бўлди Америка маъмури.

— Жиддий айтаман,— деди кулиб Жон Қоттон.

— Тушунмадим гапингизга,— жаҳл билан.— Ажаб воқеа.

Искандаро ёқимли овоз билан тийрак, сўзлаб кетди:  
40 — Оналар, қизлар, дўстларим, эй муштипар сингилларим! Сиз бу ерда йўқсиз. Покистон аёллари учун уй зиндондир. Сиз бу ерда йўқсиз, лекин мен сизнинг исмингиздан, сизнинг дилингиздан сўзлагайман.



Халқ ҳайратда, ҳеч кимса чурқ этмас, Искандаро асабий, лекин ўткир, ёлқинли сўзлар эди:

— Тарихдан бошлайлик. Қадимдан мазлуммиз, асрлар бўйи тутқунмиз, асрлардан бери жафокаш, дардкаш бўлиб ғурбат ютамиз. Эрдан, сўздан, қуёшдан маҳрум-миз. Азалдан бери кўрганимиз ваҳшиёна ҳаёт, эзилган бир маҳлуқмиз. Не-не зулмлар кўрдик биз; босқинчи, золим, даҳшатли вақтлар келди бошимизга. Инглиз даҳшатини, зулм-азобини ҳамма билади. Кулфатларни кўп кўрдик, қонимизни оқизди — жафо кўрдик. Ҳиндистон деганда зиндон кўрдик, улар роҳатда, биз мусибатда яшадик. Халқимиз истибодга қарши курашга қўзғолди; ўз ерини талаб қилган, озодлик излаган халқимизни турмаларга ташладилар, осдилар, отдилар. Ахир, Покистонга эга бўлди. Аммо, ҳамшираларим, айтинг, ҳануз эрксиз, ҳуқуқсиз золим, хароб ҳаёт панжасида яшаймиз. Қўзғолинг, дўстларим! Эркингизни, ҳуқуқингизни талаб этинг, чодирингизни отинг, жамиятда ўз ўрнингизни эгалланг, дунёнинг илғор аёлларига эргашинг! Ҳаёт даҳшатли,— Искандаро бир зум тўхтаб, давом этди.— 20  
Оналар, қизлар! Буржуазия, заминдорлар буни парво қилмайди. Ҳукуматнинг, лиганинг хотинлар озодлиги билан иши йўқ. Қани адолат? Аммо жаноблар билсинки, ҳеч бир мамлакат тутқун аёллар билан маданиятга ета олмайди. Ишчилар, деҳқонлар, аёллар саводсиз, мактабдан маҳрум, таҳсил даҳшатли муаммодир. Мана, ҳаёт шу, ҳақиқат шу!

— Ҳақиқат шу!— қичқирдилар.

— Ҳаётимиз жаҳаннам!— чуввос кўтарилди.

— Халқ хашакдан, гуваладан ясалган уйга зор, бир парча нонни кўзга сургудай. Одамлар соядай беҳол. Покистон мамлакати қурол-аслаҳага тўлатилмоқда, халқ пули шунга сарф бўлмоқда. Йўқ, биродарлар, ҳамширалар, биз урушни истамаймиз, бизга мактаблар, шифохоналар керак. Бизга ер, сув, озод меҳнат керак. Халқимиз тинчликка ташна!— деди Искандаро.

— Бас, судранг минбардан бу хоин, кофир қизни! Номуссиз!— қичқирди реакцион гуруҳлар.

Жон Коттон, Америка маъмурлари қовоқларини осилтириб, қаҳр-ғазабларига чидамай, у ёқ-бу ёққа қаддам ташлаб, агентларни, муттаҳамларни пинҳон равишда йўл-йўриққа солиб қўярдилар.

— Оҳ, тўйдим бу ғавгодан; мулоийм мўмин-муслмон қизи, мана! Тартиб-интизом ўрнатишни билмаймиз,— америкалик маъмурнинг новча, олифта хотини шивирлади эрига жаҳл билан.

Искандаро хотин-қизлардан, камбағал халқ ҳаётидан, турли машаққатлардан гапириб, айниқса Америка ва Англия хусусида бутун ҳақиқатларни яширмасдан, уларнинг бутун кирдикорларини доналаб сўзлади:

- Аҳмад Ҳусайн сизга бутун ҳақиқатни сўзлади.
- 10 Америка қув, золим. У бизнинг жилувимизни қўлига олди, қордан қутулиб, ёмғирга тутиляпмиз. Эй, азиз биродарлар, билингки, Америка асло бизга дўст бўлмайди. Муғомбир ва қув бойлар, заминдорлар минг ҳийлалар билан мамлакатимизга қурол-аслаҳа киритмоқдалар. Америка «ёрдам» берамиз деб, ўз манфаати учун суқилмоқда. Биласиз, унинг буйруғи билан Туркия, Покистон, Ироқ бирлашиб пакт тузди; энди булар Ливан, Судан, Сурия, Миср мамлакатларини алдамоқда, уларнинг реакция гуруҳларини ишга солиб, ҳаракат қилмоқдалар.
- 20 «Ёрдам» билан кўз бўяб, Америка уруш майдони очмоқда. «Мудофаа» деб агрессия ниятларини амалга оширмоқчи. Рафиқлар, ниҳоят зўр, муҳим воқеалар бор. Шарқ уйғонди. Ўртоқлар, биз тинчлик тарафдоримиз, биз ҳам тинч, озод ҳаёт истаймиз. Америка хавф-хатарли йўлга сургамоқчи, бу зулмга қарши бош кўтарайлик, курашайлик. Покистон, олға!— қичқирди.

- Халқ тўлқини, айниқса ишчилар Искандарони қаттиқ олқишладилар. У пастга тушган ҳамон дарҳол ёшлар, ишчилар уни ва Аҳмад Ҳусайнни қуршаб олдилар.
- 30 Энди мишбарда новча, ўрта яшар киши — темир йўл ишчиси Иброҳим Умар сиёсий масалалар, воқеалар ҳақида оғир, секин сўзлай бошлади.

Ёшлар Аҳмад Ҳусайн билан Искандарога ишора қилиб:

- Бўлди, жўнанг, энди, тезроқ қочинглар,— дейишди ва жиддий қўриқлаб, халқ тўлқинида секин ғойиб қилдилар. Ёвуз кўзлари билан қамраган балогар агентлар бирпасда буларнинг изларини йўқотиб, тентираб, доғда қолганликларидан яна ортиқроқ изғиб, қидира бошладилар.
- 40

Бир оз чеккароқ чиққандан сўнг, бошлаб кетаётган ҳамроҳларидан Искандаро сўради:

— Қаерга борамиз?— ҳаяжондан, иссиқдан пўрсиллаб.

— Илдамоқ юринг, ҳар бир дақиқамиз ғанимат,— жавоб қилди ҳамроҳларидан бири.

Хийла юрганларидан сўнг, бир эшикдан кичик ҳовлига кириб, пастак девордан ирғиб, иккинчи ҳовлига ўтдилар, ундан яна кичик кўчага чиқиб, бир бурчакка қайрилгандан сўнг бир ишчи ҳовлисига ўзларини урдилар.

— Уҳ, чанқадим,— деди Искандаро айвон зинасига ўтириб.

Кулишди, ҳамроҳлари ва хушрўй қаршилаган, ёшгина, қорача келган, истараси иссиқ бир хотин челақда сув тутди.

Искандаро култ-култ ичиб:

— Ташаккур,— деди челақни қайтариб.

— Ҳозир чой қўяман,— қизнинг ловиллаган яноқларига, жозибали кўзларига суқланиб ва меҳрибонлик билан қараб.— Чарчабсиз, бирпас ёнбошланг. Митингдан келдингизми?— сўради дарров фаҳмлаб у.

— Топдингиз, фақат ҳеч ким билмасин. Аммо қойил қолдим Искандарога,— деди ҳамроҳларидан бири.— Базўр олиб қочдик.

Аҳмад Ҳусайн, Искандаро, ҳамроҳлари кичик, тўкилиб турган, увада хонага кирдилар.

— Ҳа, агентлар армонда қолди. Мен-ку майли, Искандаро учун қаттиқ қўрқдим, жуда хавфли,— деди Аҳмад Ҳусайн ва йигитларнинг бирисига қараб.— Исмингиз нима, рафиқ? Сизни танимадим.

— Исмин Сант Натха, сафарим узоқ,— кулди у.— Мен Раволпиндидан кеча келдим.

— Ҳа, яхши, ҳинд ўғли, барибир ҳаммамиз асли ҳиндмиз, демак, қариндошмиз, дўстмиз,— кулди Аҳмад Ҳусайн.

— Албатта, халқимиз бир, лекин ҳинд ва мусулмон тушунмайди бунга. Умуман айтганда, дин, хурофот, эски одатлар, мутаассиблик ва инглиз сиёсати диний душманликни кучайтирди. Унинг сиёсати туфайли ҳинд ва мусулмон бир-бирини қонга беллади. Ҳиндистон яхлит бир мамлакат эди, айирдилар хуллас,— деди Сант Натха.

— Исломи дини ва ҳиндизм хурофот ва нодонликдир,— деди жиддий тус билан Искандаро.— Айрилганимиз чакки бўлди. Энди дўстлик учун, коммунизм учун бирга курашайлик.

— Балли, офарин! Чидам, жасорат, ғайрат билан кураша-кураша бир кун коммунизмга етажакмиз, мақсад ва ғоя шу,— табассум, самимият билан Аҳмад Хусайн ўйчан тикилди Искандаронинг жиддий, маънодор юзига. Кейин Раволпиндидаги коммунистларнинг, профсоюзчиларнинг хатти-ҳаракатлари, аҳволлари ҳақида бир оз суҳбатлашиб, ҳинд дўстига саволлар берди.

— Унда ҳам турли мушкулотлар, жиддий нуқсонлар кўп. Коммунистлар секин-секин қамалаётирлар, дастлаб 10 турмага ташланмоқдалар. Мен ўзим ҳам шундан қочиб келдим, бу ерда ҳам омонлик йўқ, бир-биридан бадтар. Вақт топиб, батафсил сўзлашурмиз, кўп воқеалар бор.

Аҳмад Хусайн оғир сукут этди. Сант Натха Искандародан кўп қойил бўлганини айтиб:

— Жуда ўринли, жасур сўзладингиз, Искандаро. Айтганларингизнинг бари ҳақиқат, пишиқ маълумотингиз бор экан.

Искандаро уялиб:

— Жуда кўп масалалар эсимдан чиқиб қолди, уялганимдан шошиб қолдим. Чодир — мушкул, муҳим масала, 20 тушундингизми, бу ҳали бизларга қафас, бир турма-да. Бахтсизлигимизнинг боши шу.

Қумғон қайнади, дастурхондаги озгина нонни ҳаммаси иштаҳа билан чайнаб, чой ичишди.

Искандаро кула-кула Аҳмад Хусайнга қараб тез-тез гапирди:

— Мен уйда беҳабар, ғафлатда ўтиргандим, бир деҳқон қиз секин эшикка чақириб, митингнинг дарагини айтди. Кейин суриштираман, қишлоқдаги сизнинг қариндошингиз Зулайҳо экан. Хув қўшиғи эсингиздами? Бир жозибали, самимий, пишиқ қиз экан. Жуда яхши кўрдим. 30 Синглингиз узоқда, панада яшириниб туриб, у қизни юборибди олдимга. Синглингиз ҳам бало — пишиқ-да. «Ҳозир митинг бўлади. Аҳмад акам гапиради, бормай-сизми?» деди Зулайҳо. Кейин: «Уйингизда тинчликми?» деб сўради. «Тинчлик, жимжит», дедим. Суюниб, хайрлашиб жўнади. Ўтириб ўйладим-ўйладим, ҳеч тинчимадим. Жума намоздан кейин бирдан қатъий қарорга келдим-да, чодир ўлгурни сургаб, физиллаб жўнадим. 40 Зулайҳо секин тушунтирган эди, митинг паркда бўлади, деб. Келсам, халқ кўп, оломон сур-сур. Ҳовлиқиб етиб бордим, минбарга чиқдим, гапириб кетдим, холос.

Ҳаммаси хурсанд кулишди.

— Офарин, ниҳоят қувондик ҳаммамиз, чегараси йўқ. Осонми минбарга чиқиб ваъз айтмоқ. Хуллас, мусулмон хотинлар исмидан сиз биринчи бўлиб чиқдингиз,— деди мамнун Аҳмад Ҳусайн.

Кулиша-кулиша сўзлашиб, чой ичиб бўлганларидан кейин ҳинд ва унинг ҳамроҳи — темир йўл ишчиси Собир-бахшиш митингдан хабар олгани оҳиста чиқиб кетдилар.

Аҳмад Ҳусайн билан Искандаро узоқ гаплашдилар, йигит унинг фикрини, раъйини сўради.

— Жуда оғир масала, ғоят мушкулдир. Ҳайронман, лекин ғоямиз, севгимиз янада кучлироқдир, жоним.— Искандарони қучиб, унинг маънодор юзига, сеҳркор кўзларига тикилди; жиддий, қовоғи солиқ, ғамгин, узоқ ўйланиб ўтирган қизнинг жавобини тоқатсизланиб кутарди йигит.

— Мен ҳам севаман, чиндан чуқур севаман...— хўрсиниб, бошини қуйи солди Искандаро.— Лекин бадбахт толе ҳеч кулмади бизга. Ота-она, қариндошларни ўйла-сам, фикрларим таралиб, ақлимни йўқотаман. Кейин у бадбахт заминдор йўлимга кўндаланг тушди. Ота-онам, бахтли бўлади қизимиз, деб мени унга бермоқчилар. Жамият, афкор умумий... Сўз кўп, хуллас, бошим ғавғада қолди. Бирдан мана митингга келдим, сўзга чиқдим, энди изимга биргина заминдор эмас, полислар ҳам тушади.

— Очиғини айтинг, жоним, бу муҳим масала. Бугун ҳал этишни аҳволимиз талаб этади. Хўп десангиз, бирга яшаймиз. Бирга меҳнат қилиб, зорлик, очлик, пулсизлик ва бошқа кўп ғурбатларни бирга чекиб яшаймиз. Севгимиз, ғоямиз, курашимиз бизнинг бахтимиз бўлур,— хўрсиниб тикилди қизга.— Шундай ҳаётга, маҳрумиятларга чидай олурмисиз ёки кейин пушаймон бўлурмисиз?

Искандаро сукут этиб, пешонасини қўллари орасида сиқди, икки йўл бошида чорасиз, ожиз, ўйга ботди.

— О, фалак! Эркин, пок, хуррам ҳаёт қачон келади бизга, халқимизга?!— деди, яна сукут этди.

— Албатта, озодлик келади, келади бир кун,— жиддий сўзлади Аҳмад Ҳусайн.— Аммо оғирчиликларга чидаб ишламоғимиз, курашмоғимиз керак. Балки курашларда қурбон бўлурмиз. Лекин, албатта, қуёш чиқажак бир куни...— кичкина, тор уйга бирдан қуёш тўлгандай, Аҳмад Ҳусайн енгилланиб кетди. Юрак тўлқинлари кўк-

сига сиғмагандай, ўрнидан туриб кетди.— Ҳозир ҳар нечук бўлса-да, бутун маҳрумиятларга чидашга мажбурмиз. Эҳтимол, пана жойлар, далалар, қишлоқларга қочармиз, эҳтимол турмаларга тушармиз. Ёки Ҳиндистонга равона бўлармиз. Йўлимиз — кураш йўли, бундан тоймаймиз ва толмаймиз асло!— деди қатъий ва тор уйда икки қадам у ёққа, икки қадам бу ёққа ташлади.

Искандаро бирдан бошини кўтарди, юзи ёришган, кўзлари учқунланган, ҳаяжондан энтикиб:

10 — Майли, ҳар қандай қийинчиликларга чидаймиз, бирга бўламиз. Аҳиллик билан умрбод бирга яшаймиз,— деди ва ўрнидан турар экан, Аҳмад Ҳусайн тўлқинланиб уни бағрига босди.

— Сиз менинг баҳодирим, қаҳрамонимсиз,— деди Искандаро бошини Аҳмад Ҳусайн кўксига қўйиб.— Сизнинг соянгизда юрмоқ, курашмоқ мен учун ягона улуг мақсад. Сиз мени маънан юксалтирганингизни кундан-кун яхшироқ сезаман. Худойим гувоҳ бўлсин, сиз билан учрашганимга қадар мен ғафлатда эдим. Уйларим, хаёл-

20 ларим туманли эди.

Аҳмад Ҳусайн қизни қаттиқроқ қучди, сочларини меҳр билан қайта-қайта ўпди...

Уйда кўпдан қоронғилик қуюқлашган эди. Аҳмад Ҳусайн токчадаги лампани ёқди.

Хира чироғнинг ҳарир нурларида ўтирган бу икки севишганлар қалбларидаги кучли муҳаббат машъалида, бахт, севги нашъаси оғушида балқиб, узоқ жим ўтирдилар.

30 Секин Фуломшер, Иброҳим Умар, Сант Натха, Собир-бахшиш, уй эгаси — уста кириб келдилар.

— Гап кўп, тўполон бўлиб кетди, муштлашга қадар етдик, уҳ,— деб ўтирди Иброҳим Умар.

— О, ростданми? Сўзланг!— сўрадилар Искандаро ва Аҳмад Ҳусайн.

Қисқа сўзлаб берди Иброҳим Умар ва хулоса қилиб:

— Лекин ишчилар жуда аҳиллик билан зарба беришди. Қисқаси шу, аммо кейин батафсил ишлар ҳақида гаплашармиз, ҳозир эса тез жўна. Сўнгра Искандарони нима қиламиз? Албатта, қочмоғи зарур.

40 — Бирга кетамиз, йўлимиз бир!— хурсанд илжайиб деди Аҳмад Ҳусайн.

— Э,— деди ҳаммаси бирдан,— соз, соз, бахт тилаймиз!

Искандаро уялганидан қизариб кетди ва ўзини тор уйнинг бир бурчига олди.

Иброҳим Умар кулиб:

— Тўйни қилинг, дўстим, яхшилаб тўй қилинг энди.

— Ҳаёт бизники! Курашга отилганмиз, бу бизнинг биринчи вазифамиз. Қамбағалман, лекин толе пешонамизга қуёшдай нур тўксин, шу бизнинг тўйимиз!— деди Аҳмад Ҳусайн.

Кулдилар, ҳаммаси шод, ҳамма мамнун.

— Кўрамиз,— деди бирпас ўйланиб Фуломшер,— 10 балки Ҳиндистонга кетишга тўғри келар, билмадим, қараймиз-да.

— Агар қочсангиз,— Сант Натха деди Аҳмад Ҳусайнга қараб,— мен ўзим ўтказиб қўяман. Одамларимиз, биродарларимиз кўп, албатта, ёрдам берурлар,— деди секин.

Аҳмад Ҳусайн кулди.

— Ташаккур, Покистоннинг ҳам бурчак-бурчаклари бор, кўрамиз. Мана бу хумпар Шер жуда уста бундай ишларга ва ҳали ҳам юрибди, маза қилиб. Шер бизга 20 ҳам бир йўл кўрсатар.

Кулишди ҳаммаси, кейин Фуломшер Аҳмад Ҳусайнга хат ёзиб берди:

— Яхши деҳқон йигит. Узоқ, ҳеч ким билмайдиган пана жой. Искандаро икковингиз ҳам тинчиб, роҳат қиласизлар.

— Раҳмат, сизга кўп бурчлиман, дўстларим,— деди Аҳмад Ҳусайн.

— Ҳа, унутма,— деди Фуломшер,— чопон кий, салла ўра, албатта, ўра, Искандаро ҳам чодирини алмаш- 30 тирсин.

Искандаро билан Аҳмад Ҳусайн кулишди.

— Наҳотки мени ҳам тутсалар?— кулди Искандаро.

— Эҳе, уламолар, реакциянлар учун ҳаммамиздан кўпроқ сиз хавфлисиз,— деди Иброҳим Умар.

— Бу жуда нозик санъат. Бир кишини ҳали кўрсанг ёш, ҳали кўрсанг қари. Узи коммунист-ку, кўрган киши уламо дейди уни,— Фуломшер кулиб.

— Албатта, ўзгача кийинмоқ керак,— деди Собир-бахшиш.— Ўзим дарров топаман, сиз бемалол, хотир- 40 жам кетаверинг, тезроқ изингизни ўчиринг,— деди Фуломшерга.

— Яна бир гап бор,— деди Иброҳим Искандарога қараб,— албатта, ҳикоялар ёзинг. Яхши, ўқувдор, пишиқ, мазмунли бўлсин. Ишчилар, деҳқонларга мос, мувофиқ бўлсин, улар шундай адабиётга ташна ва муштоқдир.

Искандаро кулиб, мамнун:

— Раҳмат, тиришаман, қўлимдан келганча, албатта, тиришаман,— деди.

10 Дўстлар хайрлашди ва бир-бир секин чиқиб кетдилар. Дўстларни ҳовлига қадар жўнатиб чиққан Аҳмад Ҳусайн олдида бирпас тўхтаб Ғуломшер:

— Беш-олти кундан сўнг, албатта, олдинга хабар олгали бораман,— деди ва ўн беш рупия қистириб,— арзимаёди, аммо ортиқ топа олмадим.

Аҳмад Ҳусайн дўстининг қўлини аста сиқди.

— Оз, оз,— деди секин Сант Натха ва киссасини титиб, ўн рупия қўшди.— Керак бўлади, айниқса Искандаро хафа бўлмасин.

Ҳаммаси кулишди.

20 — Ҳозир арава келади, тайинлаганмиз. Тайёр бўлиб туринглар ва тўхтовсиз, барвақт жўнанглар,— деди Ғуломшер ва дўстлар яна қучоқлашиб хайрлашдилар.

Собир-бахшиш ҳам керакли кийимларни топиб келиш учун шошиб жўнади.

Аҳмад Ҳусайн хонага Искандаро олдида кирди, ҳар иккови ҳам хаёлга ботган, паришон фикрлар қуюни уларни банд этган эди. Аҳмад Ҳусайн ўқтин-ўқтин ўз-ўзича бирон иш ҳақида сўзлаб қўяр, Искандаро эса тор хонада айланиб, дам дераза олдида тўхтар, дам бурчакка тиқилар, хаёл сураб эди. Эҳтимол қиз ота-онасини ўйлар, кўнгли бузилар, эҳтимол қалбидаги ҳислар, ҳаяжонларини эплай олмас эди...

Уста халлослаб кирди:

— Қани бўлинглар, бир шалдироқ аравани базўр топиб келдим. Ҳозир жўнанглар. Агентлар, жосуслар изғиб юришибди. Хатар зўр,— шивирлади.

— Аравакаш танишми, ишонарли кишими?— секин сўради Аҳмад Ҳусайн.

40 — Ўзимизнинг одам, хотиржам бўлинг, оғзи қулф-калитли.

— Бир оз сабр этинг, Собир-бахшишни кутайлик, бизга кийим излаб кетди.



Искандаро асабий ва тўзғин хаёллар қучоғида сукут этар эди.

— Сизга не бўлди, Искандаро?— яқинлашиб секин сўради Аҳмад Ҳусайн.

— Уф, хаёл, хаёл... бўшашиб кетяпман, отам-онам кўз олдимда, гўзал Лоҳурдан қочиб кетяпмиз. Ажаб нарса, туғилиб ўсганман бунда ахир...

— Мажбурмиз, жоним, Покистон ўлкамизнинг ҳар бурчи Лоҳурдай кўнглимизга яқин,— деди хафа, хомуш ҳолда Аҳмад Ҳусайн.— Бир кун ёруғликқа чиқармиз, Покистоннинг гўзаллиги бир кун баҳордай яшнаб, қуёшдай чақнайди,— қизнинг юзларини оҳиста силаб, эркалади. 10

Собир-бахшиш қўлтиғида тугун билан шошиб кирдида, тугунни ечиб:

— Мана, сизга чопон, салла. Искандарога бир чодир топдим,— деди.

— Соз, жуда жойида,— кулди Аҳмад Ҳусайн ва эски чопонни кийиб, узун саллани ўрай бошлади.

Искандаро қотиб-қотиб кулди: 20

— Ажойиб иш, энди сизни ва мени ким танисин,— деди кир чодирга ўралиб.

Собир-бахшиш ва уста билан Аҳмад Ҳусайн ҳам Искандаро самимий хайрлашди, ҳовлида устанинг хотини Искандарони қучоқлади:

— Оқ йўл, соғ бўлинг, жоним!

Аҳмад Ҳусайн ва Искандаро секин аравага тушдилар. Аравакаш қари чол — серсоқол, сариқ мўйлов, кир, йиртиқ кийимли мулойим чол — аравага қўшилган икки ориқ қўтосни ҳайдаб кетди. 30

Кўча қоронғи, жимжит, унда-бунда битта-яримта киши йўлиқиб қолади. Искандаро ва Аҳмад Ҳусайн хомуш, жим ўтирадилар. Мана, арава кенг кўчага қайрилди. Одам қалин, аммо чироғ унда-бунда. Аҳмад Ҳусайн жиддий, асабий, ўйчан эди.

Арава хийла юргандан сўнг ақрин-ақрин кўча-кўйларда одамлар сийраклашди. Искандаро эски чодирга маҳкам ўралган, фақат кўзлари озгина очиқ. Гоҳ-гоҳ у ёқ-бу ёққа қараб қўяр ва бошини қуйи солиб, хаёллар, оғир кечинишлар ичида ўтирар эди. 40

Арава шалдираб, бир муюшдан қайрилар экан, четда турган отаси ва оғасига бирдан кўзи тушди. Дир-дир

титради қиз ва чодирни яна маҳкамроқ ўраб, аравага чуқурроқ чўкди.

Искандарони излай-излай ота ва ўғил ўз уйларидан хийла юқорига чиққан ва ҳеч қаерда тополмай, ноилож, умидсиз ҳолда кўча четида жим қотган эдилар. Арава шалдираб ўтиб кетди. Қуюқ қоронғулик ва эски чодир Искандарони яхши яширган эди.

Юра-юра арава шаҳар четига чиқди ва дала йўлини секин босиб кетди.

10 — Танидингизми дадамни ва оғамни?— сўради титроқни боса олмай, энтикиб Искандаро.

— Йўқ,— деди чўчиб Аҳмад Ҳусайн.

— Зир титрадим, бир қўрқдимки, нафасларим бўғилиб кетди. Албатта, мени излаб, тентираб юришибди. Танимадилар. Уф...— узун сўлиш олди қиз.

— Ростданми? Чакки бу кўчадан ўтибмиз-да,— деди ҳовлиқиб Аҳмад Ҳусайн.

Искандаро ота-онасидан, оғасидан узоқ гапирди. Дарахтлар ортидан ой қалқиб, секин сузиб кўтарила бошлади; майин нурлар ҳар ёқни кумушлаштирган эди. Дала жимжит, гоҳ-гоҳ бир-икки йўлчи учраб қоларди.

20 Аҳмад Ҳусайн папиросни қаттиқ сўриб, Искандарони тинглар, унинг ёқимли майин товуши сеҳрли бир қўшиқ каби қалбига қуюлар, севгилисининг латофати, гўзал чиройи, ақлли, чуқур маъноли кўзларига мафтун, маҳлиё эди. Йўлнинг ҳар икки четидаги бошлари кумушланган азм дарахтларнинг қуюқ шохлари, кеч қоронғусида сирли, гўзал кўринарди. Кенг далаларда шакарқамиш, жўхори, буғдой, турли экинлар ёйилган. Ҳаво майин, 30 ёқимли, салқин сезилар эди.

— Бахт, толе қандай гўзал...— деди Аҳмад Ҳусайн ўйчан, Искандаронинг қўлларини сиқиб...

Ҳар иккови хурсанд, диллари бахтга тўла, гўзал ҳислар тўлқинида узоқ гаплашиб, Муҳаммад Жамол устида тўхтадилар. Оташин сўзли, кенг яғринли, қуюқ бўйра сочли, ўтли, гўзал кўзли шоирни хотирлаб ўксиндилар.

— Кўпдан шеър ёзади, юксак завқ билан гўзал ёзади,— деди Аҳмад Ҳусайн.— Ишчи-камбағалларнинг, 40 зулмдан дод деганларнинг жонкуяри, меҳрибони, уларнинг юрак ғамини куйловчи шоир эди. Эссиз, айрилдик. Кўп уриндим, дўстлар хўп ҳаракат қилишди, натижа чиқмади, қутқара олмадик. Билмадим, қамоқда аҳволи

не кечди? Жим бўлди, қаттиқ қарамда, деб эшитамиз. Бир хат олдик, папирос қоғозига майда, ихчам ёзилган. «Аҳвол оғир, аммо чидайман, чурқ этмайман, ўламан, лекин айтмайман», деган. Зўр иродали, гўзал қалбли йигит. «Шеърларимни ишчилар, деҳқонлар, камбағалларга бағишлайман, ўлгунимча золимлар билан курашман», деган.

Искандаронинг йирик кўзлари жиққа ёшга тўлди. Аҳмад Ҳусайн бутун ғамини ичига ютса-да, маҳзун, ўйчан ҳолда ажойиб шоир хусусида узоқ сўзлади, кейин 10 ҳар иккови яна сукут этиб, хотиралар ва хаёлларга ботдилар. Ёлғиз кураш ила халқ азоб ва зулмдан қутулади, Ҳиндистон ва Покистон халқи озодликка, гўзал ҳаётга, коммунизмга, албатта, етади, деган мақсад, умид, ишонч билан қалблари тўлди. Ҳиндистон ва Покистон кенг, гўзал мамлакат; албатта, уларни бахт ва қуёш қучади бир кун, дедилар.

Арава оҳиста йўл босади, қўтослар секин, ялқов қадам ташлар ва ўқтин-ўқтин аравакаш «хўш-хўш!» деб, қуруқ суяк қўтосларга қамчи ирғитиб қўяди.

— Қанча йўл қолди? — сўради Аҳмад Ҳусайн.

— Ҳали бор, пича ухланглар, дам оласиз,— жавоб берди аравакаш.

Аҳмад Ҳусайн ва Искандаронинг кўзларидан уйқу қочган. Улар хаёл оғушида; бахт, севги, ширин ҳислар ва ҳасрат, кураш орзулари ва умидларга тўла қалблари бирлашган. Шунинг учун ҳам улар ҳозир бахтли эдилар...



# ВАРИАНТЛАР



## ШОНЛИ ЙЎЛ

«Шонли йўл» киноповести Ойбекнинг уруш ҳаётидан олиб ёзилган «Қуёш қораймас» романи асосида яратилган.

Ёзувчининг романга тайёргарлик жараёни билан боғлиқ материаллар орасида «Ижодий режалар» деб сарлавҳа қўйилган, тўрт саҳифали, машинкаланган қўлёзма ҳам мавжуд. Афтидан, Ўзбекистон ёзувчилари союзи ёхуд бошқа бирор маъмурий муассаса учун ёзилган бу «Ижодий режалар» эълон қилинмаган. Унинг ёзилган йили ҳам аниқ эмас. Мазмунан роман ёзила бошланган сана — 1943 йилга тўғри келади. Ушбу томнинг «Материаллар» бўлимида биринчи марта эълон этилаётган бу «Ижодий режалар»га қараганда, Ойбек ўзининг «Шонли йўл» киноповестини Тошкент кино шўъбасининг илтимосига кўра ёзган.

Ёзувчи архивида (22-папка) асарнинг бир қанча қўлёзма вариантлари, чунончи, киноповестнинг 29,5×19,5 см форматли, сарғиш қоғозга араб графикасида гунафша сиёҳ (айрим саҳифалари қора ва қизил қалам) билан ёзилган, 78 бетдан иборат қоралама нусхаси; худди шу формат ва рангдаги қоғозга қора сиёҳ (28—31-бетлари қизил сиёҳ) билан ёзилган, 67 саҳифадан иборат оқлама нусхаси мавжуд. Шунингдек, Ойбек асарларининг ўн томлик нашри учун 30×21 форматли оқ қоғозга кўчирилган, киноповестнинг 65 саҳифали машинкаланган нусхаси ҳам сақланади.

Бундан ташқари, мазкур папкада «Шон йўл». Сценарий (1-вариант) деб номланган, гунафша сиёҳда ёзилган, 3 саҳифали; «Шонли йўл» деб сарлавҳа қўйилган, гунафша сиёҳда ёзилган, 10 саҳифали сценарий учун материаллар ҳам бор. Бу қўлёзмаларнинг барчаси араб графикасида Ойбекнинг ўз қўли билан ёзилган.

### Қўлёзма манбалар:

Қ — «Шонли йўл»нинг қоралама нусхаси.

О — «Шонли йўл»нинг оқлама нусхаси.

ҚМ — «Шонли йўл»нинг машинкаланган нусхаси.

### Босма манба:

1971 — Ойбек. Асарлар. Ўн томлик. 6-том. Қуёш қораймас. Фронт бўйлаб. Шон йўли. Тошкент. Ф. Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1971, 259—309-бетлар. Редактор М. Раҳмонов.

Эслатма. Қўлёзма нусхалардаги ёзувчи томонидан ўчирилган жумлалар крестъ (X) белгиси билан ифодаланди.

## 1. Қўлёзма вариантлари

5-бет.

- 1 тоғларида/тоғлиқларида (Қ, О, ҚМ)  
14 кўзларига қуёшда/кўзларига бошоқлари қуёшда (Қ)  
28 анг-анг.../анг-анг-анг... (Қ)

6-бет.

- 30 ўзини онасига/онасига ўзини (Қ, О)  
31 ҳали ҳам болалигинг қолмади/болалигинг ҳали ҳам қолмайди, (Қ)

9-бет.

- 15 мағрур кезади/жиддий ва мағрур кезади (Қ, О, ҚМ)  
20—21 тупроқ уюмларини/ер уюмларини (Қ, О, ҚМ)  
35 Ертўла./Землянка. (Қ, О)  
35 Майор ва ҳарбий/Майор ҳам ҳарбий (Қ, О, ҚМ)  
41—42 жавоб беради Надя./жавоб беради қиз—Надя (Қ, О, ҚМ)

10-бет.

- 18 харитага энгашади./картага энгашади, (Қ, О)  
26 тепаликка диққат қилмоқ/тепаликни обработка қилмоқ (Қ)  
29 харитадан/картадан (Қ, О)

12-бет.

- 14 харитага/картага (Қ, О)  
16 Ертўла/Землянка (Қ, О)

13-бет.

- 20 ҳавога ракета/ракета ҳавога (Қ)  
32 палаткалар/чодирлар (ҚМ)  
33 Алижон билан/Алижон ҳам (ҚМ)  
35 жинчироққа/коптилкага (Қ)  
37 палаткада/чодирда (ҚМ)  
38 секингина/жуда секин (Қ)  
40 Ҳамшира/Сестра (Қ, О); палаткага/чодирга (ҚМ)  
43 арава/телега (Қ, О)

14-бет.

- 2 ҳамшира/сестра (Қ, О)

14-бет.

- 19 бошқа часавой/нарида бошқа часавой (Қ)  
25 йўл/йўлнинг (Қ)

15-бет.

- 28 қомаги баланд./қомаги қалин ва баланд, (ҚМ)

16-бет.

- 3 гаранглаб./гарангланиб, (Қ)  
18 Ҳавода қўққисдан/Қўққисдан ҳавода (Қ, О, ҚМ)

17-бет.

- 9 сестра/ҳамшира (Қ, О)  
36—37 қўл пулемёти билан/ручной пулемёт билан (Қ)  
37—38 қон аралаш тер/тер қон аралаш (Қ, О, ҚМ)

19-бет.

- 9 Уликлар ва/Уликлар ҳам (Қ, О)  
36 Бота бошлайди./ботишга бошлайди (ҚМ)



- 20-бет.  
 26 бир уя, ертўлага/бир изба, землянкага (Қ)  
 27 жинчироқ/коптика (Қ)  
 32 махорка/махоркани (Қ)  
 39 ўзи ҳам/ўзи-да (Қ, О)
- 21-бет.  
 25 жинчироққа/коптикага (Қ)
- 22-бет.  
 9 еб бўлиб,/ошаб, (ҚМ)
- 24-бет.  
 40 уни...уни унутгандирсан./уни энди унутгандирсан.  
 (Қ, О)
- 25-бет.  
 1 унинг исми/унинг номи (Қ, О, ҚМ)  
 36 ҳамшира,/сестра, (Қ, О,)
- 27-бет.  
 16 тебранади./тебранадилар. (Қ, О)
- 28-бет.  
 11—12 «пов-пов» суг отилади./суг «пов-пов» отилади. (Қ, О)
- 29-бет.  
 39—40 эшикни бузиб,/калиткани бузиб, (Қ, О, ҚМ)
- 30-бет.  
 23 куз эди/куз кунни. Ер лой. (Қ, О)
- 32-бет.  
 4 ҳамширалар/сестралар (Қ, О)  
 5 ҳамширалар/сестралар (Қ, О)
- 33-бет.  
 1 ҳамшира/сестра (Қ, О)  
 5 Ҳамшира/Сестра (Қ, О)
- 34-бет.  
 17—18 Душман танкларидан бир нечаси бирин-кетин/Бирин-кетин душман танкларидан бир нечаси (Қ, О, ҚМ)  
 19 ўжарлик билан/ўжарчасига (Қ, О, ҚМ)  
 19 интилади/интиладилар (Қ)
- 35-бет.  
 9—10 ёпишганлар,/қاپишганлар, (Қ, О, ҚМ)  
 17 Ертўла. Жинчироқ./Землянка. Коптика. (Қ, О)  
 19 харитага,/картага, (Қ, О)
- 40—41 хотинингни/хотинчангни (Қ, О)
- 36-бет.  
 19 ертўладан/землянкадан (Қ, О, ҚМ)
- 37-бет.  
 9 соқчи/часовой (Қ, О, ҚМ)  
 14 Соқчи/Часовой (Қ, О, ҚМ)  
 21 Соқчи/Часовой (Қ, О, ҚМ)  
 22 соқчининг/часовойнинг (Қ, О, ҚМ)  
 28 уқтиради ва/уқтиради ҳам (Қ, О)
- 38-бет.  
 1 Дубовга яқин/Дубовга (ҚМ)  
 21 қидиради ва /қидиради ҳам (Қ, О)  
 24—25 кўзлари эшикдан ким кирса,/кўзлари эшикда: ким кирса (Қ, О, ҚМ)
- 39-бет.  
 25 Бектемир кулади./Бектемир кулади. Дубов кулади.  
 (Қ, О)

- 37 Надя ҳам/Надя ва (Қ, О)  
 42—43 Бектемир дейди унга:/Бектемир унга дейди: (Қ, О)  
 40-бет.
- 6 Биладан./Биладан буни, (Қ)  
 28—29 сумкаси ва/сумкаси ҳам (Қ, О)  
 32—33 гоҳ қўрқув, гоҳ ғазаб/гоҳ қўрқув ва фоже маъно, гоҳ ғазаб (Қ)  
 34 Ертўла./Землянка. (Қ, О)  
 42 силтади/силкади (Қ)
- 41-бет.
- 11 Надежда Васильевна./Надя Васильевна, (Қ, О)  
 42-бет.
- 3 Алоқачи/Связной (Қ, О, ҚМ)  
 10 Алоқачи/Связной (Қ, О, ҚМ)  
 29 Котелокка тупроқ/тупроқ котелокка (Қ, О, ҚМ)  
 30 Алоқачи/Связной (Қ, О, ҚМ)  
 33 Ертўла/Землянка (Қ, О, ҚМ)  
 35—36 ертўлага/землянкага (Қ, О, ҚМ)  
 43-бет.
- 22 урушгани/урушгиси (Қ)  
 23 Урушгани.../Урушгиси... (Қ)  
 40 жангчининг орқасидан/жангчи орқасидан (Қ, О, ҚМ)  
 42 уй./изба. (Қ, О)
- 45-бет.
- 13 харитага/картага (Қ, О)  
 17 минорани/башняни (Қ, О)  
 20 минорани/башняни (Қ, О)  
 22 — Минорадан/— Башнядан (Қ, О)  
 46-бет.
- 2 мамлакат ичкарасига/тилга (Қ, О, ҚМ)  
 21 минора./башня. (Қ, О)  
 21 Минорада/Башняда (Қ, О)  
 47-бет.
- 25 Минора./Башня. (Қ, О)  
 27—28 ҳалок бўлган?/ҳалок бўлди? (Қ, О)  
 30 қарайди./қарайди ва (Қ, О)  
 48-бет.
- 3 минорадан/башнядан (Қ, О)  
 23 Минора./Башня. (Қ, О)  
 26 халқ учун/халқ учун, Сталин учун (Қ, О)  
 33 Минорани ҳам/Башняни ҳам (Қ, О)  
 35 Миноранинг/Башнянинг (Қ, О)  
 38 Минора/Башня (Қ, О)  
 39 миноранинг/башнянинг (Қ, О)  
 39 Миноранинг/Башнянинг (Қ, О)  
 49-бет.
- 5 Ертўлада/Землянкада (Қ, О)  
 30—31 ўрнидан туриб кетади Надя./Надя ўрнидан туриб кетади. (Қ, О, ҚМ)  
 32 минорада/башняда (Қ, О)  
 34—35 Минора билан/Башня билан (Қ, О)  
 50-бет.
- 26—27 хаёли паришон./эси паришон. (Қ, О, ҚМ)  
 38 минора билан/башня билан (Қ, О)

- 51-бет.  
 10 бақиряпти?/қиққиряпти? (Қ, О, ҚМ)  
 18 тош минора/тош башня (Қ, О)  
 26 минора/башня (Қ, О)
- 53-бет.  
 11 Йўталиб, қийнала бошлайди./Йўталиб, қийналиб бошлайди (Қ)  
 15—16 қишда кўлга балиқ овига/қишда балиқ овига кўлга (Қ, О)  
 25 Ватанимизнинг буйруғи/Ўртоқ Сталиннинг буйруғи. (Қ, О)  
 29 Бектемир ёнига/Бектемирга (Қ)
- 54-бет.  
 4 чайла/шалаш (Қ, О, ҚМ)  
 14 чайла/шалаш (Қ, О, ҚМ)  
 16 чайлага/шалашга (Қ, О, ҚМ)

## 2. Босма нашр вариантлари (1971)

- 6-бет.  
 5 — Хайр, ота!— Хайр, она!  
 39 тўқ бўлади, она./тўқ бўлади, ота.
- 8-бет.  
 9 дейди ота/дейди она
- 12-бет.  
 33 Бирдан кескин/кескин
- 15-бет.  
 42 тўп ўти./тўп эди.
- 20-бет.  
 24 даррандалар/паррандалар  
 34—35 Сўғишчан/Сўғишган
- 24-бет.  
 3 Шарафатхонга/Шарафатга
- 26-бет.  
 26 соғинасан./соғинаман.
- 27-бет.  
 25 ошиғич равишда/ошиғич
- 28-бет.  
 12 сут отилади./сув отилади.
- 30-бет.  
 27 терини артиб,/тилини артиб,
- 34-бет.  
 32—33 Танкдан қора тутун/Қора тутун
- 35-бет.  
 25 кафтимдек равнан/кафтимдек
- 37-бет.  
 13 Дубов ва Бектемир/Дубов, Бектемир
- 44-бет.  
 13 мен ўзим/ўзим
- 50-бет.  
 14 койкада ётиб,/ўрнида ётиб,  
 14 койкадан/каравотдан  
 42—43 койкага/каравотга

## НУР ҚИДИРИБ

«Нур қидириб» повести 1949 йилда Ойбекнинг Покистонга қилган сафаридан сўнг шу сафар таассуротлари асосида ёзилган.

Повесть устидаги ижодий иш 1950 йилнинг 9 февралда бошланган ва дастлабки вариантда асар «Ёрқин қиргоқлар» деб аталган. Ёзувчи архивидаги 32, 33 ва 34-рақамли папкаларда сақланган қўлёзмалардан бирининг титул варағида қуйидагилар ёзилган:

*Ойбек*

### *Ёрқин қиргоқлар*

*(Покистон халқи ҳаётидан қисса)*

*1950 йил 9 февраль*

*Тошкент*

Повестнинг дастлабки автограф қўлёзмаси бўлган ушбу нусханинг 144 саҳифаси 37,3×25,5 см форматли, оқ ва сарғиш рангдаги қоғозларга араб графикасида гунафша сиёҳ билан ёзилган. Бу қора қўлёзманинг 35, 42, 50, 54, 57, 58, 69, 81, 83, 100 ва 119-саҳифаларнинг орқа томонига ёзувчининг рафиқаси Зарифа Саидносирова қўли билан турли қайдлар ва қўшимчалар ёзилган. З. Саидносированинг гувоҳлик беришича, Ойбек қўлёзмани қайта ўқиб чиқар экан, айрим ўринларга аниқлик киритиш, баъзи фикрларни кучайтириш, персонажлар фаолиятини кенгроқ очишга қаратилган қўшимча ва қайдларни айтиб турган. Масалан, 42-саҳифанинг орқасида гунафша сиёҳда: «Покистон мамлакатига хизмат, Ватанга хизмат қилиш вазифаси. Жиндай ёрдам берасиз коммунизмга қарши курашда», деб ёзилган. 50-саҳифанинг ҳошиясида қизил қалам билан «Пул қарз сўрасин», 54-саҳифанинг ҳошиясида эса яна қизил қалам билан «Ўйлаш лозим», деб ёзилган қайдлар бор.

Қора қўлёзманинг давоми икки блокнотга ёзилган. Бири жигарранг муқовали, 109 бетли блокнот бўлиб, унга қора қаламда ёзилган. Титул варағида «Покистон қиссаси (давоми). Сентябрь, 1954 йил» дейилган. Иккинчиси — 19×14,4 см форматли, 90 бетли муқовасиз блокнот бўлиб, қоғози чизиқсиз, қора қаламда ёзилган. Бунинг ҳам титул варағига «Покистон қиссаси (давоми). 1954 йил. Ноябрь», деб ёзилган. Блокнотнинг биринчи бетида З. Саидносированинг гунафша сиёҳда «Ойбек сўл қўли билан ёзган», деган қайд бор.

Ойбек шу йилларда оғир хасталикка дучор бўлгани сабабли повестнинг дастлабки вариантга бевосита (ёзма) сайқал бериш имконига эга бўлмаган. Шунинг учун ҳам асарнинг оқлама нусхаси З. Саидносирова томонидан кўчирилган. 30×21 см форматдаги оқ ва сарғиш қоғозларга рус графикасида гунафша сиёҳ билан ёзилган бу қўлёзма 536 саҳифадан иборат. Қўлёзманинг титул варағидаги «Нур қидириб» деган сарлавҳанинг тағига «Покистон ҳаётидан қисса» деб изоҳ берилган.

Шунингдек ёзувчи архивида мазкур асарнинг 308 саҳифадан иборат, 30×21 см форматдаги оқ қоғозга ёзилган машинка нусхаси ҳам мавжуд.

Бундан ташқари, Ойбек архивида Покистон сафари билан боғлиқ ва «Нур қидириб» повестини ёзишга тайёргарлик кўриш жараёнига оид кўпгина материаллар ҳам сақланади. Чунончи, 3 ва 4 рақамли икки блокнотда саёҳат таассуротлари ёзилган. 3-сонли блокнот 14,5×8,4 см форматли, тўқ қизил муқовали, 4-блокнот эса 9,3×6,7 см форматда бўлиб, бу ҳам қизил муқовали. Блокнотлар қора қалам, айрим саҳифалар эса кўк, қизил қалам билан ёзилган.

Ўзбекистон ёзувчиларининг III съезди делегатлари учун чиқарилган оч гунафша муқовали, 17,9×11,9 см форматдаги яна бир блокнотда эса «Покистон ҳақида қайдлар» мавжуд.

Юқорида зикр этилган папкаларда «Ёрқин қирғоқлар»га доир қайдлар, эслатмалар ва урдуча-русча луғатдан иборат алоҳида варақлар ҳам бор бўлиб, улар Ойбек дастхати билан араб графикасида ёзилган. Бу варақлардаги ёзувлар айрим ўринларда ўзининг ибтидо ва интихосига эга эмас.

Бу қоғозлардаги ёзувлар ушбу томнинг «Материаллар» деб номланган бўлимида эълон этилмоқда.

Бундан ташқари, мазкур 32-папкада Покистоннинг машҳур шоъри Файз Аҳмад Файзнинг «Нақш фарёдий» китобига кирган шеърларнинг таржимаси ёзилган 12 варақли, кўк муқовали дафтар ҳам мавжуд. Бу дафтардаги шеърлардан повестда фойдаланилмаганлиги сабабли уларни ушбу томда эълон қилиш мақсадга мувофиқ деб топилмади.

«Нур қидириб» повестининг мазкур илмий нашрини тайёрлашда қуйидаги манбалардан фойдаланилди:

#### Қўлёзма манбалар:

- Қ — роман қўлёзмасининг қоралама нусхаси  
О — роман қўлёзмасининг оқлама нусхаси.

#### Босма манбалар:

УМ — Ойбек, Нур қидириб, — «Ўзбекистон маданияти», 1956 йил, 12, 15, 19, 22, 26, 29, сентябрь; 3, 6, 10, 24, 27, 3- октябрь; 3, 7, 10, 14, 17, 21, 24, 28 ноябрь; 1, 5, 8, 12, 15, 19, 22, 26, 29 декабрь; 1957 йил 2, 9 январь.

1957 — Ойбек, Нур қидириб, Ўзадабийнашр, 1957. Редактор М. Ҳаким.

1972 — Ойбек, Асарлар, Ун томлик, 7-том, Нур қидириб. Покистон таассуротлари. Болалик. Тошкент, Ғафур Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972, 5—244-бетлар. Редактор М. Раҳмонов.

#### 1. Қоралама қўлёзма вариантлари (Қ)

59-бет.

- 7 кўзини/кўзларини  
20 столчага/табуреткани  
25 тўқсон/тўқсон беш  
27 игна/нина  
29 билар эди у./билар эди у. (Илм-маорифнинг аҳамияти ҳақида бир мақол ёки афоризм керак бу ерга.)  
31 баҳаё/боҳаё

- 60-бет.  
 2—3 белги қилади./ишора қилади.  
 4—5 чинорлар ва турли кўркем дарахтлар/чинорлар  
 15 ўриндиқни/табуреткани  
 22 ўриндиққа/табуреткага
- 61-бет.  
 2 мулойимлашиб/бирдан мулойимлашиб  
 6 унинг билан/мен у билан  
 17 менинг таҳсилим/олий таҳсилим  
 36—37 беҳаёе ажнабийлардан/такаббур, беҳаёе ажнабийлардан
- 62-бет.  
 4 бўладими/бўладими у  
 23 эски мутаассублардан/эски, тузалмас мутаассублардан
- 63-бет.  
 1 ёлғиз/ёлғизгина  
 2 мусулмон мактабининг муҳтарам муаллими,/мусулмон фарзанди
- 64-бет.  
 21 бирмунча сукут/бир неча минут сукут
- 66-бет.  
 20 Аҳмад Хусайнга қараб-қараб/Унга қараб-қараб  
 26 яратган/ярата билган  
 29 ястанган/ястанади  
 39 йўл серқатнов/йўл серқатнов эди.  
 41 сават ё қопдаги/саватдаги, қопдаги
- 67-бет.  
 20 ўткир ҳиди/кескин ҳиди  
 21 йўлқаларда/тротуарларда  
 22—23 мевафурушларнинг шовқинли қичқириқлари/мевафурушнинг хори  
 29—30 қилтириқ чоллар.../қилтириқ чоллар. Машиналар туялардан, туялар эса машиналардан хафа — даврлар шох-башоҳ тўқнашади.
- 68-бет.  
 8 чиққан эди/чиққан эдилар.
- 70-бет.  
 36 кийганда белининг/кийганда унинг белининг
- 71-бет.  
 2—3 диний муассасанинг баладия шуъбасида/диний муассасада  
 3—4 кичик котиб вазифасини/қандайдир кичик вазифасини
- 76-бет.  
 15—30 Қалбида ҳамиша Искандаро хаёли.  
 ∞ — Лекин сендан ном-нишон йўқ. О, мана икки йилда бир кўриниш бердинг./— О, мана олти ойда бир кўриниш бердинг.
- 73-75-бетлар.  
 13—24 ўша инглиз туфайли...

## II

Аҳмад Хусайн тор, ҳаммомдай иссиқ уйда ўтирар эди.  
 ∞ бола бирдан тангани кўриб, суюниб кетди ва илиб югурди./ўша инглиз туфайли...

- 75-бет. 33 қўнғироқли тевалар орасида/қўнғироқдор тева корвон-  
лари орасида
- 75-76-бетлар. 8—1 қисқа иштонли/қисқа турсикли  
1 қоп-қора регулировщик — йўлбон/қоп-қора йўлбон
- 76-бет. 5 ёқмади./сира ёқмади.  
8 чалама-чатти кўриб,/чала-чатти кўриб  
14—15 боришни ўйлади./боришни ўйлади-да, сўл ёққа кескин  
равишда бурилди.  
37 кўмаклашган./кўмаклашган эдилар.
- 77-бет. 1—13 ҳайдаган эдилар.  
Муҳаммад Жамол машҳур Даққидан, Ҳиндистон бўли-  
нишидан ҳийла илгари келган. ∞ Ҳозир эса ҳамма-  
га танилган, ёшларнинг, прогрессив интеллигентларнинг  
севимли шоири эди./ҳайдаган эдилар.
- 78-бет. 40 муяссар бўлинади./муяссар бўлади.  
42 столга ястаниб,/стулнинг суянчиғига ястаниб,  
43 сигаретни узоқ тутатгандан кейин,/сигаретни тутатавер-  
ди-да,
- 79-бет. 1 силкиб кўтарди-да./силкиб кўтарди.
- 79-бет. 30 инсонларнинг феъл-атвори/инсонларнинг характери ва  
33 қулликка, изтироблар/қулликка, абадий изтироблар
- 80-бет. 40 ҳамёнимнинг қандайлигини/ҳамёним қалай
- 81-бет. 2 Қани, сен/Қани, айт, сен  
4 Ҳақиқий илмнинг/Тўғри, ҳақиқатан илмнинг
- 82-бет. 14 деди Аҳмад Ҳусайн хўмрайиб.—/хўмрайиб деди Аҳмад  
Ҳусайн  
39—41 адашаётгандирман.  
Муҳаммад Жамол ўртоғининг юрагида унинг эътиқо-  
дига озгина шубҳа ярата олганини сезди ва қувониб,  
деди./адашаётгандирман.  
43 шуурли ва шуурсиз/шуурли ёки шуурсиз.
- 83-бет. 8 ағдармайдимиз?/ағдармайдиларми?  
8—9 Кекса Мальтуснинг/Эски Мальтуснинг  
27—28 бирдан ўрнидан сапчиб/ўрнидан бирдан сапчиб
- 84-бет. 7—8 келажакда журналист ёки ёзувчи бўлиш орзуси зўр  
эди унда ва/Келажакда
- 84-116-бетлар. 43—27 корни оч эли... ∞  
Фозилҳақ Азизулхон орқасидан таъзим билан аста  
юрди у./қорни оч эди...
- 117-бет. 4—5 ўриндиқни кроватга/стулни кроватга

- 6 пешонасини силади./пешонасини қўл билан силади.  
 15 тинчлик масаласига оид/тинчлик ҳақидаги  
 17—18 гапирди ҳамда аҳволининг/гапирди ва ўзининг  
 19 дори-дармон ҳақида/дори-дармон тўғрисида  
 19—20 куйиниб сўзлади./куйиниб гапирди.  
 25 Аҳмад Ҳусайн дўстининг буйруғидан/Аҳмад Ҳусайн  
 36—37 кичкина деразани очди./деразани очди.  
 38 хушбўй чойни/қуюқ, хушбўй чойни

**118-бет.**

- 18 шоир эмасми?/шоир эмасми? «Демак, мен дастлаб ўз дўстимни бўриларга топиширим ва қамоқда чиритишим керак экан! Бундан бадтар хонликини, разолатни тасаввур қилмоқ мумкинми?» Аҳмад Ҳусайннинг юраги нафрат ҳисларидан ёрилгудай бўлди, Абулқосимнинг юзига «тарс» шапалоқ қўймагани учун ўз-ўзини койиди.  
 24 Култепада 49-уйдаги/қирқ тўққизинчи кавакдаги  
 26 мудрамоқчиман./мудрамоқчиман.  
 Лоҳурнинг Лондонигами? Не сабабдан?  
 30—31 чақа қозонишига умид йўқ./чақа қозонишга (топишга) умид йўқ эди.  
 32 яна айниди./яна айниди — яланғочлар қаторига киришдан қўрқди. Фақат у у ёқ бу ёқни айланиб, оломон қайнаган бозорга кириб қолганини ўзи ҳам сезмади. Бу ерда узоқ ўйламасдан тужуркани арзонгинага сотди-қўйди. Пулни шим киссасига солгандан кейин бу қилмишидан ўзи хурсанд бўлди.  
 33 силкиб, тўғри ишчилар райониға/силкиб, суронли оломон орасидан чиқди-да, ишчилар райониға  
 41 барбод бўлди./бутунлай барбод бўлди.  
 42 дарахтча-ю, на бир парча майса../дарахтча, на бир парча майса бор...  
 43—44 гуваладан қилинган қинғир-қийшиқ кулбачалар./қинғир-қийшиқ гувалали кулбачалар,

**119-бет.**

- 2 одам лол қолади./ақл лол қолади.  
 38 қурумсоқ аёл/қаримсиқ аёл

**120-бет.**

- 39 йирик заминдорлар/заминдорлар

**121-бет.**

- 1 арзймайди. Нима учун?/арзймайди. Ахир уларнинг хиёнати туфайли инглиз сиртмоғи яна бўйнимизда қолмадими? Халқимизнинг, ватанамизнинг қора балоси бўлган инглизларнинг қучоғига улар ўзларини отдиларку? Нима учун?  
 25 кетгандай бўлди./кетгандай бўлди. Аҳмад Ҳусайн бир неча соат бурун газета идорасида Абулқосим билан унинг шилқим мухбири ўртасида рўй берган ходисани эслади. Абулқосим коммунистлар ва социализм мамлакати ҳақида гапирганда, унинг семиз юзи гўё заҳарлангандай ғазабдан алланечук кўкариб кетган эди. Аҳмад Ҳусайннинг юрагида у бўҳтончига нисбатан нафрат яна кучайди.



122-бет.

- 19 мурожаат қилиб деди./мурожаат этди.  
19—20 Шариф Сулаймонга у/Шариф Сулаймонга йигит  
28—29 енгиллашди ва дорихонага кириб,/енгилланди ва аптекага кириб,  
29 безгак дориси сотиб олди./иситма дорисини сотиб олди. Дори-дармон жуда қиммат. Кейин суронли бозорни ёқалаб ўтиб, арзон, камбағалбоп таом ва сабзавот олиб, шоир билан бахам кўрмак учун югурди у.  
30—33 Аҳмад Хусайн хурсанд ва ҳаяжонли эди, Шариф Сулаймон ҳақидаги таассуротини дўстига айтмоққа ошиқар эди, бирдан ∞ у ҳанг-манг қотиб тўхтади./ Аҳмад Хусайн шошиб югурар экан, бирдан ҳанг-манг қотиб тўхтади. Аҳмад Хусайн:  
34—35 бирдан, ичидан уҳ тортиб/бирдан  
39 ҳалақит беради./ҳалақит берадилар  
39—41 Сизни Муҳаммад Жамол олдида бўлсангиз керак, деган умид билан/Сизни, албатта, Муҳаммад Жамол билан бирга бўлсангиз керак, деб

123-бет.

- 2 биласиз-ку уни./биласиз-ку ўзингиз.  
3—4 қатъий бир турда/кескин равишда  
6 югурди./югурди. Соғинчга тўлганлар жонли, ширин суҳбатга берилиб, унинг қадамлари товушини ҳам эшитмаганлар.  
8—10 кескин ёстиқдан узди ва эшиқдан кириб келган Аҳмад Хусайнни, қизни кўргач, довдираб гавдасини кўтарди, «Марҳамат», деди шошиб,/кескин кўтарди ва Аҳмад Хусайнни, қизни кўргач, ҳайрон бўлди ва шошиб бошини кўтарди. «Марҳамат», деди ҳовлиқиб,  
11—12 Искандарога Муҳаммад Жамолни таништирди, сўнг шоирга қараб:/таништирди.  
13 деди ҳаяжонини босолмай./деди ҳовлиқиб. Урнидан турди ва тим-қора сочларини тузатди. Аҳмад Хусайн иккиланиб аста ичкари кирди, қўлидаги қоғоз халталарини столга қўйиб, қиз билан мутавозеъ равишда кўришди.(X)  
14 Муҳаммад Жамол Искандарони/Шоир Аҳмад Хусайннинг севгилисини  
20 нурга тўлди.../нурга тўлди. Менимча, юзинг гулдай очилибди.  
22 суриб қўйган/сурган  
30—32 — Биласан, дўстим, бизнинг мажлисларда Искандаро яқиндан бери иштирок эта бошлади,— деди Аҳмад Хусайн хурсанд./— Биласан, дўстим, бизнинг мажлисларда иштирок этган.  
34 Сўзлашишга мен ҳам журъат эта олмадим,/Сўзлашишга журъат этолмадик,  
36 табассум ила/кулди.  
37—38 сўзлаша олмаганман,/гаплашмаганман,  
39 қизариб/ва қизариб

124-бет.

- 3 — Бас, ёт, дўстим./— Бас, тинч бўл,

6 киссасидан олди/чўнтагидан олди  
10 янги шеърларга/янги шеърга

125-бет.

1 Мана, ўзингиз/Мана, ёзинг.  
4 бундан анча йиллар/бундан ўттиз беш йилларча  
6 сўзида давом этди ётган жойида/гапирди ётган жойи-  
да

10 ∞ олимлар етишган./олимлар етишган.  
Масаланинг энг доно, энг одилона ҳал этилиши мана  
бу!

24 пардасини кийди/пардасини кийгандан сўнг

25 кузатиб келмоқчи бўлди./жўнатиб келай деб бирга  
чиқиб кетди.

26— Хайр./Муҳаммад Жамол:

— Хайр,

28 одоб, ҳурмат билан/одоб билан

29 хурсанд ҳолда, уларнинг/хурсанд ҳолда

31—32 Кичкина хона ичи бирдан оғир жимжитликка тўлди.  
Муҳаммад Жамол ҳорғин ва дардчан уҳ тортди./Хўл  
сочларини силаб-силаб эркалади. Қиз уни қаттиқ сева,  
Аҳмад Хусайн муҳаббатининг чуқурлигига ҳам қитдай  
шубҳа қилмасди. Лекин Искандаро ўз севи мижаро-  
сини ҳаммадан — оиласидан, дугоналаридан яширар  
эди. У баъзан хаёл суриб, келажакка қараркан, юраги  
«шиғ» этиб кетар, онаси ва қариндошлари уни тезроқ  
эрга бериш тўғрисида ташвишланишганда, совчилар  
ҳақида гаплашганда, кечалари мижжа қоқмай, ҳасрат  
чекар эди. Фақат Искандаро севгининг кучига, вафо ва  
садоқатга чуқур ишонгани учун ҳар қандай мушкilot-  
ларни бартараф қилмоққа ўзини қодир сезар, гўзал  
умидлар, хаёллар билан яшар эди.

— Сабр қил, жоним. Сен билан кўнглим баҳордай гул-  
лаяпти.— деди Аҳмад Хусайн қизнинг қўлларини силаб,  
ўпиб. Сен билан бирга ўтган ҳар нафас бутун бир  
умрнинг завқини, бахтини бағишлайди. Шунинг яхши  
билки, сен менинг фақатгина ёрим эмас, менинг оғир  
кураш йўлимда йўлдошимсан, дўстимсан, ҳамфикрим,  
ҳамдардимсан.

— Сен, баҳодирим, қаҳрамонимсан.— деди Искан-  
даро бошини шоирнинг кўксига қўйиб,— сенинг соянгда  
юрмоқ, курашмоқ мен учун ягона ва улуг мақсад. Сен  
мени маънан юксалтирганингни кундан-кун яхшироқ се-  
замен. Худойим гувоҳ бўлсин, сен билан учрашганимга  
қадар мен гафлатда эдим, ўйларим, хаёлларим туманли  
эди.

Аҳмад Хусайн қизнинг бошини аста қучди, сочла-  
рини меҳр билан ўпди ва нотиқ йигит аллақандай  
сирли, майин говуш билан севи ва садоқатнинг асл  
маъноси ҳақида шундай таъсирли гапирдики, Искандаро  
тўлқинланиб, кўзлари ихтиёрсиз равишда ёшлан-  
ди — икковлари ҳам кулишди. Севишганлар учун вақт-  
дай қадрсиз нарса йўқ. Дилкаш суҳбат бир зум узил-  
мади. Улар севи мавзун орқали фикран ҳашаматли  
саройларга, кошоналарга ҳам, қора кулбаларга ҳам,  
чайлаларга ҳам кириб чиқишди. Ниҳоят, Искандаро

сачраб турди-да, пардани қўлга олди, то отаси қайт-гунча у уйда бўлиши кераклигини айтди. Аҳмад Ҳусайн ўтиришга ортиқ қистамади. Чунки ҳар гал қиз ўз хоҳишига қарши уйга илдамроқ етишга шошар эди. Искандаро узун, беўхшов пардани ёпинди-ю, кетгиси келмай, уҳ тортиб, яна ўтирди ва ўзини қийнаётган саволни беришга ботинди:

— Ростини айт, бирон нарсага муҳтож эмасмисан?

— Ўтинаман, жоним, сира ташвишланма,— деди Аҳмад Ҳусайн қағъий турда.

— Хўш, мен сенга бегонами?

Аҳмад Ҳусайн шошиб қолди:

— Нега? Нега? Сен...

Искандаро ўрнидан турди ва эртага ўзи бир пас келиб кетишга имкон тополмаса, биронта боладан пул юборажагини айтди-да, гўё йигитнинг эътирозига қулоқ солгиси келмагандай тезгина чиқиб кетди.

Аҳмад Ҳусайн ҳорғин, дардчан, уҳ тортиди. Қичкина хона ичи жимжитликка тўлди.

32—33 У хаёл ва узоқ хотиралар/Муҳаммад Жамол хаёл ва хотиралар...

33—34 Ёшлигидан ∞ Комилани/Ёшликдан ∞ Фотимани

36—37 Қомила келишган, кўзлари жозибали, ақлли, ∞ эди./Фотима барно, келишган, нозик, кўзлари жозибали ∞ қиз эди.

37—38 пардага кирди; уларнинг муҳаббатлари ҳам тобора ошиб, икки ёш кўнгилни банд этган эди./пардага ўралди, аммо уларнинг севгилари тобора ошган эди.

39—40 ўқир, турли китобларни берилиб мутолаа этар,/ўқир эди ҳар хил китобларни,

40 унинг бувиси отин./бувиси отин эди.

41—43 унинг ёрдами ила урду, форси тилларини мукамал ўрганишга тиришар ва хийла муваффақиятларга эришган эди./Урду ва форсийни яхши билар, ҳар замон-ҳар замон кўришиб, пинҳон-пинҳон юришар, суҳбатлашар эди.

126-бет.

4 ёзар./ёзар эди.

4 қиз эса/Лекин қиз эса

4 тинглар эди./унинг шеърларини тинглар эди.

5—6 кенг маъно, чуқур ҳислар/чуқур ҳислар

6 дер эди./дерди.

Муҳаммад Жамол завқ билан ўқир, пок ишқни, муҳаббатни тасвир этувчи янги-янги шеърларини шавқ билан ўқир, бирдан қатор-қатор шеърлар тўқир эди. Қиз чуқур, маъноли, диққат билан тинглар, маҳлиё бўлиб ўтирар эди. Аксарият шеърнинг гўзал мисраларини танлаб ёзиб олар, ёдлар ва ёддан ўқир эди.

— О, шоирсиз, хаёл оғушидаман, майин оқ бир булут каби гўзал шү мисралар латиф хулиёлардир — дер ва Муҳаммад Жамолдан сўнг дарҳол ёддан такрорлар эди.

Муҳаммад Жамол хазин ўйларга, хаёлга чирмалиб, қизни эслар, бирпас қаршисида жонлантирар, йўқотар

ва ҳижрон дардига тўла тўлқинли кўнгли яна ҳаёт изидан қизни қидирар эди. Гапга чечан, суҳбатга уста у барно қизни ҳар чоқ кўнгли кўмсар эди. Отаси ва онаси қизни Муҳаммад Жамолга беришга ваъда қилган, ҳар иккиси бахтли, хурсанд, бирга кўп сафоли кунларни, ишқ тўла учрашувларни кечирган, севишган эди. Ҳар нарсани баҳона қилиб Муҳаммад Жамол бир пасгина Фотимани топиб, икки оғиз гаплашар, қизнинг жозибали, порлоқ қайнаган кўзларига бир лаҳза термилар, шоир юраги тоғ-тоғ илҳомларга тўла. Бундан Муҳаммад Жамол ота-онаси ҳам хабардор ва хурсанд эдилар.

Фотиманинг бўйи чўзилиб қолган, Муҳаммад Жамол эса ўн саккиз ёшга кирган эди. Ота-оналар маслаҳат қилиб, тўйга ҳаракат бошлагандилар. Муҳаммад Жамол ва Фотима уялиб бир-бири билан аввалгидай сарбаст учрашолмасалар-да, ҳар замон-ҳар замон соғиниб, бир-бирини излаб, бирпас учрашиб қоларлар. Айниқса шоирнинг ёзган янги шеърларини бериб, ўқишни илтимос этар, Фотима хурсанд қабул этар эди.

«О, толей, ҳайҳот! Бирдан довул каби ўтган вабо Фотимани икки кунда ютди-кетди. Муҳаммад Жамол телбалардай ҳушини йўқотиб, маҳбубасидан айрилди қолди.

Муҳаммад Жамол кеча-кундуз тентирар пиёда, поезда, аравада узун-узун йўллар кечди. Бир кун оч, бир кун тўқ юриб, қарабсизки, ғурбат Лоҳурга келтирди.

— Уф,— деди бир он ўйлаб Муҳаммад Жамол, кетди адамга, энди кўриш йўқ, фақат ҳаёли ва абдий ишқим қолди юрагимда,— деди хўрсиниб Муҳаммад Жамол.

*127-бет.*

38—39 касаба союзларга/профсоюзларга.

40—41 деди Муҳаммад Жамол./деди.

*128-бет.*

14 унга дори ичириб,/Муҳаммад Жамолга яна дори ичириб,

18—20 қарзга камбағалбоп, арзон икки коса этсиз, лекин жуда аччиқ шўрва ва чапатини шоир билан баҳам кўрмоқ учун келгирди./бир коса этсиз, мойсиз, лекин жуда аччиқ шўрва келтирди.

21—22 хийла ича бошлади./хийла ичди.

24 — Покистонда/— Ҳиндистонда.

*128-129-бетлар.*

29—31 деди Аҳмад Ҳусайн.

Аччиқ шўрвани гангур-гунгур суҳбат билан ичарканлар, Муҳаммад Жамол энди сўзни Искандародан бошлади: ∞ Муҳаммад Жамол оғир хўрсиниб, бошини ёстиққа ташлади, кўзларини ғамгин юмди./деди Аҳмад Ҳусайн.

*129-149-бетлар.*

33 —1 Аҳмад Ҳусайн педикапни ғизиллатиб келаётган қўшнисини тўхтатди-да:

— Жон ака, бир пас педикапингизни беринг, зарур ишим бор, ҳозир қайтаман,— деб ялинди.

У ҳайрон, довдираб қолган отага тик қаради ва секин юриб, ҳоргин, кўча сари чиқиб кетди.

Абдулвоҳид/Абдулвоҳид

149-бет.

- 20 хотинига деди:/ўғлига деди:  
21 ўғлингнинг бахтини очди./бахтингни очди, ўғлим.  
21—22 Унинг учун/сен унинг учун  
22 излаб,/сўраб,  
22 музей лектори — муҳтарам отага/Абулқосим Салимийга  
23 этгандим./этгандим, кеча ваъда қилдилар,  
23—26 мурожаат этгандим, бир газета идорасининг муҳаррири билан гаплашиб, иш топди. ∞ шу адресга бориб, мулоқот этсин./мурожаат этгандим, ∞ мулоқот эт.  
Аҳмад Ҳусайн шодликдан энтикиб кетди. Унинг бутун юрагини қора булутдай қоплаган ғам бир онда ёқ йўқолди. Ахир осонми уч-тўрт ойдан бери юмуш қидира-қидира йнгит бойқишнинг тинка-мадори қуриган ва умиди ҳам узилган эди. Отасининг мойнаси оилани чала қурсоқ боқишга зўр-базўр етар, ёрдам ўрнига унга қарам бўлиш йнгит учун ўлимдан оғир туюлар эди. Аҳмад Ҳусайн дадасига миннатдорлик билан қаради ва бир оздан кейин «муҳтарам оғо»нинг қошига боришини билдирди.  
27—28 Биласанми./Биласан,  
27—32 Жанобнинг ҳузурларида ғоят боадаб мусоҳаба қилиб, инъом этилган вазифани буюк эътиқод билан бажарсин! Уқдингми? Ҳа, ҳақгўй бўлсин, айбини яширмасин, улуғларни алдаш беҳуда!  
Она шодлигидан энтикиб кетди./Жанобнинг ҳузурларида боадаб бўл, ғоят нозик сўзлаш, уқдингми? Ҳа, ҳақгўй бўл, айбингни мен яширмадим. Улуғларни алдаш беҳуда. Аҳмад Ҳусайн кулиб бошини силкиди. Она ҳам сўзга аралашиб,  
34 тик одим/тетик одим  
36 қўрқа-қўрқа секингина/секингина  
37 эгиб, жаҳл ва нохушлик билан/бирдан эгиб, нохушлик билан  
40 унутма,— деди ўқрайиб/унутма.

150-бет.

- 1—2 Абдулвоҳид чиқиб кетди./Абдулвоҳид бошини эгиб чиқиб кетди.  
6—7 она ва қизлар/она ва ўғли  
12—21 дуо қиларди.  
Сабрсизлик билан кеч бўлишини пойлай-пойлай кунни базўр ўтказди. ∞ Она шошиб-пишиб ўғлининг олдига таом келтирди ва қаршисига ўтириб:/дуо қилиб, унинг мансабини ўғлидан сўради.  
22 — Отанг/— Отам  
22 топди, ўғлим./топди.  
23—42 тутқазди ўғлига.  
Аҳмад Ҳусайн суюниб кетди. ∞ Шунинг учун бутун умидлари бир зумда йўқолди, аммо онани қайғиртмас-

лик учун сир бой бермади ва унинг бутун насиҳатларини ихлос билан тинглади./тутқазди ўғлига.

*151-бет.*

- 1—2 — Мамлакатимизнинг энг эътиборли одамларидан эмиш, ўғлим./  
— Абулқосим самимий мамлакада эътиборли одамлардан  
3—4 мумкин...— деди ва такрор-такрор дуо қилди./мумкин...  
5—10 Онанинг шодлигидан мамнун Аҳмад Хусайн, албатта, эртага кечикмасдан у шахсга боришни ваъда этди ва газета ишлари ҳақидаги онанинг саволларига содда тил билан маълумот берди.  
Эрталаб Аҳмад Хусайн бир пиёла чой ва бир бурда чапати билан наҳорлик қилиб, ўрнидан турди./Онанинг ориқ ва ажинли юзлари шодликдан яшнаб кетди, яна дуо қилди уни.  
10—11 калтагина шимининг/Аҳмад Хусайн калтагина шимининг  
19 хаёлида/ўз хаёлида  
21—22 эди. Айниқса бу газетанинг реакционлигини эслаганда, унинг бутун ишончи ва умидлари сўнарди./эди.  
23 Катта/Мана катта  
27 Муҳаррир/Абулқосим самимий  
31 йўгон гавдали/қалин, йўгон гавдали  
36—37 қалами ҳам равон. Сиёсий, ижтимоий, адабий мавзулардаги саноксиз/қалами саноксиз  
38—40 қилар, реакцион фикрлар, фитналар, иғволар билан ниҳоятда бурқиган, мақолалар унинг қаламидан қуйилар эди./қилар эди.  
40 У Лондонда/Абулқосим Лондонда

*152-бет.*

- 1 столдаги/столдан  
2—3 муҳаррир/Абулқосим  
4 — Падарингизнинг ва музей лекторининг/— Падарингизнинг  
8 Муҳаррир/Абулқосим  
10—11 қийинчиликлар, ишсизликлар ҳақида/қийинчиликлар ҳақида, муҳожирлар келиши билан ишсизлик яна авжига чиққани ҳақида  
15 буюк/ғоят буюк  
16 Муҳаррир/Абулқосим  
19—24 қутулғаймиз... Буюк ислом мамлакати яратдик. ∞ бутун зафарларимизнинг гарови — дилимизнинг мусулмон комиллигидадир./Қутулғаймиз.  
25—27 Аҳмад Хусайн қовоғи солиқ, бирон сукут этди, кейин яна сўзни муҳожирлар устига кўчириб, бу фалокатларга/Аҳмад Хусайн бу фалокатларга  
29 муҳаррир/Абулқосим  
37 Муҳаррир/Абулқосим самимий

*153-бет.*

- 4—5 нишонга тегяпти./маррани ураяпти.  
13 олифта./газетачи.  
16 талай/мўмай  
17 муҳаррир/Абулқосим  
18 Олифта/Олифтанамо газетачи

- 20 Муҳаррир/Абулқосим самимий  
 25—26 тарқатувчилар, тинчлик тарафдорлар тўғрисида/тарқатувчилар тўғрисида  
 27 ўзининг/ўз  
 33 тинглашга уринди./тинглади.  
 33 муҳаррир/Абулқосим

**153-154-бетлар.**

- 42—2 мамлакати учун, азиз, муқаддас мусулмон мамлакатимиз, ватанимиз учун хизмат этиш шарафли вазифадир. Коммунизмга қарши курашда ёрдам қиласиз, махфий хизмат.../мамлакати учун

**154-бет.**

- 3—4 деди муҳаррир ғурур билан секин./ғурур билан деди Абулқосим.  
 7 Муҳаррир/Абулқосим  
 14 фақат мурувват/фақат сизга мурувват  
 20—23 Уни инглизпараст ва ҳатто эски жосус деб ҳам эшитар эди-ку! Нега келди? Йигит гоят ўкинди, ўз дилида ўз دادасидан ҳам хафа бўлди, ранжиди./Илгари баъзи кишилар уни инглизпараст ва ҳатто эски жосус дейишганда, Аҳмад Ҳусайннинг аччиғи келар, уни қадимона фикрлайдиган, лекин юраги соф ватанпарварлардан ҳисоблар эди. Йигит алданганлигига ўкинди. Ўз дилида دادасидан ҳам хафа бўлди у.  
 24—25 — Ташаккур, авф этасиз, мен бу йўлдаги одам эмасман/— Раҳмат.  
 27 Муҳаррирнинг/Абулқосимнинг  
 30 силкиди:/силкиди у:  
 31—32 қолсин,— деди кўзларида ғазаб ва қаҳр чақнатиб/қолсин. Дадангга салом айт!  
 33—34 Аҳмад Ҳусайн кўзларида ва кўнглида нафрат тошиб, эшикни ёпди ва кўчага отилди. Шовқин-суронни/Аҳмад Ҳусайн кўчада шовқин-суронни  
 35 ғазаб/ўз ғазаб  
 35—36 аллақайларга кетар/қайқадир юрар,  
 36 муҳаррир билан/Абулқосим билан  
 38 бало/бир бало  
 39—40 дўстига шипшитишга дастмоя топилди унга...»/дўстига янги бир фитначи ҳақида хабар қилгандир эҳтимол...»

**155-бет.**

- 2 ўликдай ухлайди./ўликдай чўзилиб ухлайди.  
 3 йўлка/тротуар  
 5 қиртишлар эди./қиртишламоқда. Йигитнинг эшаги чарчагандай тумшугини хўжайиннинг елкасига бирпас-бирпас қўйиб олади. Тепада чинорлар устида гала-гала тўтилар учишади.  
 8 оч эди./оч эди: Дарслари учун Тождин Қосим юборган ўн кунлик маош аллақачон тамом бўлган эди.  
 10—11 Отасига на жавоб беради?/Кечқурун отасининг юзига қандай қарайди?  
 12 туманлашди/туманлашиб кетди.  
 15—16 биларди./билар эди.  
 31—38 ўкинди. Аҳмад Ҳусайннинг бугун ортиқ хафалигини пайқаган Муҳаммад Жамол неча дафъа сўраса-да, эр-

талабки воқеани айтмади. ∞ дилини алам кемирар, қақшатар, уни нафрат ва ғазаб босар эди.

Уйга қайтганига ўқинди, лекин отасини босиб, хс-нага ўта олмади, ноилож четроқда чордона қурди./ ўқинди ва ота-она ўртасига ноилож чордона қурди.

156-бет.

- 3 муҳаррир жаноблари/Абулқосим жаноблари  
8 муҳаррир билан/Абулқосим билан  
20 Муҳаррир жаноблари/Абулқосим жаноблари  
25—29 келтирмас эди. Биринчи дафъа у мактабдан ҳайдалиб келган куни отасининг виждонсизлигини, қонхўрлигини билган эди. ∞ одамгарчилик заррача йўқлигига шубҳа қолмади./келтирмаганди.  
29 теваракка/теваракда  
37 чапати билан/«чапати» ва  
40 Қўча тўла ишсиз/Ҳар уйда бир эмас қўша-қўша ишсиз

157-бет.

- 4—5 тотинмади. Муҳаммад Жамолнинг берган пулига йўлаккай олган арзон сигаретни устма-уст чекди./тотинмади,  
5—6 уйга кириб, бурчақда/уйнинг бурчагида  
8 синглиси гоҳ-гоҳ/синглиси ёнида гоҳ-гоҳ

158—162-бетлар.

- 14—18 Аҳмад Ҳусайн Искандарони секин чақирди, кўчада ҳеч ким йўқ, унда-мунда битта-яримта баданлари қуёшда пишган, чийроқ, қорача болалар кўринарди. ∞ Лекин налогчилар бераҳм, қамчинидан қон томадиган бўлади.

— Йўқ, йўқ, оғам мулойим эмас./— Йўқ, йўқ, оғам мулойим эмас.

164-бет.

- 22 туялар/тевалар  
23 тор/торроқ  
26 банан, норанж/анор, норунж  
27 қуршайдилар./қуршайди.  
29 югурардилар:/югуради:  
34 нақшдор./нақшкор,  
43 бўш, пастак бир аравага/бўш тележкага

165-бет.

- 20—21 Аҳмад Ҳусайн аравакаш билан хайрлашиб, сертупроқ./У сертупроқ.  
28 чачижон/холажон  
40—41 кўрай, нима баҳона топар экан?./кўрай, мен нима дер эканман.

167-бет.

- 3 «Жоним биҳотижам!»/Охун биҳотижам!»

168-бет.

- 16—20 шаҳарда ҳам аҳволнинг борган сайин оғирлашиб бораётганини ва ўзининг ҳам ишдан ҳайдалганини/деҳқонлар орасида «финг» демаса ҳам, ишдан ҳайдалганини  
27 ух тортиб./ух тортиб. Шу орада Гулсум кириб, эридан хабарни эшитди-ю бир пас жиғибийрон бўлди, аллакимларни қарғаб, ҳайтовур, юмушлари билан шуғулланиб кетди»



27 Гулсум кириб, дастурхон ёзди/у дастурхон ёзди ва  
33 эзилиб пишган, мойсиз/суюққина, мойсиз

*168-169-бетлар.*

43—2 товуш билан.

— Дуодан фойда йўқ чачижон, ўзим тушунтираман, дуодан бошқа гаплар ҳам кўп, — кулди Аҳмад Хусайн./товуш билан

*169-бет.*

5—11 дарахтларда чўп-хасдан, эски қоплар, латта-путталардан ясалган чайлалар ва қинғир гувалаки кулбалар олдида чангга ботиб болалар чувуллашар, узун, кенг, шўхранг кўйлакли, сочлари паришон, қулоқлари, бурунларига арзон баҳо ҳар нав халқалар таққан содда қишлоқи қизлар сопол кўзаларни кўтариб, бирин-кетин сувга келар эдилар./дарахтларда кўм-кўк словдай товланиб ўйнар эдилар.

12—13 қора кўзларнинг табассумини/қора табассумини

16—17 лунгидан, бир парча каноудан иборат,/лунгидан иборат,

17 шўхларнинг ўйинини/шўхларнинг тўпалонини

23 Бир-икки полизда/Бир-икки участкада

*170-бет.*

1—2 Аҳмад Хусайн оғир хаёллари билан, ҳорғин уйга қайтди./Аҳмад Хусайн катта ариқда таҳорат қилиб, қишлоққа илдам қайтди, шаҳарда намозни авлороқ ўқир эди у. Лекин бу ерда қишлоқнинг кенг, хийла баланд, қуруқ супадан иборат масжидда кечки намозларни адо этди.

2—3 У ва Абдулқодир кулба эшигида чўққайиб ∼ суҳбатлаша бошладилар./Хуфтондан кейин у ва Абдулқодир кулба эшигида чўққайишиб ∼ суҳбатлашишди.

10 катта-кичик/катта ва кичик.

38 — Тарихда хато/— Тарихда зўр хато

*171-бет.*

2 пича ер керак!— деди секингина/пича-пича ер керак!— секингина деди.

18 ишларди./ишлар эди — чопиқ қилар, ўтар, суғорар эди.

35—36 Деҳқонлар жиндак дам олиб, ўзларига келгандан кейин/Деҳқонлар ўзларига келгандан сўнг

40—41 ҳар вақт муфассал жавоб берар/у ҳар вақт муфассал жавоб беради.

*172-бет.*

1 идоралар/керакли идоралар

2 шикоятлар ёзиб берар эди./шикоят ёзиб беради. Шикоят қилар эдилар. Деҳқонларнинг барчаси инглизлардан нафрат қиларди, барчаси ҳам адолат орзуси билан яшарди. (X)

12 Ун-ўн беш/Мана ўн-ўн беш

21—22 Ҳар бир шундай ўтган кун Аҳмад Хусайннинг қалбида оғир, чуқур аламли таъсир қолдирарди./Кунлар ўтар эди. Аммо Аҳмад Хусайнга иш топмоқ насиб бўлмади.

23—24 бундай пайтларда ∼ Искандарони ёдларкан,/шундай пайтларда ∼ Искандарони ёдлар.

24—25 Ҳозир мен билан/агар сен ҳозир мен билан

- 31 деҳқон комитетлари./деҳқон комитетларини топиб,  
 32 кўпдан танишиб кетган,/танишди,  
 34 ижтиҳод билан ишга шўнғиган эди./ижтиҳоди ила иш-  
 га шўнғиди.  
 41 шартнома қурғур/шартнома эса
- 173-бет.
- 1 мажмағил, ишдан чиққан, хароб/мажмағил, кучсиз,  
 хароб  
 4 тўкса, бас./қуйса, бас.  
 5 давлат солиқлари/налоглар  
 9—10 судхўрга батраклик қилади./судхўрга қул бўлиб иш-  
 лайди,  
 13—14 деҳқон ноилож/ноилож деҳқон  
 17 аксари ерсиз./баъзилари ерсиз,  
 18 ўтишга мажбур./ўтишга мажбур. Деҳқон хароб, жаҳан-  
 намдай ҳаёт кечиради, шунинг учун деҳқон комитетла-  
 ри озгина енгиллик туғдириш учун курашади. Ҳозир  
 эса буларнинг кураши фақат ўз давлати миқёсида  
 эмас, ҳозир бутун дунё миқёсига кўчди, чунки Покист-  
 он деҳқонлари ҳам «Бутун дунёда тинчлик!» деган  
 шиорни кураш программасининг муҳим банди.. Шунинг  
 учун кўпи батракка айланиб қолади. (X)//ўтишга  
 мажбур.  
 Аҳмад Ҳусайн машаққат ва ғурбатга фарқ деҳқон  
 ҳаётини хийла ўрганди.  
 ∞ Бир оз сабр қилсанг, поччанг келар эди./ўтишга  
 мажбур.  
 33 хайрлашмай кетасанми?/— Хайр, кетасанми?— сўради  
 Гулсум.  
 34—36 — Поччанни даладан топиб, хайрлашаман. Кетмасам бўл-  
 майди, чачи, иш йўқ, куч йўқ, ўтирганим бўлмас, бас  
 энди, балки батраклик қилурман./— Ҳа, кетмасам бўл-  
 майди. Иш йўқ, куч йўқ. Деҳқонлар ҳаётини кўрдим,  
 бас энди, балки батраклик қилурман, бир айланиб  
 кўрай.  
 39—41 — Ташаккур, чачижон, барвақтроқ йўлга тушганим яхши.  
 Эшикдан поччаси Абдуқодир кириб келди:/— Ташаккур,  
 холажон. Бир тентираб кўрмоқчиман, балки бирон та-  
 ниш учратарман.— деди ва энди кетмакчи бўлганда,  
 бирдан поччаси келди.  
 42 — Э, қайга кетяпсиз, йўл бўлсин?— деди у./—Э, қайга?
- 174-бет.
- 2—3 шу ерда ҳам бирон иш топилиб қолурди./топилиб қо-  
 лурди бирорта иш.  
 4 — Майли борсин,— деди холаси,— йигит ишсиз/— Борсин,  
 майли, тирикчилик. Иш қидириб кўрсин. Йигит ишсиз  
 5 юришни эп кўрмайди./юриш сизни хоҳламайди,— почча  
 гапириб кетди. Эзма эди. У Аҳмад Ҳусайнга ўрганиб  
 қолган эди.  
 7 — Сизлар ҳам бир боринглар шаҳарга./— Боринг шаҳарга.  
 9 — Тирикчилик машаққатидан қўл тегмайди иним./— Бора-  
 ман, лекин бошқа дам,  
 10 кетасанми-а?/кетасизми?  
 11 қарашдинг, чопишдинг/чопишдинг, қарашдинг,

- 15—16 чуввос билан оила ∞ жўнатиб қолишди./Чуввос қилиб ҳаммаси ∞ жўнатдилар.  
 17 эта-эта,/этли,  
 18 берилиб,/берилган,  
 24 Аҳмад Хусайн хийла узоқ йўл босди./Аҳмад Хусайн: дарахтлар орасида, сояда узоқ тентиради.

175-бет.

- 2 кўчар эди./у тез кўчар эди.  
 2 жўхоризор ичидан/жўхори экини орасида  
 4 жўхоризордан/экинзордан  
 4—5 қиз марзада/қиз дам олгали марзада  
 5 куйлар эди./секин куйлар эди.  
 10—11 Совет мамлакати ҳақида ∞ бу қўшиқ Аҳмад Хусайнни ҳайратда қолдирган эди./Совет мамлакати ҳақидаги ∞ бу қўшиқ...  
 13 Аммо/Бироқ  
 14 қўшиқчи қизни/қўшиқчи Ларкини  
 15—16 экин четида ўзининг мулойим табассуми ила тўхтади./ҳар ёққа аланглаб аста одим отди ва экин четида илжайиб тўхтади.  
 21 юзига ярашиқ/юзида ўзига ярашган  
 22 кичик лаблари сал қалинроқ эди./оғзи кичкина, пасткилаби сал қалин.  
 24 шўх товуш/титраган товуш  
 26 сизга ким ўргатди?/ким ўргатди сизга?  
 27 ранги ўчган/ранги айниган  
 37—38 ва ёнидаги бир боғ ўтинни қўлтиқлаб дадил/ва дадил ўтинди. Қиз таажжуб билан ва ҳадиксираган ҳолда сўради./ўтинди. Бироқ қиз бир он бўлсин қарамади, бирпасда қаёққадир ғойиб бўлди. Аҳмад Хусайн чуқур хўрсинди. У ёққа-бу ёққа юриб, бўйини чўзди ва қизнинг жўхорилари орқасидаги кичкина, эски чайла томон бурилганини кўрди-да, ноилож йўлга тушди. Қўшиқни диққат билан тинглагани учун унинг кўп мисралари Аҳмад Хусайннинг ёдида қолган эди. У ўз ичида худди қиз куйлаган оҳангда куйлади ва хаёлга, ўйга шундай қаттиқ берилдики бир талай йўл босгандан кейингина Аҳмад Хусайн дафтарчасини ва қаламини унутганлигини эслади-да, орқага қайтди ва оёқ устида туриб, дафтарчага йирик-йирик ёзди: «Дехқон янги қўшиқ куйлаяпти. Ҳаётни севаман!» [Қариндош чиқиб қолди.]

177-бет.

6—22 — Ғирт омиман. Бизга ўқиш қайда?

— Ўрганиб кетасиз, секин-секин тинчликнинг аҳамияти, хотин-қизларнинг озодлиги, мактабларнинг лозимлиги каби масалалар ҳақида сўз бошласангиз, ўрганиб кетасиз./

— Ғирт омиман. Бизга ўқиш қаерда? Дадам саводсиз эди,— жавоб берди қиз ўксинган тарзда. Лекин дадам оми бўлса ҳам, кўп нарса билар эди, деҳқонларга йўлбошчилик қиларди.

— Сиз ҳам отангизнинг йўлидан боринг. Хотинларга, қизларга йўлбошчилик қилинг. Пишиқ, ақлли қизсиз,

эплайсиз,— деди ва тинчлик ҳақида хотин-қизлар. қарнлар орасида имзо тўплаш, турли ташвиқот масалалари ҳақида узоқ гапирди. Қиз кулди:

— Жуда қийин. Уяламан, хотинларга нима дейман?

— Ўрганиб кетасиз, секин-секин бошланг, кейин қаттиқ. Лоҳолаб кулди қиз.

— Бўпти, аста-аста хотинлар орасида тинчлик ҳақида иш бошлайман, лекин уяламан-да.

— Ўрганиб кетасиз, — деди Аҳмад Ҳусайн.

Деҳқонлар тинчлик ҳақида кўп маъжуллар... Кураш кизио кетди,

178-бет.

4 ўз йўлига кетди./ўз йўлига кетди. [Батраклик қилиб юрарди]

8—21 Аҳмад Ҳусайн қишлоқма-қишлоқ юрди. Турли тасодифий ишлар: чопиқми, сугоришми, қандай иш бўлмасин, ҳаммасини ғанимат кўриб ишлади. Баъзи тўқ деҳқонлар хўжалигида ўн-ўн беш кунлаб батраклик қилди. Деҳқонлар орасида деҳқон комитетлари билан биргаликда ишлади.

Баъзан танҳо кезганда, бирор салқинда дам олганда ёки кечаларни ухлай олмаган чоғларида ўз хаёлларига берилар, Искандарони эслар, соғинар эди. Баъзан бирдан, турмушга чиқиб кетмадимикан, деб гумон қилар ва хавфланар эди.

— Йўқ,— дейди дам ўйлаб,— вафо ва садоқатли, олижаноб қиз муҳаббати, дўстлиги пок ва мангудир,— тасалли беради ўзига./Аҳмад Ҳусайн тасодифий ишлар топиб, ҳар кимга хизмат қилиб, батраклик қилиб юрди: чопиқми, сугоришми — шундай ишларда бўлди. Баъзи бир тўқ деҳқонлар хўжалигида 10—15 кун кунбай ишлаб, бироз пул жамғарди. Асосан тинчлик ҳақида деҳқонлар орасида иш қилар, комитетлар билан иш қилар эди. Искандарони ўйлайди, хаёл қилади, чин қалбидан суяди. Баъзан шеър ёзишга уринади. Айниқса, бирдан Искандаро турмушга чиқиб кетса, деб гумон қилади; «Йўқ», дейди, дам ўйлаб, «Йўқ, пок, азиз, олижаноб қиз, вафоли, садоқатлидир». Умрбод, мангудир унинг дўстлиги» — ўзига тасалли берур.

22—24 Аҳмад Ҳусайн аста юриб борар эди. Теваракда одамлар ва қушларнинг садолари янграйди. Иссиқнинг шаҳди қайта бошлаган./Иссиқнинг шаҳди қайта бошлаган. Теваракда одамлар ва қушларнинг садолари янграйди.

29 деҳқонларга/деҳқонга

22 аста/аста-аста

39 Фозилҳақ Азизулхон, кейин Исмоилхон чиқди./қари

Ризоиддинхон, кейин ёш йигит чиқди.

179-бет.

2 Исмоилхон/йигит

8 Фозилҳақ Азизулхон/Ризоиддинхон

24 Фозилҳақ Азизулхон/Ризоиддинхон

38 Фозилҳақ Азизулхон./Ризоиддинхон.

180-бет.

- 2 дея қичқирди қизариб Фозилҳақ Азизулхон/қичқирди қизариб Ризоиддинхон  
6 Бир четда/Бир чекада  
11—15 Исмоилхон тезроқ қутулиш учун: «Хўп, дадага айтаман, дадага айтаман...» деган бир жумлани такрор қиларкан, ниҳоят, ∞ Аҳмад Хусайннинг олдига аста юриб келди-да, /Ўз она тили — Урдун чала билувчи ўспирин Исмоил қийнала-қийнала фақат бир жумлани такрорларди: «...дадага айтаман, дадага айтаман...» ниҳоят ∞ бойвачча Аҳмад Хусайннинг қошига аста юриб келди ва (*Дада — бобо дегани.*)  
17 Аҳмад Хусайн/Аҳмад Хусайн ўрнидан турди ва  
27 югуртираркан./югуртирар экан,  
38 Қаламлар фақат/Қаламлар абас

181-бет.

- 4 Бу, оқибатда/Бу нарса оқибатда  
34—35 лозим,— деб қўшиб қўйди./лозим.

182-бет.

- 18—19 имоним комил./имоним комил. [*Деҳқонлар аҳволига доир даҳшатли фактлар келтиради.*]

183-бет.

- 7 кўп гапирди./гапирди.  
17 сўзида давом этди./давом этди сўзида:  
39—40 ғурур билан деди./ғурурли деди:

184-бет.

- 34—39 Аҳмад Хусайнга поччасининг қишлоғидан бир таниш учраб, бундан бир ҳафтача илгари, солиқни тўлай олмагани учун Абдулқодирни полислар қаергадир ҳайдаб кетганини айтди. Ёнгитнинг юрак бағри яна хун бўлди. Холасини, жиянларининг ҳоли не кечди экан?— Бу ташвишдан тинчимай, дарҳол йўлга тушди./Бироқ қишлоқда, холасининг уйида унинг юрак-бағри хун бўлди: солиқни тўлаёлмагани учун Абдулқодирни полислар бир неча кун бурун қаергадир ҳайдаб кетганини бойқиш хола йиғи-сиғи билан айтиб берди.

185-бет.

- 7 чачижон./холажон,  
8 хўрсиниб деди/деди хўрсиниб  
10 бўшатиб юбормасалар./қамасалар,  
13 ҳис этди./ҳис қилди,

185-186-бетлар.

- 16—9 тез-тез артиб:

— Хат келган эди. «Албатта, Аҳмадга беринг», деб биров ташлаб кетди,— катта қизини чақириб,— тез топ кечаги хатни,— деди ∞ Лекин «дўстим, азизим» деган кичи сўз йигит қалбини хийла қувончга тўлата олган, тасалли бера олган эди./тез-тез артиб.

- 10—13 Уч-тўрт кун Аҳмад Хусайн бечора оилага тасалли бериб, уларнинг бир парча экиннида чопиқ ва суғориш ишлари билан машғул бўлиб, кўмаклашиб юрар экан, Абдулқодир бир кун ярим тунда тўсатдан кириб келди./Аҳмад Хусайн ишлаб турди. Уч-тўрт кундан кейин Абдулқодир ярим кечага яқин тўсатдан кириб келди.

- 14 Энди қутулишдан умидини узаётган хотини/қамалганига ишониб, уйқусиз уҳ тортиб ётган хотини  
 16—17 мадорсиз ҳолда деворга/деворга  
 — Кесилиб кетгандан/— Қамалгандан  
 21—22 суриштирасан, иним —/суриштирасан, Аҳмад?  
 24 ҳайдаб юбормабдилар,/қамашмабди,  
 30 пичоқдай эди,/пичоқ,  
 37 гоҳ ғазаб/ғазаб  
 41 ёлворар ва/ёлворар,

187-бет.

2—4 Қишлоқдан чиқиб, фақат шаҳар томон катта йўлга  
 ∞ паст-баландлик ошиб, қишлоқма-қишлоқ юриб кетди.../дала оаниб, ўзга қишлоқ томон юрди...  
 Кечаги қизга дуч келиш умиди унинг юрагини тўлдирган эди. Бугун тонгга яқин қиз унинг тушига ҳам чалинди, ҳозир тушни у ўз хаёлида жонлантиришга тиришиди. Ширин ҳислар таъсирида Аҳмад Ҳусайн қизнинг экинига яқинлашиб қолганини ҳам сезмади. Унинг юраги бирдан шигиллаб кетди. Гўё унинг сирини биллиб олмоқ учун теваракдан аллакимлар мўралагандай йигит ҳадиксираб, ҳар ёққа кўз югуртти-да, кейин жўхоризор бўйлаб аста-аста юрди. Бироқ ҳеч кимга кўзи тушмади. Кейин Аҳмад Ҳусайн экиннинг нариги тарафига ўтиб, тепача остидаги чайлага олсдан қаради — рангсиз, қасалнамо аёл ёлғиз ўзи чарх йигирмакда. Аҳмад Ҳусайннинг кўнгли ўксиди, кетгиси келмади. Бирон баҳона билан чайлага бориб, чархкаш аёл билан сўзлашмакни ўйлади-ю, яна айниди ва кечаги жойда, дарахтзор четида ўтга ёнбошлади. Қаёқдан аёл қораси кўринса, Аҳмад Ҳусайн ҳаяжон ва умид билан тикилди ва кун бўйи кутишга ҳам рози бўлди. Йўқ, қиёмга яқин бошига бир боғ ўтин қўйиб, қайдандир қиз пайдо бўлди ва бир оз наридан чайла томон бурилди. Аҳмад Ҳусайн югуриб бориб, бир дақиқа тўхташни ундан ўтинди. Қиз таажжубланган ва ҳадиксираган ҳолда сўради:

— Сиз кимсиз, менда нима ишингиз бор?

— Мен... Мен деҳқонларга яқин кишиларданман. Қўшиғингиз кўнглимни асир қилди. Ким тўқиган уни, билиш мумкинми?

— Гапларингизга сира тушунолмайман. Мени ўз ҳолимга қўйинг,— деди қиз кўзларини ҳар ёққа жовдиратиб.

— Хотирингиз жам бўлсин, мен сўз овловчилардан эмас, қасамед қилишим мумкин. Мен истайманки, бу қўшиқ биз учун халққа тарқалсин,— деди Аҳмад Ҳусайн самимий ҳаяжон билан.

— Рост айтасизми?— деди қиз бирдан илжайиб.

Аҳмад Ҳусайн қўшиқнинг айрим бандларини қўллари ва кўзларининг ҳаракати билан таъсирли оҳангда шивирлаб ўқиди. Қиз бошидан ўтинни ерга ташлади ва сочларини тузатиб, аллақандай сирди товуш билан деди:

— Бу қўшиқни сайёр шоирдан бир вақтлар эшитган эдим. У кекса эди, лекин кўзлари шундай нурли, сўзлари шундай ўтли эди. Қишлоғимизда тўсатдан бир кўриниш берди-ю, дилларимизни асир этиб, кетди қолди... Билмадим, ҳозир у каттакон мамлакатнинг қайси йўлларида тентирайди. Кекса шоир ҳеч вақт кўз олдидан кетмайди. Унга дадамнинг ҳам ихлоси баланд эди, бошига оғир кунлар тушганда, унинг қўшиғи билан ўзига тасалли берар эди. Балки бечора дадам шу маҳалда Лоҳурда қамоқхонада азоб чекиб, юрак дардини қўшиқ билан ювмакдадир.

Аҳмад Хусайн қизни чуқур диққат билан тинглади, юраги унинг ғами билан тўлди ва қиз отасининг қамалиш сабабини дардқашлик билан сўради.

— Зулмга қарши сўзлагани учун, деҳқонларга ер талаб қилгани учун уни кишанга солишди...— жавоб берди қиз ва эски рўмолчасининг учи билан кўзларини артди. Аҳмад Хусайнга у ҳозир ҳаммадан гўзал ва яқин туюлди.

— Ҳақиқат учун курашибди, ҳақиқий инсон экан дадангиз,—деди йигит тўлқинланиб,— бироқ сиз йиғламанг, кураш йўли шундай оғир, шундай азоб-уқубатли бўлади. Яна сиз шуни унутмангки, курашчилар ёлғиз эмас, уларнинг орқасида халқ турибди. Маълумки, қамашлар, отишлар билан халқни енгиш мумкин эмас. Замонимизда кўп мамлакатларда халқлар зулмга қарши қўзғолиб, абадий кишанларни синдираётгани маълум эмасми?

— Йўқ, йиғидан ўзим ҳам тўйганман, ҳозир бирдан дадам ёдимга тушди,— қиз ғурур билан бошини кўтарди. Унинг кўзларида жасур руҳнинг ишончи барқ урар эди. Шу тобда у ислом тарбияси таъсирида руҳи, иродаси эзилган қишлоқи қизларга ўхшамас эди. Аҳмад Хусайн уни ўтирмаққа таклиф этди. Қиз индамасдан қўлларини ўтинга узатди. Аҳмад Хусайн қайтишга уялди ноилож, ўтинни ердан кўтарди, чайлага элита қолай дегандай ишора қилди. Қиз бошини қатъий равишда тебратиб, унинг қўлидан ўтинни қўлтиққа олди-да, зўр қизиқшини билдирувчи товуш билан сўради:

— Рост айтинг, сиз кимсиз? Қаерга борасиз.

— Мен собиқ муаллим, ҳозир ишсиз...— Аҳмад Хусайн жавоб берди қулишга тиришиб ва қизнинг жуда ачинганини фаҳмлади-да, бу кунлар ҳам ўтиб кетар, дегандек қўлини силкиди.

Қиз аста юриб кетди. Аҳмад Хусайн орқадаи сенингина деди:

— Яна учрашишга умидим бор...

Қиз юзини бир зум ўгирди. Унинг кўзлари дўстлик ифода қилар эди. Жўхори орқасида қиз қораси ўчгунча, Аҳмад Хусайн ундан кўзларини узмади, кейин алланечук ҳисларга, ўйларга берилган ҳолда ўз йўлига кетди.

187-214-бетлар.

3—19 қишлоқма-қишлоқ юриб кетди...

Салқинда, апельсинлар тагида қария Фозилҳақ Азизулхон ва Тожиддин Қосим у ёққа-бу ёққа оқиста юриб, сўзлашар эдилар.

Муҳаббат оғушида ҳар иккиси озгина сукут этгандан сўнг суҳбат бошланиб кетди. Булар учун мавзу эртак каби нарса — сўз оқиб чиқа беради./қишлоқма-қишлоқ юриб кетди.

- 25 стол ва/стол ҳам  
 25—26 ўриндиқдан/табуреткадан  
 26 Шариф Сулаймон/Музаффар  
 32 Шариф Сулаймоннинг/Музаффарнинг  
 39—40 Шариф Сулаймон/Музаффар  
 43 ўриндиққа/табуреткага
- 215-бет.**
- 1—2 Шариф Сулаймон/Музаффар  
 3 — Бино соҳиби кечаги ваъдани бузди,— Ит ўғли кечаги ваъдани бузди. Пайғамбар номи билан қасам ичган эди-я,  
 — Қим?  
 — Бино соҳиби.— жавоб бер Муҳаммад Жамол.  
 9 Ортиқча ақча билан кўндирдим./Кейин ижара ҳаққини ўн беш рупия оширишга мажбур бўлдим. Йўқ, қўшимча пулнинг ҳидига маст бўлиб, дарров кўнди.
- 12—13 Шариф Сулаймон/Музаффар  
 15 бўлди у./бўлди у. Бироқ ижара ҳақи ортиқча тўланганига ачинди. Ишчилар зиммасига тушадиган ҳар бир чакани сарф қилишда Музаффар гоят хасис эди.
- 18 — Ҳечқиси йўқ./— Ҳечқиси,  
 18—19 Шариф Сулаймон./Музаффар  
 24 Шариф Сулаймон/Музаффар  
 26—27 Шариф Сулаймон/Музаффар  
 34—35 Энг реакция газетанинг муҳаррири Абулқосим Салимий/Абулқосим Салимий  
 36 Шариф Сулаймон/Музаффар  
 37 нафрат билан/нафрат билан
- 216-бет.**
- 2 Шариф Сулаймон./Музаффар.  
 9 Шариф Сулаймон/Музаффар  
 17 деразани/деразани  
 30 ўриндиққа/стулга  
 37 Кел. биродар./Кел, жонгинам
- 216—217-бетлар.**
- 41—3 — Кеча қайтдим, соғинганимдан йўлдан тўғри сенга югурдим. Бугун саҳарлаб яна излаб келдим, топиб бўлмайти сени,— Аҳмад Ҳусайн ўтирди-ю, ўз таассуротларидан бир шингил сўзлади-да, буршоғи кун тўқув корхоналаридан бир талай ишчиларни сармоядорлар кўчага улоқтирганлари ҳақида куюниб сўзлади ва:/— Сени соғиндим, шунинг учун йўл чанги билан тўғри сенга келдим,— Аҳмад Ҳусайн стулга ўтирди-ю, гоҳ ўз таассуротларидан бир шингил сўзлаб, гоҳ турли ишлар ҳақида саволлар бермоққа киришди.



— Кечирасан, Аҳмад. Ҳозир хаёлим бошқа ёқда,—  
дўстининг сўзини кесди Муҳаммад Жамол,— мен  
кетдим.

Қайтгунимча дам ол, чарчагансан.

Аҳмад Ҳусайн нохушланиб, лабини сал қийшай-  
тирди.

— Катта ва муҳим мажлис...— тушунтирди Муҳам-  
мад Жамол,— биласанми, бурноғи кун не воқеалар рўй  
берди? Текстиль корхоналаридан бир талай ишчиларни  
сармоядорлар кўчага улоқтиришди.

8—9 қилмоқ керак!— деди шоир./қилмоқ керак!

10—12 — Сени уйингдан топсам, бирга борамиз, деб қайрилдим.  
Юр тезроқ, кечикмайлик,— шоширди Аҳмад Ҳусайн./  
Аҳмад Ҳусайн гўё воқеанинг бутун даҳшати унинг  
бошига тушаётгандек ичидан қалтираб кетди, ранги ўч-  
ди. У кескин равишда ўрнидан турди:

— Мен нима қилай-а?

— Ўзинг биласан.

— Мен ҳам бирга борсам мумкинми?

— Виждони соф ҳар бир кишига йўл очиқ,— жа-  
воб берди.

Муҳаммад Жамол ва «юр» деб, қўли билан эшик-  
ка ишора қилди.

16 ипак/гўр

24—26 туз тотганим йўқ.

— Юр, тезгина бир-икки луқма ютайлик, ҳеч бўлмаса  
курсоқлар чала тўйсин./туз тотганим йўқ.

— Кеча оқшомдан буён сувдан бўлак нарса ичим-  
га кирмади... Пулинг борми?

27 сабр қил!—/сабр!

36 Гамлетдай: «Ё ҳаёт, ё ўлим!» дея/Гамлетдай «Яшаш,  
— ўлим!» деди.

37 деди Аҳмад Ҳусайн чуқур хўрсиниб./Аҳмад Ҳусайн  
хўрсиниб.

39 паст./шиппи паст,

218-бет.

2 қимтиниб./суқулиб.

4—5 Кейин у деворлардаги/Деворлардаги

9 бу тўғрида/у-бу тўғрида

10 Шариф Сулаймон/Музаффар

11 Шариф Сулаймон/Музаффар

24 Шариф Сулаймонга/Музаффарга

32 Шариф Сулаймон/Музаффар

41 жойига ўтиргач, Шариф Сулаймон/ўз жойига ўтиргач,  
Музаффар

43 Шариф Сулаймон/Музаффар

219-бет.

4 Шариф Сулаймон/Музаффар

6 бурноғи/ва бурноғи

10 Шариф Сулаймон/Музаффар

21 Шариф Сулаймон/Музаффар

23 Шариф Сулаймон/Музаффар

26 кўтарилди./кўтарилди-да,

220-бет.

- 4—5 Аҳмад Ҳусайн четланишга тиришди./Аҳмад Ҳусайн, мана энди жанг ҳам тугади, полислар тартиб жорий қилади, деб ўйлади-да, четланишга тиришди.  
11 Зарбадан/Бу зарбадан  
26 ўз оғриғини/оғриқни  
39 Шариф Сулаймон/Музаффар  
нафас олиб,/нафас олиб қўйди,

221-бет.

- 24 сўнг яна бошини/ўтирди, бошини  
34—36 — Кеча полис даррасини тоғиб кўрдинг, энди онангдан сўкиш эшитасан, майли пушаймон қилма, дўстим, кураш шундай ғавғоли бўлади./— Рост айт, қилмишингдан пушаймонмисан?»  
37—39 — Нима деяпсан?— Аҳмад Ҳусайннинг товушида кинояли оҳанг титради, бошини аста буриб, қаҳр билан дўстига қаради ва кескин деди:/— Кеча мен билан бирга бўлмаганингда бу балога йўлиқмас эдинг.

— Бу маълум,— жавоб берди Муҳаммад Жамол. Аҳмад Ҳусайн бошини аста буриб, қаҳр билан дўстига қаради ва кескин равишда деди:

- 41 қўрқоқларданми?/қўрқоқлардан?

222-бет.

- 18 тинглади-да,/тинглади,  
23 бир қултум/бир-икки қултум  
24 қулумсираб/маънодор қулумсираб  
30—33 қўшиқчи қариндош қиз, айниқса унинг отаси ҳақида мукамалроқ тўхтаб, гурурланиб/қўшиқчи қиз ҳақида у руҳланиб,  
36 қўшиқ ва умумхалқ адабиёти ҳақида/қўшиқ ва унинг куйчиси тўғрисида  
37—38 ҳовлиқиб Искандаро/Ҳожар  
38 кириб келди/кириб келди. Муҳаммад Жамол қувониб ўрнидан турди.  
39 тинглайсиз,/тинглайсан,  
41 Искандаро/Ҳожар  
41—42 бир зум серрайиб/серрайиб

223-бет.

- 1—5 қичқирди бошидан пардасини полга улоқтириб.  
Искандаро кирган ҳамон ўрнидан ирғиб турган Аҳмад Ҳусайнни Муҳаммад Жамол авайлаб каравотга ўтқазди:/қичқирди Ҳожар.  
6—7 — Қўрқманг, дадил бўлинг.— деди Аҳмад Ҳусайн меҳр билан Искандарога./— Қўрқма, дадил бўл, жоним,— Муҳаммад Жамол меҳр билан Ҳожарнинг бошини силади.  
9 Муҳаммад Жамол./Аҳмад Ҳусайн.  
10—16 Искандаро Аҳмад Ҳусайннинг ҳолини суриштирди, сўник юзларига ва боғланган бошларига яқиндан тикилиб, гўзал юзи ғамдан буришиб кетди. Муҳаммад Жамолнинг ғуррасига қараб, ярани боғламагани учун шордан астойдил койинди. Муҳаммад Жамол уни юпатиб, ўриндиқни Аҳмад Ҳусайн кароватига суриб,

- қизни ўтқазди-да, воқеани сўзлаб берди./Ҳожар пардани улоқтирди, Муҳаммад Жамолнинг гуррасига яқиндан тикилиб, гўзал юзи ғазабдан буришиб кетди ва ярани боғламагани учун шоирдан астойдил койинди. Кейин у Аҳмад Ҳусайннинг ярасини суриштирди. Муҳаммад Жамол уни юпатиб, стулга ўтқазди-да, воқеани айтиб берди.
- 17 Искандаро ∞ оғасидан/Ҳожар ∞ акасидан  
 18—19 ундан Аҳмад Ҳусайн ва Муҳаммад Жамолнинг/ва ундан Муҳаммад Жамолнинг
- 22 — Аммо/— Аммо мен
- 24 Искандаро/Ҳожар
- 25—27 Аҳмад Ҳусайн ўтиришга қистаб, нега бу қадар шошиш, деб ялинчоқлик билан тикилди./Муҳаммад Жамол қаттиқ таажжубланди, унинг йўлини тўсиб, нега бу қадар шошиш дегандай ялинчоқлик билан тикилди.
- 27 Искандаро/Ҳожар
- 28 Аҳмад Ҳусайн қиз ортидан/Муҳаммад Жамол севгилисн ортидан
- 30 Муҳаммад Жамол ўнғайсизланиб:/Аҳмад Ҳусайн ўнғайсизланди:
- 31—43 — Мен бир айланиб келсам, ҳаво яхши — бошимда мисралар айланур...— деди.  
 — Йўқ, ўтир; агентлар кўп, хавфлидир.— деди қатъий турда Аҳмад Ҳусайн./— Мен сизга халақит бераманку... Нима? Нима? Бас, иккинчи марта бундай гапни эшитмайин, уқдингми?— деди қатъий турда Муҳаммад Жамол.
- 36 қишлоқ, деҳқон ҳаёти ҳақида/у содда қишлоқ қизи ва қўшиқ ҳақида
- 37 Искандаро/Ҳожар
- 38 ўриндиққа/стулга
- 41 ўхшадингиз./ўхшадинг.
- 224-бет.
- 2—3 шу қўлларингиз билан яраларимизни боғлайсиз./шу гўзал қўлларинг билан яраларимни боғлайсан,
- 4—5 кенг нафас олди Муҳаммад Жамол/Муҳаммад Жамол кенг нафас олди.
- 3—7 деди.  
 — О, у кунлар... ∞ Искандаро туғишган синглисидан афзал туюлди./деди.
- 9—10 Искандаро ва Аҳмад Ҳусайнга ўтиб/Ҳожар ва шоирнинг юзини эркалаб силади-да, Аҳмад Ҳусайнга ўтди,
- 11 қаради-да,/қаради,
- 12 эҳтиёт билан ечди./эҳтиёт ечди, шоир учун ҳозир Искандаро туғишган синглисидан афзал туюлди.
- 14—16 Йигит ташаккур айтди, лекин қиз унинг кўзларида чуқур севги, садоқат ҳисларини ўқиди. Аҳмад Ҳусайн сокин ва хаёлчан кўринар эди./Аҳмад Ҳусайн учун Ҳожар туғишган синглидан афзал туюлди, у самимият билан ташаккур айтди. Қиз унга ачиниб, «ҳорғин кўринасиз. ёнинг, дам олинг» деди ва унинг ёстиғини онадай меҳрибонлик билан тўғрилаб, кейин Аҳмад Ҳусайннинг қаршисига ўтирди, чаккасига қўлини тираб, тўй-

мағур кўзлари билан унга тикилди қолди. Шоир сокин ва хаёлчан кўринар эди.

17—18 аҳволларингиз? Икковингиз ҳам ярадор/аҳволларингиз?

19 — Айтинг./—Айт,

20 солдингизми?/солдингми?

28—29 ялинди Аҳмад Хусайн./деди ётган жойидан Аҳмад Хусайн.

30 Искандаро/Ҳожар

32 сизнинг изингиздан/изингиздан

225-бет.

1 сўради қиз/деди қиз

6 Сиздан қўрқаман, кўп ўтирманг./Яхшиси, сен кет, жоним.

7 Искандаронинг/Ҳожарнинг

8—10 ўқтин-ўқтин ишқ ва соғинч тўлқинини сезгандай бўлар ва қиз ҳар гал/ишқ ва соғинч тўлқини билан қиз ҳар сафар

11—12 Аҳмад Хусайнни/шоирни

12 ҳар гал қўрқув ва тахликани/қўрқув ва тахликани

15 ошиқар эди. Аҳмад Хусайн ҳам/ошиқар, Муҳаммад Жамол ҳам ранжимас эди./ранжимас эди. Мабодо полислар бостириб кирса, дастлаб уни терговга олиб: гўё «шариатни оёқ ости этгани учун» уни ҳар навъ бўҳтонлар билан шарманда қилишлари аниқ эди.

17 Искандаро/Ҳожар

17—19 Муҳаммад Жамол унинг бирпас сабр этишини ўтинди-да, Аҳмад Хусайнга мурожаат этди:/Шоирнинг ёнига келиб, унинг ҳурпайган сочларини силади ва «парда»га қўл узатди. Шу онда Муҳаммад Жамол унинг ингичка белига қўл ташлаб, ўзи томон тортди... Ҳожар қизариб, уят эмасми, дегандай йигитнинг қулогини чўзди ва кроватдаги Аҳмад Хусайн томон боши билан ишора қилди. Муҳаммад Жамол уни эркалаб, яна стулга ўтқазди-да, Аҳмад Хусайнга мурожаат этди.

21 Искандаро/Ҳожар

23 — Утинаман, тинглангиз,— деди Аҳмад Хусайн./— Тингла, биласан,— деди Муҳаммад Жамол.

24—25 Искандаро/Ҳожар

27—36 жўр бўлди.

Куйлаб бўлганлари ҳамон Муҳаммад Жамол ирғиб турди. ∞ кулимсиради Аҳмад Хусайн ва Искандаронинг қистови билан қўшиқни яна оҳиста такрорлади./жўр бўлди.

37—38 деди Искандаро ўйчан ва/ўйчан, хаёлчан деди Ҳожар ва 225—226-бетлар.

37—11 кейин қишлоқ қизи тўғрисида бафуржа гаплашмоқ истагини Аҳмад Хусайнга айтиб:

— Нега кеча бу қўшиқни куйламадингиз менга,— ўпкалагандай кўзларини позли сузди.

∞ Аҳмад Хусайн бошини ёстиқдан кўтариб, серқатнов кўчада то қизнинг қораси ўчгунча деразадан қаради./кейин пардага ўралди, бу фақир ҳужрани тарк этгиси келмагандай йигит билан қайта-қайта хайрлашди, кейин эшикка чиқди-ю, яна қайтди:

— Агар худо кўрсатмасин, тинтув бўлса, нима қиласан?— қайғуриб сирли товуш билан деди Ҳожар,— бирон нарса топмайдиларми? Ишонсанг, менга бер, олиб кетай.

— Хавотир олма, жоним, нарса яширишда пича тажрибам бор,— деди Муҳаммад Жамол севгилисини юпатиб, кейин кулиб давом этди сўзида,— сенга бағишланган шеърларимдан ўзга асарларимни шайтон ҳам қидириб тополмайди...

— О, зolim, о, бевафо!— деди Ҳожар атайини қовоғини солиб,— менга аталганларнинг қиммати йўқ экан-да?

— Тушунмадинг, жоним, у шеърларнинг бари юрагимда, мана бу ерда,— Муҳаммад Жамол қувонч билан юрагини уриб кўрсатди.

— Мана, дўстингизнинг сўзларига сиз кафилсиз!— Ҳожар кулиб мурожаат қилди Аҳмад Ҳусайнга.

— То тирикман кафилман!— деди Аҳмад Ҳусайн тантанали равишда қўлини кўтариб.

Муҳаммад Жамол серқатнов кўчада то қизнинг қораси ўчунча, деразадан қараб турди. Унинг кўзларида бахт учқунлар эди.

19—20 деди она ранжиб./деди ранжиб она — паст бўйли, юзи серҳол, кўзлари қизларникидай тийрак ва қулоқларига йирик исирга таққан аёл.

22 Сурайёникига/Сакинаникига;

22 Искандаро/Ҳожар

24 Сурайёни/Сакинани

34 Искандаро/Ҳожар

37 Искандаронинг/Ҳожарнинг

39 қизини ўқитганда/қизини ўқитмоқ учун устига мўаллима келтирганда,

228-бет.

4 Искандаро/Ҳожар

13 қоплар эди:/қоплади:

14—16 бераҳм полисларнинг ёвуз башараларини кўргандай бўлди-да ҳовлиқиб ўрнидан турди. Қани у югуриб борса, дўстларига/Ҳожар шоирнинг ҳужрасида тинтув ўтказётган қўпол, бераҳм полисларнинг башараларини кўргандай бўлди-да, дўстларини — икки мард курашчини қўлтиқласа, уларга

22 Искандаро/Ҳожар

24—36 Катта оила икки кичик хонада яшар эди. Искандаронинг акаси — ∞ олти боласи ва хотини билан бир хонада яшар ∞ эди. Искандаронинг ∞ давлатманд отаси сингандан кейин ∞ бундан ўн йил бурун шу ерга тиқилишган эди. Бироқ ака ∞ маблағ орттириб, энди уй торлигидан жиддий шикоят қила бошлаганди. Искандаро ∞ сабрсизланарди. ∞ Жамилни ∞ тарбиялаган эди./Катта хонадон иккита кичик хонада яшар эди. Ҳожарнинг акаси — ∞ уч боласи ва хотини билан бир хонада яшар, ∞ эди. Ҳожарнинг ∞ дав-

латманд отаси сингандан кейин бундан тўрт йил бурун шу ерга тиқилишган эди, Бироқ ака ∞ салмоқлиқина маблағ орттириб, энди уйи торлигидан, ҳидидан шикоят қила бошлаганди. Ҳожар ∞ сабрсизланарди. ∞ Жамилни тарбиялаган. Ҳожарни эса бир ҳинд инқилобчисининг ҳаётда беҳад жафолар чеккан, камтар, виждонли хотини — бева муаллима ўқитган ва у тавсия қилган ҳур фикрли китоблар қизнинг юрагида юксак фикрлар ва мақсадлар машъалини ёққан...

37 Искандаро/Ҳожар

229-бет.

- 10 Искандарогина/Ҳожаргина
- 14 оғасидан/акасидан
- 16 иржайди:/тиржайди:
- 17 қўйгинки,/қўйки,

18—19 деди Искандаро титраб./титраб деди Искандаро.

- 23 Искандаро индамасдан, Жамил орқасидан/Ҳожар индамасдан акаси орқасидан
- 26 ўриндиққа/стулга
- 27 Искандаро/Ҳожар
- 31 Қай йўлдан/Қай йўлдасан,
- 34 Искандаро/Ҳожар
- 36 Искандаро/Ҳожар

229—230-бетлар.

- 42—1 Искандаро/Ҳожар
- 9 Искандаро./Ҳожар.
- 11 Искандаро./Ҳожар.
- 12—13 киссасидан/чўнтагидан
- 17 Искандаро/Ҳожар
- 19 Аҳмад Ҳусайннинг/Муҳаммад Жамолнинг
- 19—20 Искандаро/Ҳожар
- 23 Искандаро/Ҳожар
- 28 жоҳиллар тушунмайди, эскипараст/жоҳиллар, ёлғиз эскипараст

231-бет.

- 1 Искандаро/Ҳожар
- 19 Искандаро/Ҳожар
- 23 Искандаро./Ҳожар.
- 38 турди-да,/югурди,
- 40 дағ-дағ титраб,/шақ-шақ титраб,

232-бет.

- 1 Искандаро рўмолчаси билан/Ҳожар енг учи билан
- 4—5 Она қизнинг бетига ∞ санчмоқчи/қизнинг бетига ∞ сочмоқчи
- 7 Искандаро/Ҳожар
- 8 текислади, ўриндиқни/текислади ва стулни
- 13 Муҳаммад Жамол ва Аҳмад Ҳусайнни/Муҳаммад Жамолни
- 14—15 Темир йўл ишчиси Иброҳим Умарнинг/Темир йўл ишчисининг
- 16 улар кириши билан гўё/у кириши билан ҳаммага гўё
- 16 шалоқ стол/шалоқ столча

- 18 Шариф Сулаймон йигитларни/Музаффар уни  
 20 Фулом шер ва яна тўрт активист/беш активист  
 20—21 ишчи-тўқимачи/ишчи тўқимачилар  
 21—22 темир йўлчилар ҳам парашют фабрикасидан бир ишчи ўтирар эди./темир йўлчилар ўтирар эдилар.  
 25—26 уч кун илгариги мажлисни ва мажлисдан кейинги ур-йиқит ғавғони эслашдилар./кечаги воқеаларни эсла-дилар.  
 26—27 Шариф Сулаймон/Музаффар  
 29—30 тузалиб қолар,— деди Аҳмад Ҳусайн қизариб./тузалиб қолади.  
 31—32 — Чакки қилибсиз, келибсиз, бир-икки кун сабр қилмоқ маъқул эди./— Чакки қилибсиз. Келсин, бир-икки кун сабр қилиб ётмоқ лозим эди.  
 33—35 Икки кун ёт, дедим, унамади, қарасам, ёш боладай йиғламоқчи,— кулди Муҳаммад Жамол./Бу ёққа ҳам келмоқчи эди, базўр қолдирдим,— деди кулиб Муҳаммад Жамол.  
 36—37 — Майли йигитнинг чиниққани яхши,— деди Фулом шер./  
 ∞ Жамол.  
 38—39 Кейин Шариф Сулаймон Аҳмад Ҳусайн билан Муҳаммад Жамолга вазиятни тушунтира бошлади./Музаффар уни тарбия қилмоқ зарурлигини у ва ишчилар Муҳаммад Жамолга вазиятни тушунтира бошладилар.  
 41—42 Ишчилар орасида ғалаён кучайган./Фабрикаларда, ишчилар орасида яна ғалаён кучайган,

233-бет.

- 1 яна ишдан/ишдан  
 9—11 тикиб шоир.  
 — Секин-секин гапиринглар, ёмонлар кўп, қадамингда айғоқчига учрайсан,— деди Шариф Сулаймон./ тикиб шоир.  
 12 — Шошма, шоир/— Шошма,  
 13—14 эрта-индин кўрамиз бўронни/эрта-индин,  
 15—16 Усмон Ҳошим — парашют фабрикасининг ишчиси/Усмон

233—235-бетлар.

- 21—2 тажрибалари бор... Мамлакатимизнинг йўлини ҳали ҳам улар чизиб бермоқда.  
 ∞— Тўғри, бу муҳим масала, Ишчилар ҳушёр бўлишлари лозим. Яна иккинчи нарса бор./тажрибалари бор.  
 4—5 деди Шариф Сулаймон./деди Музаффар  
 13 Зоҳид Раҳмон./Зоҳид.  
 14 Шариф Сулаймон/Музаффар  
 20—21 Шариф Сулаймон/Музаффар  
 24 Шариф Сулаймон/Музаффар  
 31 Шариф Сулаймон./Музаффар,  
 36 манфаати устида/манфаати ҳақида  
 38 Шариф Сулаймон/Музаффар  
 42 уй эгаси Иброҳим Умар кирди./бирдан уй-эгаси Обид кирди.

236-бет.

- 1 туйғун кўзлари/туйғун, қув кўзлари
- 2 Шариф Сулаймон/Музаффар
- 4 Иброҳим Умар/Обид
- 17 Шариф Сулаймонни/Музаффарни
- 22 хўп ўрганган/Обдан ўрганган
- 23 Асқар,/Муҳиддин,
- 25 гўдак болаларини/гўдақларини
- 26 Шариф Сулаймоннинг/Музаффарнинг
- 39 пойлоқчиликка/пойлоқчилик учун
- 40 Шариф Сулаймон/Музаффар
- 43 Фуломшер/Усмон

237-бет.

- 3 Фуломшер Шариф Сулаймоннинг/Усмон Музаффарнинг
- 6 Фуломшер/Усмон
- 9 Шариф Сулаймон/Музаффар
- 12—18 кимни оласан?  
— Рухсат берсалар, мен борсам ёрдамга,— деди Аҳмад Хусайн дарҳол Шариф Сулаймоннинг шу сўнгги гапини кўпдан кутиб тургандай.  
— Сизга ва Муҳаммадга янада масъулиятлироқ вазифа бор, шошманглар,— деди Шариф Сулаймон мамнун боқиб./кимни оласан?
- 20 Фуломшер/Усмон
- 22 тикилди./тикилди. Доҳийнинг таржимаи ҳолини ўқишни жуда севар эди.
- 25 Фуломшер/Усмон
- 28 Фуломшерни/Усмонни
- 30—31 Шариф Сулаймон/Музаффар
- 31 Покистоннинг ўзига хос/Покистондаги мустамлаканинг ўзига хос

237—238-бетлар.

- 34—18 яна уқтирди.  
Аҳмад Хусайн оғир воселик билан сўзлай бошлади. ∞ — Деҳқон қўзғолган, биз қунт билан тарбия этиб, йўл кўрсатмоғимиз, курашга бошламоғимиз зарур,— деди Аҳмад Хусайн кўзларида чуқур маъно ва эҳтирос билан./яна уқтирди. Шоир бутун ёниқлиги ила қатор шиорларни айтиб ташлади. Чеҳраларда табасум, муҳаббат ёйилди.
- 19 Мажлис бу соҳада/Бу соҳада
- 20 лозим бўлган чораларни, ҳатто алоҳида шиорларни/ зарур чоралар, ҳатто алоҳида шиорлар
- 21 музокара қилди./музокара қилди. Ниҳоят, меҳнаткашлар орасида ташвиқот масаласи ҳам оз вақт олмади.
- 23—26 тарк этдилар. Энг сўнг Муҳаммад Жамол ва Аҳмад Хусайн иккови Шариф Сулаймон билан ҳайрлашиб чиқиб кетганларидан сўнг, мажлис тинч ўтганидан хурсанд Иброҳим Умар кирди./тарк этдилар.
- 26 Шариф Сулаймон/Музаффар
- 27 қизарган, ҳорғин кўзларидан/қизарган кўзларидан
- 29—30 Иброҳим Умар уни койиди. Шу аснода яқиндан муаз-



зиннинг товуши эшитилди./Муҳаммад Жамол уни койиди.

30—32 Шариф Сулаймон дўстига ялт этиб қаради: кулиб қоғозларини қунт билан йиғиштирди ва қисилган кўзларини уқалаб:/Музаффар қоғозларни қунт билан йиғиштирди ва қисилган кўзларини шоирга тикди:

238—239-бетлар.

32—3 кўзларини уқалаб:

— Уҳу, вақт ўтибди-ку,— деди-да, аста кўзгалди.

∞ Аҳмад Ҳусайн хасталигидан хийла гаранг эсаларда бугунги мажлисдан хушнуд бўлганлари учун руҳларини енгил ҳис этиб, мамнун бормоқдалар./кўзларини уқалаб.

6—7 нечук?— деди дўстини қўлтиқлаб Муҳаммад Жамол./ нечук?

10 Аҳмад Ҳусайн./Муҳаммад Жамол.

12 Муҳаммад Жамол./Музаффар.

12—13 Искандаро — ажойиб, дилбар қиз,/Ҳожар яхши қиз.

14—15 Илк учрашишдаёқ/Ҳужрангда илк учрашишдаёқ

19 — Искандаро/—Ҳожар

21 Аҳмад Ҳусайн/Муҳаммад Жамол

23 О, ваҳшат!/О, ваҳиат. Муҳаммад Жамол титраб ўрнидан турди ва сигаретни устма-уст тортиб, гўё бўғилгандай қаттиқ-қаттиқ йўталди.

24 йилдан бери/йилдан буён

25—26 уйқудан қисилган кўзлари ғазабдан/Музаффарнинг қисилган кўзларидаги уйқу ғазабдан

27 бутун негизи/бутун метин негизи

34 Аҳмад Ҳусайн/Муҳаммад Жамол

37—38 Муҳаммад Жамол диққат билан/Музаффар уни диққат билан

39—40 Аҳмад Ҳусайн/шоир

41—42 мулоҳазалари ҳам Аҳмад Ҳусайнга/мулоҳазалари унга

240-бет.

1 пайти келганда, Искандаро сингари/Ҳожар сингари

6—7 тайёр эканини айтиб, уларни бостиришга/тайёр эканини, бироқ уларни бостиришга

13—14 Аҳмад Ҳусайн./Музаффар.

22—23 деди Муҳаммад Жамол жирканиб./жирканиб деди Муҳаммад Жамол

28—30 Қўйнида ханжару қўлида тасбеҳ!— деди Аҳмад Ҳусайн.

Муҳаммад Жамол бирпас ўйланиб./деди Музаффар ва бирпас ўйланиб,— Қўлида ханжару қўлида тасбеҳ!

35 Лекин марксизмнинг ∞ /Ленин ва Сталин марксизмнинг

38—39 Аҳмад Ҳусайн./Муҳаммад Жамол.

41 Муҳаммад Жамол/Музаффар

241-бет.

3 кетар эдилар./кетар эдилар. Яқиндан муаззиннинг товуши эшитилди. Муҳаммад Жамол дўстига ялт этиб қаради:

— Уҳу, вақт ўтибди-ку,— деди-да ўрнидан турди

ва Музаффарни стулдан аста қўзғатди:— етар, ётгин энди, паҳлавон, ҳали майдонга тушасиз.

Музаффар ҳомуза тортди, тиззаларини уқалади, кейин оёқларини силкиб, пошнаси қийшиқ, эски ботинкасини худди кавшдай ечди. Муҳаммад Жамол счинмади ҳам, қўлларини бошга қўйиб, наमतчада ён-ма-ён чўзилди.

8 Аҳмад Хусайн оғир, узоқ ухлаб, кеч уйғонди:/Аҳмад Хусайн тунда шоирни аллапаллагача кутгани учун жуда кеч уйғонди;

18 Кўзлари ёри билан бирга кезган кўм-кўк боғлардан/кўзлари кўм-кўк даладан

21—25 шоирни кутди. Тонгда Муҳаммад Жамол бироз ухлаб тингандан сўнг ўзи ёлғиз мурожаатномаларни ишончли бир жойга келтириб, сўнг ∞ тарқатишни ваъдалашган эди./шоирни кутди.

27 Бир пас фикран/Кейин у фикран

36—37 ошиққандай аланглади./ошиқиб, ҳар ёққа аланглади.  
242-бет.

9 рўмолча, рўмолчалар,

18 нидоси эди./равшан нидоси эди.

19—20 юрар экан, бирдан Муҳаммад Жамол/юрди. Йўлда Муҳаммад Жамол

20—24 хаёлчан кўринди. Аҳмад Хусайн қанча ранжиган, қийиш учун қанча сўзлар ўйлаб қўйган эса-да, булар фақат кўзлари билангина ∞ бир-бирини чуқур англади/хаёлчан кўринди.

31—32 ёқиш керак. Қани кечаги бизга юкланган вазифа, йўқ-са мени унутдингми?/ёқиш керак.

38—39 панага тортди. Вазифани ярмисини бажардим, қолганини биргаллашиб тарқатармиз,/панага тортди.

243-бет.

3 олишди./олдилар.

28 совуқ бир қаради./совуқ қаради.

41—42 увада жаҳл билан тупурди/тупурди увада жаҳл билан  
244-бет.

22 ишқар эди. Ҳозир эса тасодифий даҳшатли/ишқалади. Кейин теваракдаги даҳшатли

245-бет.

8 хўжайинда ҳам/хўжайинда

246-бет.

35 ўриндиққа/стулга

41 ман қилинган эмиш,/ман қилинганини билдирди,

246—247-бетлар.

42—1 эшитганлигини айтди. Агар бу гап ҳақиқат бўлса, ишимиз чатоқ, деди./эшитганлигини айтди.

3 деди у титраб./титраб деди у.

8 — Мистер чет хўжайинларимиз/— Мистер Смит

16 енгиллаб/енгилланиб

22—33 майдон теварагини олдиндан полиция отрядлари қуршаганига қарамай, халқ ҳар ёқдан оқаётир.

Майдонда одам қалин. ∞ Мана шу ваҳшийликка қарши Лоҳур ишчилари, ёшлари, зиёлари юракларидоги нафратларини айтмоқчи./майдонга одамлар ҳар

ёқдан оқаётир эди. Лекин олдиндан теваракни қуршаган полиция отрядлари уларнинг олдини тўсар, уриб-суриб чекингирар, тўзгитар эдилар.

34 Шариф Сулаймон ∞ чиқиб,/Усмон ∞ чиқиб, (Музаффар бугун кўчага чиқишни ўртоқлар ман қилган эдилар).

35 товуш билан норозилик сўзини/товуши «протест» сўзини

36 бир сурон/сурон

37 лекин халқ ғазабидан жим бўлишга мажбур бўлдилар/оломон устига полислар ёпирилди...

247—250-бетлар.

38—28 Сармоядорларнинг жабр-зулмини чақмоқдай ёриб ўтадиган, қабиҳ гуноҳкор юракларини пичоқдай ағдарадиган халқнинг кўкрагида тўпланган ∞ норозилик сўзини Шариф Сулаймон ∞ сўзлади-да, олқиш сурони ичида пастга ирғиб, дўстлар орасига шўнғиганда, минбарда иккинчи нотиқ сўзи янграр эди.

Халқ секин-секин тарқала бошлади./Ялпи митингнинг ўтказиш мумкин бўлмади. Бироқ шаҳар меҳнаткашлари уй-уйларига тарқалишмади. Улар ишчи районларида гуруҳ-гуруҳ тўпланиб, ғазабларини билдирдилар. Шундай йиғинларнинг бирини Аҳмад ўзи ташкил этди ва юзларча қашшоқлар олдида ўт, ғазаб тўла нутқ сўзлади.

2. Оқлама қўл ёзма ва газета вариантлари (О, УМ)

59-бет.

7 кўзини/кўзларини (О, УМ)

9 тўғри/тўғриси (О, УМ).

21 столчага/тубареткани (УМ)

60-бет.

2—3 белги қилади/ишора қилади (О, УМ)

61-бет.

18 жондан кечмагунча,/жон чекмагунча, (О, УМ)

63-бет.

1 ёлғиз/ёлғизгина (УМ)

2 мусулмон мактабининг мухтарам муаллими/мусулмон фарзанди (УМ)

10—11 ўқидингизми, инсоф билан айтинг, асарда қандай зарарли фикр бор?

Маълумки,/ўқидингизми. (О, УМ)

34—35 Адхамхон/Адхамжон (О, УМ)

64-бет.

7 сўзида давом этди,/давом этди сўзида, (О, УМ)

38—39 деди Тождин дўстона бир оҳангда,/деди (О)

66-бет.

5 чемодани билан,/чемоданини кўтариб, (О, УМ)

5 чиқди/тушди. (О)

26 яратган/ярата билган (О, УМ)

29 ястанган/ёстанарди (О, УМ)

32 бир-бирига/бир-бирини (УМ)

- 39 йўл серқатнов/йўл серқатнов эди. (УМ)  
41 сават ё қопдаги/саватдаги, қопдаги (УМ)
- 67-бет.  
9 бир он/бироз биром (О, УМ)  
20 ўткир/кескин (О, УМ)  
21 йўлкаларда/тратуарларда (О, УМ)
- 68-бет.  
8 чиққан эди./чиққан эдилар. (УМ)  
22 беихтиёр юкларга/беихтиёр равишда юкларга (О, УМ)  
42 ногаҳон бир онда/бир онда ногаҳона (О, УМ)
- 70-бет.  
18 аммо қилмиш-қидирмиш/қилмиш-қидирмиш (О, УМ)
- 71-бет.  
41 софдил/софдилли (О, УМ)
- 74-бет.  
5 тушундим./тушундим ўзим. (УМ)
- 75-бет.  
14 келди ва шивирлаб./келди. (УМ)
- 15—24 — Йўқ экан. Онаси уни мажлисгами, гўргами чиқиб кетган, йўқ, деб бақирди. «Нима ишинг бор? Тез айт!» деган эди, ғир этиб, базўр қочдим,— деди бола ҳовлиқиб.
- Аҳмад Ҳусайн бирдан оқариб кетди. Бир нафас жим қотгандан сўнг, киссасидан бир анна олиб, болага тутқазди. «Эҳтимол ваъда этган тангани бермас», деб йирик қора кўзларини жовдиратиб, хавфда турган бола бирдан тангани кўриб, суюниб кетди ва илиб югурди./—Физиллаб бордим. Юмуш қилиб юрган экан, секин айтдим, ҳеч ким йўқ, ёлғиз она бор экан.
- Раҳмат,— деди Аҳмад Ҳусайн секин.— келади-ми?— яна сўради севинчдан тўлқинланиб.
- Албатта,— деди бола,— қиз суюниб кетди, билдим. Аҳмад Ҳусайн киссасидан бир анна олиб, болага тутқазди. Бола тангани кўриб суюнди ва илиб югурди. (О, УМ)
- 24 илиб югурди./илиб югурди.
- Аҳмад Ҳусайн энди бир-икки қадам юрган эди, узоқдан Искандаро кўринди. Чодирда бўлса-да, шошиб ташлаган тетик қадамларидан, юришидан унинг ҳам кўнги тўлқини сезилар эди.
- Ассалом,— деди етиб, секин.— Мендан уч қадам олдин юринг, уқдингизми? Кўринмайсиз ҳеч?
- Маълумки, тирикчилик-да, тирикчилик,— жавоб берди Аҳмад Ҳусайн,— лекин мушкул ишлар кўп, алам ила келдим.
- Ешлар, қарилар бозордан чиқар. Покистон — серхалқ, чуввос — тўполон ўлка. Қиз-йигит юра-юра хийла гаплашди.
- Наҳотки, мактабдан бўшадингиз, ажаб воқеа,— ҳайрон бўлди Искандаро.
- Шундай, дўстим, аламли воқеа,— деди Аҳмад Ҳусайн.
- Ўтириб гаплашмоқ учун жой топдилар. Катта азим чинор ёнида кўхна қабр, қадим авлиёлардан бирининг

қабри, унинг яқинидаги қалин арча панасига ўтирдилар. Искандаро чодирини ташлади, чиройли ҳошияли нафис оқ кўйлақда, қўлларида қўш-қўш билагузук, қоп-қора узун сочлар силлиқ ва товланар эди. Учқунли, маънодор кўзларида, гўзал лабларида табассум. Аҳмад Хусайн қизнинг гўзаллигига қараб, бироз ўзини йўқотди ва узун сўлиш олди, қаттиқ хафа эди.

— Гап шундай,— деди ўтириб Аҳмад Хусайн.

— Вой, не бўлди?— сўради Искандаро ҳайратда,— сўзлангиз. Мактабдан чиқардиларми ёки муаллим ортиқчалик қилдимиз? Бошқа бирор мактабга боринг, муаллим бизда етишмайди-ку. Илми, маълумотлисиз, ёшсиз. Топасиз иш, ҳаракат қилинг, бир пасда топасиз,— деди юмшоқлик, илиқлик билан Аҳмад Хусайннинг кўзларига меҳрибон тикилиб.— Мен эса зиндондаман, ҳеч ким парво қилмайди. Уқишни орзу қиламан, иложим йўқ. Ҳикояларимни заиф ва суюқдай сезаман. Хўш, жим бўлиб кетдингиз, ҳар кун кўз тутаман,— деди уялгандай ерга қараб.

Аҳмад Хусайн хаёлчан, хўрсиниб:

— Ҳа, мактабдан чиқдим, ҳайдадилар мени, тушундингизми?

— А,— деди Искандаро,— ростми? Сабаби не?

Аҳмад Хусайн бир-бир воқеани тафсилли, узоқ сўзлаб берди ва айниқса деҳқон, камбағал, қашшоқ ишчиларга мувофиқ эртақлар, шеърлар, қўшиқларни, баъзи шоирлар яратган шеърларни болаларга ўқирдим, асли сабаби шу бўлди,— деди.— Заминдор бойлар, фақат ислом динига шак-шубҳа қилди, деб ҳайдадилар мени,— деди Аҳмад Хусайн.

— Наҳотки, мактабдан бир муаллимни шундай ҳақсиз ҳайдасалар. Фоже воқеа. Ҳаракат қилинг, иш топасиз бирор мактабдан. Сиздай виждонли муаллим, мураббий ҳозир жуда зарур, наҳотки буни тушунмайдилар,— тутоқди Искандаро.— Ҳа деб камбағалларга жабр қилганларни қилган. Наҳотки, ислом динида камбағаллар шундай ҳақсиз эзлишига йўл қўйилса. Мумкин эмас. Ҳаракат қилинг, маориф муассасаларига йўлиқинг, ялининг,— деди Искандаро.

Аҳмад Хусайн хомуш, жим ўтирар, сўнг:

— Ҳаракат қиламан, албатта, лекин иш чиқмас. Зўрлар бор, заминдорлар, зангинлар бор, тўсқинлик қилар чамамда. Лекин деҳқон оммаси, ишчилар, камбағаллар дилимда, уларга хизмат этиш муқаддасдир менга, аммо ноилжман.

— Ажаб гапирасиз, наҳотки, давлат, лига халқ маорифини ўйламаса. Тавба, ҳеч ақлимга сиғдиролмайман,— деди ҳайрон бўлиб Искандаро.

— Э фалак — қичқирди Аҳмад Хусайн,— халқ оммаси жуда хор бўлган, толесиз. Илм, мактабдан фақат заминдорлар, бойлар баҳр оларлар, камбағаллар бадқисмат, ҳаммаси ғирт саводсиз, тушундингизми?— деди Искандарога қараб.— Билинг, ҳақиқат шундай, бунга қарши курашмоқ лозим,— деди кўниб.

— Биламан, дўстим, фоже воқеалар кўп, халқимиз бахтсиз, курашмоқ лозим,— деди Искандаро ва узоқ, ҳаяжонли гапириб кетди.

Шундай қилиб, улар ҳаётдан, бахтдан, адабиётдан, сиёсатдан сўзлашдилар, узоқ дардлашдилар. Бирдан Искандаро қўзғалди:

— Энди кетайлик, онам ҳам касал, ҳар кун безгаги тутади,— ҳовлиқиб ўрнидан турди.

Аҳмад Ҳусайн ноилож қўзғалди. Иккови бирга юриб, Аҳмад Ҳусайн Искандарони кўчасига қадар жўнатиб, хайрлашди.

— Жим бўлиб кетманг, мендан хабар олиб туринг,— деди Искандаро хўрсиниб.

Ҳар иккови оғир хаёлларга фарқ бўлиб, ўксик, сўник умидлар билан ажралишди. (УМ)

35 томир ва/томирлар ва (УМ)

76-бет.

8 чалама-чатти кўриб/чала-чатти кўриб (УМ)

14—15 боришни ўйлади/боришни ўйлади-да; сўл ёққа кескин равишда бурилди. (О, УМ)

37 кўмаклашган/кўмаклашган эдилар. (О, УМ)

77-бет.

11—12 севар эди./севар, уринар эди. (О, УМ)

78-бет.

40 бўлинади./бўлади. (О)

43 сигаретни узоқ тутатгандан кейин/сигаретни тутатаверди-да, (О, УМ)

79-бет.

1 силкиб кўтарди-да./силкиб кўтарди, (УМ)

20 феъл-атвори/характери (УМ)

82-бет.

39 ўртоғининг/ўртоғи (О)

83-бет.

8—9 Кекса Мальтуснинг/Эски Мальтуснинг (О, УМ)

33—34 қараб қўяр эди./қарар эди шоир./ (О, УМ)

84-бет.

7—8 орзуси зўр эди унда/орзуси зўр (УМ)

42 кетаркан/юрарди, (О)

85-бет.

8 Манқа бурун/қўшни манқа бурун (УМ)

10 — Қўшни бопладинг/— Бопладинг (УМ)

20 юмуқ дўкондор/юмуқ кўр дўкондор (УМ)

33 патини/ёлини (О, УМ)

86-бет.

1—2 калака қилишда/калакада (УМ)

39 йигит билан/мана йигит билан (УМ)

87-бет.

2 сиёсати ҳақида/сиёсатини (УМ)

24—25 ишсизлар орасида/ишсизларча (УМ)

87—88-бетлар.

41—5 Бир кун Аҳмад Ҳусайн ∞ Искандарони тасодифан кўриб қолди. ∞ Искандаро чўчиб тўхтади, кейин кўришиб:/Искандаро чўчиб тўхтади, кейин кўришиб: (УМ)

91-бет.

- 3—4 ишонмангиз!/мутлоқ ишонмангиз! (О, УМ)  
10—11 кимсасиз, сув селгандай жим-жит, кўркам қалин дарахтзор/кўркам, қалин дарахтзор, кимсасиз, сув қуйгандай, жим-жит (О)  
22 бўйли бир хоним/бўйли, гавдали бир хотин (УМ)  
36—37 ажойиб жиҳозланган кенг/кенг ва гўзал жиҳозланган. (УМ)  
37—38 Ўттиз беш ёшлар чамасида эгнига ∞ лекин/ўттиз беш ёшлар ∞ келишган, лекин (О, УМ)

92—93-бетлар.

- 28—36 тўхтади ва сўзида давом этиб, яна қадам ташлай бошлади.— О, Искандаро ташвиқот кетида дайдилик қилиб юрибсиз, номус қани, виждон қани?! ∞ яна виждондан ифбатдан даъво юритадилар!— ёлқинли кўзларида яна ғазаб тошиб деди Искандаро»./тўхтади. (О, УМ)

94-бет.

- 19—20 Қўп ховлиқманг, Американинг/Американинг (УМ)  
29—34 Бу мушарраф, пок мамлакатимизда турли тадбирлар ва ислохотлар ила жамият ишларини тартибга солмоғимиз лозим. ∞ Ошиқишнинг фойдаси йўқ, ҳеч фойдаси йўқдир./чорасини излаш лозим, албатта (О, УМ)  
37—43 Аҳмад Ҳусайн ва Искандарога пасткашлар, аблаҳлар, деб қараб, бўғиб ташлагуси келар, аммо зангин хўжайиндан диққат эса-да, унга қарши чурқ этмас, иложсиз эди./Аҳмад Ҳусайн ва Искандарога пасткашлар деб қарар, зангин хўжайиндан диққат, чурқ этмас, иложсиз эди (О)

94—95-бетлар.

- 43—2 иложсиз эди. ∞ шу сабабдан ўзини бир оз тутишга тиришар эди./иложсиз эди. (О, УМ)  
11—12 этардилар./этар эдилар. (О, УМ)  
15 Аҳмад Ҳусайн билан/Аҳмад Ҳусайндан (О, УМ)  
18—19 эшитган/эшитган эди (О, УМ)  
20—21 гапга тушди. Яна бой ва бойваччаларнинг нодонлиги/гапга тушди. (О, УМ)  
23—27 гапириб кетди. ∞ Аммо Анвар Мурод сукут этиб тинглади./гапириб кетди. (О, УМ)  
32 Мустамлакачилар/Колонизаторлар (О, УМ)  
39—41 Анвар Мурод билан хайрлашдилар. Олифта бойвачча кибр ва аҳмоқона гурури ила креслода талтайганича қолди./ хайрлашдилар. (О, УМ)

96-бет.

- 29 сўзларингнинг маънолари/сўзлашувнинг турли маънолари (УМ)  
30 ва бошқа/ва шундай бошқа (УМ)

97-бет.

- 3 фожеа/трагедия (О, УМ)  
32 юрди./кирди. (О)  
42 шабада ёқимтой эсар эди. Улар/шамоллар энди уйғонган эди (О, УМ).  
42 Улар/Ингитлар (О, УМ)

- 98-бет.**  
9—10 юракларга йўл топувчи нафис икки овоз жўр бўлди./  
нафис, юракларга йўл топувчи икки овоз жўр бўлди.  
(O)
- 99-бет.**  
18 маърузачига/докладчига (O, УМ)
- 100-бет.**  
11—12 иштончан./устида иштон, (O)  
30—31 адабиётнинг энг муҳим, энг зарур ишларидан эканли-  
гини айтиб./ҳозирги адабиётдан эканлигини айтиб, (O)
- 102-бет.**  
14 замон аҳволи/аҳволи замон (O)
- 103-бет.**  
34—35 бўзариб/қизариб (O)
- 105-бет.**  
13 ишдан ҳайдадилар./ишдан беҳуда ҳайдадилар. (O)  
22—23 — Норозилик кўрсатиш керак,—дея қичқирдилар тарақ-  
қийпарварлар./—Протест қилиш керак,— қичқирдилар  
тараққийпарварлар ва ишчилар фиғони чиқиб, ғазабда.  
(O, УМ)  
24 аллаким/биров (O)//бировлар (УМ)  
25 норозилик/протест (O)
- 106-бет.**  
18 қалбга/жонга (O, УМ)
- 108-бет.**  
9 жосуслар/шпионлар (O)  
19 солиқ/налог (O, УМ)  
22 агенти/агенти, зимдан ишлайди. (УМ)  
29 кўрдим адабиётчиларни/адабиётчиларни кўрдим, (O,  
УМ)  
42—43 афсус, лекин/афсус-афсус, лекин. (УМ)
- 111-бет.**  
17 шумшайиб/уриб (O, УМ)
- 112-бет.**  
35 фаол/фаол ва актив (УМ)
- 113-бет.**  
29 деди жаҳл билан, ўшшайиб/жаҳл билан ўшшайиб, де-  
ди (УМ)
- 114-бет.**  
17—18 саноат/техника (O)  
32 хўб/хўб ўйнаб (УМ)
- 118-бет.**  
31 умид йўқ/умид йўқ эди. (УМ)  
42 дарахтча-ю, на бир парча майса.../дарахтча, на бир  
парча майса бор... (УМ)
- 119-бет.**  
29 қошларини чимириб/қошларини маънодор чимириб (УМ)
- 121-бет.**  
2—3 мустамлакачилар/колонизаторлар (УМ)  
10 жиддий/аста жиддий (УМ)
- 122-бет.**  
32—33 У ҳанг-манг қотиб тўхтади./ҳанг-манг қотиб тўхтади.  
(O)  
34—35 қўлни чўзди бирдан, ичидан уҳ тортиб./қўлни чўз-



ди бирдан, соғинчга тўлган кўзларида ҳайрат ва қувонч билан (О)

123-бет.

9 довираб гавдасини/шошиб гавдасини (О, УМ)

11—12 Искандарога Муҳаммад Жамолни/Искандарони Муҳаммад Жамолга (УМ)

12 таништирди, сўнг шоирга қараб:/таништирди. (О, УМ)

14 Муҳаммад Жамол Искандарони/Муҳаммад Жамол дўстининг севгилисини (О, УМ)

20 нурга тўлди.../нурга тўлди. Менимча сенинг ҳам юзинг гулдай очилибди. (О, УМ)

124-бет.

6 ва сув келтириб, худди/ва худди (УМ)

13 халқчил/халқона (О)

125-бет.

36 келишган/келишган, нозик (УМ)

126-бет.

9 тўқиб ташлар эди./тўқиб ҳам кетар эди. (О)

22 дер ва жаранглаб кулар эди./дейди ва жаранглаб кулади (О)

30 тикувчи/машиначи (О, УМ)

127-бет.

4 қолишар эди./қоларлар. (О)

14 тентиради./тентирар, (О)

17 хўрсиниб, ҳижрон дардида/хўрсиниб, оғир нафас олиб, ҳижрон дардида (О, УМ)

128-бет.

18 этсиз/этсиз, мойсиз (УМ)

21—22 хийла ичабошлади/хийла ичди (УМ)

24 Покистонда фақат/—Хиндистонда фақат (О, УМ)

27—28 тўйдира оладиган/тўйдира оларди. (УМ)

129-бет.

22—31 деди Аҳмад Ҳусайн.

Аччиқ шўрвани гангур-гунгур суҳбат билан ичарканлар. Муҳаммад Жамол энди сўзни Искандародан бошлади: ∞ Муҳаммад Жамол оғир хўрсиниб, бошини ёстиққа ташлади, кўзларини ғамгин юмди./деди Аҳмад Ҳусайн. (О, УМ)

32—33 Аҳмад Ҳусайн педикапни физиллатиб келаётган қўшнисини тўхтатди-да:/Физиллатиб педикапда келаётган қўшнисини тўхтатди Аҳмад Ҳусайн: (УМ)

35 дея ялинди./ялинди. (УМ)

130-бет.

5 дорихонага/аптекага (УМ)

18—19 бу менга/бу сенга (УМ)

20—21 дея, шошиб кўчага чиқиб кетди./деди, шошиб чиқиб кетди кўчага. (УМ)

131-бет.

5 Аҳмад Ҳусайн уйқу аралаш/уйқу аралаш Аҳмад Ҳусайн (О)

135-бет.

19—20 ёмон, айёр одамлар кўп/ёмонлар кўп, айёр одамлар кўпки. (УМ)

- 136-бет.**  
 9 гапга энди/гапга мўлжаллаб энди: (УМ)  
 21 деб қўйди./деди. (О, УМ)  
 24 қуриган эди./қуриган. (УМ)  
 26—27 этар эди, ичида:/этар эди: (УМ)  
 39—40 Абдулвоҳид сесканиб тушди: /сесканди Абдулвоҳид:  
 (О)
- 137-бет.**  
 3 тортар эдилар./қилар эдилар. (О, УМ)  
 26 четига/четигароқ (УМ)  
 42—43 қилмайди/қилгуси келмайди (УМ)
- 138-бет.**  
 17 ортидан/ортидан эргашиб (УМ)  
 37 қулингизга/бандангизга (О, УМ)
- 140-бет.**  
 24 қарз-қавалло/қора-қура (УМ)
- 142-бет.**  
 25 деди Абдулвоҳид/Абдулвоҳид (УМ)  
 33 деди она хўрсиниб/она деди хўрсиниб (УМ)
- 143-бет.**  
 18 қарз-қурз/қора-қура (УМ)  
 22 кўрсатмасин/кўрсатмасин.— деди (УМ)  
 26 машаққати/маишати (УМ)  
 38 сарвлар/сувлар (УМ)
- 144-бет.**  
 19—20 дунё тургунча/дунё яшагунча (УМ)  
 37 деди-ю, тез/тез (УМ)
- 145-бет.**  
 7 қилишмоқда/қилурлар (УМ)  
 9 унинг чуқур/чуқур (УМ)  
 37 тангадай кун/кун тангадай (УМ)
- 146-бет.**  
 1 изтиробда юм-юм/изтиробли эди, у юм-юм (УМ)
- 147-бет.**  
 22 угра ошидан/ун ошидан (О, УМ)  
 27 — Хўш./— Хўш, қани (УМ)
- 148-бет.**  
 1—2 — Отаси, бир оз чиқиб туринг, овқатини ичиб олсин, —  
 дея/— Жоним, чиқинг, оч у, овқатини ичсин. (УМ)  
 10 тўкиб солди/тўкиб берди. (УМ)  
 11 бориб чакки қилибсиз!/чакки қилибсиз борибсиз! (УМ)  
 22 лаинсан./хоинсан (О)  
 29 келар эди./келиб. (УМ)
- 149-бет.**  
 3 овқат ер ва чўзилар эди./овқатни ер ва чўзилар. (О)
- 150-бет.**  
 14 угра оши/ун оши (О, УМ)  
 17 қолган эди/қолган (УМ)  
 24 қилибдилар,— деди ва/қилибдилар (УМ)
- 151-бет.**  
 20—21 чўчитар эди./чўчитар. (УМ)  
 31 йўғон гавдали./қалин, йўғон гавдали, (О, УМ)
- 152-бет.**  
 1 столдаги/столдан (УМ)

153-бет.

- 13 олифта./газетачи. (О)  
18 Олифта/олифта газетачи (О)  
31—32 бу гапларнинг нима ҳожати бор, деб ичида ўйласа ҳам./ичида бу гапларнинг нима ҳожати бор, деб ўйласа ҳам, (О, УМ)

154-бет.

- 3—4 деди муҳаррир ғурур билан секин./ғурур билан секин деди муҳаррир. (О, УМ)  
23 ранжиди./ранжиди у. (УМ)  
30 силкиди:/силкиди у: (УМ)  
35—36 аллақайларга кетар./қайларга кетар, (УМ)

155-бет.

- 3 йўлка/тротуар (О, УМ)  
5 қиртишлар эди./қиртишламоқда. Йигитнинг эшаги чарчагандай тумшугини хўжайиннинг елкасига бирпас-бирпас қўйиб олади. Тепада чинорлар устида гала-гала тўтилар учишади. (О, УМ)  
12 туманлашди./туманлашиб кетди. (О, УМ)  
29 ўкинди./энди ўкинди. (О, УМ)  
31—32 айтмади./айтмади унга. (УМ)  
33 дилини алам/алам дилини (УМ)

156-бет.

- 16 — Покистон йўлида ҳар қандай вазифа аъло! — Покистон йўлида ҳар йўл аъло! (О, УМ)  
37 чапати билан/«чапати» ва (УМ)

158-бет.

- 17 қиз билан/суюқлиси билан (О)  
21 — Ўзим.. келган эдим, — деди Аҳмад Ҳусайн ва ерга қаради./ўзим.. сизни соғиниб келдим.... — деди-ку, сўзларидан ўзи уялди ва ерга қаради. (О, УМ)  
29—30 — Бўлмаса нарироққа бориб, пойлаб тулинг, ҳозир чиқаман, — деди қиз қатъий/— Нарироқда пойланг ҳозир чиқаман — қатъий деди қиз (О, УМ)  
32 хушнуд бўлган/хушнуд ҳолда (О)

159-бет.

- 1—2 деди Аҳмад Ҳусайн кўзларида табассум билан./кўзларида табассум билан деди Аҳмад Ҳусайн. (О)  
32 Бобирдан/Мўғуллар давридан (О, УМ)  
бобирийлар/мўғуллар (О, УМ)

160-бет.

- 4 мустамлакачиликка/колонизаторликка (О, УМ)  
10—11 юзларига шабада урди./шабада урди юзларига, (О, УМ)  
11—12 қулоқларга шовқин-сурон/шовқин-сурон қулоқларга (УМ)  
41 чиндан/жоним, чиндан (УМ)

161-бет.

- 11 папиросни қаттиқ-қаттиқ сўрди./қаттиқ-қаттиқ сўрди папиросни, (О, УМ)  
23 юрагининг қаъридан узилди./юраги қаъридан узилди. (О) //узилди. (УМ)  
26—38 тўлқинларни ила:

— Қайдам, билмадим. Сиз поксиз, ҳақгўй кураш-  
чисиз... Синадим сизни. Билмадим, севаманми... йўқ-  
ми...— деди астагина ва жим бўлди. ∞ Ниҳоят,  
Искандаро секин сўз бошлади: тўлқинлари ила у йигит  
қўлини олди.

— Асло унутмайман, Балки... балки севаман сиз-  
ни... ҳар ҳолда...

Аҳмад Ҳусайн Искандаронинг оёқларига ташлади  
ўзини, қизнинг титраган тизларини қучди:

— О, гўзалим, шу бахтнинг ўзи бутун умримга  
етади. Камбағалман, қашшоқман, аммо муҳаббатим  
тоғ-тоғ, муҳаббатим пок, ёлвораман, унутманг буни,  
унутманг мени...

Искандаро пича ўзини тутиб олди, кулиб, Аҳмад  
Ҳусайннинг елкаларини қучди, жингалак сочларини  
силади: (О\*, УМ)

39 боринг/борасиз, (УМ)

42 ишларсиз./ишларсиз. Албатта, соғинаман сизни, лекин  
майли, чидайман. (УМ)

162-бет.

1—4 Узоқ хаёлга толган Аҳмад Ҳусайн Искандарога жавоб  
бермади. ∞ Қизга ёлборгандай қаради ва оҳиста  
деди: Йигитнинг мафтун кўзларида ишқ, бахт тошқини,  
ёқимли юзларида мулойим табассум. Бутун эҳтироси,  
қайноқлиги билан қайта-қайта ўпди у қиз қўлларини.  
(УМ)

15—16 фақат у налогчи деганингизга ҳайрон бўламан. Лекин/  
фақат (О, УМ)

25 чиқиб кетса./чиқиб кетар. (УМ)

163-бет.

33 — Сабр қилинг/— Сабр қилинг, жоним, (УМ)

34 Аҳмад Ҳусайн./Аҳмад Ҳусайн қизнинг қўлларини ўпиб,  
силаб. (О, УМ)

35 бағишлайди./бағишлайди. Шуни яхши билингки, сиз  
менинг фақатгина ёрим эмас, менинг кураш йўлимда  
йўлдошимсиз, дўстимсиз, ҳамфикрим, ҳамдардимсиз.  
Аҳмад Ҳусайн қизнинг елкасини аста қучди, сочларини  
меҳр билан ўпди. (О, УМ)

39—40 Улар вақт ўтганини сезмадилар./Севишганлар учун  
вақтдай қадрсиз нарса йўқ. (О, УМ)

164-бет.

1 уйда/у уйда (УМ)

5 ёпинди-ю, ўзини/ёпинди-ю, кетгиси келмай, уҳ тортиб,  
яна ўтирди ва ўзини (УМ)

9 қатъий турда:/қатъий турда:

— Мен сизга бегонами?— ўпкалади қиз. Аҳмад  
Ҳусайн шошиб қолди:

— Нега? Нега? Сиз...

Искандаро ўрнидан турди. (О, УМ)

12 хаёллар./хаёллар билан, (УМ)

21 туялар/тевалар (О)

\* Оқламада ўчирилган.

- 25 мақтайдилар./мақтайди, (УМ)  
 26 қуршайдилар./қуршайди. (УМ)  
 35 ёшлиқдан/то ёшлиқдан (УМ)
- 166-бет. 41 сапчиб/сакраб (УМ)
- 168-бет. 8—9 ихтиёрсиз/ихтиёрсиз равишда (УМ)  
 22 тебратди./тебрата берди. (УМ)
- 169-бет. 4 олтинлантирар эди./олтинлатар эди. (УМ)
- 170-бет. 5 Қоронғулик/Ҳорғинлик (О)
- 171-бет. 14—15 қилтириқдай/нимчилик (О, УМ)  
 21 хурсанд бўлди./хурсанд эди. (О)
- 172-бет. 5 кам/оз (О)  
 23—24 ёдларкан:/ёд этар: (О, УМ)  
 26 дер эди./деб эди. (О)
- 173-бет. 19—20 Аҳмад Хусайн машаққат ва ғурбатга фарқ деҳқон ҳаё-  
 тини хийла ўрганди./Машаққат ва ғурбатга фарқ деҳ-  
 қон ҳаётини хийла ўрганди Аҳмад Хусайн. (УМ)  
 42 йўл бўлсин?— деди у/йўл бўлсин? (УМ)
- 174-бет. 13—14 эзмаланди./эзма эди. (УМ)  
 38—39 Аҳмад Хусайн хаёллар оғушида ғамгин ётар экан,  
 қаршисида бир парча/Бир парча (УМ)
- 175-бет. 15 ўткинчи каби/ўткинчи каби ҳар ёққа аланглаб одим  
 отди ва (УМ)  
 22 сал қалинроқ эди./сал қалин. (УМ)
- 176-бет. 25 жиқ ёшга/лиқ ёшга (О, УМ)  
 33 қизга тасалли бериб./тасалли бериб, қизга (О)
- 177-бет. 29 қатъий/қатъий равишда (УМ)
- 178-бет. 15 ухлай олмаган чоғларида ўз хаёлларига/ухлай олмай,  
 ҳар вақтни хаёлларга (УМ)  
 16 соғинар эди./соғинар эди. Чин қалбидан севар эди  
 ёрини./ (О, УМ)
- 181-бет. 14 Бу оқибатда/Бу нарса оқибатда (УМ)  
 24—25 лозим,— деб қўшиб қўйди/лозим. (О)
- 183-бет. 29 аниқламоқ/таҳқиқламоқ (УМ)
- 184-бет. 7 бор,— деди/бор. (УМ)  
 17 латифа/анекдот (О, УМ)  
 31 поччасининг/поччаси (УМ)  
 34 айтди./айтдилар (УМ)
- 185-бет. 13—14 йиғлагиси келди...

Бирдан холасининг эсига бир нарса тушгандай кўз  
эшларини тез-тез артиб:

Лекин «дўстим, азизим» деган икки сўз йигит  
қалбини хийла қувончга тўлата олган, тасалли бера ол-  
ган эди./йиғлагиси келди... (О, УМ)

187-бет.

32—33 ўкинди ва дарҳол тузатмоққа уринди:/ўкинди. Фозил-  
ҳақ давом этди: (О, УМ)

44 ғоят хавф-хатарлидир!/хавфли-хатарлидир ғоят. (УМ)

188-бет.

1 дея хўмрайди/хўмрайди. (УМ)

3 зарур./керак, (О)

7—8 келтирурман.../келтирурман, ҳаракат қилурман. (О, УМ)

12 бирмунча/бир неча (УМ)

40 бир гап бўлар,— деди/бир гап бўлар,— бепарво деди.  
(О, УМ)

190-бет.

11 Ҳа, ҳароми!— деди./ҳа, ҳароми! (УМ)

26—27 ҳамсуҳбатлари эди/ҳамсуҳбатлари. (УМ)

37 қоларди./қола берди (УМ)

191-бет.

22 деди Мухтор Ҳасан./Мухтор Ҳасан қоқилгандай бўлиб.  
(О, УМ)

38 чигирткадай/саранча (О, УМ)

192-бет.

6 айри ҳолда/айри (УМ)

193-бет.

7 ўзи якка/якка ўзи (УМ)

194-бет.

7—8 креслога ўтириб./креслога чалқанча ўтириб, (УМ)

33 кескин/кескин равишда (УМ)

36 новча./новча келган, (УМ)

41 порлоқ эди./порлоқ. (УМ)

196-бет.

12 бизни/наинки бизни (УМ)

24 бир парча/бир бурда (УМ)

31 кесиб қўйди./кесиб, (УМ)

197-бет.

20—21 иродаси зўр эди. Бироқ/иродаси зўрдир, сўнгра (УМ)

198-бет.

17—18 Уруш олови, тинчлик — не деган сўз? Қатор-қатор сўз-  
лар — бир чақага арзимайди./Уруш олови, тинчлик  
(УМ)

29—30 Абдулҳамид Сулаймонхон қовоғини солиб, димоғ, за-  
ҳар билан оломон олдига келди:/Қовоғини солиб, ди-  
моғ, заҳар билан оломон олдига келди Абдулҳамид  
Сулаймон. (УМ)

199-бет.

14—15 қалайи исирға/арзон исирға (О, УМ)

20 Мухтожлик, тирикчилик/Мухтожлик, тирикчилик жо-  
ним,— деди мулойимланиб. (УМ)

200-бет.

3—5 сўнг кампир эндигина тинчлик варақасига бармоқ  
босиб, бошини кўтарган эди./сўнг эндигина тинчлик

- варақасига кампир бармоқ босиб, бошини кўтарар эди.  
(УМ)
- 23 тушмайди/тирмайди (О)  
34 қутулганига/яна қутулганига (УМ)  
42 турткилаб./итармалаб, (УМ)  
43 бироқ қутулишининг/қандай қутулишининг (УМ)
- 201-бет.  
4 дея шивирлади/шивирлади (УМ)  
14 қилишди. Бу орада Искандаро/қилди. Искандаро (УМ)  
26 дея ялинди/ялинди (УМ)
- 202-бет.  
3 гапириб бераман./гапираман. (УМ)  
5 апоқ-чапоқ бўлиб/апоқ-чапоқ ошно бўлиб. (УМ)  
16 изини чалғитган./изларини йўқотган, (УМ)  
24 деди/дер (О)  
25—26 тиришар эди. У кейин сарини/тиришар, сарини (УМ)  
42 сиқилар эди/сиқилар. (УМ)
- 204-бет.  
34 бир ҳовлига таппа урдим./таппа бир ҳовлига урдим  
(О)
- 205-бет.  
23—24 ёшлардан бири./ёшларнинг бириси, (УМ)  
25—27 Искандаро бирдан тўхтади, у кўзларига ишонмаган-  
дай эди, қувониб кетганидан юзини очиб юборди.  
Кўришдилар./Искандаро кўзларига ишонмагандай,  
шодлиги кўксига сиғмай тўхтади ва кулиб юзини оч-  
ди. Кўришдилар. Искандаро ва Аҳмад Ҳусайн соғинч  
ва муҳаббатларини, учрашувдаги шодлик ва бахтлар-  
ини сўзлар билан ифода этмасалар-да, кўзларининг  
ёлқинли боқишлари, ҳафиф табассумлари ила бир-бир-  
ларига англатдилар. (О, УМ)  
29—30 тикиларкан, унинг ёлқинли кўзларидаги/тикилиб, кўз-  
ларидаги (О, УМ)  
41 деди Искандаро гўзал табассум ила./гўзал табассум ила  
деди,— Искандаро. (О, УМ)
- 206-бет.  
1 Аста-секин гаплашиб/секин қадам ташлашиб, гапла-  
шиб. (УМ)  
10 борарди;/юрарди: (О, УМ)
- 207-бет.  
4 атрофга/ҳар ёнга (УМ)  
8 — Соғиндим, жуда!— Соғиндим, жоним, жуда. (УМ)  
17 Улар/Севгилилар (УМ)  
39 тикилар:/тикилди: (УМ)  
40 биров очар эди./бироз очиб. Аҳмад Ҳусайн узоқ ти-  
килди...  
— Уҳ, кўриб гўймайман... (О, УМ)  
42 Шабада/Шамоллар (УМ)  
42 Буларнинг кўнгиллари/Севгилиларнинг кўнгиллари.  
(УМ)
- 208-бет.  
1 қалбларига қуйилар./қалбларига қуйилганидан эсиради-  
лар, (О, УМ)

- 15 олган». деди/олганлар», деди (УМ)
- 37—38 деди Искандаро ҳаяжонда ва давом этди./деди Искандаро ҳаяжонда.  
— Хўш, гапиринг, Искандаро,— Аҳмад Хусайн синовчи кўзлар билан мулойим қараб. (УМ)
- 209-бет. 41 қилдик./қилдикми? (УМ)
- 4 қисиб./қисиб кулди. (УМ)
- 13 жойида-ку»./жойида», (УМ)
- 25 Искандаро жим, улар аста-секин юрдилар./Искандаро сукут этди, секин юрдилар. (О, УМ)
- 26 борар:/кечар:
- 210-бет. 13 гўзал бир маскан./қулинг ўргилсин маскан... (О, УМ)
- 21 муборак бўлсин!— деди/муборак бўлсин! Офат!— деди. (УМ)
- 32 безаклардан./безаклардан.— Ҳа, жимгина ўтиринг, ҳоргансиз,— деди меҳрибон табассум билан. (УМ)
- 33 Аҳмад Хусайн аста ўтирди./Аҳмад Хусайн бир дам маҳлиё термулди, кейин ўтирди (УМ)
- 211-бет. 10 тутганидан/тортганидан. (УМ)
- 15—16 деди Искандаро юмшоқ кулиб./юмшоқ кулиб, деди Искандаро. (УМ)
- 212-бет. 21 ҳаётнинг/хатнинг (О)
- 213-бет. 16 ўтирдик,— деди./ўтирдик. (УМ)
- 25 табассум ила/табассум ва ноз ила. (УМ)
- 26 — О, гўзалим./О, гўзалим ва эркагинам, (О, УМ)
- 42—43 бироз тўхтаб/оёқда бироз тўхтаб (УМ)
- 214-бет. 7 оҳиста қўлини тутиб ўпди-да./оҳиста қўлини тутди. Искандаро қўйинг, деб бошини чайқаб, қўлини қутқазмоққа уринар экан, ҳаяжон билан Аҳмад Хусайн узук, таққан қўлини ўпди-да (УМ)
- 10 — Бу нимаси?.. Қаранг./— Қаранг, (О, УМ)
- 12 бир кампирни/биргина кампирни (УМ)
- 18 Булар учун/Севгилилар учун (УМ)
- 216-бет. 27 йўлкаларда/тратуарда (О)
- 37 Кел, биродар./Кел, жонгинам, (О, УМ)
- 217-бет. 1 тўқув/текстиль (О, УМ)
- 36 Гамлетдай: ё ҳаёт, ё ўлим!» дея/Гамлетдай (О, УМ)
- 219-бет. 12 Тўқувчилар./Текстилчилар, (О, УМ)
- 220-бет. 14 шовқин-сурон/шовқин (УМ)
- 15—16 деди Муҳаммад Жамол ҳорғин товуш билан./ҳорғин товуш билан деди Муҳаммад Жамол (УМ)
- 35 қиласан, дея/қиласан,— деди (УМ)
- 221-бет. 1 из чалғитишни/изини йўқотишни (О, УМ)



- 4 ёзаётгандир./ёзмоқдадир. (УМ)  
 223-бет. 39 кескин деди:/кескин равишда деди: (О, УМ)
- 28 қиз/севгилисиди (О, УМ)  
 31—32 — Мен бир айланиб келсам, ∞ деди./— Мен сизга ҳа-  
 лақит бераман-ку... бир айланиб келсам,— деди. (УМ)  
 33 Йўқ, ўтир, агентлар кўп, хавфлидир,— деди/Нима,  
 нима? Бас, иккинчи марта бундай гапни эшитмайин,  
 уқдингми?..— деди (УМ)
- 224-бет. 2—3 боғлайсиз,— деди/боғлайсиз. (УМ)  
 5 самимий/самимият билан (УМ)
- 225-бет. 8—15 Юракда ўқтин-ўқтин ишқ ва соғинч тўлқинини сезган-  
 дай бўлар ва қиз ∞ тўсатдан ∞ ошиқар эди./  
 Юракдаги ишқ ва соғинч тўлқини билан қиз ∞  
 тўсиндан ∞ ошиқар. (УМ)  
 36 такрорлади./такрор куйлади. (УМ)  
 37 деди Искандаро ўйчан/ўйчан, хаёлчан, деди Искандаро  
 (УМ)
- 226-бет. 4 қўл узатди./қўл узатди. Шу онда Аҳмад Ҳусайн унинг  
 ингичка белига қўл ташлаб, ўзи томон тортди... Ис-  
 кандаро уят эмасми, дегандай бошини секингина теб-  
 ратди ва йигитнинг елкаларини қучиб. (О, УМ)  
 11 деразадан қаради./унинг кўзларида бахт уққунларан  
 эди... (УМ)
- 228-бет. 31 маблағ/салмоқликкини маблағ (УМ)
- 229-бет. 18—19 деди Искандаро титраб./титраб деди Искандаро (УМ)
- 230-бет. 11 дея қичқирди/қичқирди (УМ)
- 231-бет. 11 кўрсатмоқдаларки,/кўрсатдиларки, (УМ)  
 40 дағ-дағ титраб./шақ-шақ титраб, (О, УМ)
- 234-бет. 7 деди Асқар заҳарханда билан./заҳарханда билан деди  
 Асқар. (УМ)  
 22 «ҳалол мол»/«ҳалол сол» (О, УМ)  
 34 елкасини/орқасини (УМ)
- 236-бет. 1 туйғун кўзлари/ақлли, туйғун кўзлари (УМ)
- 237-бет. 13—14 деди Аҳмад Ҳусайн дарҳол/дарҳол деди Аҳмад Ҳусайн  
 (УМ)  
 17—18 деди Шариф Сулаймон мамнун боқиб./мамнун бо-  
 қиб деди Шариф Сулаймон (УМ)
- 238-бет. 27 қизарган, ҳорғин кўзларидан/қизарган кўзларидан  
 (УМ)  
 35 деди Иброҳим Умар./ғивирлаб деди Иброҳим Умар.  
 (УМ)

- 239-бет.  
6—7 деди дўстини қўлтиқлаб/дўстини қўлтиқлаб деди (O)
- 242-бет.  
28 ясаймизми?/ясайсизми? (O)
- 243-бет.  
41—42 увада жаҳл билан тупурди./тупурди увада жаҳл билан. (O)
- 246-бет.  
9—10 гоҳ у йўлкага, гоҳ бу йўлкага/гоҳ у тратуарга, гоҳ бу тратуарга (O, УМ)
- 247-бет.  
3 деди у титраб./титраб деди у. (O)  
27—28 норозилик билдирмоқчи;/протест қилмоқчи; (УМ)  
35 норозилик/протест (O, УМ)  
41 норозилик/протест (O, УМ)
- 249-бет.  
24 жосуслар/шпионлар (УМ)  
25 сўзлади./сўйлади, (УМ)  
40 ирғиб минбарга чиқди/ирғиб чиқди минбарга (УМ)
- 251-бет.  
1—2 деди Заҳро такаббур оҳангда./деди Заҳро такаббур оҳангда оёқ устида туриб. (O, УМ)  
11 кетяпти бу./кетяпти бу, қизим. (УМ)  
18—19 истеҳзо билан Заҳро/истеҳзо билан бой қизи. (O, УМ)  
21 қалин даҳан эди./ола-була, қалин даҳан эди. (O, УМ)  
23—24 ёқут сирғалар билан хийла гўзал кўринар эди./ёқут сирғалар гўзаллик, кўрамлик бағишламаган. (O, УМ)
- 252-бет.  
28 Тоҳира ўғил кўрган./Тоҳиранинг ўғилчаси туғилган. (O, УМ)  
30 озода, чақнаб турган/озода, ярқирайди, йирик чақнаб турган (O, УМ)  
32—33 безакларига,/безакларига ўралган, (O, УМ)
- 253-бет.  
30 сўзлади./сўйлади. (УМ)  
38 Искандаро воқеалардан мисоллар/Искандаро ҳаётдаги фалокатли, даҳшатли воқеалардан мисоллар (УМ)
- 254-бет.  
1 тушунганлар хафа бўлиб./тушунмаганларнинг юраклари қонга тўлиб, (УМ)  
13 Залда заминдор ёнида/Залда биринчи бўлиб (УМ)
- 255-бет.  
35—36 сўзларга астойдил қулоқ солиб, тинглар эди./сўзларни оғир қулоқ солиб, тинглар эди. (УМ)  
35 астойдил/оғир (O)  
42 солар./осар, (O)
- 256-бет.  
1 бўйсуниб./бўйсунарлар, (УМ)  
8 кўп ўтмай, сўзга киришди./Кўп ўтмай, сапчиб, сўзга киришди, (O, УМ)  
14 етган./етмишдир. (O)  
24 консул/Америка сенатори (O, УМ)
- 258-бет.  
4—5 иш тутиш гуноҳ./гуноҳ, қайғи узоққа етолмайди. (O, УМ)

- 30 ниҳоят қолоқ./ниҳоят қолоқ,— деди кескин равишда.  
(*O, УМ*)
- 39 заҳар сочиб, уруша бошлади./заҳар тили уруша бош-  
лади. (*УМ*)
- 260-бет. 34 — Гапир./— Сўйла, (*O, УМ*)
- 261-бет. 19 айтди./сўйлади. (*O, УМ*)
- 263-бет. 18—19 семиз, бақалоқ./семиз, йўғон бўйин, бақалоқ (*УМ*)
- 264-бет. 27 газлама/мануфактура (*O, УМ*)
- 265-бет. 3 лойиҳа/проект (*O*)  
18 — Гапиринг./— Сўйланг, (*O, УМ*)
- 32—33 Аҳмад Ҳусайннинг жавоби Исмоилхонга ёқмади. У хо-  
муш, тумшайиб ўтирди./Исмоилхонга ёқмади Аҳмад.  
Ҳусайннинг жавоби, хомуш тимрайиб ўтирди. (*O, УМ*)
- 267-бет. 31—32 деди кинояли товуш билан бири Аҳмад Ҳусайнга қа-  
раб./деди бириси. (*O*)  
37 деди бошқаси./деди бириси. (*O, УМ*)  
40 деди Аҳмад Ҳусайн қизариб./қизариб деди Аҳмад Ҳу-  
сайн (*УМ*)
- 269-бет. 12 анъанамизни/санъатимизни (*O, УМ*)  
33 ёрилгундай бўлиб./ёрилгандай: (*O, УМ*)  
34 Покистон!— дея пишқирди./Покистон! (*O, УМ*)
- 270-бет. 24—25 хизматчига секин: «Ҳайда!» деб ишора қилди./секин-  
хизматчига ишора қилди, «Ҳайда!» деди (*УМ*)  
30 бораркан./борар эди, (*УМ*)  
31 кескин бурилиб./кескин равишда бурилиб, (*УМ*)
- 271-бет. 24 ажралдилар./айрилдилар. (*УМ*)
- 272-бет. 4 шеърлар булар./шеърдир. (*УМ*)  
7—8 деди маъмур қув, ғилай кўзларига кулги бериб./қув,  
ғилай, кўзларига кулги бериб,— деди маъмур. (*O, УМ*)  
8—9 ташвиқот./агитация. (*O*)  
16—18 деди маъмур лоқайдлик билан,— Хоинлар, қаранг ∞  
қўлга тушди-ку.../лоқайдлик билан — Хоинлар, ∞  
қўлга тушди-ку,— суюниб деди маъмур. (*УМ*)  
35 кимдир/бириси (*O, УМ*)  
41 тиқилинч./тиқилинч, чанг. (*УМ*)  
43 оломонни ёриб ўтиб, ғизиллаб учмоқда./одамларни  
ёриб, йўл топади. (*O, УМ*)
- 273-бет.
- 274-бет. 11 айғоқчилар/шпионлар (*O, УМ*)  
6—7 деди Аҳмад Ҳусайн бўғилиб./бўғилиб деди Аҳмад Ҳу-  
сайн. (*O, УМ*)

- 29—30 пишиқ, чақмоқдай шеърлар унинг юрагига киради./  
пухта, чақмоқдай шеърлар ёқади унинг юрагига (УМ)  
43 сўзлашгуси/сўйлашгуси (УМ)
- 275-бет.  
6 Булар/Севишганлар (О, УМ)  
24— Сўзла,/—Сўйла, (УМ)
- 276-бет.  
2—3 мамлакатингизни!— қичқирди қизариб Жон Коттон./  
мамлакатингизни! (УМ)  
11—12 қуроқ-қуроқ/қуруқ-қуруқ (О)  
23 дадил, аммо бўғиқ товуш билан/дадил, кескин, аммо  
бўғиқ товуш билан (УМ)
- 277-бет.  
2 деди./қатъий деди Жон Коттон. (О, УМ)  
19 чурқ этмади./ғирт этмади, (О, УМ)  
29 ҳушсиз туярди./ҳушсиз каби туярди ўзини. (УМ)  
30 — Сўзла,/— Сўйла, (О)
- 278-бет.  
11 ўриндиққа қўйган ҳолда/ўриндиққа кўтариб қўйган  
ҳолда (О)  
25 кулди./кулди маъмур,
- 279-бет.  
280-бет.  
11 Қуръон мусулмонлар учун пок, асл, муқаддасдир./  
Қуръон пок, асл, муқаддасдир мусулмонлар учун.  
(О, УМ)  
17 турмакланган/буйраланган (О, УМ)
- 281-бет.  
1 шовқини/товуши (О)
- 282-бет.  
1—2 деди ҳовлиқиб мудир./ҳовлиқиб мудир (УМ)  
9 деди заминдор./деди. (О)  
10 ирғиб, таъзим қилди мудир. /ирғиб, таъзим қилди  
мудир — хато қилдим, кечиргайсиз. (УМ)  
35 машинани чақир,— буюрди./машинани чақир, мен кет-  
дим ишим бор,— буюрди. (О, УМ)
- 284-бет.  
4—5 Норозилик баён қилиш./Протест қилиш, (О, УМ)  
6 Халқни ҳам бунга/халқни ҳам протестга (О, УМ)  
15—16 топилавермас, тинмай бозорларда айлангани — айланган  
эди./топилавермайди, лоқ этиб бозорларда айлангани  
айланган (О, УМ)  
41—42 қизнинг қўлларини сиқди./қўлларини сиқди қизнинг,  
(УМ)
- 284—285-бетлар.  
43—1 иложим йўқ.  
Искандаро узоқ сукутдан кейин уҳ, деб:/Иложим  
йўқ. (О, УМ)  
23 лаънати!/ҳароми! (О, УМ)  
25 — Виждонсиз,/— Бузуқи, (УМ)  
27 деди қучиб қизни./қучиб, эркалаб қизни (О, УМ)  
28—38 — Камбағалман, пулим йўқ, обройим йўқ, лекин Искан-  
даро, ихтиёрингиз. Мен абадий севаман сизни, қалбим  
билан ∞ севаман.

Искандаронинг хаёлида бирдан қариндош аҳраболари, ота-онаси, оғаси гавдаланди.

— Сиз пок виждон эгасисиз. Халқ ғами, халқ ғурбати билан яшайсиз. Севаман сизни./— Лекин Искандаро, ихтиёрингиз; мен абадий севаман сизни. (О, УМ)

285—286-бетлар.

42—2 топмайман сира. Ифлос заминдор завқ-сафога берилган, аблаҳу! Динни, имонини йўқотган хонн у! Не чора бор, айтинг?/топмайман сира. (О, УМ)

4—5 деди бўғиқ, титроқ овоз билан йнгит ва Искандарога тикилди./Искандарога қаради, бўғиқ, титроқ овоз билан йнгит. (О, УМ)

23—24 ёлвориб бир он тикилди./ёлвориб тикилди. (О, УМ)

28 ўрнидан туриб кетди/туриб кетди (УМ)

31—36 холос. Майли отам-онам лаънатласин, ∞ сизни юракдан севаман.../холос. (О, УМ)

39 деди ҳаяжон билан/ҳаяжон билан. (УМ)

41 хийла/секин, хийла (УМ)

286—287-бетлар.

42—5 ўтирдилар.

— Ҳар кун, ҳар соатим хатар ва ташвишда ∞ бу офатни улар бахт-саодат деб биладилар./ўтирдилар. (О, УМ)

7—15 Тушундингизми? Хабардор бўлиб туринг мендан,— деди Искандаро.

Аҳмад Ҳусайн кўзларини ғам тутуни қоплаб олди... ∞ меҳр-муҳаббат тўла, мулойим овоз билан оҳиста:/Тушундингизми,— деди кулиб Искандаро. (О, УМ)

16 — Юринг, кетайлик./— Туринг, кетайлик. (О, УМ)

17 ишқ, садоқат/муҳаббат, садоқат (О)

22—23 Аҳмад Ҳусайн уйига қайтди. Кўнглининг/Аҳмад Ҳусайн уйига хурсанд қайтди, лекин кўнглининг (О, УМ)

288-бет.

13 ҳовлиқиб деди синглиси./ҳовлиқиб синглиси (О)

15 ўқидим,/суюниб ўқидим, (О)

28 — Ақлинг жойида,— кулди Аҳмад Ҳусайн./— Ақлинг жойида, бало-ку бу қиз, қақилдоқ,— кулди Аҳмад Ҳусайн. (О, УМ)

32—33 тушунтирди./тушунтирди, тайинлади. (О)

35 бўлармиш,— деди Ойша./бўлармиш. (О)

290-бет.

10 Ойша чурқ этмасдан, дами ичига тушиб, жим бўлди./Чурқ этмасдан, дами ичига тушиб, жим бўлди Ойша (УМ)

31 Аҳмад Ҳусайн тез юриб,/Тез юриб Аҳмад Ҳусайн, (О, УМ)

33 жиққа терга/сув терга (О, УМ)

291-бет.

1 кўзани/қумғонни (О, УМ)

19 ғиппа/шиппа (О)

25 хайрлашиб, чиқиб кетди./хайрлашиб, дўсти билан бирга чиқиб кетди. (О, УМ)

- 31 — Қимди? — дея сўради./— Қимди? — сўради. (О, УМ)  
 292-бет. 34—35 уқдингми?— деди/уқдингми? (О, УМ)  
 8 ҳисобсиз уйларидадан бирида/ҳисобсиз боғлари, уйлари-  
 дан бирсида (УМ)  
 14—15 деб мақтанар эди./мақтанар эди. (УМ)  
 16 хурсанд кулиб./кулиб хурсанд, (УМ)  
 21 муҳим масалалар чиқиб қолди. Америка.../муҳими  
 Америка масалалари бор, (О, УМ)  
 30—31 зўр ишлар кутиб турибди-да... деди заминдор./зўр иш-  
 лар кутиб турибди, сен маъносига тушунмайсан. (О,  
 УМ)  
 293-бет. 36 кулди ишлар мудирини./кулди (О, УМ)  
 19 деди Фозилҳақ Азизулхон./гапни силлиқлаб Фозилҳақ  
 Азизулхон (О)  
 294-бет. 27—28 сигаретни қаттиқ сўриб меҳмон./сигаретни қаттиқ сў-  
 риб. (О)  
 295-бет. 13—14 фотиҳа ҳам йўқ./фотиҳа ҳам йўқ, совчилар ҳам йўқ.  
 (УМ)  
 296-бет. 9 овунар эди/овунар. (УМ)  
 297-бет. 7 — Бир қиз-да.../— Бир қиз-да, яқинда туради, баъзан  
 зерикиб келиб туради ёнимга. (УМ)  
 33 бўлган эди:/бўлар эди: (УМ)  
 36 деди отасига қараб Жамил./отасига қараб Жамил.  
 (О, УМ)  
 38—39 Лекин хўп номаъқул ишлар орқасидан юрдинг./Лекин  
 юрдинг хўб номаъқул ишлар орқасидан. (УМ)  
 298-бет. 5 Игвогарлар/Итоатчилар (О)  
 10 — О, титраб, ранги ўчиб ўшқирди Искандаро/— О,— тит-  
 раб, ранги ўчиб Искандаро. (УМ)  
 299-бет. 4—5 тинчлик тарафдорлари тинчлик ишига/тинчлик тараф-  
 дорлари (О)  
 5 этмоқдалар./этади. (УМ)  
 300-бет. 1 — Ҳинд ва мусулмон/— Ҳинд, мусулмон (УМ)  
 4 давоси фақат қамчи, холос./Фақат қамчи давоси, холос,  
 (УМ)  
 6 деди Америка маъмури./мағрур деди Америка маъмури  
 (УМ)  
 15 чиқинг!— деди./чиқинг! (О)  
 18 Бопланг./Боплангиз, (УМ)  
 25 ёлқинланган.../чуқурланган... (О)  
 30 эслаб, шивирлашди./Эслаб, шивирлашиб, пиқ-пиқ ку-  
 лишди. (О, УМ)  
 36 — Жиддий айтаман — деди кулиб Жон Коттон./Жиддий  
 айтаман,— кулиб Жон Коттон (О, УМ)  
 39 тийрак./тирик (УМ)

- 43 сўзлагайман./сўзлайман. (УМ)
- 301-бет. 29 чуввос кўтарилди./гулдурос кўтарилди. (О, УМ)
- 35—36 Халқимиз тинчликка ташна!— деди Искандаро/Халқимиз тинчликка ташна! (УМ)
- 302-бет. 2 Тартиб-интизомни ўрнатишни билмаймиз,/Тартиб-интизомни билмайсиз, (О, УМ)
- 6 гапириб,/айтиб, (О)
- 42 Искандаро сўради:/сўради Искандаро: (О)
- 303-бет. 12 қорача келган;/сарикдан келган. (О, УМ)
- 305-бет. 2 айтмоқ./этмак. (УМ)
- 307-бет. 20—21 ҳали ҳам юрибди, маза қилиб. Шер бизга ҳам бир йўл кўрсатар./ҳали ҳам тирик (УМ)
- 308-бет. 35 жосуслар/шпионлар (О, УМ)
- 309-бет. 22 кир чодирга/чодирга (О)
- 32 йўлиқиб қолади./йўлиқиб, ўтиб кетади. (О, УМ)
- 310-бет. 6 шалдираб ўтиб кетди./шалдираб, секин ўтиб кетди. (О, УМ)
- 311-бет. 19 «хўш-хўш!»/«чўҳ-чўҳ!» (УМ)
- 3. Алоҳида нашр вариантлари*
- 60-бет. 3 деразачадан/деразадан (1972)
- 13 деразага айёрона кўз ташлаб/деразага кўз ташлаб, (1972)
- 61-бет. 12 муаллимларнинг ёрдами/муаллимлар ёрдами (1957, 1972)
- 62-бет. 7 бутун кеча/бутун кеч (1957, 1972)
- 63-бет. 21 йўлдан/бу йўлдан (1957, 1972)
- 34—35 Адҳамхон/Аҳмадхон (1972)
- 66-бет. 17—18 ҳурпак соч йигит/ҳурпак соч (1957, 1972)
- 19 қамишни/қамиш (1957, 1972)
- 68-бет. 22 беихтиёр равишда/беихтиёр (1957, 1972)
- 72-бет. 40—41 ғамхўрлик!/гумроҳлик! (1957, 1972)
- 73-бет. 29 сингли/синглиси (1957—1972)
- 74-бет. 16 прогрессив интеллигентлар/прогрессивлар (1957, 1972)
- 75-бет. 8 дер./дерди (1957, 1972)

- 76-бет.  
1 регулировщик — йўлбон/йўлбон (1972)  
31 шипи/шифти (1972)
- 77-бет.  
1—2 шоирни ҳайдаган/ҳайдаган (1957, 1972)  
7 ялиниб-ёлвордилар./ялиниб-ёлворардилар. (1957, 1972).  
41 кўпроқ қутурыяпти./қутурыяпти. (1957, 1972)
- 80-бет.  
3 худди хурофотдай/хурофотдай (1957, 1972)
- 81-бет.  
3 кўқларга/кўқка (1957, 1972)  
7 китобчалар/китоблар (1972)  
9 очиб, дўстининг/очиб, (1949, 1972)
- 82-бет.  
20—21 одатича/одатдагича (1957, 1972)
- 83-бет.  
42 кесик мисраларда/кесик... (1957, 1972)
- 84-бет.  
12 вазн/завқ (1949, 1972)  
39 чиркин тротуар/йўлкалар (1957, 1972)
- 85-бет.  
33 — Фараз/— Фарз (1957, 1972)
- 86-бет.  
10 Аҳмад Хусайини/Аҳмад Хусайн (1957, 1972)
- 88-бет.  
20—21 мулойим табассум ила Аҳмад Хусайн.../Аҳмад Хусайн мулойим табассум ила... (1972)
- 94-бет.  
15—16 урушга ҳадеб/ҳадеб урушга (1972)
- 95-бет.  
3—4 дастурхонга меҳмонларни ундади./меҳмонларни дастурхонга ундади. (1972)
- 100-бет.  
39 овозлар ҳар томондан/ҳар томондан овозлар (1972)
- 102-бет.  
31 даққи Юнусдан қолган/Даққендан қолган (1972)
- 105-бет.  
36 маърифатга халқ учун/халқ учун маърифатга (1972)
- 110-бет.  
33 Қўрқоқ! Жиндай отада у сичқон бўлди./Қўрқоқ (1957)
- 113-бет.  
31—33 Заҳарханда билан кўзларини ола-була қилиб, Жон Котгон деди:  
— Ўтган ишга/— Ўтган ишга (1957, 1972)
- 114-бет.  
3 ташқарига қадар меҳмонни/меҳмонни ташқарига қадар  
32 хўп ўйлаб,/хўп (1957, 1972)
- 116-бет.  
12—13 Бадбахт коммунистлар, профсоюзчилардан/Коммунистлар, профсоюзчилардан (1957)
- 120-бет.  
9 трипка/трико (1957, 1972)
- 123-бет.  
21 бошидан олиб,/дераза тагига отиб, (1957, 1972)



- 125-бет.  
1 — Мана, ўзингиз/— Мана, ўзинг (1957, 1972)  
25 кузатиб/жўнатиб (1957)
- 137-бет.  
4 экспонатларини/экспонатлари (1957)  
9—10 санъат ислом даврида/ислом даврида санъат (1972)
- 141-бет.  
17 сабрсизлик билан онадан буйруқ кутар/онадан сабр-сизлик билан буйруқ кутар (1972)
- 148-бет.  
26 куюниб./юкуниб, (1957)
- 157—158-бетлар.  
10—10 ўқишга киришди.  
...Орадан бир неча кун ўтгач, она Аҳмад Ҳусайнга қишлоқдаги холанинг ҳолатидан хабар олишни ўтинди, ҳатто ялинди. ∞ — Балки эрта кечқурун қишлоқ таассуротларини тингларсан!— деди шўх кулиб Аҳмад Ҳусайн./ўқишга киришди. (1957, 1972)
- 159-бет.  
12 қишлоққа/далага (1957)  
40—41 суянди: эҳтимол бобирийлар замонидан қолган боғ-дир./суянди. (1957, 1972)
- 160-бет.  
5 ҳалқумидан/халқимиздан (1957, 1972)  
10—11 сал-пал юзларига шаббада урди./юзларига сал-пал шаббада урди (1972)  
19 у деди/деди Аҳмад Ҳусайн (1957)
- 161-бет.  
5 янги, оқ/енги оқ (1957, 1972)
- 168-бет.  
35 — Кечирасан./— Кечирасиз, (1957, 1972)
- 169-бет.  
4 олтинлантитарар/олтинлар (1957, 1972)  
40 деҳқонлар ўзаро/деҳқонлар (1957, 1972)
- 172-бет.  
13 кетди у./келди у. (1957);  
13—14 хонадондан/хонадонда (1957, 1972)
- 173-бет.  
16 боласи ҳам/боласи (1957, 1972)  
42 кетяпсан./кетяпсиз, (1957, 1972)
- 174-бет.  
11—12 хийла жонимга/жонимга хийла (1957—1972)  
12 Қарз бўлса,/Қарз (1957, 1972)  
41 унинг сўнги/сўнги (1957, 1972)
- 175-бет.  
2 жўхоризор/жўхорикор (1957, 1972)  
34 гумон-шубҳа/туман-шубҳа (1957, 1972)  
41—42 таажжубланган/таажжуб (1957, 1972)
- 178-бет.  
41—42 чақнаган, зуваласи пишиқ, кичкина, нозиккина замн-дорнинг/чақнаган замндорнинг (1957, 1972)
- 179-бет.  
1—2 таралган. кўзлари ўйноқ, қирра бурун/таралган (1957, 1972)

- 183-бет. 15 тиржайиб, тиржаниб, (1957, 1972)
- 184-бет. 17 латифа/анекдот (1957)
- 186-бет. 15 Аҳмад Хусайннинг/Аҳмад Хусайн (1957, 1972)  
21—22 суриштирасан,/суриштирасиз, (1957, 1972)
- 188-бет. 15 этмагингизни/этмаганингизни (1957, 1972)
- 195-бет. 32 — Кетинг/— Кутинг, (1957, 1972)
- 200-бет. 13 оҳиста кампирга/кампирга оҳиста (1972)  
27 асабларини/лабларини (1957, 1972)
- 202-бет. 8 оҳиста келинни/келинни оҳиста (1972)
- 208-бет. 1 қуйилар,/қўмилар, (1957, 1972)
- 210-бет. 39 оғамни/оғангни (1957, 1972)
- 212-бет. 35 дейсиз?/дейсан? (1957, 1972)
- 215-бет. 35 Салимий/Салим (1957, 1972)
- 217-бет. 15 учирадилар./учрайдилар (1957, 1972)
- 220-бет. 35 дея дўстини/ва дўстини (1957)
- 223-бет. 12—13 Жамолнинг/Жамол (1957, 1972)  
18 ва ундан/ва (1957, 1972)  
24 пардани ёпинди,/пардани ёпишди, (1957, 1972)
- 224-бет. 36 яна мой/мой (1957, 1972)  
15—16 ҳам деярлик ҳеч вақт ундан/ҳам ундан ҳеч вақт (1957, 1972)
- 226-бет. 11 қаради./қараб турди. (1972)
- 229-бет. 40—41 ҳуснингга ўзинг доғ соласан?/ҳуснингга доғ соласан? (1972)
- 230-бет. 20 оғир ҳаётига/ҳаётига (1957, 1972)  
21—22 Ўнларча ҳикояларини/ҳикояларини (1957, 1972)
- 230-бет. 30—31 Сиз бу қадар/бу қадар (1957, 1972)
- 235-бет. 32 узунгина/узун (1957, 1972)
- 236-бет. 7 — Ифлослар/— Ифлос (1957)
- 238-бет. 9 Мен пича деҳқонлар орасида/Мен деҳқонлар орасида пича (1972)

- 27 ҳорғин кўзларидан/кўзларидан (1957, 1972)
- 239-бет. 26 газабдан/газабли (1957, 1972)
- 240-бет. 16 зарарли/заҳарли (1957, 1972)
- 241-бет. 1 Сохта, сотқин/сохта (1957, 1972)
- 245-бет. 22 чекишган/чекишди (1957, 1972)
- 260-бет. 13 шундай атоқли/огоқли (1972)
- 262-бет. 20 пинҳон Искандарони/Искандарони пинҳон (1972)
- 265-бет. 15 ботганлар,/борганлар, (1957)
- 266-бет. 3 қалай ишингиз?/ишингиз қалай? (1957)
- 268-бет. 1—2 пичир-пичир ўзаро совуқ заҳарханда/ўзаро совуқ заҳарханда билан пичир-пичир (1972)
- 270-бет. 24 хизматчига секин:/секин хизматчига: (1957)
- 273-бет. 11 айғоқчилар/айғоқлар (1957)
- 280-бет. 17 турмакланган,/буйраланган, (1957)  
30 ўргатамиз,/ўргатамиз, (1972)
- 281-бет. 5 томоша қила-қила/қарай-қарай (1972)  
10 эски олифта,/олифта, (1972)  
14—15 андоми шундай келишган/шундай келишган (1972)  
26 — бир кун кам/— бир кун (1957, 1972)
- 282-бет. 41 Машинага хурсанд/хурсанд машинага (1957)
- 285-бет. 15 секин бошини/бошини секин (1972)
- 288-бет. 3 хомуш бошини/бошини хомуш (1972)  
30 уйи/ўзи (1957, 1972)
- 293-бет. 6—7 юмшоқ креслога совуққина ва бетакаллуф/совуққина ва бетакаллуф юмшоқ креслога (1957)  
18—19 у ерда кўп./кўп у ерда, (1972)
- 296-бет. 5 қақшаб кетар,/қақшаб, (1957, 1972)  
33 сўзларини нари-вери/нари-вери сўзларини (1957)
- 297-бет. 8 коммунистлар./коммунистик аблаҳлар, (1957)  
32 жим бўлишди,/бир пас жим бўлишди, (1957)
- 300-бет. 24—25 Искандаро юзини озгина очди./секин Искандаро юзини озгина очди (1972)  
34 гапингиз тўғри?/тўғри гапингиз? (1957)



# МАТЕРИАЛЛАР



## ШОНЛИ ЙУЛ

### Ижодий режалар

Улуғ Ватан урушининг биринчи кунларидан бошлаб барча совет халқлари Ватанимизга бостириб кирган немис-фашист босқинчиларига қарши чексиз нафрат, кўрилмаган қаҳрамонлик ва фидокорлик билан курашиб, разил душман устидан галабамизни яқинлаштирмоқдалар.

Ўзбек халқи жонажон Совет Ватанимизнинг озодлиги, мустақиллиги, шон-шарафи учун бўлган бу Улуғ Ватан курашига жумлаи қардош совет халқлари билан бир қаторда бутун кучи, ғайрати, иродаси билан бел боғлади. Ўзбек халқининг ўғиллари Ватан урушининг ҳамма фронтларида ажойиб мардлик ва фидокорлик билан жанг қилмоқдалар. Юзларча ўзбек баҳодирларининг номларини бутун мамлакат билади.

Мен бир неча ой фронтда юриб, қаҳрли фронт ҳаёти билан танишдим. Кўп жангчилар билан суҳбатлашдим. Улкан материалларимдан фойдаланиб, ҳозир Ватан урушидаги ўзбек жангчилари ҳақида роман ёзмоқчиман.

Тошкент кино шўъбасининг илтимосига мувофиқ романим асосида кинофильм учун сценарий ёзмоққа қарор қилдим. Бу кино асаридан мақсад экранда энг яхши ўзбек жангчиларининг образини яратиш ва бу билан ўзбек халқининг Ватан урушида қатнашувини бир қадар кўрсатишдир. Воқеа Ватан урушининг маълум бир-икки ерида, Москва остида немис фашист таловчиларининг тормор келтирилиши этапида давом этадир. Асарнинг қаҳрамони — Ўзбекистоннинг узоқ тоғлик районларидан ёш содда колхоз чўпони Бектемир.

Гитлернинг мунофиқона ҳужуми чўпонни тоза, ўйноқ сувлар, гилам-гилам гуллар, хушбўй шамоллар макони бўлган, гўзал, сокин, улугвор тоғлардан айиради. Бектемир буни қандай қарорнинг ёвуз жилваси каби қабул қилади. Лагерларда қисқа муддат таълим кўргандан кейин Бектемир фронтга келади. Дастлаб у темир, ғаройиб маҳлуқлар қаршисида ўзини ожиз, беҳимоя сезади. У ёлғиз тўплар, танклар, миномётлар, самолётларнинг даҳшатли гумбурашини эшитади ва кўз олдида ҳар қадамда ўлим кўради.

Бектемир табиати эътибори-ла қўрқоқ эмас. Унинг юрагининг қаърида ажойиб баҳодирлик иродаси пинҳон. У йигитликни ҳар чарсадан юқори қўядиган одам. Лекин ҳайбатли ўлим машинаси билан курашмак имкони хорихда кўринади. Танклар орқасида келаётган гитлерчиларни милтиқ қўндоғи билан қаршилашга тайёр.

Қисм қаттиқ муқовиматдан кейин душманның ортқича қудраты қарысқа чекини га мажбур. Оғир чекиниш йўли. Бектемир ўрмонлар, ботқоқликлар ни ошадн. Енган хароб қишлоқ ва шаҳарлардан ўтади. Гитлерчилар томонидан кесилган болалар, аёллар, чолларни кўради. Унинг юрагида газаб ва нафрат алангаси авж ола бошлайди.

Бектемир ёши улғайган, кам гап, жиддий ва ирода характери бақувват, кўркам мўйловли Сабелин билан дўст тутунади. Кейинги жангларда у билан ёнма-ён жангга киради. Утга, қонга, ўлимга ошиқади Найзабозликда ўзини кўрсатади. Ут ичидан оғир ярадорни олиб чиқади. Бектемирда онгли, садоқатли аскарнинг сифатлари ўсади. Командири Сабелинга разведка вазифасини топширганда, у ўзига ёрдамчи қилиб Бектемирни танлайди. Қорли, бўронли кечаси қишлоққа киради. Немислар қўнган уйга граната ташлаб, бостариб кирадилар. Ёндош хонада совет қизини партизанларга ёрдам беришда айблаб, қийноқ билан сўроққа тутган офицер Сабелинни отиб ярадор қилади.

Бектемир уни ўлдириб, барча хужжатларини олиб, қизни қутқаради-да, Сабелинни опичиб, йўлга тушади. Немислар қувлайди. Йўлда тенгсиз жанг бошланади. Қиз, Бектемир каттиқ олишадилар. Сабелин оғриққа қарамай, то ҳушидан кетгунча отишади. Бектемир тенгсиз курашда енгади.

Келтирилган документлар қўмондонлик учун ғоят муҳим маълумотлар беради. Бектемирни генерал қабул қилади. Бу унинг руҳини кўтаради. Қиз (Надя) санбатда ишлай бошлайди. Ингит ва қиз бир-бирларига муҳаббат туядилар. Маданият даражаси, муҳит ва тарбия айирлари орқасида бу муҳаббат мароқли саҳналарга саблб бўлади. Бектемир «тил» тутмоқ учун чиққанда, ўрмонда йўлда адашиб, немис разведка отряди томонидан асир қилинади. Лекин душман штабида у совет жангчисига сазовор бир ахлоқий сабоқни кўрсатади. Душман ундан бирон маълумот олмоқдан ожиз қолгани учун отишга буюради. Бектемир жасурлиги ва тўқнган ингичка хийласи орқасида ўлим чангалидан ҳалос бўлади.

Бектемир қисмига келганда, ўз ҳамқишлоғи ва яқин дўстининг жиноятини эшитади. Таҳқиқлайди. Жинояткор уни яқин дўст билиб, ўз қўлини ўзи отганини иқрор қилади. Бектемир уни ўзи жазолайди: отади.

Мамлакатнинг қалби — Москванинг мудофааси учун Қизил Армия ўз кўксини қалъага айлантиради ва кейин қатъий ҳужумга ўтади. Москва остида Гитлернинг таловчилар уяси тор-мор бўлади ва баҳайбат техникаси пачақланади. Қизил Армия қисмлари разил душманни тун-кун қон қақшатиб, орқага сурадилар. Аҳоли яшайдиган катта пункт учун қаттиқ жанг бошланади. Душман бу пунктни бермаслик учун тиш-тирноғи билан курашади. Катта техника тўплайди. Муҳим пайтда командир ва унинг ўринбосари сафдач чиқади. Жангчилар ғоят чарчаган, командани Бектемир ўз зиммасига олиб, қисмини атакага солади... У жасорат билан бирга ҳарбий санъатни ажойиб бирлаштиради. Уста манёврлар билан душманни улоқтиради. Пункт бизнинг қўлимизда. Совет кишилари чексиз шодлик билан ҳалоскорларни қучоқлайдилар. Бектемир қўлида қизил байроқ билан тепаликка югуради. Шу вақтда чердакдан отилган немис ўқи билан йиқилади. Байроқни Сабелин дўсти олиб ўрнаштиради. Бектемир кўзларини очади. Бошини Надянинг қучоғида кўради. Аскарнинг қаҳрли юзиде табассум ёйилади.



## [Киноповесть либреттоси]

Тепасида қор ялтираган баланд тоғлар. Тоғ этагида тошдан-тошга сакраб, кўпириб сув оқади. Арчаларни, ҳар хил ваҳший, кўрсига пода келади. Олдинда эчкилар, орқада семиз қўйлар. Эчки ва қўйлар сувдан мириқиб ичиб, ўзларига таниш бу тошқиндан ялқовланиб, аста-аста юқори соҳилга кўтариладилар. Энг кейин подачи кўринади. У хийла бўйдор, кенг яғринли, 22—23 ёшли йигитча — Бектемир. Унинг кўзлари болаларча маъсум; юзида ҳар вақт ёйи-лишга тайёр табассум сезилади.

Йигитнинг бутун сиймосида соддалик ва қувват барқ уради. Бектемир силлиқ тошларга қадам қўйиб, тошқиндан ўтаркан, энгашиб, ҳовуч билан сув ичади-да, жомакорининг учи билан шабларини артиб, нариги қирғоққа сакрайди. Эчкилар энди қўйларни тоғ сиртига, анча баландга етаклаган. Бектемир баланд, ҳайбатли қояга чиқиб, узоқларга қарайди. Бошоқлари олтинланган бугдойлар, арпалар ва ундан нарида пахтазорлар қуёшда товланиб кўринади. Бектемир ўтириб най чалади. Узоқдан отлиқ кўринади. Отлиқ — колхоз секретари — отдан тушмасданоқ повесткани тутқазади, кейин ўқиб беради. Бектемир ҳайрон. Армияга чақирилиши мумкинлигини у энди эслагандек. Беихтиёр равишда катта калладор, пахмоқ итни силайди.

— Хўп, уруш. Йигитга ўлим йўқ. Балки укам Тоҳиржонни ҳам кўрарман-а?

Бектемир подани шеригига топшириб, йўлга тушади. Орқадан ити эргашади. Уни қолдиришининг сира иложи йўқ. Ит гўё унинг қадрдон хўжасидан узоқ замон айрилаётганини сезгандай...

Қишлоқда, сув бўйида чол отасини учратади. Ота унга белангандек. Уруш бошланиши билан чол колхоз тегирмонига тегирмончи бўлган. Бектемир бир пастда аравага юкларини ортиб беради. Катта қопларни у бир елкасида енгил иргитади.

Ота-бола бошлашиб уйга кириши билан дарахтдаги қафасдан бедана тарақлаб сайраб кўяди. Бектемир завқ билан тинглайди. Дарров айри билан қафасни олиб, дон сепеди, сувдонга сув кўяди.

Ҳалиги тоғлар манзараси. Қари чўпон чўп териб, ер ўчоққа — чуқурчага ўт ёқади. Ит бир чеккада боғлиқ. Хафа. Чўпон қумғонни кўтариб сувга кетиш билан ит арқонини астойдил ғажиб, уришиб, бўшаб қочади...

Бектемирнинг онаси ўғлининг сафари учун ҳар хил нарсалар тайёрлаш билан машғул. Бектемир ҳовлида қичқиради: «Беҳ-беҳ!» оғилхона томидан бир жуфт кеккайган ҳўроз париллаб учиб тушади. Бектемир уларга меҳрибон боқиб, нон майдалаб ташлайди. Уч-тўрт қишлоқ йигитлари — у билан бирга чақирилганлар — киришади. Биттаси маст ва хурсанд. Бошқалари жиддий, ташвишли. Маст йигит Бектемирга ўзини ташлаб қучоқлайди. Бектемир арақ ҳидига чидолмай, юзини буруштириб: «пу!» дейди. Маст йигит унинг белидан қучоқлаб, бутун кучи билан тиришиб кўтармоқчи бўлади. Йўқ, ердан узолмайди. Маст йигит ҳансираб, терини артади. Бошқалар куладилар.

Она ўнларча қопча ва халталардан иборат юкни кўрсатади. Бектемир кераклиларни айиради. Бир қўлжигга най, иккинчи қўлжигга пичоқ тўқайди.

Она:

— Укангга совға-саломсиз, қўлингги бурнингга тиқиб борасанми, шумтака?!»— деб койнади. Бектемир юкларни орқаларкан, она унинг бўйнига тумор осади. Бектемир туморни поилж қўйнига солиб қўяди. Чол ва кампирнинг қисқача фотиҳаси. Беданнинг сайраши. Хўрозларнинг қичқириши. Шу пайтда эшикдан тилини осилтириб, ит кириб келади ва тумшугини эгасининг ёнларига, қўлларига суради. Бектемир ҳаяжонли, мутаассир. Чол ва кампир беихтиёр йиғлайди.

Булутли куз кунн. Ер нам. Дарахтлар сарғайган. Фронтнинг кичик бир участкаси. Отишма қаттиқ. Жангчилар окопда. Танклар орқасида келаётган душман автоматчиларини мўлжалли ўт билан урмоқдалар. Снарядлар борган сари яқин тушмакда. Ер уюмлари, тутун бурқиб кўтарилади. Бектемирнинг афт-башараси кир, лой. У ҳам отади. Лекин кўзларидан унинг янгилги, ҳаракатларидан унинг бир қадар довдираганлиги сезилиб туради. Тупроқ уюмлари қарши-сида кўтариларкан, у бошқалардан кўра узоқроқ паналаниб, кейин кўрқа-писа атрофга қарайди. Танкка гранатани шошиб отгани учун тегмайди. Бошқа бир жангчи дадил ва мўлжал билан улоқтириб, танкни пачақлайди.

Бектемирнинг олдида унинг ҳамқишлоқларидан бири оғир ярадор бўлади. Бектемир унга ўзини ташлайди, қучоқлайди. Даҳшатли портлашларга қарамасдан ярадорни орқасига олиб, эмаклаб ўт ичидан олиб жўнайди. Тепача орқасига ётқизиб, ярасини боғлайди. Кейин дуч келган санитарларга топширади.

Совет жангчилари ўлик-тирикка қарамай, олдинга босишга интилган душманни орқага улоқтиришга сўнгги чидам ва газаб билан уринаётирлар.

Бектемир яна окопларга томон эмаклайди. Лекин портлашлар ўртасида ўзини ҳар ёққа уриб, мустаҳкамланган ўт нуқтасига бориб қолади. Пулемётчи ёлғиз. У ёрдамга муҳтож. Бектемир аста унинг ёнига келади, ўқ етказиб туради. Пулемётчи хурсанд. Завқ билан ота бошлайди. Лекин бирдан снаряд тушади. Ҳар иккиси ағдарилган ёғоч ва тупроқ остида қолади.

Совет жангчилари қаттиқ жанг билан аста-аста чекинадилар. Танклар бир-бирини уради. Тўплар яққол отадилар. Пиёдалар гоҳ бир-бирини бўғишади.

Бектемир бошини кўтаради. Атрофга гаранг, гўё хушсиздай қарайди. Урина-урина ёғоч ва тупроқ орасидан чиқади. Кўкрагини ушлаб, нафас олади. Кейин оғриган оёғини ушлайди. Пулемётчига яқинлашади. Унинг бошини кўтариб тикилади. Томирини, юрагини ушлаб кўради. У ўлган. Бирдан Бектемирни атрофдаги жимжитлик чўчитади. У бизникларнинг чекинишганини энди пайқайди. Дам эмаклаб, дам чўлоқланиб, югуриб қочади.

Сузилиб оққан кенг анҳор. Немислар узоқда танкларини ва артиллериясини ўтказиш учун кўприк куриш билан овора. Бектемир соҳид бўйлаб юриб, ҳоли жойда сувдан кечиб ўтади. Урмон орқаси катта йўлга чиқади. Қорайган воронкага яқин ётган ёш аёлни ва теварагида юмалаб юрган уч яшар қизчани кўради. Аёл ўлик. Қизчани кўтариб олиб, йўл бўйлаб бир оз юради. Ҳавода самолёт товуши. Бектемир ўрмонга киради.

Кеча. Бизникилар янги рубежда. Жинчиروق тутаган землянкага ўхшаш хатада ҳали жангда кўринган жангчилардан баъзилари. Улар орасида Бектемирнинг ҳам икки элати бор. Ким овқат ейди. Ким похолга ястаниб дам олади, ким хат ёзади, ким хат ўқийди. Бир жангчи гармонда гамгини мотивни чалади, секин ашула айтади. Бектемирнинг элатлари хафа. Бектемирни ва унинг найини эслайдилар. Улардан бири хат ёзишга бошлайди. Қаламини оғзи билан ҳўллаб, қийналиб ёзади. Иккинчиси дейди:

- Бектемир, худога шукур, ўйнаб-кулиб юрибди, деб қўяқол!
- Дадасигачи?
- Ундан яширмасак ҳам бўлади.

Ўрмон. Ойдинлик. Бектемир қизчани қучоқлаб, дарахтга суялган. У ерга ҳозиргина ўтиргани, бениҳоят ҳоригани сезилиб туради. Қизча уйғоқ. Етсираб, қандайдир қўрққандек унга тикилади, йиғлайди. Бектемир овитмоққа уринади: «Ҷажжи қизим, пўпак қизим, ла-ла-ла, ду-ду-ду». Унинг бошини силаб, ўпади. Кейин халтасини очиб, бир парча нон олади. Нон қаттиқ. Майдалаб қизчага едиришга тиришади. Кейин уни шинелга ўраб, бағрига олиб ёнбошлайди ва қизчанинг елкасига оталарча аста-аста уриб, секин алла айтади.

Тонг. Бектемир ўрмон ичида кетиб боради. Ўрмон қишлоққа туташади. Бирдан кўзлари кимсасиз уйга тушади. Тезда ўзини уйга олади. Оғилда катта ола сигир боғлоғлиқ. Эмчақларидан сут томчилайди. Бектемир қизчани ерга қўйиб, сувдонга сигирни соғади-да, болага ичиради. Бола ҳам қувониб, сўзга киради. Сигирга тегажаклик қилади. Бектемир охирга анча ҳашак ташлаб, қизчани кўтариб, уйдан чиқади.

Госпиталда бир хона. Ярадор бўлган йигит Бектемирнинг элати Рашид каравотда ётибди. Сестра унга хат топширади. Рашиднинг ҳалигина изтиробли юзида севинч кўринади. Хатни тез очиб ўқийди. Лекин бирдан юзини қайғу босади, қўлларини мадорсиз ташлайди:

— Мени ўлим чангалидан қутқарса-ку, орқамдан ўзи ҳалок бўлса! Бектемир!

Кўзларида бирдан ёш қайнайди. Шу вақтда қўли бўйнига осилган ярадор киради. Бир зум Рашидга тикилиб, кейин бирдан уни қучоқлайди:

— Элатим, сен Рашидми?

Бу — Бектемирнинг артиллерист укаси Тоҳиржон. У элатидан Бектемирнинг қайда эканини сўрайди. Рашид жавоб беришга қийналади. Кейин дейди:

— Тоҳиржон, билмайман. Бирон частда юрган бўлса керак. Рашид қўлида хатни гижимлаб, секингина яширади.

Кундуз. Ўрмонлик. Жангчилар тўпларни балчиқдан позицияга суриш ва ўрнатиш, маскировка қилиш билан машғуллар. Булар орасида Бектемирнинг икки элати ҳам бор. Улар бир тўпни баландликка тиришиб судрайдилар. Тўпни ўрнидан қимирлатиш маҳол.

— Қани Бектемир бўлса, бир ҳайқирик билан Олатоғнинг бошига чиқариб қўярди!— дейдилар улар.

Тўп тепада. Йигитлар лойланган қўллари билан терларини артиб, узоққа қарайдилар. Узоқда келаётган Бектемирни кўриб, унга югурайдилар.

Бектемирни жангчилар ва сестралар қуршайди. Бектемир ҳорфинлик ва очликни билдирмасликка гиришади. Бола қўлдан-қўлга ўтади. Фотокорреспондент пайдо бўлади. У сурат олмоқчи. Хоҳлан-қирамаган Бектемир болани тиззасига қўйиб, бир тўнкага ўтиради. Фотограф унинг ва боланинг бошини ва туришини тўғрилайди. Бектемир болага қарайди ва болани ҳам ўзига қаратади. Фотограф яна ўзига томон тўғрилайди. Бектемир яна аксини қилади. Фотограф куйиб-ёнади.

Бектемир:

— Қизча менки, мен унга қарайман, у менга. Бор, олмай қўя-қол!— деб жаҳл билан ўрнидан туриб кетади. Ҳамма кулади. Лекин фотогаф ахир ўз мақсадига эришади.

Қизчани сестралар олиб жўнайдилар. У Бектемирга талпиниб йиғлайди. Бектемир гўё юрагининг бир парчаси узиб олингандек хафа. У узоқ термилиб қолади.

Тонг пайти. Совуқ. Жангчилар окопда жунжайиб ўтирадилар. Бектемир бошини қуйи солиб мудрайди. Кейин кўзларини аста очади. Ҳомуза тортади. Совуқдан сал титрайди. Халтасини очиб, нон, қанд, колбаса олади. Колбасага бир оз тикилиб, ёнидаги рус жангчисига — шоп мўйлов, ўрта ёшли, хўмрайган, жиддий, афтидан, Сибирь одами — Дубовга узатади. У ҳайрон. Бектемир нон билан қандни маза қилиб чайнаб, мусулмонларнинг закони тўғрисида тушунтиради. Дубов сўрайди:

— Неча фрици ўлдирдинг?

— Битта ҳам ўлдирмадим.

— Қўрқасанми?— сўрайди киноя билан кулиб Дубов.

Бектемирнинг кўзлари ёмон олайиб, ранги ўчиб кетади:

— Сеники қўрқади! Ҳа, ҳа мен... мен ўзбек!

Дубов бу йигитга қизиқиб қолади. Ўзини ақин тутишга тиришади. Тезда суҳбат самимий бир тус олади. Лекин суҳбат душман артиллериясининг ўти билан узилади. Тўп орқасидан немислар атакага ўтадилар. Атака қайтарилади. Командир — капитан тезда қисмини контратакага ташлайди. Бектемир дадил югуради. Найзобозлик. Бектемир икки немисни найза билан санчади...

Кеча. Землянка. Коптилка. Дубов ҳам Бектемир ўтиришибди. Дубов махоркани буруқтириб, уйдан келган хатни ўқиш билан банд. Бектемир унинг халтасидан махорка олиб, ўшховсиз қилиб ўрайди. Бу унинг кашандаликка биринчи интилиши. Дубов хатни битиради. Хурсанд.

— Сигир бор. Хотин ишда стахановчи. Қизим ўқишда. Яна колхозга ёрдам беради,— дейди у.

Шу вақтда аяча газета ташлаб кетадилар. Дубов газеталарга кўз югуртиради. Бектемир ҳам бир газетани олиб, русча сўзларни дағал бузиб, ҳижжалаб ўқишга бошлайди. Дубов газетадан бош кўтаради. Хафаланади.

Бектемир:

— Хўш фриц яна қисибдими?— деб сўрайди.

Дубов газетада фронт вазиятини кўрсатган харитани кўрсатади:

— Масковга кун сари ақинлашаяпти!

Бектемир деворга суяб қўйилган ручной пулемётни олиб, ўртага қўяди: «Ўргат!» Дубов ўргатишга бошлайди. Бир оздан сўнг Дубовни командир қақираётганини билдирадилар.

Дубов команда пунктида. Командир унга разведкага боришни ҳам вазиятни тушунтиради ва ўзи билан тўрт киши олишни буюради. Бир киши етмайди. Дубов тараддудсиз таклиф қилади. «Бектемир Уринбоевни оламин!»

Кеча. Кучли қор қуюни. Урмон оралаб беш киши кетади. Маълум жойда улар икки қисмга айриладилар. Дубов, Бектемир бир тарафга жўнайдилар.

Немислар қўлидаги хароб қишлоқ. Қорли йўлда дайди мушук миёвлаб, тентираб юради. Бир аёл яланг оёқ йиқила-қўпа югураётир. Мушуддаги ёлғиз уйнинг деразаларидан хира, ингичка нур силжийди. Кўчада уй бўйлаб часовой юради. Гоҳ-гоҳ автоматдан ўт очиб қўяди. Эшик олдида икки солдат пайдо бўлади. Бирининг қўлтиғида бир жуфт валенка. Улар ичкарига кирадилар. Уй ичида ўн чоқли солдат. Қарта ўйнаб, ичиб, талаб олган молларини саранжомлаб ўтирадилар.

Кўча. Уй қаршисидан, деразалар орасидан нисон фигураси кўзга чалинади. У бир зумда ўзини часовойга — орқадан — ташлайди ҳам уни ханжар билан уриб йиқади. Бу Дубов. Бектемир деразалардан уйга граната ташлайди. Сўнг ҳар иккиси уй ичига чақмоқ суръати билан киради. Солдатларнинг беши ўлган. Учтаси ярадор. Бир деразадан ташлаб қочади. Қаршилик кўрсатишга уринган бир ефрейторни Дубов отиб ташлайди. Шу вақтда ёндош уйдан бир немис офицери отилиб чиқади-да, Дубовга бир ўқ узади. Кўчага отилмоқчи бўлганда, Бектемир отиб, уни қўлатади. Дубов сонидан ярадор. Бектемир офицер чиққан уйга киради. 18—19 яшар рус қизи унга ўзини ташлаб, ҳалос этишни сўрайди. Бектемир офицернинг сумкасини олади ва у ёқ-бу ёқни тез титкилаб, ҳар хил қоғозларни қўлтиққа тиқади-да, Дубовни опичиб, қиз билан кўчага отилади. (Қувлаган немислар билан отишув?)

Штаб. Генерал, полковник, яна бир неча командирлар қизгин иш устида. Ҳаммаларининг кўзлари уйқусизликдан қовжираган. Бектемир қисмининг командири — капитан разведкада қўлга тушган хужжатларни олиб киради. Қизиқиш билан текшириш бошланади.

Бектемир землянкада. Уни ўиларча жангчилар — рус, украин, қозоқ, грузин ва бошқалар қуршаганлар. Бектемир қийналиб, кўпроқ ҳаракат билан можарони сўйлаб бераркан, ҳамма уни диққат билан қизиқиб тинглайди. Гоҳ қаҳқаҳа билан куладилар, гоҳ нафаслари кесилади.

Жангчилар қуролларини олиб чиқиб кетадилар. Бектемир махорка ўрайди. Лекин уни чекиб битирмасдан мудраб кетади.

Команда пунктида.

Надя ва командир — капитан. Надя сўзлайди. Капитан ёзиш билан машғул. Охири қиз армияда хизмат талаб қилади. Капитан санбатда ишлашни таклиф этади.

Надя связной билан землянкага киради. Мудраган Бектемирнинг қаршиснда ўтириб тикилади. Унинг кўзларида бу йнгитга чуқур миннатдорлик бор. Лекин он сари бу миннатдорлик туйғуси самимият кучига айлана бошлайди. Қиз уни уйғотгиси келмайди.

Бектемир бирдан чўчиб бошини кўтаради — қўлда тутган махоркаси аста ёниб, бармоқларини куйдирган эди. Махоркани отади. Қизни кўриб, уялиб кетади. Нима деб гаплашишни билмайди. Қиз кулиб, унинг қўлларини сиқади. Санбатга кетаётганини билдиради. Бектемир алақандай бўшашиб, ички хўрсиниш билан унга тикилади, кейин ерга қарайди. (Бу ерда бир неча кўнгилли, лекин содда, нашидали ҳазиллар).

Бектемир ташқарига чиқиб, тонг қоронғусида узоқлашаётган чена орқасидан қараб қолади.

Штаб. Ҳалиги генерал ва командирлар. Бектемир келтирган материаллар фавқулодда муҳим бўлиб чиқади. Генерал Бектемирни келтиришни буюради. Бектемир киради. Салобат босиб, кимга мурожаат қилишни билмай қолади. Генерал у билан кўришиб, қўлини елкасига қўяди.

— Молодец, Бектемир, молодец!— дейди генерал.— Яхши иш қилдинг. Ўзбек халқининг чин ўғлисан. Биз сени мукофотлаймиз. (Кўкрагига қўлини қўйиб: «Қизил юлдуз ёнади бу ерда!»— дейди.)

— Ҳеч нима қилмадим, ўртоқ генерал!

— Бугунги иш-чи?

— Атиги бир процент бажардим!— жавоб беради Бектемир.

Ҳамма самимий кулади. Кейин генерал ўзбек халқи ва Ўзбекистон ҳақида сўзлайди.

Бектемир хурсанд. Лекин яна аввалгидек камтар ва содда. Команда пункти. Капитан лейтенантга узоқда бироқ башняни кузатиш пункти қилиш ва ундан артиллерияга нишон кўрсатишни буюради. Лейтенант ўзи билан Бектемирни олиб жўнайди.

Санбат. Надянинг иши. Дубов билан у сўзлашаркан, ёлғиз Бектемир билан қизиқади. Дубов ҳам дўстини мақтайверади.

Лейтенант ва Бектемир башняда. Совет артиллерияси душман қўшинларини емира бошлайди.

Команда пункти. Капитан ҳузурига ёш артиллерист Тоҳиржон кириб келади ва соғайгач, унинг частига тайинланганини билдиради. Шу вақтда капитанга телефон билдирадилар: арт. қисмининг командири ўлган. Капитан Тоҳиржонни тайинлайди. Қўлини қисиб, муваффақият тилайди.

Башняда. Лейтенант ва Бектемир арт. ўтини идора қиладилар. Тасодифий ўқдан лейтенант ўлади. Шу вақтда қишлоққа бирдан немис танклари ва танк десанти кириб қолади. Улар башня яқинида майдонда тўпланадилар. Бектемир дастлаб нима қилишини билмай қолади. Башнядан тушиб, аста қочсинми?

Арт. позиция. Тоҳиржон келади. Қисм билан танишади.

Башня. Бектемир телефонни қўлга олади ва ўзига ўт очишни сўрайди:

— Ўртоқ командир, хайр. Мен Ўзбекистонли Бектемир ўрни-

боевман. Ўртоқларимга хабар беринг, отам ва онамга, колхозимга хабар қилсинлар, қандай ўлганимни ёзсинлар!

Арт. позиция. Тоҳиржоннинг нафаси ҳалқумига тикилган. Сўзловчининг кимлигини аниқламоқда. Ақасилигини эшитади, ўзини билдирсинми, билдирмасинми? Ниҳоят, билдиришга қарор қилади.

Башия. Бектемир қаттиқ ҳаяжонда. Лекин душманини яқсон қилиш керак. У дейди: «Укажон, отабер, Ватан ва халқ учун жондан кечдим!»

Арт. позиция. Тоҳиржон ўт очишга команда беради.

Башия. Теваракни даҳшатли олов қоплайди. Башияни снарядлар урмоқда. Пастда немис танклари парчалана бошлайди. Автоматчилар ўт ичида пароканда. (Башия бузилади. Лекин Бектемир соғ қолиши керак.)

Арт. позиция. Ўт қаттиқ очилаётир, тўпчилар терлаган, чарчаган. Ўт тингач, Тоҳиржон каловлашиб бир тарафга жўнайди.

Кеча. Землянка. Тоҳиржон хафа. Қўққисдан Бектемир кириб келади. Кўришиш.

Сўнгги воқеалар:

Бектемир тил тутинга борганда немисларга асир тушади.

Допрос. Немис частига келган бир сотқинни топши. Қўрқоқни жазолаш.

Тоҳиржоннинг ўлими. Надя билан суҳбат. Муҳаббат ва рашик. Қизил Армия қатъий ҳужумга ўтади. Шаҳарча учун қонли жанг. Командирлар сафдан чиқади. Ердан олинга имкон йўқ. Душман сон жиҳатдан кўп. Бизнинг жангчилар узлуксиз жангларда бениҳоят чарчаганлар. Бектемир командани ўз зиммасига олади ва қисмини атакага ташлаб, душманини бутунилай қувиб ташлайди. Шаҳар бизнинг қўлда. Байроқ ўрнатиш вақтида Бектемир яширин жойдан отилган ўқдан оғир ярадор бўлади. Дубов байроқни ўрнатиради. Надя ва Бектемир.

### [Киноповестнинг дастлабки чала варианты]

Кундуз. Ёз. Гўзал тоғлиқ манзара. Узоқда, тоғларнинг чўққиларида тоза қорлар чақнайди. Тоғ сиртларида арчалар ҳам ваҳший гуллар. Арчаларнинг ва гулларнинг кўркам тожларини шамол аста майин силкитади. Пастда тошлардан сакраб, кўпириб сув оқади. Тоғ ораликдан пода кўринади. Олдинда эчкилар. Орқада семиз қўйлар ва жингалак қўзичоқлар. Қўйлар мириқиб сув ичади. Кейин сакраб нариги қирғоққа ўтиб, ўтлаб кетади.

Сув бўйига чўпон келади. У ёш, гавдали, бақувват ва содда йнги. Чўпон узун гаврони билан кейинги қўйларни аста уради. Сўнг сув ўртасида қорайиб турган катта, силлиқ тошга ўтиб, энкайиб, кафти билан сув ичади, енг учи билан лабини артади-да, чаққонлик билан нариги қирғоққа ўтади ва қиррали тошларда катта одимлар билан юриб, баландликка кўтарилади. Унинг кўзларига қуёшда олтинланган ва шамол билан мавжлаган кенг экинзорлар — арпалар ва буғдойзорлар очилади. Булар кўм-кўк пахта далалари билан алмашинади.

Чўпон — Бектемир суқлаиб қарайди. Унинг йирик қора кўзлари табиатга ва бой далаларга муҳаббат билан тўлади. Ваҳший тош устида ўсган наъматакдан бир гул узиб, чаккасига тақади. Кейин Бектемир хўрсиниб чордона қуради, қўлтигидан най олиб, ҳазин, чиройли бир куйини бошлайди. Бир эчки гўё куйини тинглагандай соқолини серкиллашиб, унинг елкасига тумшугини қўяди, кейин жўр бўлмоқчидай, «ма-ма» деб товуш чиқаради.

Катта, пахмоқ ит гўё гашлик қилгандай эчкининг думидан секин тишлайди. Эчки чўчиб, сакраб бир ёққа қочади.

Бектемир кулиб, итнинг бошини силайди. Ит эркаланиб эгаси билан ўйнашади.

— Ўзоқ сафар бошга тушди, Олапар, йўлдошим, тушунасанми?— деди Бектемир. Лекин сен бу ерларда момоқалдиروقдай шовқин солиб юр, подаларга бўрилари яқинлаштира. Ҳа, мен Тоҳир акангни олдига бораман. У сени, албатта, сўрайди. Билмайсан, у сени бир киш куни телпагига солиб, колхоз сомонхонасидан келтирган-ди. Кўзларинг чала очиқ эди, каламушдай чийиллардинг...

Бектемир кимнидир қидиргандай арчаларга қарайди. Арчалар орасидан чол чиқиб келади. Бу — унинг шериги. Чол қўйнидан кичкина кўк йўлли, сариқ ҳандалакни чиқариб, Бектемирга узатди.

— Биринчи узиним. Тотиниб кет,— деди чол.

Бектемир ҳандалакни ҳидлайди. Завқланиб, бир зум кўзларини юмади. Кейин ўрнидан туради. Белидаги қиндан пичоқни чиқариб, дейди:

— Баҳс бойлашаман, бунинг ичи бол билан тўла.

— Ўзбекистоннинг тўпроғи ажаб хислатларга эга.

.....

### Ўлжабоев Қурбон

1914 йилда тугилган. (1909 нчи ҳисобланиб кетган). Қашқадарё области, Қарши шаҳри, Ертепа қишлоғидан. Камбағал, чоракор оиласидан. 9 ёшидан олача тўқинини ўрганади. Ёзда деҳқончилик, қишда тўқувчилик. 16 ёшгача тўқувчи. Отаси қишлоқ бойи Рўзибойдан бир ботмон арпани қарз олиб, 5 йилда базўр узати.

1920 йилда ликбез муаллими келди. Елғиз ўғил, ўқимоқчи. Отаси рози эмас. Дўконхонасидан бир халфа курсга киради. У ёзиб келган ҳарфларни бу астагина кўчириб олади. Шундай қилиб, оз-моз савод чиқаради. Сельсоветга кириб ишлайди. Агрономлар ва бошқа ўқинишли одамлар келиб туради. Улардан ҳисоб ўрганади. (Касри оддийдан ҳам) Комсомолга киради. Бу ҳам тасодифан. Қишлоқда комсомол ячейкасига котиб бўлади.

Босмачилар пайдо бўлади. Комсомоллар отряд тузадилар. Ҳам-малари қуролли. Кечалари атрофни қўриқлайдилар. Қўзибой босмачининг чиройли сингисли бор. Уни севади. Лекин хотинликка олиши мумкин эмас. Бир кун қишлоғига бориб, шу қизнинг уйига боради. «Мен сени оламан. Аканг қаёқда»,— деб сўрайди ва бутун кечаси билан сўзланади. Қиз жуда кўп сирларини айтиб беради. Бир оқшом тегиримон ёқасида босмачиларни кутадилар. Отишув бўлади. Улар икки киши. Босмачилар 10—15. Булар отиб қочирадилар. (Худойберди полдонни — қўрбоши — ушлаб олиш. У беш кишининг қўлидан омон-эсон қутулиб, уйга кириб кетади... Ҳовлида босмачиларни тутиш).

1935 йилда Самарқандга ЎзГУга ўқишга боради. Қулоқларга қарши курашда актив қатнашади. Дарслардан аъло баҳо олади. Комсомол линиясида ишлаб бошлайди. (Деновда). 4 йил ишлайди. 1938 йилда САГУга ўқишга киради — тарих факультетига. (Деновда ишлаган вақтларида дарс ҳам берган. Муаллимликни яхши кўрган. Ҳатто кўрлар мактабида ҳам дарс берган). САГУда яхши ўқийди. 1942 йилда факультетни муддатдан илгари битиради. Давлат имтиҳони беради. (Ўрта асрлар тарихига қизиққан.) Шўрчи райони-га МТСга ишга иборилади. Кейин кутилмаган вақтда Тошкентга қақирилади.



Оиласи: отаси 73 ёшда. Хотини, боласи бор. Ўзи фронтда эканда, хотини қиз туғади. Усмон ака қабул қилади (унинг сўзи). 1942 йили октябрда фронтга жўнайдди. Сталинград йўлида кечаси бир станцияда бузуқ уйдан ўтин олмоқчи бўлганда, қўлига ўлик тушиб қолади. Волгадан қоронғида ўтадилар — солда. Фронт штабига келади. Бу ердан тақсимланади. 76-гвардия дивизиясига юборилади. (Илгари 56-дивизия...) Уртоқлари Бойматов, Қурбонов, Рибин ва ҳоказо. Зам. командир рот. по политчасти бўлиб белгиланади. Генерал майор Қирсанов (командир дивизии), полковник... майор, нач. политотдел — қабул қилади.

Улар ўзбек болаларининг мардлиги ва уларни тарбиялаш тўғрисида гапирдилар. 237 баландликка у боради — Бойматов билан бирга... командирлик подполковник Мухов билан кўришади. Ўринбосари Асапов билан сўзлашади. Фақат милтиқни билади. Командирлик билими мутлақо йўқ. Кечаси уни связнойлар билан қўшиб, олдинги позицияга юборади.

(Ўзбек, қозоқлар билан ротада ишлаш, агитация қилиш керак.) Кеча. Совуқ. Қаттиқ отишма бўлаётир. Енган танк орқасидан немислар пулемётдан ота бошлайдилар. Булар чопадилар. Табний, қўрқади. Окопга яқинлашгач, бири ярадор бўлади. Бушуев — лейтенант. Командир рота. Ўлжабоев ўзбеклар орасида ишлайди. Ҳар кун отиш-тутиш. (Биринчи ҳаво бомбардировкаси. Ҳаммаси окопда тупроққа қоришади.) Хужум: 10 январда эрта билан соат 8 да арtpодготовка бошланди. (Ваҳимали садолар). Тўрт соат давом этади. Немис танклари жойлашган жойлардан қоча бошлайди. Шу вақтда танкка қарши тўпнар ишга тушади. Кейин сўл қанотда пиёда хужумга ўтади. Бир тепаликда қаттиқ жанг бўлади — уч кун.

Ҳамидов Тўйчи, Тобоев Қувондиқ, Давронов Мирзабек, Джекиев (қалмуқ) комсомолга кирадилар. Абдурахмонов Ҳақимжон тошкентли машҳур разведкачи. Ўлжабоев қисмида бўлган. Ярадор. Ун учинчида Ўлжабоев ротаси (батальон сифатида) кечқурун хужумга ўтади. Немислар қаттиқ олов сочади. Совуқ ғоят қаттиқ. Жуда тез тўнғиш мумкин. Ярим тунга бориб, кўп кишини йўқотадилар. Қорни қазийдилар. Тонггача урушадилар.

Немислар жуда яқин — 50 метрча. Соат 6ларда яна хужумни бошлайдилар. Яна қаттиқ қаршилик кўрсатадилар. Йўналишини ўзгартиришга қарор қиладилар. Жарлик бўйлаб сўл қанотга юрадилар. Немис землянкаларига яқинлашадилар. Бушуев командаси бир қисмга хужум қилади. Ўлжабоев қисмига немислардан 200 қадари контрразведкага ўтади. Бир чуқурга тушади. Тўйчиев шунда Ўлжабоев ёнида ўлади. Ўлжабоев немисларни жуда яқин келтириб, кейин отишга буюради. Ўзида автомат. Ёв яқинлашганда, отади. Уртоғи Григорий билан бирга автоматдан отиб, кўп душманни қирадилар. Немислар ўтади. Баландликда. Яна қирадилар. Ўлжабоев яқинига граната тушади. Қўли енгил яраланади. Унга яна бир граната тушади — белига тушади. Граната ёрилмасдан туриб, дарров илиб олиб ўзлари томон отади. Офицернинг ўзини ўлдирди. Яна ёв контратакага ўтадилар. Булар землянкага жуда яқин. Немислар трубалардан отадилар. Контратакага келганлар зарб еб қочадилар. Ўлжабоевларда ўқ оз. Шу вақтда машҳур пулемётчи Приходько ёрдамга келиб қолади. Пулемётчилар ўлади. Приходьконинг ўзи пулемётга ўтиради. (Дискаларни тайёрлаб, узоқдан Ўлжабоевга отиб турадилар. Бу бўшатиб, яна уларга дискани отади.) Кечга яқин немислар 4-контратакага ўтади. Бу ҳам қайтарилди. Кейин Ўлжабоев қисм-

ни атакага олиб боради. Рукопашний бошланади... Окоп олдида Григорий ўлади. Ёв окоплари ўликка тўлади. Блиндажларга яқинлашадилар. (Ўлжабовс 42 немисни ўлдиради.) Ўлжабовс землянка эшикларига бориб, «сдаваться» деб буйруқ беради. Улар: «ўзинг кир», дейдилар. Печка трубасидан Ўлжабовс граната ташлайди. Немислар чиқмайди. Уэлари бостириб кирадилар. Немислар жуда кўп одеялга ўралаиб олган эканлар. 4 киши. Иккитаси тирик. Офицерлар. Иккисини ҳам отиб ташлайди. Ўлжабовс қизил аскар Қраснов билан иккинчи землянкага кирадилар. Бу ерда ҳам 3—4 немисни отадилар. Тепани эгаллайдилар. Бу ердан немис пулемётлари билан кўзга кўринган душманни ура бошлайдилар. Шу жанг учун «Қизил Юлдуз» ордени билан мукофотланади.

Бушуев ярадор бўлгач, унинг одамлари ҳам Ўлжабовс командасига берилади. (Бушуев «Қизил Юлдуз» билан мукофотланади).

Иш кўрсатган ўзбек йигитлари: Эркаев Чиндали, Ҳаким Бекмулат, Тошев.

Душмanning арт. позициясига қўққисдан ҳужум. Унга яқин асир оладилар (16 январда). Стародубовка қишлоғида ҳужум. Жуда кўп асир қўлга тушади. Шу ерда Ўлжабовс сўл қўлидан ярланади. Санчага бориб, ярани боғлатдиради. Яна жангга қайтмоқчи бўлади. Санчада 5—10 кун даволаниб, яна жангга жўнайди.

Вельшенка қишлоғини тозалаш. Халқ яши қарши олади — болалар, хотинлар. Немисларни Сталинградга томон сурадилар. Кечакундуз ҳамма йўлларда асирлар юради. Ҳамма ёқ ўлик. Ҳамма ёқ машина. Аэродромларда самолётлар.

Бир ой дам олгандан сўнг противотанк ротани ташкил қилади. Брянскда. Брянскда Ўлжабовс полк агитатори тайин қилинади.

### *Шонли йўл*

Қурбонни ҳаёт бир қарич ёшидан ўзига ром қилди, қаттиқчиликка ўргатди. Чоракор отаси Ўлжабой ака билан бирга у ёз бўйи офтобда унинг қиб, далада ишлайди. Лекин чоракорнинг ёзда тоғани қишининг кафолотини ололмайди. Хўжайин лабини ялаб, қўпол бармоқларини бир-бир эгиб, ҳисоб юритар, ҳосилни қанорлаб ташир, булар эса ҳосилнинг юқ-юндисини халта-хултага солиб, гамхона қишлоққа равона бўладилар. Олдинда талабкор, беомон ва сердахмаза қиш турибди. Ҳар йил аҳвол шу. Лекин кичкина Қурбоннинг дадаси жуда жафокаш одам; эл тинади, ел тинади, у тинмайди. Оила ўчоғида, сандалида ўт ўчмаслигининг тадорикига киришади. У дарров ип қайнатиб, танда ёяди ва ним қоронғи, катта, ертўла каби чуқургина дўконхонада олача тўқишга бошлайди. Қишлоқнинг баъзи тўқувчилари ҳам дастгоҳларини шу ерга қурадилар. Ташқарида изғирин увулларкан, булар илиқ дўконхонада гангир-гунгир суҳбат билан ёки хиргойи ашула билан мокини йўрғалатадилар. Қурбон отасига ип тайёрлаб беради, танданинг узук-юлуқларини кичкина, миришкор бармоқлари билан улайди. Шундай қилиб, Даққи Юнусдан қолган қадим ва фойдали ҳунарга кўзи пишийди.

У тўққиз ёшга кирганда, Ўлжабой ака дейди:

— Ўғлим, бу ҳунарни яхши ўрганиб ол. Ҳунар — ҳунардан унар, деб боболаримиз бекорга айтмаганлар.

Қурбон дадасининг ҳунар ва ҳалол меҳнат тўғрисида айтган панд-насиҳатларини диққат билан тинглайди. Кўп ўтмасдан, Ўлжабой ака ўз ёнида ўғилчаси учун дастгоҳ қуриб беради. Мана, тўққиз

яшар бола оёқлари билан дастгоҳни ҳаракатга келтириб, мокини ялдам ўйната бошлайди. Оёқ ва қўлларининг вазидор қимиллаши билан силлиқ гулдор олача кўз олдинда жилвалана беради.

Қурбоннинг авжи ўйинга, шўхликка бериладиган бир палласи. Лекин у серсоқол оталар орасида; қўнлари эса дастгоҳ бошида мокининг ҳаракатидай якиав-якиасоқ, зериктиргич... Ўлканинг қишда ҳам кўпинча ёздагидай хандон қуёш унга қайдадир чап бериб ўтгандай туюлади. Унинг ёрқин табассуми дўконхона томидаги мойли қоғоз билан қопланган тешикдан қаплайдир хира, кир бўлиб сочилади. Гоҳо Ертепа қишлоғининг кўчаларини тўлдириб, болалар ўйнайдилар. Уларнинг шовқин-сурони Қурбонга худди байрамга чақирган карнай-сурнай каби таъсир қилади. Унинг юрагида ўйин-шўхлик орзуси қанотланади, аммо моки тўхтаса, олача ўз-ўзидан кўпаймайди. Қурбон онларнинг ҳолини яхши англайди. Дадаси Рўзбойдан қарзга олган бир ботмон арпани мана беш йилдан буён тўлаёлмайди. Қарз ёмон, печакдай ўса беради, бир кун қарабсанки, бошпанангга, кўрпа-ёстингга чанг солибди. Қурбон ўн олти ёшга-ча ним қоронги дўконхонада эрта-кеч олача тўқида.

Бир кун халфа қизиқ гап топиб келди. Ертепа қишлоғида саводсизлар учун курс очилибди. Қарши шаҳридан атайлаб муаллим келибди! Бу хабардан Қурбон жуда суюниб кетди. Хат-саводли бўлишдан, газета ўқий билишдан яхши нарса борми? У дадасига ўқимоқ орзусида эканини ётиги билан тушунтирди. Лекин Ўлжабой ака бу орзунини тушунгиси келмади. У яна панд-насиҳат қила бошлади:

— Бечора одамнинг боласисан,— деди у мулоимлик билан.— Худога шукур, хат-саводсиз ҳам тирикчилигимиз ўтиб турибди. Бу замон шундақаки, саводинг чиқдими, дарров бирон жойга мирзачириза қилиб юборадилар. Фақир киши панада. Тинч юравер, ўғлим.

Қурбонда ўқиш орзуси қанча кучли бўлмасин, дадасига эътироз қилмади. Унинг бахтига, ҳалиги халфа курсга кирди. У ҳар кун бир-икки соат дарс олиб, дафтар-қаламинини қўлтиқлаб, дўконхонага қайтарди. Қурбон ишдан бўшагач, дарров унинг дафтарларига кўз югуртирар ҳам эгри-бугри ёзилган ҳарфларни кўчириб олар ва халфанинг ёрдами билан уларни ўқир, бир-бирига қўшар ва ёзар эди. Зеҳли бола тез кунда ҳамма ҳарфларни таниди. Курс тугалишига яқин бир неча кун қатнашга ҳам муваффақ бўлди-да, саводини чиқарди.

Замоннинг ўстирувчи, ёритувчи қуввати шаҳдам олға босади. Мамлакатда қишлоқ ҳаётини негизн билан ўзгартирган улуғ ишлар авж олади. Узоқ ва қолоқ Қашқадарёнинг Ертепа қишлоғида ҳам янги ҳаёт кун сари сезиларли ранг ва шакл олмоққа бошлайди. Қурбон рўй бераётган янгилликларни тез қамрайди. Билимга чанқоқ ўспиринча қўлга тушган ҳар китобни катта қизиқиш билан ўқиб чиқади. У энди тўқувчиликни йиғиштирди. Дадаси айтган, ҳақиқатан у ҳозир «мирза». Лекин ўз қишлоғида сельсовет идорасида қизил алвон билан қопланган стол олдида ёзув-чизув билан машғул. Энди уни одамлар Қурбон Ўлжабоев деб атайдилар.

Сельсоветда агрономларни ва марказдан келган ўқиминиши наоминдаларни ҳар вақт учратиш мумкин эди. Ғайратли, серҳафсала Ўлжабоев улар билан суҳбатлашади. Биридан ҳисоб ўрганади, биридан сиёсий маълумот касб этади. Комсомолга ҳам киради. Ҳар ишга жонкуярлик билан қарайдиган серҳаракат Ўлжабоевни сельсовет бўйича комсомол ячейкасининг котиби қилиб сайлайдилар. Шу вақт-

дан бошлаб собиқ ёш тўқувчи кураш, интилиш, яратиш мазмуни билан тўла, қайноқ бир ҳаёт билан яшай бошлайди. Қулоқларни тугатиш ва қишлоқ хўжалигини коллективлаштиришда Ўлжабоев енг шимариб ишга тушади. Қашқадарё областининг баъзи жойларида пайдо бўлган қулоқ фитналарини, шайкаларини тугатишда актив қатнашади. Комсомоллардан тузилган қуроли ёрдамчи отряднинг бошида Ўлжабоев тунларда атрофни қўриқлайди. Бир оқишом у бир дўсти билан бирга тегирмон ёқасида пистирма ясайди. Мана, қоронғилик ичидан фитначиларнинг кўлкалари кўриниб қолади. Улар тўпланиб, нималар тўғрисида ўзаро секингина сўзлашадилар: балки қишлоқни таламоқ тўғрисида режа тузмоқдалар. Юраги нафрат билан тепган, ғазабдан тишлари қисирлаган Ўлжабоев ўт очади. Қўққисдан ёғилган ўқлардан шайканинг капалаги учиб, тумтарақай қочади. Содда чоракорининг ўғли, собиқ тўқувчи янги ҳаёт учун бўлган бу қизгин курашда ўқ-дорининг ҳидини тотлади, енгининг завқини туяди ва келажак катта жанглар учун юрагининг иўлатини тоблайди...

Қизгин ижтимоий ишлар унда китоб ва билим севгисини сира заифлаштирмайди. 1933 йил Самарқанддаги ЎзГУга кириб, маълумотини ҳийла илгарилаштиради. Кейин Деновда комсомол ташкилотларида ишлаб, айни вақтда мактабларда дарс беради, муаллимликни гўзал санъат каби севади. Кўзи очикларнинг саводига, чўлда сув қидирганлар каби, ўз ғайрати ва бахтли тасодифлар орқасида эришган Ўлжабоев кўзсизларнинг ҳам саводини ўрганиб олади ва кўрлар мактабида дарс беради. Бечора сўқирларга алифбо кўзгусини тақади...

Ўлжабоев орттирган маълумотларини фикран бир ўлчаб кўриб, кўнгли бузилади: «Илм — бир дарё, мен эса фақат арнққа тушиб, сувни чапиллатган болага ўхшайман. Пўқ, чинакам дарёда қулоч отмоғим керак»,— дейди у. Тайёрлик кўриб 1938 йилда Ўрта Осиё дорилфунунининг тарих факультетига киради ва нодир тиршиққоқлиги, ўткир зеҳни орқасида олий таҳсилни муддатидан илгари битириб чиқади.

1942 йил октябрда Ўлжабоев Шўрчи райони МТСидан фронтга жўнайди. На қартайган отани, на хотинини, на севиқли ёлғизгина ўғилчасини кўрмакка улгуради. Лекин Ўлжабоев ҳаётнинг аччиқ ва чучугини, тақдирнинг ногаҳоний жилваларини кўра-кўра ҳашишта бўлган йнгит. Ватан чақирган ерга у фақат оёқлари билангина эмас, боши билан югуришга ҳар вақт тайёр. У энди ўзини на муаллим деб билади, на тарихчи. У энди чин аскар. Узоқ ва шарафли сафарга аскарний мардоналик билан қадам босади.

Бир оқишом эшелон Волга соҳилига тушади. Ўлжабоев ҳаяжонли ва ўйчан; унинг қаршисида рус халқининг муаззам тарихи каби улуг ва салобатли дарё. Гитлерчилар бу дарёнинг тўлқинларида жавлон этиб, балиқ овламоқчи эдилар. Аммо унинг қирғоқларига етар-етмас, қалмоқларимиз ҳиқилдоқларидан бўғиб, неча ойлардир ўз ҳаром қонларига шўнғий бошлади. Мана, нариги соҳида — афсонавий қаҳрамон Сталинград; ўзбек ўғли Ўлжабоев, бошқа мингларча элатлари каби, бу шаҳарнинг мудофаасига келгани учун юраги гурур билан тўлди.

Сол вишиллаган совуқ тўлқинларни кесиб, силжийди. Ўлжабоев ўртоқлари Қурбонов, Бойматов ва Рибинлар билан штабга юрди Қоронғи, аччиқ изирин. Қор эски олифталарнинг этигидай ғирчиллайди. Штабда Ўлжабоевни сиёсий иш бўйича рота командирини.

Ўринбосари тайинлайдилар. Дивизия командири генерал-майор Қирсанов ўзбек йигитларининг ажойиб мардлиги ҳақида гапириб, келгуси қатъий жанглар учун уларни яна мустаҳкам тарбиялашни уқтиради.

Связной орқасидан Ўлжабоев ўз ротасига, олдинги позицияга юради. Тизза бўйи қор. Изғирин юзни шилгандай ачитади. Даҳшатли отишма бораётир. Тун бағри олов пишқиради. Ҳавода рангли ўқлар қип-қизил чўғдай учиб туради. Бу жаҳаннамнинг оғзи. Мана, қорда қорайиб ётган бузуқ танк орқасидан душман ўт очиб қолди. Пулемёт ўқлари Ўлжабоевнинг бошидан, ён-веридан визиллаб учади.

У связной орқасидан қалин қорда калавланиб, илдам югурди. Йигитнинг юраги қаттиқ урди: «Жангга кирмасдан йиқиламанми? Қандай бемаъни ўлим!» Йўқ, ўз ротасига саломат етиб олди у. Ваҳми кунларга, оғир окоп турмушига Ўлжабоев тез кўникди; ерни тит-пит қилган бомбардировкаларни кўрди. Утга, қонга, совуққа чиниқиш орттирди. Даҳшатли отишмалар гулдуриси остида у ўз ишини давом эттираверди. Ўзбек, қозоқ жангчилари унинг самимий, ҳароратли сўзларини ҳар вақт берилиб тинглайдилар. У қай мавзуда бўлмасин, фикрни жонли, мароқли талқин этар ва ишонтира биларди. Муаллимликни яхши кўрар эди-ку, ахир!

Олдинги позицияда Ўлжабоевга ҳам кўп нарсаларни ўрганишга тўғри келди. У ҳарбий билимлардан қарийб беҳабар эди. Қуrollардан у ёлғизгина милтиқ ота билар эди. Командир ўртоқларининг ёрдами билан жанг самъатини ва техникани эгаллашга астойдил киришди. Оз вақт ичида анча нарсани билиб олди.

10 январь. Уфқларда хўмрайган тонг ёриши билан қудратли совет артиллерияси бирдан ишга тушди. Гитлерчи газандаларнинг уяларига минглаб снарядлар ағдарилди. Булутли само гулдуросдан титради. Ҳавога ер ва қор уюмлари кўтарилди. Душман машиналарининг темири пайрахадай ҳар ёққа сачради. Танклар пусиб ётган жойларидан чиқиб қоча бошладилар. Лекин танкка қарши сергак тўпларимиз уларни бир-бир куйдириб, ерга қоқиб қўйди. Тўрт соатли артиллерия ҳозирлигидан кейин сўл қанотда пиёдамиз ҳужумга ўтди. Жангчиларимиз гулдуросли «ура» садолари билан душман устига бўрондек отилдилар.

Ўлжабоев қисми учун ҳужумга ҳали буйруқ йўқ. Йигитларни кучли жанг иштиёқи кучган; окоплардан чиқсалар-да, фашистларни янча қолсалар! Ўзбек халқи ўз фарзандларига ёзган ажойиб мактубида нималар деган ва ботир ўғилларидан нималарни кутган эди? Ҳар йигит ўз жонажон халқининг тилак ва орзуларини самимий, мардона бажаришга ошиқади. Жангчилардан Ҳамидов Тўйчи, Тобоев Қувондиқ, Давронов Мирзабек ва Қалмиқ Жикметов комсомолга кирадилар. Сталинград учун, улуғ Ватаннинг ва бутун илғор кишиликнинг тақдирини учун бўлган қатъий жанг кунларида кўкракдаги комсомол васиқаси билан жанг қилмоқ — улар учун катта бахт!

Мана, сабрсизлик ва интизорлик билан кутилган соат. Лейтенант Бушувенинг гуруллаган командаси билан рота окоплардан чиқади. Кун жуда совуқ; жангчилар қалин қор ичида ётиб, кўкрак билан ўрмалаб, илгарига силжийдилар. Улғудай яраланган, хароб фашист йиртқиҳ осонлик билан жон бермайди. Пулемётлардан, миномётлардан қаттиқ ўт очади. Бош кўтарсанг, ўққа дучорсан. Баданни совуқ кесаётир, лекин қимирласанг — бало. Даҳшатли портлашлар,

қон ва ўқлар ичида рота яна илгарилайди. Энди немислар жуда яқин, гўё бир ҳатласанг — найсанг уларнинг ҳалқумида. Лекин бу учрумдан сакраш каби ваҳимли. Қош қорайганда, рота қорни қазийди. Ер тошдай (Ред.).

Ўлжабоев кичкина бир гуруҳ бошида жарликда яшириниб юриб, сўл қанотга кетади. Қатор немис блиндажлари, землянкалари кўзга чалинади. Гўё ҳамма ёқ тинчдай. Ўлжабоев арслондай бир ҳамла билан душмани таппа босишга тайёр. Йўқ, кутилмаганда қайдандир гитлерчиларнинг катта тўдаси ҳужум бошлайди. Ўлжабоев снаряд очган қора чуқурга ўзини олади-да, совуққонлик билан душман ҳаракатини кузатади. Енида жасур йигит Ҳамидов Тўйчи ва автоматчи Григорий. Ўлжабоев душмани яқин келтириб, ўт очишга буюради. Немислар автомат ва пулемётлардан ўқ сеппиб ёпирила бошлайдилар. Қор бағрида пусиб ётган бир ҳовуч ботирлар уларни шиддатли ўт билан қаршилайдилар. Ўлжабоев автоматдан тўхтовсиз ўқ ёғдиради. У шу тобда на совуқни сезади, на ваҳмин биледи. Баъзан ғайри шуурий равишда оёқларини бир-бирига уриб қўяди. Унинг ёнгинасида ётиб, милтиқдан отаётган Ҳамидов Тўйчи ногоҳ жим бўлиб қолади. Қараса, қондан қизиллашган қорни қучиб, ўлиб ётибди у. Ҳамидов унинг энг севган мард йигитларидан эди. Кўп жанг кўрган ботир элатнинг тақдири учун ғазабни жўшади. Григорий билан бирга автомат дискаларини бўшатаверади. Немислар ўтга тоб беролмай, ётиб қоладилар. Баландикда уларнинг манхус гадалари — кўзга равшан ташланади. Ўлжабоев ва бошқа жангчилар ўқ билан уларни битта-битта териб, қирадилар. Фақат шу аснода Ўлжабоев яқинида граната портлайди. У бир силкиниб олиб, яна ота беради, ҳатто қўлидан оқаётган қонни ҳам фаҳмламайди. Шу яқинда душман бор, уни тугатиш керак. Ўлжабоев уйқусизликдан, ғазабдан қовжираган кўзлари билан уни қидираркан, нақ белига нимадир қаттиқ ва оғритиб тегади. Фавқулодда чаққонлик билан у нарсани ушлаб олади-ку, улоқтиради: душман гранатаси ўз офицерини парчалайди.

Зарба еган сари гитлерчилар бадтарроқ қутурадилар. Миналар гумбурлашдан, гранаталар портлашдан тинмайди. Душман яна сакрашга тайёр. Ўлжабоевда ўқ оз, жангчилар ҳам озайган — кўп дўстлар қорга абадий бош қўйганлар. Ўлжабоев томоқларини қириб, телефонда ёрдам сўрайди. Энди ёлғиз бениҳоят сабот ва чидам керак. Яхшики, жангчиларда бу ажойиб сифатлар ҳаргиз тугамайди. Аҳвол энг жиддий, энг нозик пайтда машҳур жанговар командир Приходько пулемётчилар билан ёрдамга келади. Яшиқларда ўқлар ҳам келиб етади. Лекин кўп ўтмасдан, бу пулемётчилар ҳам қатордан чиқади. Жанг фавқулодда шиддат касб этади. Пулемётга Приходьконинг ўзи ўтиради. Ўлжабоев жангчидан жангчига эмаклайди. Баъзан ўрнидан туриб кетади-да, визиллаган ўқлар орасидан қалин қорда йиқила-қўпа югуради. Ҳаммага вазиятни тушунтиради. Дадилликка, омонсиз жангга чақиради. Бир вақт душман шундай қисиб яқинлашадикки, сал бўшанглик, сал довдираш ишни расво қилиши мумкин. Ўлжабоев қўлай позицияни эгаллаб, автоматдан уради. Дискаларга ўқ тўлдирришга вақт йўқ. Бўшаган дискаларни ўртоқларига улоқтиради. Улар ўқ жойлаб, етказиб турадилар. Григорийнинг автоматини ҳам бир зум тинчмайди. Кечга яқин душман тўртинчи дафъа контраатакага ташланади. Лекин бир ҳовуч ботирлар буни ҳам дадил қайтарадилар. Гитлерчилар қимирлашдан маҳрум — қорга кўмилиб ётадилар. Қоронғи тушгач, улар чекиниб, яна мус-

таҳқамланишлари мумкин. Ўлжабоев уларга бу имкониятни бермасликка қарор қилади ва озгина жангчилар билан душман устига отилади. Гитлерчилар бу шидлатли атакага тоб беришдан ожиз, ҳар ёққа пароканда қочадилар. Аммо улар қайга бош урмасинлар, барибир, омонсиз совет найзасига дучорлар. Оқоплар олдида, чуқурларда найзабозлик қизиб кетади. Эркаев Чиндали, Ҳаким Бекпўлат ва Тошевлар — ўзбек халқининг бу азамат фарзандлари ажойиб жасурлик кўрсатадилар. Кўринган немисларни қувиб, найзага оладилар. Душман оқоплари ўликларга тўлади. Ўлжабоев бир сиқим йигитлари билан бирга бу чиркин жасадлар устидан ҳатлаб-ҳатлаб, землянка эшигида тўхтайтиди ва газабли товуш билан қичқиради: «Таслим бўлларинг!» Ичкаридан қўрқоқ садо эшитилади: «Ўзинг кир!» Ўлжабоев печка трубасидан граната ташлайди-да, яна таслим бўлишни талаб қилади. Лекин душман ташқари чиқмайди. Ўлжабоев жангчилар билан дадил бостириб киради. Қат-қат одеялга ўралган икки офицер қалтираб қўл кўтаради. Вақт зиқ. Булар билан овора бўлиш минут сари кутилган янги жангларга зарар бериши мумкин. Ўлжабоев офицерларни автоматдан отиб ташлайди. Кейин жангчи Краснов билан бошқа землянкага кириб, бунда яширинган бир печка гитлерчини қонга белейди. Энди муҳим тепалик бизнинг қўлимизда. Жангчилар немис пулемётларига ўтирадилар-да, тепаликдан атрофда кўзга чалинган душманин ўққа тутадилар.

Қоронғилик қуюқлашмоқда. Ўлжабоев ҳаяжонли ва хурсанд. На очиққани ва на чарчоқлики сезади. Атрофга мағрур кўз югуртиради. Қорли бепоён далада душман ўликлари қалин. У бу кун дуруст иш қилди — ўз автомати билан 42 немисни қулагди. Мана шу кундан бошлаб унинг кўкрагида «Қизил юлдуз» ёна бошлайди...

Рота командирини Бушуев ярадор бўлгач, бутун қисмга Ўлжабоев командирлик қилади. Ўзбек халқининг асл фарзанди, коммунист Ўлжабоев гўзал Ватанининг ва жонажон халқининг шон-шарафига сазовор баҳодирлик кўрсатади. Немисларнинг артиллерия позициясига қўққисдан ҳужум этганда, у, довюрак командир жанг санъатини усталик билан қўллайди. Душман ўқдоғлик тўпларининг биронтасидан ўт очиниға ожиз қолади. Қисм ўлжалар, асирлар қўлга туширади. 16 январда Старо-Дубовка қишлоғига ҳужум ясайдилар. Ўлжабоев бу ерда ҳам оз куч билан душманнинг қаттиқ қаршилигини синдиради. Фашистларнинг қонли чангалидан қутулган болалар, аёллар, чоллар уни қучоқлайдилар, кўз ёшлари билан ўпадилар. У мадорсиз осилиб ётган сўл қўли билан қишлоқни йиртқичлардан тозалайди. Яралик қўлини боғлаб олиб, яна янги жангларга итилади. Лекин унга энди ижозат бермайдилар.

Ўлжабоев санбатда. Бу ер унинг учун гўё қафасдек. У қизгин суронли жанг ҳавосини кўмсайди. У қорли далаларда қуюн каби югуриб, ёв қувмоққа орзуманд. Юрак жанговар дўстларининг соғинчи билан тўла. Ҳар кун докторлардан ижозат тилайди.

Яра сал тузалгач, икки ҳафта ётмасданоқ Ўлжабоев санбатни тарк этади. Мана, кўкрагида юлдуз ёнган ботир лейтенант жанговар дўстлари қошига, ғалабамиз бонг урган майдонга шахдам кетаётир. Ҳамма йўлларда асирлар. Оёқларини базўр судраган, хароб, кир, юпун, бадбашара ўн мингларча исқирт махлуқлар... Қорда тарашадай қотиб ётган баднамо ўликларга сон-санок йўқ. Ҳамма ёқ — парчаланган фашист техникасининг қабристонини. Қаршида вайрон, лекин озод Сталинград — абадий шон ҳайкали! Бу муаззам шонда Ўлжабоевнинг ҳам ҳиссаси бор. Бу шоннинг қудратли қанотида йигит янги зафарларга учаётир..

## НУР ҚИДИРИБ

### Қайдлар

\* \*  
\*

.....

9. Саид Шаҳобиддин Авфий — машҳур уламолардан. Прогрессив ҳаракат душмани. Ашаддий фанатик.

10. Ойша Махжул. Еш адиба. Уйда таҳсил олган. Пардада. Шоир Муҳаммад Жамол уни севади.

11. Деҳқонлар Ризоиддиннинг қишлоқдаги қўрасини ёқадилар.

12. Ишчилар орасида озодлик учун кураш кучаяди. Текстилчилар иш ташлайди. Реакция қутуради. Қамоқлар бошланади. Лекин ҳоким синф инқилобий ҳаракатни тор-мор қилишдан ожиз.

13. Ҳусайн Аҳмад бир неча дўстлари билан яширин ишлаш мақсадида бекинади.

\* \*  
\*

1. «Қалам гуфтоки ман шоҳи жаҳонам»[нинг] давоми?

2. Ҳинд мақоллари. Ҳар нави нуқтали сўзлар ва иборалар.

3. Ҳиндистон ҳақида Бедилдан баъзи парчалар керак.

4. Деҳқон меҳнатининг аслиги ҳақида форсча бир байт керак.

5. Урду тилида «ота» ва «она?», «опа?», «сингил»?

6. «Гўсолаи сомади» ҳақидаги афсона.

7. Ҳиндистон—Покистонда оғирлик ўлчовлари.

8. Кетим тўғрисида бир байт.

9. Музаффар билан илк учрашганда, Аҳмад Ҳусайннинг ҳужрасига қўнган эски дўстининг шахсияти тўғрисида сўз бўлиши керак.

10. Асарнинг бирон бобида Ҳиндистон тарихи ҳақида сўз бориши керак.

11. Жинна қачон ўлди? Асарнинг биринчи фаслларида Жинна ҳақида гапирмоқ керак.

12. Аҳмад Ҳусайн қишлоққа жўнаркан, Муҳаммад Жамол хат ёзишни сўрайди. Лекин сиёсий масалалар ҳақида ёзмасликни таъкидлайди.

13. Аҳмад Ҳусайнга Исмоил дастлаб ўзининг халқпарварлиги ҳақида гапирди.

14. Муҳаммад Жамолнинг ижтимоий чиқиши. (Илк бобларда.)

15. Аҳмад Ҳусайн «Коммунистлар манифести»ни қишлоқда ўқийди.



# ИЗОҲЛАР



## ШОНЛИ ҒИҶ

Улуғ Ватан урушининг бошланиши билан халқ ва мамлакат тақдири катта хавф остида қолди. Октябрь галабаси туфайли улкан мамлакатимиз уфқиға кўтарилган озодлик, тенглик ва бахт-саодат қуёшига фашизмнинг қора кўланкаси раҳна сола бошлади. Душман босиб олган шаҳар ва қишлоқлардан қуёш ариди, ойдин тунлар ўрнида ўқ ва снарядларнинг фоний ва фоже чироқлари ёнди.

Совет халқи ва армияси ёвуз душманга қарши курашда мислсиз жасорат ва жонбозлик кўрсатди.

Ана шундай тарихий шароитда Ойбекдек ўзбек халқи тарихининг бурилиш нуқталарини диққат билан ўрганган ва бадий тадқиқ этган ёзувчи жим туролмас ёхуд фоже даврнинг акс-садоси бўлмаган мавзуларда ижод этолмас эди.

Замондошларининг шаҳодат беришича, у урушнинг дастлабки кунлариданоқ фронтга кўнгилли бўлиб бориш учун ариза берган. Ўзбекистон ССР халқ ёзувчиси Александр Удалов бу ҳақда ёзди:

«1941 йил июни, ой охирининг қоронғи тунларидан бири... Биз Ойбек билан 1-Май кўчасидаги 20-уй пиллапоясида ўтириб, суҳбатлашардик... Узоқ жимликдан кейин у:

— Кеча мен ҳарбий комиссариатга борган эдим,— деди ва бир оздан сўнг қўшиб қўйди.— Олишмади. Ўз вазифангиз билан шугулланинг. Зарур бўлиб қолсангиз — чақирамиз, дейишди. Зарифа билмайди. Унга ҳеч нима деганим йўқ. Ҳеч ким билмайди ҳам...»<sup>1</sup>.

Орадан кўп ўтмай, фронт билан мустаҳкам алоқа ўрнатилди. Ҳарақатдаги армия ҳузурига республика меҳнаткашларининг совғасаломларини олиб, Ўзбекистон ҳукумат делегациялари бориб турди. Республиканинг таниқли созанда ва хонандаларидан иборат бадий бригадалар фронтнинг олдинги линияларида концерт бериб, жангчиларни курашга илҳомлангирди. Ана шундай делегацияларнинг бирида — 2-ўзбек бадий бригадаси составида — Ойбек ҳам Москва остоналарида жанг қилаётган ўзбек дивизиялари ҳузурига, Ғарбий фронтга борди. 1942 йилнинг декабрь — 1943 йилнинг март ойларига қадар бўлган давр мобайнида Ойбек душман билан аёвсиз курашда фидокорона жанг қилаётган ботирларни, душман чангалида инграган қишлоқларни, эндигина озод бўлган шаҳарларни кўрди. Фронтдан бой таассуротлар ва улкан материаллар билан қайтган

<sup>1</sup> А. Удалов. Устоз, санъаткор, аллома, «Ўзбекистон маданияти», 1975 йил, 30 сентябрь.

адиб 1943 йилнинг 7 апрелида «Қуёш қораймас» романини ёзишга киришди. Уша йилнинг 1 майдаёқ «Қизил Ўзбекистон» газетасида Ойбекнинг янги романидан олинган «Ўт пчида» сарлавҳали парча эълон қилинди.

Ойбек архивидаги материаллар дастлаб унинг фронт материаллари асосида дoston ёзмоқчи бўлганидан гувоҳлик беради. Лекин фоже даврнинг ачиқ ҳақиқати бошқа жанрни — уруш ҳаётини кенг планда тасвирловчи, реалистик роман жанрини танлади. Ойбек катта ғайрат ва шижоат билан роман устида ишлай бошлади.

Ёзувчининг «Шонли йўл» киноповести устидаги ижодий иши ҳам худди шу даврга тўғри келади. Тошкент кино шўъбасининг таклифига мувофиқ ёзилган бу асарнинг қачон бошлангани ва тугагани ҳақида бирор маълумот йўқ. Унинг кино асари сифатидаги тақдир ҳам аниқ эмас. Ўзбек кино санъатининг ҳозир барҳаёт арбоблари бу асар асосидаги кинофильмининг суратга олинмоқчи бўлганини эслолмайдилар.

Адиб рафиқаси З. Саидносированинг уқдиришича. Ойбек ўша кезларда киноповестни тугатиб, уни киностудияга топширган.

Уша йилларда ўзбек адиблари билан яқин ижодий алоқада бўлган ва уларни кинематографга жалб этишга уринган таниқли кинорежиссёр Наби Ғаниев эҳтимол мазкур асарни экранлаштироқчи бўлгандир.

Шуни айтиш керакки. Тошкент киностудиясида 1941 йилда «Биз енгамиз» деган қисқа метражли бадиий фильм суратга олинган. М. Исмоилий ва В. Смирнова сценарийси асосида яратилган бу фильмда К. Ерматов постановкачи режиссёр, Н. Ғаниев эса иккинчи режиссёр сифатида иштирок этганлар. Мазкур фильмда республикамиз колхозларидан бирига уруш бошлангани ҳақидаги хабар келиши, қишлоқ йигитларининг фронтга жўнаши, ёр-биродарлар ва кексаларнинг уларга ғалаба тилаб қолиши тасвирланган.

Аммо мазкур фильм, номаълум сабабларга кўра, экран юзини кўрмай қолган.

Шундай тахмин этиш мумкин: Ойбек Ғарбий фронтда жанг қилаётган ўзбек жангчилари ҳузуридан қайтиб келгач, Н. Ғаниев уни ёзажак романи материали асосида киносценарий ёзишга даъват этган; Москва бўсағаларидаги жангларда мардона курашган ўзбек жангчилари ҳақидаги бўлажак фильм қаҳрамонларининг қадрдон колхоз билан хайрлашиш эпизодидан, бугунги жангчиларнинг кечаги, тинч ва осуда ҳаётини кўрсатувчи лавҳалардан бошлашни маслаҳат қилган.

«Шонли йўл» — «Қуёш қораймас» романи сингари — урушнинг муайян бир босқичини — Москва остида фашист таловчиларининг тор-мор этилишини кўрсатишга бағишланган. Адибнинг бу тарихий мавзу юзасидан тўплаган айрим ҳужжатли материаллари мазкур нашрнинг 8-томига (қаранг: «Романга материаллар») илова этилган. Ана шу материалларга қўшимча тарзида шу нарсани айтиш керакки, киноповесть ва романининг бош қаҳрамони — Бектемир ўзининг реал прототипига эга эмас. Ойбек Бектемир сиймосида Ғарбий фронтда учраган ва «Фронт бўйлаб» кундалигида тасвирлаган ўзбек жангчиларининг умумлашган портретини чизган. Аммо шу билан бирга, ёзувчи архивидан янги топилган материаллар Бектемир образининг яратилишида озми-кўпми роль ўйнаган, ёзувчига маълум бир туртки берган реал шахснинг ҳам мавжудлигини кўрсатади. Бу ўша кезларда лейтенант бўлган Қурбон Ўлжабоевдир.

Қурбон Ўлжабоев Москва учун олиб борилган жангларда иштирок этмаган. 1942 йилнинг кузидагина армияга чақирилган Қ. Ўлжабоев Сталинград учун бўлган жангларда чинакам қаҳрамонлик намунасини кўрсатган. Бу мард жангчининг образи Ойбек архивда сақланаётган очеркда (у ҳам «Шонли йўл» деб аталади!) ўз тажасумини топган. (Бу очерк ва бошқа лавҳалар ушбу томнинг «Материаллар» бўлимида эълон этилмоқда.)

«Шонли йўл» — кино учун ёзилган, муайян бадий қимматга эга бўлган асар. У «Қуёш қораймас» романининг қисқарттирилган, олдийгина варианты эмас, у синтетик санъат имкониятларидан кенг фойдаланиш асосига қурилган ва киноповесть жанри талаблари асосида ёзилган бадеа. Унинг 1971 йилга қадар эълон этилмаётган келгани ўзига талабчан адбнинг бу асардан (шунингдек «Қуёш қораймас» романининг биринчи вариантдан ҳам) кўнгли тўлмагани билан изоҳланиши мумкин.

Мазкур асар биринчи марта Ойбек «Асарлар»нинг 6-томида киносценарий сифатида эълон қилинди.

«Шонли йўл» ўзининг жанр хусусиятларига кўра киноповестьга кўпроқ яқин тургани ва бу асар асосида фильм яратилмагани сабабли уни китобхонларга кино учун ёзилган қисса сифатида тақдим этиш мақсадга мувофиқ топилди.

## НУР ҚИДИРИБ

Маълумки, Ойбек 1949 йилнинг ноябрида Н. Тихонов (делегация бошлиғи), А. Софронов, Мирзо Турсунзодалардан иборат СССР ёзувчилари делегацияси составида Тараққийпарвар ёзувчилар уюшмасининг таклифига кўра Покистонда бўлади.

Бу саёҳат таассуротлари асосида у ўзининг «Покистон таассуротлари» очерки (1950), «Зафар ва Захро» (1950), «Ҳақгўйлар» (1952) поэмалари ва «Нур қидириб» (1950—1954) повестини ёзади.

Адбнинг «Нур қидириб» повестидан олинган парчалар биринчи марта «Қизил Ўзбекистон» газетасининг 1955 йил 22—25 май сонларида «Покистон қиссаси» номи билан эълон қилинди. Шунингдек, «Ўқитувчилар газетаси»нинг 1956 йил 24 май сониди, «Ўзбекистон хотин-қизлари» журналининг 1956 йил 11 сониди ҳам «Нур қидириб (Покистон ҳақида қисса)» сарлавҳаси билан мазкур асарнинг айрим парчалари эълон этилди.

Повесть биринчи марта «Совет Ўзбекистони маданияти» газетасининг 1956 йил 12 сентябрь—26 декабрь ва 1957 йил 2—9 январь сонларида тўлиқ босилди. 1957 йили эса Ўзадабийнашр томонидан алоҳида китоб шаклида нашр этилди.

Мазкур асар 1950 йилнинг 9 февралда ёзила бошланди. Бироқ 1951 йилнинг 16 апрелида бошланган Ойбекнинг оғир касаллиги туфайли асар устидаги ижодий иш 1954 йилга қадар вақтинча тўхтайди. 1954 йил сентябрь ойдан бошлаб повесть устидаги иш давом эттирилди. Асарнинг ана шу даврга оид қисми ҳамон хаста, аммо ижодга чанқоқ адбнинг чап қўли билан ёзилган.

Қўлёзмадаги айрим фикрларни ривожлантириш ва кучайтиришга ишора қилувчи қайдлар, айрим образларнинг портретларини аниқ чизишга ёрдам берувчи штрихлар шунини кўрсатадиги, адб повесть устида яна ишлаш, унга сайқал бериш ниятида бўлган.

Масалан, қора қўлёзма 169-саҳифасининг орқасида қуйидаги портрет тасвири бор: «Олифта, лекин бачкана кийинган, қават-қават

*билигузуклар, шода-шода маржонлар таққан пакана жувон қоп-қора калиддай юзида бир-бирига яқин қадалган захар кўзларини...*

Шунингдек, повестнинг 5, 29, 125, 179-саҳифаларидаги асарнинг асосий қаҳрамонлари — Аҳмад Ҳусайн, Муҳаммад Жамол, Шариф Сулаймонларнинг дунёқараши, фаолиятини янада ишонarli, таъсирли ва мантиқан асосли қилиб тасвирлашга кўмаклашувчи қуйидаги қайдлар бор:

*«Илм — маърифатнинг аҳамияти ҳақида бир мақол ёки афоризм керак бу ерга».*

*«Гадой бола билан учрашиш эпизоди».*

*«Дехқонлар аҳволига доир даҳшатли фактлар келтиради».*

*«Шоир бутун ёниқлиги ила қатор шиорларни айтиб ташлади».*

*Чехраларда табассум, муҳаббат ёйилади».*

Аҳмад Ҳусайн ва у билан боғлиқ прогрессив кишиларнинг фаолиятини тасвирловчи воқеалардан иборат IV—VI боблар жигарранг муқовали қалин дафтарга қора қалам билан ёзилган асарнинг иккинчи қисмидан топилди.

Ойбек повесть устида ишлар экан, асарнинг асосий қаҳрамонларидан бири — Муҳаммад Жамол образини яратишда покистонлик машхур шоир Файз Аҳмад Файзини прототип қилиб олган. Унинг ҳаётини, асарларини чуқур ўрганган.

Умуман, «Нур қидириб» повестида тасвирланган воқеалар реал воқеликдан олинган. Ойбекнинг «Покистон таассуротлари», Н. С. Тихоновнинг «Покистон ҳикоялари» номли очерклари билан танишиш, шунингдек «Нур қидириб» ва «Оқ мўъжиза» асарларини қийсий ўрганиш ўзбек адабининг қўшни мамлакат ҳаёти билан яхши танишгани ва у ерда кечаётган ҳаёт ҳақиқатини ёрқин ифодалай олганини кўрсатади.

«Нур қидириб» 1959 йилда рус тилида нашр этилган.

65-бет

- 26 *Жинна Муҳаммад Али* (1876—1948) — Ҳиндистонда «икки миллат» (хиндуизм ва исломга эътиқод қилувчилар) назариясининг йирик намояндаси, сиёсий арбоб. Уни Покистонда «Қонди аъзам» («Улуғ доҳий») ва «Миллат отаси» деб улуғлашади.

71-бет

- 1—2 *Диний муассасанинг баладия шувбаси* — диний муассасанинг шаҳар бўлими.

- 24 *Одам ва Ҳаво* — диний ривоятларга кўра, худонинг хоҳиши билан яратилган энг биринчи одамлар бўлиб, бутун оламдаги инсонлар шу иккисидан тарқалган эмши. Улар дастлаб жаннатда яшаганлар. Одам ва Ҳавога рўйхушлик бермагани учун фаришталардан бири — Азозил жаннатдан қувилиб, бўйнига лаънат тамғаси осилган. Одам ва Ҳаво жаннатда буғдой еб қўядилар, сўнг жаннат одобини бузиб қўйганлари учун улар ҳам ҳақиқатдан ҳайдаладилар. Натижада, улар ер юзида яшаб, ўзларидан кўпаядилар. Шунинг учун ҳам пайғамбарлар қиссаси Одам ва Ҳаво қиссасидан бошланади.

74-бет

- 3 *Бахшиш этмоқ* — ато этмоқ; туҳфа, ҳадя, инъом этмоқ; тақсим қилмоқ маъноларини аниқлатади. Китобда садақа сўраш маъносига қўлланган.

- 41 *Коллеж* — капиталистик мамлакатларда жорий этилган ўқув юрти. Покистондаги халқ маорифи системаси уч босқичли мактаб ва коллежларга асосланган. Бошланғич мактабларда 6—11 ёшли ўқувчилар, 3 ёки 4 йиллик курсларга эга бўлган тўлиқсиз ўрта мактабларда 11—14 (15) ёшли ўсмирлар, 2 ёки 3 йиллик курслардан ташкил топган тўлиқ ўрта мактабларда эса 14(15) — 17 ёшдаги йигит ва қизлар таҳсил олади. Етуклик аттестатини олган шахслар 2 йиллик оралиқ коллежларида ўз таҳсилини давом эттиришлари мумкин. «Оралиқ курс»ларни муваффақиятли битирган кишилар бакалавр даражасини берувчи 2 йиллик коллежларда, сўнгра магистр даражасини берувчи коллежларда таълим оладилар.

76-бет

- 38—39 «*Тараққийписанд ёзувчилар ташкилоти*» 1948 йилда Ҳиндистоннинг иккига — Ҳиндистон ва Покистонга ажралганидан (1947) сўнг тузилган. Ўз сафида Сажод Зоҳир, Файз Аҳмад Файз, Эҳсон бин Донш каби Покистоннинг илғор ёзувчиларини бирлаштирган бу ташкилот мамлакатга Американинг аралашувига, янги уруш хавфига қарши, тинчлик ва демократия учун кураш олиб борган.

77-бет

- 18 *Гестапо* — фашистлар Германиясидаги махфий давлат полицияси.

80-бет

- 24 *Банан* — кўп йиллик тропик ўсимлик. Ватани — Африка ва Осиёнинг тропик зоналари ҳамда Малайя архипелаги. Узунлиги 15 м.га қадар бўлиб, унинг 80 га яқин нави бор. Меваси — сарғиш, ширин.

- 30 *Лоҳур* — Покистоннинг шимоли-шарқий қисмида. Чиноб дарёсининг сўл irmoғи — Рави дарёсининг чап соҳилида жойлашган шаҳар. Лоҳур Панжоб вилоятининг маъмурий, иқтисодий маркази ҳисобланиб, катталиги жиҳатдан Карочидан кейин иккинчи ўринда туради. Аҳолиси 2 млн. киши (1971). Лоҳур муҳим транспорт узели бўлиб, бу ерда турли хил катта саноат корхоналари, маъмурий муассасалар, университет ва олий ўқув юртлари мавжуд.

- 37 *Рупия* — Покистонда қабул этилган пул бирлиги. Бир рупия 16 аннадан иборат.

83-бет

- 9 *Мальтус*, Томас Гоберт (1766—1834) — инглиз иқтисодчиси, руҳоний. Унинг иқтисод соҳасидаги назарияси ўта реакцион характерга эга. Мальтуснинг фикрича, иқтисодий танглик ҳамма вақт ер юзиде инсонларнинг кўпайиши натижасида содир бўлади: яъни инсонлар геометрик прогрессия, иқтисодий асослар эса арифметик прогрессия бўйича ривожланади. Демак, иқтисодий запас билан инсонлар миқдорининг муносабатини нормал ушлаб туриш учун ортиқча одамларни қириб туриш керак эмиш.

84-бет

- 21 *Муза* — қадимги юнон мифологиясида Зевснинг қизи бўлиб, у санъатнинг барча турлари ҳамда фаннинг ҳомийси ҳисобланган.

89-бет

- 9 *Лига* (лат. *liga* — боғлайман) — кишилар, ташкилотлар ёки давлатларнинг ижтимоий-сиёсий иттифоқи, бирлашмаси. Бу ерда «Бутун Покистон мусулмонлари лигаси» маъносидан.

Покистонда майда буржуазия ва илғор интеллигенцияни бирлаштирувчи «Озод Покистон», йирик помешчик ва руҳонийлардан иборат «Жамоати ислом», Коммунистик партия ва Социалистик партиялардан ташқарган, аниқроғи Бутун Ҳиндистон мусулмонлари лига-номидаги халқ мусулмонлари лигаси ва Ислом лигаси каби сиёсий партиялар мавжуд. Ана шу сиёсий муассасалар орасида ҳукмрон партия ҳисобланган Бутун Покистон мусулмонлари лигаси 1947 йил декабрида тузилган, аниқроғи Бутун Ҳиндистон мусулмонлари лигасидан ажралиб чиққан. Мазкур лига мусулмон феодаллар ва компрадор буржуазия манфаатини ҳимоя қилди ҳамда ишчилар ва деҳқонлар ҳаракатини таъқиб этиш билан шуғулланади.

98-бет

- 3 *Рави дарёси* — Покистоннинг шимолий-шарқий қисмига жойлашган Лоҳур дарёсини кесиб ўтадиган Чиноб дарёсининг сўл irmoғи.

99-бет

- 26 *Карочи, Қарачи* (балужларнинг кулачи қабиласи номидан олинган) — Ҳинд дарёсининг Араб денгизига қўйи-лиши жойидан 100 км юқорида жойлашган Покистондаги шаҳарлардан бирининг номи. Карочи Синд вилоятининг маъмурий маркази бўлиб, аҳолиси шаҳар атрофи билан 4,2 млн киши (1971). 1947—1959 йилларда Карочи Покистоннинг пойтахти бўлган. Ҳозир эса мамлакатнинг катта саноат, порт шаҳри бўлиб, бу ерда катта олий ўқув юртлари ва маъмурий муассасалар мавжуд.

107-бет

- 1 *Трумэн, Гарри* (1884—1972) АҚШнинг собиқ президенти.

109-бет

- 13 *Наузанбилло/наузубилло* — бирор хавфли, ёмон воқеаларга дуч келмаслик учун келтириладиган диний ибора бўлиб, «ўзинг паноҳ бергин, худо» маъносини англатади.

- 31—32 *Тайвань* — Тинч океанининг Шарқий Хитой қирғоқларида жойлашган орол. Унинг узунлиги 394 км, кенлиги 122 км, аҳолиси 7,6 млн. Тайваннинг маъмурий маркази Тайбай шаҳри ҳисобланади. Бу оролда 1949 йилдан гомендончилар ҳамда Америка қуроли кучларига қарашли ҳарбий базалар жойлашган.

112-бет

- 37—38 21 *Бирлашган Миллатлар Ташкилоти* — ер юзидан тинчликни мустаҳкамлаш ва хавфсизликни таъминлаш, дав-



латларнинг ўзаро ҳамкорлигини ривожлантириш мақсадида 1945 йилда тузилган халқаро ташкилот. Бирлашган Миллатлар Ташкилотини тузиш ҳақидаги қарор 1943 йилда СССР, АҚШ, Англия ва Хитой ташқи ишлар министрлигининг Москвадаги кенгашида қабул қилинган. Бирлашган Миллатлар Ташкилотига дастлаб 51 давлат имзо чеккан бўлса, 1974 йил 1 январга келиб, уларнинг сони 135 тага етди. Унинг доимий иш жойи — Нью-Йорк шаҳрида. Бош Ассамблея, Хавфсизлик Кенгаши, Иқтисодий ва Ижтимоий кенгашдан ташкил топган. Бирлашган Миллатлар Ташкилоти ўз аъзоларининг тенглигига асосланиб давлатларнинг ички ишларига аралашмайди. Унинг сессияси йилда бир марта чақирилади.

124-бет

- 11 *Иқбол*, Муҳаммад (1873/1938) — Шарқ шоири, файласуф, жамоат арбоби. Силкот, Лоҳур коллежларида таълим олган. 1905—1908 йилларда Англия ва Германия университетларида ўқиди. Илк шеърларидаёқ халқ дарди ва кайфиятларини куйлади. «Эронда тасаввуфнинг тараққиёти» (1908) асарида Шарқда мавжуд фалсафий ва диний таълимотларни таҳлил қилади, Абу Али ибн Сино, Ибн Арабий каби файласуфларнинг дунёқарашини юксак баҳолайди. «Шахс сирлари» (1915), «Шахс сирларининг очилиши» (1918), «Паёме Машриқ» (1922), «Забуре Ажам» (1927) каби диний-фалсафий, ижтимоий-ахлоқий асарларида шахс ва жамият, табиат ва худо, севги ва ақл, тақдир ва сабаб, Шарқ ва Ғарб, ҳинд ва мусулмонларнинг бирлиги, эрк ва адолат, идеал ва жамият ҳақидаги ғояларини олға сурган. Иқбол баъзи масалаларни ҳал этишда ислом таълимоти асосида иш қурса, айрим масалаларда Ғарб файласуфлари, хусусан Гегель, Кант, Бергсон, Лейбниц ва Эйнштейн позициясида турди.

Иқбол ижтимоий тенгсизлик, диний, ирқий ва тонфачилик иллатларига қарши курашди.

Унинг ижодида Ленин ва Октябрь мавзуи асосий ўринлардан бирини эгаллайди.

131-бет

- 18 *Раволтинди* — Ғарбий Покистоннинг Панжоб водийсида жойлашган йирик шаҳарлардан бири. Темир йўл магистрали ва ҳаво трассасига эга.

137-бет

- 17—18 *Мажусийлик динидаги ҳиндлар* — ўтга сажда қилувчи, оташпараст ҳиндлар.

153-бет

- 28 *Ганди*, Мохандас Карамчанд (1869—1948) — Ҳиндистонда миллий озодлик курашининг раҳбарларидан бири, таниқли мутафаккир. Ҳинд халқи уни «Маҳатма» (Бу-юк қалб) деб атайти. Унинг номи билан боғлиқ бўлган гандизм таълимоти Ҳиндистондаги асосий ҳукмрон партиялардан бири — Ҳиндистон Миллий Конгрессининг расмий идеологияси бўлиб келмоқда. Ганди 1887—1891 йилларда Англияда юридик маълумот олгач, адвокат-

лик вазифасида ишлайди. 1915 йиллардан эса Миллий Конгресс ишларида фаол қатнаша бошлайди. У ҳиндлар билан мусулмонларнинг ўзаро дўстлигини мустаҳкамлашга интилди, табақачилик (кастачилик)ка қарши курашди.

162-бет

9 *Читтагонн* — Шарқий Покистоннинг Бенгал кўрφαзи бўйида жойлашган шаҳар. Ўзининг порти, стратегик имкониятлари ва кўмир ҳавзалари билан машҳур.

164-бет

26 *Норанж мева* — лимон, апельсин каби цитрус ўсимлигининг меваси.

182-бет

6 *Афлотун* (Платон) — (эраמידан олдинги 427—347) — қадимги юнон идеалист файласуфи, объектив идеализмнинг асосчиси.

192-бет

21 *Стамбул* (туркча — Истамбул, грекча — Константинополь, қадимги рус тилида — Царьград) — Туркиянинг энг катта саноат маркази, йирик порт шаҳари; 1923 йилга қадар мамлакатнинг пойтахти бўлган. Шаҳар майдони 266 кв. км., аҳолиси 1,2 млн киши. Стамбулнинг асосий қисми Европа қитъасига, кичик бир қисми эса Осиё қитъасига қарайди.

193-бет

26—27 *Анқара* — Анатолия ясси тоғлигида, Анқара ва Чубук дарёлари туташган жойда, денгиз сатҳидан тахминан 890 м. баландликда жойлашган бўлиб, 1923 йилдан ҳозирга қадар Туркия давлатининг пойтахти бўлиб келмоқда. Шаҳар икки қисмга — Шимолий (эски) ва Жанубий (янги) Анқарага бўлинган бўлиб, у мамлакатнинг энг катта саноат, маданий ва маъмурий шаҳри ҳисобланади.

194-бет

11 *Буқаламун* — турли тусга кира олувчи, судралиб юрвчи жондор (хамелеон). Харақтери тез ўзгарувчи, лаганбардор, принципсиз кишилар ҳам мажозий маънода шу ном билан юритилади.

218-бет

14 *Таронаи меҳнаткашон* — «Меҳнаткашлар гимни».

234-бет

6 *Кашмир* — Милоднинг I—II асрларида Кушон подшолиги таркибида бўлган; VII—IX асрларда эса Ҳиндистоннинг энг йирик давлатларидан бири. Бобирийлар даврига келиб, бу ерда иморатлар қурилган, янги йўллар очилган. Кашмирда 1756—1819 йилларда афғонлар, 1819—1846 йилларда сикхлар ҳукмронлик қилган. 1846—1946 йилларда эса Кашмир инглиз мустамлакачилари ихтиёрида бўлган.

10 *Иттиҳоди ислом* — Ислом лигаси, Покистондаги сиёсий партиялардан бири. 1949 йилда ташкил топган бу партия ҳоким синфнинг турли табақаларини ўзида бирлаштиради.

242-бет

4 *Горишов* — Лоҳурдаги ишчилар яшайдиган район.

## РАСМЛАР РЎИХАТИ

М. Ойбек. <i>1955 йил фотоси</i> . . . . .	11
М. Ойбек. Совет ёзувчилари делегацияси билан Покистон сафарида. Лоҳур. 1949 йил. . . . .	69
Муҳаммад Жамол образининг прототиби Файз Аҳмад Файз Ойбек ҳузурида. Чапдан ўнга: М. Ойбек, Ҳамид Фулом, Файз Аҳмад Файз, Зулфия ва таржимон Н. Муҳамедов . . . . .	131
«Нур қидириб» повестининг 1959 йил наشري . . . . .	189
Повестнинг қўлёзма нусхасидан саҳифа. <i>Муаллиф дастхати. Қоралама</i> . . . . .	227
«Совет Ўзбекистони маданияти» газетасининг повесть эълон қилинган саҳифаси . . . . .	257
Повестнинг қўлёзма нусхасидан саҳифа. <i>Муаллиф дастхати. Оқлама.</i> : . . . . .	289

## МУНДАРИЖА

Шонли йўл	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	5
Нур қидириб	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	57
Вариантлар	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	313
Материаллар	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	377
Изоҳлар	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	397
Расмлар рўйхати	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	407

*На узбекском языке*

М. Т. Айбек

ПОЛНОЕ СОБРАНИЕ СОЧИНЕНИЙ  
В 19 ТОМАХ

ТОМ X

*Ўзбекистон ССР ФА А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт  
институту илмий совети, ЎзССР ФА Тарих, тилшунослик ва ада-  
биётшунослик бўлими томонидан нашрга тасдиқланган.*

Муҳаррир *М. Алиева*  
Расм *В. Тий*  
Техмуҳаррир *Х. Қорабоева*  
Корректорлар *М. Мирқосимова, Ф. Умарова*

И Б №168

Р 12213. Теришга берилди 14/III-77 й. Босишга рухсат этилди 14/IV-77 й. Формати  
84 × 108 1/32. Босмахона қоғози №1. Босма л. 6,375. Қоғоз л. 21,42. Ҳисоб-нашриёт  
л. 23,0, Нашриёт № 256. Тиражи 5000. Баҳоси 2 с. 66 т. Заказ 57.

Ўзбекистон ССР «Фан» нашриётининг босмахонаси, Тошкент, М. Горький  
проспекти, 79.

Нашриёт адреси: Тошкент, Гоголь кўчаси, 70.